

Łukasz Gładysiak

**Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej
Służby Bezpieczeństwa podczas działań wojennych
na froncie wschodnim w latach 1941-1945**

Rozprawa doktorska pod kierunkiem naukowym
prof. dr hab. Karola Olejnika

Poznań 2012

Wstęp

Zbrodnie dokonane przez Niemców oraz ich sojuszników podczas drugiej wojny światowej nie mają sobie równych w dziejach dwudziestego wieku oraz ludzkości w ogóle. W całej Europie trudno znaleźć naród, który nie ucierpiałby w wyniku narodowosocjalistycznego terroru. Na szczególną uwagę zasługują w tym przypadku nacje zamieszkujące Europę Środkową i Wschodnią - Słowianie, których ideologia III Rzeszy uznała za *podludzi* (*Untermenschen*), skazując albo na niewolniczą pracę na rzecz *rasy panów* (*Herrenvolk*), a co za tym idzie: naturalną selekcję, albo na śmierć. Bezprecedensowa jest także zbrodnia dokonana na narodzie żydowskim – głównym celu misji eksterminacyjnej w państwie Hitlera.

Pomimo niemal jednoznacznego kojarzenia Shoah, czy Holokaustu z obozami koncentracyjnymi i obozami zagłady, na czołową pozycję w zakresie masowych zbrodni wysuwają się jednostki specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*), których aktywność odnotowana od drugiej połowy lat trzydziestych apogeum osiągnęła podczas wojny przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich. *Żołnierze polityczni* (*Politische Soldaten*), jak niekiedy określani są funkcjonariusze wchodzący w skład *Einsatzgruppen*, mieli odegrać i *de facto* odegrali istotną rolę w prowadzeniu nowego wymiaru działań zbrojnych – tak zwanej *wojny światopoglądowej* (*Weltanschauungskrieg*). Jej cel stanowiło unicestwienie największego przeciwnika cywilizacji europejskiej, judeo-komunizmu, utożsamianego z jednej strony z państwem Józefa Stalina, z drugiej natomiast – Żydami. Na tych ostatnich wziąć miano ponadto odwet za klęski Niemiec, w tym przede wszystkim zdradziecki *cios w plecy* (*Dolchstoß*) zadany armii cesarskiej w roku 1918; stanowić to winno swoistą wartość dodaną aktywności *Einsatzkommandos*. Sposoby uśmiercania ofiar wdrożone przez oddziały egzekucyjne, a przede wszystkim ich konsekwencje zarówno w zakresie efektywności, jak i oddziaływania na samych sprawców, legły bez wątpienia u podstaw opracowania mechanicznych metod zabijania na skalę masową. Stosowano je w tworzonych od przełomu lat 1941 i 1942 *Vernichtungslagern*,

korzystając między innymi z doświadczeń podporządkowanych Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy funkcjonariuszy, którzy w dniu rozpoczęcia Operacji *Barbarossa* wyruszyli na antybolszewicką i antyżydowską krucjatę.

Podstawowe źródło poznania dziejów tytułowych formacji specjalnego przeznaczenia stanowią tajne Raporty Operacyjne (*Ereignismeldungen*) przesyłane z okupowanych terytoriów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich do *Reichssicherheitshauptamt* w Berlinie. Zawierają one szczegółowy zapis przedsięwzięć podejmowanych przez poszczególne *Einsatzgruppen* i ich pododdziały, z enumeracją rejonu aktywności oraz liczby i gradacji ofiar. Ponadto niekiedy treść uzupełniona została o część sprawozdawczą o charakterze ogólnospołecznym, ogniskującą się w dużej mierze na nastrojach wśród mieszkańców terytoriów, na których prowadzono *akcje oczyszczające* (*Säuberungaktionen*). Materiał ten, sporządzony między wczesnym latem 1941 a schyłkiem wiosny 1942 roku odnosi się do okresu zakrojonych na najszerszą skalę operacji eksterminacyjnych – wspomnianego wcześniej apogeum w historii grup. W języku polskim nie został on opracowany; dostępny jest w wersji oryginalnej bądź anglojęzycznej w Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie albo nowojorskich *United States National Archives*. Te ostatnie, w formie cyfrowej udostępnione zostały w ramach projektu badawczego zatytułowanego *Holocaust Research Project*, poświęconego zagadnieniu zagłady narodu żydowskiego w latach 1935-1945, w ujęciu szerokim.

Unikatowym dokumentem powstałym w epoce jest ponadto zestawienie egzekucji przeprowadzonych między 4 lipca a 1 grudnia 1941 roku przez *Einsatzkommando 3* i *Rollkommando Hamman*, zatytułowanym: *Gesamtausstellung der im Bereich des Einsatzkommando 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen*. Od nazwiska ówczesnego dowódcy zgrupowania – *SS-Standartenführera* Karla Jägera, określa się go skrótowo jako *Raport Jägera*. Jedna z kopii przechowywana jest w zasobach *Jewish Virtual Library*. Działalność pozostałych pododdziałów *Einsatzgruppe A* ukazana została również na kartach wydanego w Waszyngtonie, w roku 1946, wielotomowego opracowania pod tytułem: *Nazi Conspiracy and Agression*.

Dodatkowe informacje, przede wszystkim o skali ludobójstwa zawarte zostały w zapisie zeznań złożonych w latach 1945-1947 przez jego bezpośrednich uczestników albo aktywnych obserwatorów, przede wszystkim: Paula Bobela¹, Ericha Naumanna², Otto Ohlendorfa³, Erwina Schulza⁴ czy Dietera Wisliceny⁵. Archiwalia te, w języku niemieckim opracowane i udostępnione zostały przez *NS-Archiv*, fragmenty odnaleźć można także w wersji anglojęzycznej. Część zawarta została ponadto w osiemnastotomowym zbiorze źródeł dotyczących Holokaustu, przygotowanym przez Johna Mendelsohna: *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes* (Nowy Jork 1982) albo opublikowanej rok wcześniej przez Yitzhaka Arada kompilacji *Documents on the Holocaust* (Londyn 1981). Próba zestawienia zakresu zbrodni dokonaną na gruncie rosyjskim jest także, reedytowana w języku angielskim, w 2002 roku *Czarna Księga Ilii Erenburga – The Complete Black Book of Russian Jewry*.

Odrębną grupę źródeł powiązanych z tematem niniejszej pracy stanowią świadectwa osób, którym udało się zagładę przeżyć. Za sprawą, zachowanych w Archiwum Biblioteki Wiedeńskiej⁶, wspomnień Erwina Bingla, Fritza Hoefera (Archiwum Instytutu Yad Vashem)⁷ czy Firmy Laub⁸ albo Herschla Rosenblata (*United States Holocaust History Memorial Museum*)⁹, poznać można działalność *Einsatzgruppen* od strony ludzi, którzy stanowili jej cel. U schyłku ubiegłego stulecia memuarystyka powiązana z zagładą na Wschodzie, a co za tym idzie – działaniami niemieckiej Służby Bezpieczeństwa zasiłała także rynek księgarski, przede wszystkim w

---

¹ *Eidesstattliche Erklärung – Paul Blobel (18. Juni 1947)*, NS-Archiv.de, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/blobel/faksimile/> oraz *Paul Blobel Affidative 6 June 1947*, Akta Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Normyberdze, sygnatura NO 3824 via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/blobeltest.html>.

² *Eidesstattliche Erklärung – Erich Naumann (27. Juni 1947)*, NS-Archiv.de, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/naumann/eidesstattliche-erklaerung.php>.

³ *Eidesstattliche Erklärung Otto Ohlendorf. Band 2 (5. November 1945)*, NS-Archiv.de, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/ohlendorf/eidestattliche-Erklaerung-2.php>.

⁴ *Eidesstattliche Erklärung – Erwin Schulz (20. Dezember 1945)*, [w:] Mendelson John, *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes. Volume 10*, Nowy Jork 1982.

⁵ *Affidativ Dieter Wisliceny*, <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Wisliceny.htm>.

⁶ W opracowanej w ramach *Holocaust Research Project* wersji tłumaczonej na język angielski noszą one tytuł: *Erwin Bingel – Eyewitness to Mass Murder at Uman and Vinnitsa in the Ukraine*. Edycja cyfrowa pod adresem internetowym: <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/bingel.html>.

⁷ Jak wyżej: *Fritz Hofer – Eyewitness to Mass Murder*; <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/babiyartest.html>.

⁸ *Interview with Firma Laub (1990)*, United States Holocaust Memorial Museum, http://www.ushmm.org/wlc/en/media_oi.php?ModuleId=10005130&MediaId=1131.

⁹ *Herschel Rosenblat Personal History*, United States Holocaust History Memorial Museum, http://www.ushmm.org/wlc/en/media_oi.php?ModuleId=10005130&MediaId=300. Ponadto warto zwrócić uwagę na anonimowe zeznanie odnoszące się do masakry w Babim Jarze pod Kijowem, zorganizowanej we wrześniu 1941 roku: *A Survivor of the Babi Yar Massacre*, [w:] *Heritage Civilization and the Jews*, http://www.pbs.org/wnet/heritage/episode8/documents/documents_13.html.

Stanach Zjednoczonych. Na szczególną uwagę zasługują w tym przypadku publikacje autorstwa Fridy Michelson (*I survived Rumbuli*, BMW 1982)¹⁰, Sidneya Iwensa (*How Dark the Heavens: 1400 Days in the Grip of Nazi Terror*, Nowy Jork 1990) czy Maxa Michelsona (*City of Life, City of Death: Memories of Riga*, Denver 2001).

W historiografii polskiej tematyka jednostek specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst*, a zwłaszcza jej udziału w zbrodniach popełnionych podczas wojny niemiecko-radzieckiej nie doczekała się jeszcze opracowania. Rzutują na to zjawisko dwa fakty, wydające się dominować w tematyce dotyczącej zbrodni dokonanych w czasie okupacji: obozów koncentracyjnych i obozów zagłady oraz zbrodni katyńskiej. Pierwsze z wymienionych zagadnień w naszym kraju doczekało się wielu publikacji zarówno o charakterze naukowym, jak i popularnym, wkraczając nawet w kręgi beletrystyczne. Na baczniejsze przyjrzenie cały czas zasługują egzekucje oficerów Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy państwowych, przeprowadzone przez NKWD wiosną 1940 roku. Mogiły odkryte trzy lata później, tak skrupulatnie wykorzystane przez radziecką propagandę w ciągu kolejnych pięciu dekad, z jednej strony zwróciły uwagę na ludobójstwo dokonane z polecenia *Reichssicherheitshauptamt*, z drugiej jednak, ogniskując się na tragedii narodowej, rozproszyło spojrzenie na pozostałe operacje eksterminacyjne na Wschodzie.

Jeżeli temat tytułowych formacji poddawano analizie historycznej, to nosiła ona znamiona ewidentnie epizodycznej. Przykładem potwierdzającym tę tezę może być chociażby praca pod redakcją Zygmunta Alberta pod tytułem: *Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty* (Wrocław 1989) albo, rzucająca światło między innymi na problem Holokaustu na Litwie w pierwszych tygodniach niemieckiego wyzwolenia – publikacja Tomasza Szaroty, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie - Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno* (Warszawa 2000)¹¹. Zagadnienie prezentowano także, w formie popularno-naukowej w artykułach prasowych¹², bądź pracach dotyczących

---

¹⁰ W kontekście zbrodni w Rumbuli por. także Winter Alfred, *Rumbula Viewed From The Riga Ghetto*, [w:] Rumbula.org, <http://www.rumbula.org/bookexcerpt.htm>.

¹¹ Do grupy tego rodzaju opracowań zaliczyć można także niskonakładową publikację Tadeusza Kamińskiego zatytułowaną: *Tajemnica Czarnego Lasu* (Kraków, BDW).

¹² Na przykład: Żeleński Władysław, *Czy mord profesorów lwowskich będzie wyjaśniony*, [w:] „Wiadomości”, nr 42 (1491), Londyn 1974, Michalski Czesław, *Ponary – Golgota Wileńszczyzny*, [w:] Witryna Internetowa Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/konspekt5/ponary.html>, Salski Andrzej, *Einsatzgruppen – policyjne oddziały morderców*, „Nasza Polska”, nr 23(294), Warszawa 2001 lub Nazarewicz Ryszard, *Einsatzgruppen – czołowa formacja hitlerowskiego ludobójstwa*, „Oblicza Historii”, nr 5/2005.

zagadnień narodowościowych, zwłaszcza na Kresach południowo-wschodnich, skupiając się w tym wypadku przede wszystkim na pomocniczej roli jaką podczas ludobójstwa odegrała ludność miejscowa, przede wszystkim pochodzenia ukraińskiego¹³.

Nieco większych zasób informacji zawierają polskie tłumaczenia książek popularnych w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych. Bez wątpienia podstawową stanowi, wydana w wersji polskojęzycznej w roku 2008 publikacja Richarda Rhodesa – *Masters of Death: SS-Einsatzgruppen and the Invention of Holocaust*¹⁴. Na jej kartach autor podejmuje próbę nie tylko zestawienia najważniejszych epizodów z dziejów czterech niemieckich grup operacyjnych funkcjonujących na froncie wschodnim, ale także, w charakterze rozbudowanych dygresji prezentuje czołowe postacie związane z realizacją zbrodniczej, narodowosocjalistycznej polityki. Podstawowym problemem tego dzieła jest jego popularno-naukowy charakter oraz brak aparatu krytycznego. Ponadto, jak udało się ustalić w toku tworzenia niniejszej dysertacji, Rhodes pominął wiele istotnych zwłaszcza z polskiego punktu widzenia epizodów (w tym przede wszystkim rozprawę z inteligencją Rzeczypospolitej w Galicji, jaką dokonała *Einsatzkommando zum besonderen Verwendung* Karla-Eberharda Schöngartha) przez co dzieło okazuje się w znacznej mierze niepełne.

Ponadto, roli jednostek specjalnego przeznaczenia przyjrzał się nieco Martin Gilbert (*Atlas Historii Holocaustu*, Kraków 2001), Saul Friedländer (*Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939-1945*, Warszawa 2010) i Mark Mazower (*Imperium Hitlera*, Warszawa 2011). Informacje dotyczące zaplecza działalności *Einsatzkommandos* pojawiły się natomiast w publikacjach Edwarda Crankshawa (*Gestapo – Narzędzie Tyranii*, Warszawa 1960) czy Alwina Ramme (*Służba Bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1984). Tematykę przekształceń z plutonów egzekucyjnych w oddziały prowadzące regularną walkę z ruchem konspiracyjnym na okupowanych terytoriach Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich podjął w publikacji zatytułowanej *Siepacze Hitlera* Philip Blood (Warszawa, 2008). Z punktu

---

¹³ Por. Torzecki Ryszard, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa 1972, Motyka Grzegorz, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999, tegoż, *Od rzezi wołyńskiej do akcji Wilsa. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011 albo Gdański Jarosław, *Ukraińcy w niemieckich formacjach zbrojnych na Kresach Wschodnich*, [w:] Marek Białokur, *Podzielone narody. Szkice z historii stosunków polsko-ukraińskich w latach 40. XX wieku*, Toruń-Opole 2010.

¹⁴ Wydanie pierwsze – Nowy Jork 1994. W edycji polskiej książka nosi tytuł: *Mistrzowie śmierci. Einsatzgruppen*.

widzenia ofiar akcji eksterminacyjnych niezwykle wartościową okazuje się ponadto książka Raula Hilberga, *Sprawcy Ofiary Świadkowie. Zagłada Żydów 1933-1945* (Warszawa 2007).

Dzieje *Einsatzgruppen* nieco dokładniej opisane zostały w historiografii zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej. Katalog pozycji opublikowanych w Stanach Zjednoczonych otwierają książki jakie ukazały się w ostatniej dekadzie. Ich autorami są: Yehuda Bauer – *Rethinking the Holocaust* (New Haven 2000), Michael Berenbaum – *The World Must Know* (Waszyngton 2006), Christopher Browning - *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942* (Lincoln 2004), Dean Martin - *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine*, Nowy Jork 2000, Megargee Geoffrey – *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front* (Arlington 2006), czy Anthony Read - *The Devil's Disciples: Hitler's Inner Circle* (Nowy Jork 2004). W okresie wcześniejszym ważnymi pracami powiązаныmi z tematem *Einsatzgruppen* były między innymi: *The Holocaust in Latvia 1941-1944* autorstwa Andrew Ezergailisa (Waszyngton 1996), *The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War* wspomnianego już Martina Gilberta (Nowy Jork 1987), *The Destruction of the European Jews* Raula Hilberga (Nowy Jork 1985) oraz *The Good Old Days* Ernsta Klee (Nowy Jork 1991). Zagadnieniu współdziałania społeczności lokalnych w procesie eliminacji Żydów przyglądał się między innymi David Littlejohn w czterotomowym opracowaniu pod tytułem: *Foreign Legions of the Third Reich* (San Jose 1994).

Wartościowe publikacje powstały również w Wielkiej Brytanii: *Beyond the Conceivable. Studies on German, Nazism and the Holocaust* Dana Dinera (Londyn 2000), *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial* Hilarego Earla (Cambridge 2009) czy *Anatomy of the SS State* Helmutha Krausnicka (Londyn 1973) . Tam również wydana została pierwsza praca dotycząca stricte dokumentacji powiązanej z procesem eksterminacyjnym, której autorem jest Ronald Headland: *Messages of Murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943* (Londyn 1992).

Tematyce tytułowych zgrupowań nie bez pewnego dystansu przyglądano się także od końca lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia w Niemczech. Epizody z dziejów formacji zawarte zostały w wydanej w Monachium, w roku 1959 publikacji Geralda Reitlingera, pod tytułem: *Die SS – Tragödie einer deutschen Epoche* , a następnie Heinza Höhne: *Die Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS* (Monachium,

1967). Czternaście lat później, próbę syntetycznego podjęcia tematu podjął Helmuth Krausnick, wydając dzieło po raz pierwszy odnoszące się także do początkowego okresu wojny, a nawet – ostatnich miesięcy pokoju w Europie (*Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen des Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*, Stuttgart 1981). Spojrzenia w głąb kadr Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy – inicjatorów masowych zbrodni w Europie Środkowej i Wschodniej podjął się u progu XXI wieku Michael Wildt (*Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2002).

W celu zrozumienia mechanizmu sprawczego ludobójstwa warto ponadto zapoznać się z ideą najpierw zabezpieczenia zaplecza działań niemieckich sił zbrojnych, a następnie jej połączenia z myślą narodowosocjalistyczną. Interesujący materiał źródłowy w tym zakresie stanowi twórczość dziewiętnastowiecznych teoretyków, począwszy od Karla von Clausewitza¹⁵ przez Juliusa von Hartmanna¹⁶, po Albrechta von Boguslawskiego¹⁷. Ponadto ważne informacje zawarto w twórczości okresu dwudziestolecia międzywojennego, a przede wszystkim – czasów III Rzeszy. Uzasadnienie procesu eksterminacyjnego zawarte zostało wówczas nie tylko w kluczowych dziełach jak *Mein Kampf* Adolfa Hitlera czy *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit* pióra późniejszego Ministra Rzeszy do spraw Okupowanych Terenów Wschodnich Alfreda Rosenberga ale także w twórczości innych prominentów¹⁸. Odniesienia odnaleźć można ponadto w aktach prawnych wydanych w epoce, udostępnionych między innymi w formie cyfrowej w ramach niemieckich *Documentarchiv* albo *NS-Archiv*. Zwieńczeniem procesu wdrażania idei akcji oczyszczających wydaje się być w tym wypadku niesławny *Rozkaz o komisarzach*¹⁹, wydany tuż przed rozpoczęciem realizacji założeń Operacji *Barbarossa*. Powyższe zagadnienie podejmowano także w

---

¹⁵ Por. *Vom Kriege*, wydanie pierwsze: Berlin 1832 oraz *Über die politischen Vortheile und Nachtheile der Preussischen Landwehr*, [w:] Schwartz Karl, *Leben des Generals Clausewitz*, Berlin 1878.

¹⁶ *Militärische Notwendigkeit und Humanität*, Bonn 1878.

¹⁷ *Der kleine Krieg und Seine Bedeutung für die Gegenwart*, Berlin 1881.

¹⁸ Na szczególną uwagę w tym przypadku zasługują dzieła Josepha Goebbelsa: *Die Zeit ohne Beispiel. Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41* (Monachium 1941) oraz *Die Tagebücher von Josef Goebbels* (Monachium 1996), Reinharda Heydricha: *Wandlungen unseres Kampfes* (Monachium-Berlin 1936) czy Heinricha Himmlera: *Der Weg der NSDAP* (Monachium BDW) i *Die Schutzstaffeln als die antibolschewistische Kampforganisation* (Monachium 1937).

¹⁹ *Der Kommissarbefehl*, NS-Archiv, [w:] <http://www.ns-archiv.de/krieg/1941/kommissarbefehl.php>.

zagranicznej literaturze, szukając połączeń między innymi z okresem pierwszej wojny światowej²⁰, jak i czasu po jej zakończeniu²¹.

Celem niniejszej pracy jest prezentacja rozwoju i działalności jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa w latach 1941-1945, jak również próba odpowiedzi na fundamentalne wydawałoby się pytanie, odnośnie granic ludzkiej natury zdolnej, w imię źle pojętej wierności idei, do realizacji najbardziej zbrodniczych przedsięwzięć. Została ona podzielona została na cztery rozdziały. W pierwszym nakreślona została geneza jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa oraz ich umocowanie ideologiczno-propagandowe. Znalazły się tam również odniesienia do niemieckiej myśli wojskowej i jej wpływu na narodziny struktur zabezpieczenia zaplecza w państwie Hitlera. W drugiej części przedstawiono proces powołania *Einsatzgruppen* oraz ich wykorzystanie w toku kolejnych kampanii prowadzonych najpierw w sposób bezkrwawy w Austrii i Czechosłowacji, a następnie – regularnych operacji zbrojnych w Polsce, Europie Zachodniej i na Półwyspie Bałkańskim. Część główną dysertacji stanowią rozdziały trzeci oraz czwarty, poświęcone właściwej działalności tytułowych formacji począwszy od wybuchu wojny przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich, przez zmianę sytuacji strategicznej na froncie wschodnim, aż po proces zacierania śladów w obliczu zbliżającej się nieuchronnie klęski III Rzeszy. Całości dopełniły aneksy z zestawieniem stopni obowiązujących w szeregach *Sicherheitsdienst* w rzeczonym okresie, jak również krótkie rysy biograficzne dowódców grup operacyjnych na Wschodzie.

Na zakończenie autor składa serdeczne podziękowania oraz wyrazy wdzięczności wszystkim osobom, bez których zaangażowania i okazanej pomocy niniejsza praca nie mogłaby powstać.

Koszalin, w kwietniu 2012 r.

---

²⁰ Por. m.in. McPhail Helen, *The Long Silence. Civilian Life under the German Occupation of Northern France, 1914-1918*, Nowy Jork 2001 albo Sprengel Rainer, *Kritik der Geopolitik. Ein deutscher Diskurs 1914-1944*, Berlin 1996.

²¹ Por. m.in. Murphy David, *The Heroic Earth. Geopolitical Thought in Weimar Germany 1918-1933*, Kent 1997, Waite Robert, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918-1923*, Cambridge 1952 albo Watt Richard, *The Kings Depart. The Tragedy of the German Versailles and the German Revolution*, Nowy Jork 1969.

Rozdział I

Geneza jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej

Służby Bezpieczeństwa

Lebensraum a problem zabezpieczenia zaplecza

Wczesnym rankiem 22 czerwca 1941 roku, ponad cztery i pół miliona żołnierzy skupionych pod sztandarami *Wehrmachtu* i sił państw z nim sprzymierzonych ruszyło do natarcia, które w myśl twórców planu operacji opatrzonej nie bez powodu kryptonimem *Barbarossa*, zaważyć miało na dalszych losach cywilizowanej Europy. Sto sześćdziesiąt cztery dywizje zebrane w trzech grupach armii, rozlokowano na froncie sięgającym od Królewca po ujście Dunaju, by zadać śmiertelny cios reżimowi uznanemu za ewidentne zagrożenie dla odwiecznych wartości starego świata i ostatecznie ugruntować porządek zaprowadzanym w nim od trzech lat przez Rzeszę Niemiecką.

Uderzenie na Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, oprócz swojego międzynarodowego wymiaru, posiadało dla państwa kierowanego od roku 1935 przez *Wodza i Kanclerza (Führer und Reichskanzler)* Adolfa Hitlera również dodatkowy wymiar. Zakładano, iż podporządkowanie rozległych i zasobnych w surowce terytoriów wschodnich raz na zawsze zlikwiduje problem areału ziemskiego niezbędnego dla dalszego rozwoju narodu niemieckiego, zapewniając mu tak długo wyczekiwaną przestrzeń życiową (*Lebensraum*). To właśnie ten element, wraz z niezbędną dla jego utrzymania w przyszłości, koniecznością obrócenia w gruzy imperium Józefa Stalina legł u ideologicznych podstaw planu wielkiej krucjaty antybolszewickiej.

Początki problematyki pozyskania terytorium odpowiedniego dla umocnienia pozycji spadkobierców tradycji nordyckich na świecie sięgają jednakże zdecydowanie dalej aniżeli do początków istnienia III Rzeszy, w ścisły sposób łącząc się z wytycznymi tak zwanej *geopolityki* (*Raumwissenschaft*), której zarania doszukać się można w ostatnim kwartale dziewiętnastego stulecia. Hołdując agrarystycznej mitologii niemieckiej, ściśle wiążącej możliwości postępu ludzkiego z proporcjonalnie rozległymi zasobami ziemskimi jako uosobieniem wolności i szczęścia²², zoolog i dziennikarz Friedrich Ratzel dokonał na łamach wydanej w roku 1897 książki pod tytułem *Geografia polityczna* (*Politische Geographie*) adaptacji głośniejszej w ówczesnym czasie teorii ewolucji Karola Darwina, wskazując na ścisłe powiązanie kwestii politycznych z problematyką terytorium państwowego. Wylansowane przez niego *prawo do poszerzania powierzchni* (*Gesetz der wachsende Räume*), szerokim echem odbiło się w domenie Hohenzollernów dając podwaliny ruchowi, który zawładnął licznym gronem umysłów niemieckich w początkowych latach ubiegłego wieku. Hasła głoszone przez następców Ratzela, w tym przede wszystkim Adolfa Grabowskiego, pierwszy raz definiującego pojęcie przestrzeni życiowej, czy geografa i profesora uniwersytetu w Lipsku – Alfreda Hettnera, w szybkim tempie rozpowszechniły się w kołach inteligenckich. Konieczność walki organizmów narodowych o właściwe im miejsce na Ziemi wykroczyła także poza granice kierowanego przez Wilhelma II, państwa – w roku 1905, zorientowany zdecydowanie proniemiecko, szwedzki publicysta Rudolf Kjéllen, w dziele uznanym za fundamentalne dla geopolityki europejskiej – *Państwo jako forma życia* (*Staten som livsform*), potwierdził ścisły związek ekspansji terytorialnej z szeroko pojętą racją stanu, usprawiedliwiając zarazem podporządkowywanie słabszych narodów przez stojące na wyższym poziomie politycznym. Dwanaście lat później transkrypcja dzieła pojawiła się w bibliotekach i księgarniach Cesarstwa stając się impulsem do wybuchu ideologii *Lebensraum* zwłaszcza po, upokarzającym rozejmie w Compiègne, a następnie podpisanym w czerwcu 1919 roku Traktacie Wersalskim²³.

Szerzona przez koła nacjonalistyczne teoria *ciosu w plecy* (*Dolchstoss*), a także próby wzniesienia ogólnie niemieckiej rewolucji komunistycznej i wywołana tym faktem wojna domowa, tym bardziej przyczyniły się do ugruntowania teorii *Raumwissenschaft*,

---

²² Smith Woodroff, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*, Nowy Jork 1986, s. 86.

²³ Murphy David, *The Heroic Earth. Geopolitical Thought in Weimar Germany 1918-1933*, Kent 1997, s. 4-6.

sprawiając iż na arenie polityczno-publicystycznej Republiki Weimarskiej pojawił się człowiek, który w widoczny sposób wycisnął piętno na ideologii lansowanej przez Adolfa Hitlera. W cztery lata po wejściu w życie zasad ustalonych na Konferencji Paryskiej ukazał się pierwszy numer czasopisma zatytułowanego: *Gazeta dla geopolityki* (*Zeitschrift für Geopolitik*). Jego pomysłodawcą, a zarazem redaktorem naczelnym przez kolejne dwie dekady był weteran Wielkiej Wojny – generał Karl Haushofer. Wraz z gronem, wychowanych w tradycji wilhelmińskiej, myślicieli: Hermannem Lautensachem, Otto Maullem, Erichem Obsta czy Fritzem Termerem, sformułował on tezę niemożności istnienia państwa bez stopniowej ekspansji terytorialnej²⁴. Przykładów poszukiwano zarówno w przeszłości, definiując geopolitykę jako *naukę jednoczenia ziemi zaczerpniętą od przodków*²⁵, przy odwołaniu do dawnego państwa pruskiego czy teorii *Mittleurop*y Friedricha Naumanna, jak i czasów obecnych, gdzie potwierdzeniem zależności miały stać się Stany Zjednoczone Ameryki Północnej²⁶ oraz Związek Radziecki²⁷. W połowie lat dwudziestych prezentowana powyżej grupa dokonała także adaptacji dzieła Friedricha Ratzela nadając jej tytuł: *Geografia polityczna* (*Politische Geographie*), a także reedycji opracowania Rudolfa Kjällena. Równocześnie podniesiono rangę konieczności poszerzania granic Niemiec do naturalnego prawa człowieka (*Naturrecht*), związanego z dążeniem do jego ustawicznego rozwoju. Postawiono ją zatem ponad ideą społeczeństwa klasowego, czy podziałami politycznymi. Podstawą bytu każdego obywatela stać się miała ziemia, determinująca zarazem warunki życiowe całego państwa, utożsamianego z żywym organizmem. Ekspansję porównywano w ten sposób do chęci wyrwania się z dusznego i ciasnego pomieszczenia, a bez niej, na co wskazywali piewcy *Raumwissenschaft*, niechybnie doszłoby do uduszenia²⁸. Prawidłowość tą potwierdzała dodatkowo teoria ograbienia z ziemi, jakie nastąpiło na mocy Traktatu Wersalskiego. Grupa Haushofera wielokrotnie przytaczała dane dotyczące zaludnienia potencjalnych konkurentów Niemiec, wskazując iż liczba mieszkańców przypadających na kilometr kwadratowy wynosiła kolejno: w ZSRR – siedmiu, we Francji – dziewięciu, w Wielkiej Brytanii – dwunastu, a w Stanach Zjednoczonych – szesnastu, podczas gdy w Republice

---

²⁴ *Zeitschrift für Geopolitik*, bez numeru wydania, BMW 1924, s. 36.

²⁵ Haushofer Karl, *Weltpolitik von Heute*, Berlin 1934, s. 22.

²⁶ Sprengel Rainer, *Kritik der Geopolitik. Ein deutscher Diskurs 1914-1944*, Berlin 1996, s. 32.

²⁷ Diner Dan, *Beyond the Conceivable. Studies on German, Nazism and the Holocaust*, Londyn 2000, s. 33.

²⁸ Tamże, s. 28-29.

Weimarskiej na tej samej powierzchni znaleźć miejsce musiało, w zależności od regionu, od stu pięćdziesięciu do dziewięciuset sześćdziesięciu osób²⁹.

Twórcy *Zeitschrift für Geopolitik*, od początku istnienia ruchu narodowosocjalistycznego w Niemczech, wywierali wpływ na jego założeniach dotyczących kwestii arealu ziemskiego niezbędnego dla rozwoju narodu. O ile kontakty Karla Haushofera ze, stojącym na czele *NSDAP*, Adolfem Hitlerem nie zostały ostatecznie potwierdzone, generał miał z pewnością styczność z osobistym sekretarzem przyszłego *Führera* – Rudolfem Hessem, co zaowocowało objęciem przez tego drugiego stanowiska asystenta na Uniwersytecie Monachijskim³⁰. Opierając się na wytycznych dotyczących konieczności poszerzenia *Lebensraum*, stronnicy Hitlera już w czwartym punkcie programu *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej* (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) z roku 1925, sformułowali żądanie *ziemi dla wyżywienia narodu i zapewnienia mu należytej ochrony*³¹. Choć oficjalnie powyższe stwierdzenie odnosić się miało do utraconych po pierwszej wojnie światowej kolonii, w szybkim czasie przyczyniło się do zmiany orientacji terytorialnej na obszary bliższe, wywołując narodziny takich terminów jak: *ogólno niemieckie poczucie przestrzeni* (*gesamtdeutsches Raumgefühl*) sięgające zdecydowanie dalej aniżeli granice Republiki Weimarskiej, czy rozdziału *ziemi państwowej* (*Staatsboden*) od, stanowiącej pożądaną dla właściwego rozwoju obywateli Niemiec, *ziemi Rzeszy* (*Reichsboden*) ewoluującej w kierunku jeszcze niesprecyzowanej bliżej *wielkiej przestrzeni*

---

²⁹ Równocześnie Karl Haushofer wskazywał, iż w zbliżonej sytuacji znalazło się w tym samym czasie Cesarstwo Japonii, które z biegiem lat realizować zaczęło politykę *Raumwissenschaft* w drodze podporządkowania terenów koreańskich i chińskich. Tamże, s. 41.

³⁰ Problem zaangażowania Karla Haushofera w rozwój ruchu narodowosocjalistycznego w Niemczech wymaga dalszych, dokładnych badań. Bez wątpienia z końcem lat dwudziestych grupa skupiona wokół generała znacznie zbliżyła się do stronnictwa Adolfa Hitlera, które dokonało wielu adaptacji teorii geopolitycznych formułując filary działalności przyszłych, silnych Niemiec na arenie międzynarodowej. Ciekawostką jednakże jest fakt, iż pomimo, że sam Haushofer akt powstania III Rzeszy w roku 1935 uznała za bezprecedensowe w dziejach zjawisko społeczne wykraczające daleko poza granice państwa (co z kolei pozwoliło uzasadnić późniejsze podporządkowanie reżimowi berlińskiemu między innymi obszaru Austrii, Sudetów, czy Kłajpedy, a ostatecznie także inwazji na Polskę we wrześniu 1939 roku), nigdy nie otrzymał legitymacji członkowskiej *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, co z kolei prawdopodobnie silnie związane było z problemem żydowskim w rodzinie redaktora *Zeitschrift für Geopolitik* – jego żona – Martha Mayer-Doss, według tak zwanych *Ustaw Norymberskich* z roku 1935 zakwalifikowana została do kategorii pół-Zydów, przez co synowie myśliciela – Albrecht i Heinz nie posiadali pełni praw przysługujących aryjczykom. Fakt niepełnej czystości rasowej nie przeszkodził jednak w rozwijaniu idei geopolitycznych pod egidą *Führera* – od roku 1936 rozpatrywana grupa myślicieli uzyskała pozwolenie na otwarcie drugiego organu prasowego zatytułowanego *Sila i Ziemia. Zeszyty do rozwoju świata* (*Macht und Erde. Hefte zum Weltgeschehen*), a Haushofer do końca istnienia reżimu piastował stanowisko profesora w Monachium oraz prezesa Rady Narodowoniemieckiej (*Volksdeutschen Rat*).

³¹ *Das 25-Punkte-Programm der Nationalsozialistischen Deutsche Arbeiterpartei vom 24. Februar 1920*, [w:] *Der Freiheitskampf. Wahl-Sonder-Nummer vom August/ /September 1930*, <http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm.html> (data dostępu 12.03.2009 r.).

(*Grossraum*). Implikacją tych teorii stało się kreślenie wizji nowego narodu zjednoczonego w pierwszej kolejności przez rasę oraz tradycje³².

Wykładni pojęcia ziemi jako elementu niezbędnego dla przyszłości państwa w obszerny sposób dokonał, na kartach podstawowej publikacji ruchu dążącego do przywrócenia dawnej świetności Niemiec – *Moja Walka (Mein Kampf)*, Adolf Hitler, twierdząc iż *brak ziemi skłania niektóre rasy do nadzwyczajnego wysiłku (...), niedostatek może stać się przyczyną nędzy*³³. Rozwijając tą zależność w rozdziale czternastym pod tytułem: *Orientacja na Wschód lub Polityka wschodnia (Ostorientierung oder Ostpolitik)*, przyszły kanclerz wskazał, że *zakres terytorium przyporządkowanego Rzeszy Niemieckiej jest znikomym w porównaniu z innymi Państwami nazywanymi Mocarstwami Światowymi (...). Proporcja między zakresem terytorialnym Rzeszy Niemieckiej i liczbą jej populacji nigdy nie była tak niekorzystna jak na początku naszej historii dwa tysiące lat temu i ponownie właśnie dziś (...). Nasz ruch musi znaleźć sposób na przełamanie katastrofalnej proporcji między populacją a naszym terytorium narodowym, rozpatrując je jako źródło rozwoju albo podstawę siły politycznej, oraz: dla przyszłości Narodu Niemieckiego granice z roku 1914 nie mają najmniejszego znaczenia. Nie służyły nam za ochronę w przeszłości ani nie zagwarantują jej w przyszłości. W tych granicach Naród Niemiecki nie może rozwinąć się jako monolit, ani nie jest w stanie tego rozwoju sobie zapewnić. Z militarne punktu widzenia granice te są niekorzystne, a nawet wywołują lęk. Jeśli będziemy związani tymi granicami wzmocnienie naszej pozycji wobec Mocarstw Światowych nie będzie możliwe (...). Narodowi Socjaliści muszą jasno wskazać podstawowy cel polityki zagranicznej; krótko mówiąc Naród Niemiecki musi zostać zapewniony, że istnieje zakres terytorialny dla niego niezbędny (...). Ów niekorzystny układ geopolityczny wycisnąć musiał bez wątpienia piętno na przyszłych zabiegach Niemiec na arenie międzynarodowej. Zdaniem Hitlera polityka zagraniczna Narodu i Państwa w pierwszej kolejności musi mieć na uwadze egzystencję rasy, która jest ściśle związana z Państwem. Dokonane musi to być poprzez ustanowienie zdrowej i naturalnej proporcji między wzrostem liczebności populacji, a zasobami terytorialnymi jakie są jej przyporządkowane. Stosunek obu winien wypełniać żywotne potrzeby ludności. To co nazywam zdrową proporcją oznacza gwarancję dla ludu płynącą z odpowiedniej ilości surowców ziemi. Każda sytuacja, w której warunek ten zostanie naruszony, jest*

---

³² D. Diner, *Beyond the...*, s. 50-51.

³³ Hitler Adolf, *Mein Kampf*, Monachium 1943, s. 316.

niezdrowa nawet jeśli miałyby trwać wieki, a nawet tysiąc lat. Prędzej czy później nieodpowiednia proporcja musi doprowadzić do obniżenia statusu a nawet unicestwienia ludności. Tylko odpowiednio duże terytorium może zapewnić niezależną egzystencję narodu. Całość wywodu wieńczyło niemalże prorocze stwierdzenie: granice państw są ustanawiane przez ludzi i przez ludzi mogą być zmieniane³⁴. Kwestie konieczności ekspansji terytorialnej w celu zapewnienia rozwoju narodu niemieckiego jako dzierzyciela schedy aryjskiej, za Wodzem podjęli czołowi teoretycy narodowego socjalizmu. W wydanym w roku 1930 blisko siedmiuset stronicowym dziele, stawianym przez stronników Hitlera pod względem doniosłości zaraz za *Mein Kampf*, *Micie dwudziestego wieku (Der Mythos des 20. Jahrhunderts)*, twórca *Ligi Bojowników o Kulturę Niemiecką* – Alfred Rosenberg w trzeciej księdze zatytułowanej *Nadchodząca Rzesza*³⁵ (*Das kommende Reich*) zaznaczył, iż podstawowym celem nowych Niemiec jest stworzenie przestrzeni dla rozwoju milionów obywateli³⁶. Temat podjął również Johannes Öhquist sięgając w słowach: *krw i ziemia, a raczej naród i ojczyzna, czy konkretniej ród i dziedziczna domena. Narodowy socjalizm dąży do ochrony obu przed zniszczeniem*³⁷, po urastającą do rangi dogmatu ideę *krwi i ziemi (Blut und Boden)* stawianej niemalże na równi z pojęciem *wierności i honoru (Treue und Ehre)*. Do ścisłego związku obu nawiązał także *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler podkreślając, że *nawet najlepsza krew staje się martwą bez odpowiedniego arealu ziemi*³⁸ oraz, odpowiedzialny bezpośrednio za zabezpieczenie terenów okupowanych, stojący na czele Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*) a od 1939 roku Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt*) – *SS-Obergruppenführer* Reinhard Heydrich definiujący Niemcy jako *połączenie krwi, ducha i ziemi*³⁹.

Wraz z ideą *Lebensraum* narodowosocjalistyczna ideologia niemiecka wskazywać zaczęła także kierunek rozwoju terytorialnego mającej trwać tysiąc lat Rzeszy, weryfikując wspomniane w roku 1925 żądanie przywrócenia kolonii. Idea opanowania terenów p jako gwaranta mocarstwowości ich zwierzchnika w ujęciu

---

³⁴ A. Hitler, *Mein Kampf*..., s. 728-740.

³⁵ Niekiedy tytuł książki tłumaczony jest także jako *Nadchodzące Państwo*.

³⁶ Rosenberg Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, Monachium 1934, s. 637.

³⁷ Öhquist Johannes, *Das Reich des Führers. Ursprung und Kampf, Weltanschauung und Aufbau des Nationalsozialismus geschieldert von einem Ausländer*, Berlin 1940, s. 175.

³⁸ Himmler Heinrich, *Die Schutzstaffeln als die antibolschewistische Kampforganisation*, Monachium 1937, s. 28.

³⁹ Heydrich Reinhard, *Wandlungen useres Kampfes*, Monachium-Berlin 1936, s. 2.

globalnym po raz pierwszy pojawiła się jednak nie w Niemczech, a w Wielkiej Brytanii. W roku 1919 jeden z najwybitniejszych geografów swojego okresu, założyciel Londyńskiej Szkoły Ekonomii – Sir Halford John Mackinder sformułował tezę jakoby objęcie kontroli nad wschodnimi rubieżami Starego Kontynentu gwarantować miała dominację na jego całym obszarze, a co za tym idzie na całym świecie. Teoria *Serca Euroazji (Heartland Theory)*, zawarta w traktacie pod tytułem: *Idee demokratyczne i społeczeństwo (Democratic Ideals and Society)* w szybkim tempie zaadoptowana została przez ruch geopolityczny w Republice Weimarskiej, a Karl Haushofer połączył ją z romantyczną wizją zdobywania ziemi w drodze prac rolniczych związaną z ideami agrarystycznymi końca dziewiętnastego stulecia⁴⁰. Rozwinięciem tezy Mackindera dokonany przez wydawców *Zietschrift für Geopolitik*, a zarazem pełną jej inkorporacją do warunków powojennych Niemiec, stało się podniesienie kwestii *naturalnej granicy na wschodzie*⁴¹, tym bardziej, iż wytyczne lokarneńskie pozostawiały temat ten w zasadzie otwarty.

Problematyka wschodnia rozwinięta została, zapewne nie bez wpływu prądu *Raumwissenschaft*, na kartach *Mein Kampf*. Odwołując się do historycznej misji kolonizacji terenów rozpościerających się między Łabą a masywem Uralu, Hitler jasno wskazał, iż *gdy dziś mówimy o nowym terytorium w Europie, musimy myśleć o Rosji i państwach z nią graniczących*⁴². Trzy lata przed powstaniem podstawowego dzieła narodowych socjalistów Alfred Rosenberg w traktacie pod tytułem: *Program Partii. Istota, podstawowe zasady i cele NSDAP (Das Parteiprogramm. Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP)* odniósł się także do faktu dysponowania przez państwo Stalina blisko dwudziestokrotnie większym zasobem ziemi aniżeli ten, który znajdował się w gestii Berlina⁴³. Już po rozpoczęciu działań wojennych ale zarazem na trzy miesiące przed planowaną krucjatą antybolszewicką, stosunek Niemiec do obszarów Europy wschodniej i wynikające z niego prawidłowości jasno określił minister propagandy – doktor Joseph Goebbels. Słowa, które padły przy okazji wznowienia działalności przez poznański Teatr Wielki, 18 marca 1941 roku: *od najdawniejszych czasów wschód jako przestrzeń powiązany był z niemieckimi dziejami. Przez wieki niemieccy kolonizatorzy ciągnęli na wschód, by tu, jako pionierzy, umacniać naszą narodowość i zakotwiczyć*

---

⁴⁰ D. Diner, *Beyond the...*, s. 29.

⁴¹ D. Murphy, *The Heroic...*, s. 11.

⁴² A. Hitler, *Mein Kampf...*, s. 745.

⁴³ Rosenberg Alfred, *Das Parteiprogramm. Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP*, Monachium 1922, s. 17.

naszą rasę oraz kulturę. Pozostawili po sobie niezliczone ślady. Dopiero Niemiec tchnął ducha w zamki, katedry i miasta, jako pierwszy pobudzając wschód do cywilizowanego życia. To właśnie tutaj przez długie wieki przesunięty był cały ciężar naszego życia narodowego⁴⁴, w sposób dobitny potwierdzały kierunek pozyskiwania *Lebensraumu*, hołdując zarazem twierdzeniu *Führera* o niekępowanej zasadami moralności czy etyki, konieczności ekspansji ku dawnej domenie carskiej⁴⁵.

Poszerzanie granic państwa, oprócz nie podlegających dyskusji walorów jakie uzyskiwać mieli, określani przez Rosenberga mianem *rycerzy-rolników (Ritter und Bauern)*⁴⁶, kolonizatorzy, ściśle związane zostało z niezbednością utrzymania należytego porządku na obszarach przyłączonych, gwarantującego stabilny i permanentny rozwój osiadłych na nich obywateli. Idea prowadzenia swoistej wojny prewencyjnej przeciwko rdzennym mieszkańcom zaanektowanego terytorium, pojawiła się wraz z głównym nurtem ideowym geopolityki niemieckiej po roku 1919. U podstaw konieczności pacyfikacji autochtonów legło przede wszystkim twierdzenie, jakoby narody słowiańskie zaangażowane zostały w światowy spisek mający na celu całkowite wymazanie Niemiec z mapy Europy⁴⁷, chociaż idea długotrwałej okupacji i, w jej następstwie, całkowitej germanizacji ludności miejscowej, znana była już w czasach pruskich. W interesujący sposób problem bezpieczeństwa na obszarach zajętych definiował sam Karl Haushofer, wskazując iż *przestrzeń (Raum)* to pojęcie pozytywne, wolne od problemów wewnętrznych⁴⁸. Ponadto na państwie niemieckim spoczywać miał odwieczny obowiązek pełnienia roli *filtra Europy oddzielającego Żydów i Słowian od romańskiego świata Zachodu*⁴⁹.

Problematyka zapewnienia właściwych warunków obywatelom niemieckim po pozyskaniu odpowiedniej dla harmonijnego rozwoju przestrzeni, stanowiła żywotny element ideologii narodowosocjalistycznej. Zdaniem Adolfa Hitlera sam fakt zapewnienia *Lebensraum* wywołać winien u kolonizatorów potrzebę samodzielnego

---

⁴⁴ Goebbels Joseph, *Der deutsche Osten. Rede zur Eröffnung der umgestalteten Theater in Posen. 18. März 1941*, [w:] Goebbels Joseph, *Die Zeit ohne Beispiel. Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41*, Monachium 1941, s. 429.

⁴⁵ A. Hitler, *Mein Kampf...*, s. 736.

⁴⁶ A. Rosenberg, *Der Mythos...*, s. 637.

⁴⁷ D. Murphy, *The Heroic...*, s. 148.

⁴⁸ Twierdzenie to ściśle związane było także z pierwiastkiem antysemitycznym w toku rozumowania Haushofera. Definiując pojęcia *zła* generalnie odwoływał się do przymiotnika *żydowski (jüdische)*, wydzielając zarazem w środowisku syjonistycznym grupy o różnym stopniu nasycenia cechami negatywnymi. W myśl tej gradacji na samym dole hierarchii stać mieli wyznawcy religii Mojżeszowej zamieszkującej dawne tereny Cesarstwa Rosyjskiego – tak zwani *Żydzi Wschodni (Ostjuden)*. Powyższy sposób myślenia w prostej linii zaadoptowany został później przez decydentów III Rzeszy.

⁴⁹ D. Diner, *Beyond the...*, s. 32.

zabezpieczenia powierzonej domeny, a zarazem pozwoli na realizację misji wyzwoleniczej przeciwko bolszewizmowi i Żydostwu (*Judentum*) jako największych zagrożeń dla cywilizacji i świata⁵⁰. Pacyfikacja zdobytego terytorium okazać się miała również niezbędna w związku z *zagrożeniem wynikającym z mieszania ras*⁵¹ - wszak nowe Niemcy miały być krajem *czystym* pod każdym względem, w którym idealne społeczeństwo, rządzące się prawami naturalnymi, przez tysiąclecie dominować winno nad aryjskim dziedzictwem Europy. Aby to osiągnąć należało jednak zaprowadzić porządek na rdzenych ziemiach Rzeszy, o czym, od początku lat trzydziestych, coraz głośniej wspominało w kołach skrajnie prawicowych. W traktacie z roku 1936, zatytułowanym *Przeobrażenia naszej walki (Wandlungen unseres Kampfes)*, bezpośredni zwierzchnik Służby Bezpieczeństwa, a zarazem prawa ręka *Reichsführera-SS* Heinricha Himmlera – Reinhard Heydrich stwierdził, iż *walka z wrogiem wewnętrznym była od początku istotnym elementem rozwoju NSDAP, a z dziejów ostatnich tysiąca lat musimy nauczyć się rozpoznawać wroga*⁵². Równocześnie kwestii określenia przeciwnika na froncie wewnętrznym poświęcił on blisko jedną czwartą dzieła, piętnując w ten sposób przede wszystkim Żydów. Przyszły władca Protektoratu Czech i Moraw dokonał także klasyfikacji nieprzyjaciół na *widocznych (sichtbar)*, do których zaliczono wspomnianych wcześniej wyznawców judaizmu oraz Kościoł i *ukrytych (getarnt)*, których *celem jest zniszczenie jedności przywództwa państwa i Partii w drodze działania tysiącem kanałów drenujących kraj*⁵³. W czwartej części rozważań, opatrzonej nagłówkiem *Nasze zadanie (Unsere Aufgabe)* przywołał konieczność stworzenia specjalnego typu organów zabezpieczających zaplecze, mających przy tym wspierać regularne formacje policyjne, które z natury rzeczy mogły podjąć walkę jedynie na gruncie określonym prawem. Istotną rolę nadano także odpowiedniej postawie społeczeństwa, które *musi być podporządkowane prawu i wierne*⁵⁴. Wytyczne wskazane w kilkanaście miesięcy po proklamacji III Rzeszy, ugruntowane zostały przez Heydricha w przemówieniu z okazji Dnia Policji Niemieckiej w roku 1941, kiedy walce na froncie wewnętrznym nadano status niemal równorzędny ze zmaganiem armii regularnej⁵⁵.

---

⁵⁰ A. Hitler, *Mein Kampf...*, s. 745-746.

⁵¹ Lauck Gerhard, *SS-Rassenkunde und Richtlinien zur Gattenwahl*, BDMW, s. 20.

⁵² R. Heydrich, *Wandlungen unseres...*, s. 2-3.

⁵³ R. Heydrich, *Wandlungen unseres...*, s. 9.

⁵⁴ Tamże, s. 11-12.

⁵⁵ *Steuergruppen. Reinhard Heydrich zum Tag der Deutschen Polizei 1941*, [w:] Heydrich Reinhard, *Reden und Schriften*, BMW 2003, s. 3.

Zabezpieczenie zajętych obszarów jako element niemieckiej myśli wojskowej

Utrzymanie porządku na terytorium objętym zwierzchnictwem państwa niemieckiego w ujęciu stabilności ideologiczno-politycznej, stanowiło pewnego rodzaju innowację, która pojawiła się w pełni dopiero po zakończeniu pierwszej wojny światowej. O ile konieczność walki z wrogiem wskazanym najpierw przez zwolenników teorii *Raumwissenschaft*, a następnie myślicieli ruchu narodowosocjalistycznego stanowiła pokłosie upokarzającego dla dawnego imperium Hohenzollernów Traktatu Wersalskiego i wynikających z niego przede wszystkim strat terytorialnych, geneza zaprowadzania porządku na obszarach umiejscowionych za linią frontu sięga co najmniej drugiej dekady wieku dziewiętnastego⁵⁶.

Jeden z najwybitniejszych teoretyków w dziejach wojskowości, współtwórca, obok Gerharda von Scharnhorsta, reformy armii pruskiej z roku 1808 i profesor Akademii Wojennej (*Kriegsakademie*) w Berlinie – generał Karl von Clausewitz, w opublikowanym pośmiertnie, pomiędzy rokiem 1832 a 1837 dziele pod tytułem *O wojnie (Vom Kriege)*, uwypuklił trzy czynniki mające najistotniejsze znaczenie w kontekście całkowitego zwycięstwa. Pierwszy – złamanie siły militarnej przeciwnika, osiągnięty miał być przez armię liniową i działania wojenne w ujęciu klasycznym, kolejne dwa: podporządkowanie kraju i złamanie woli wrogiego narodu, nie mogły jednak zostać przeprowadzone bez odpowiedniego zabezpieczenia zaplecza⁵⁷. Ten sposób rozumowania, w konsekwencji z zasadą niepodzielności armii liniowej, co z kolei stanowić miało kolejną część składową wpływającą na pozytywny wynik operacji militarnej⁵⁸, wymusił potrzebę stworzenia formacji pilnujących bezpieczeństwa poza strefą działań głównych. Zasada ta korespondowała równocześnie z wytycznymi postawionymi *regularnym siłom zbrojnym państwa cywilizowanego*, w których zadania pozafrontowe ograniczać się winny zaledwie do *utrzymania rezerw, opieki nad chorymi*

---

⁵⁶ Część badaczy wskazuje, iż początek problematyki zabezpieczenia zaplecza działań frontowych odnosi się w Niemczech do czasu Wojny Trzydziestoletniej 1618-1648. Potwierdzeniem tej teorii ma być fakt niszczyielskiej działalności maruderów i pospolitych grup przestępczych operujących za główną linią działań. Brak materiału źródłowego odnoszącego się do zorganizowanej kontrakcji na szczeblu co najmniej regionalnym, jak również założeń takich działań sprawia, iż zdecydowanie pewniejszym okresem początkowym wydaje się być koniec epoki napoleońskiej.

⁵⁷ von Clausewitz Karl, *Vom Kriege*, przekład na język angielski: John Graham, Londyn 1908, s. 32.

⁵⁸ Tamże, s. 66.

oraz uzupełniania, naprawy uzbrojenia i ekwipunku⁵⁹. Za koniecznością powołania oddziałów zabezpieczających przemawiał także fakt, iż wychowawca wojskowy następcy tronu – Fryderyka Wilhelma IV, uznał podbój państwa, pomimo ewidentnych znamion działalności politycznej, za jedną z metod rozbrojenia wroga, a zatem integralny element prowadzenia kampanii⁶⁰.

Na niemiecką myśl wojskową w zakresie utrzymania ładu na terenach okupowanych niebagatelny wpływ miał również inny z teoretyków doby napoleońskiej – szef sztabu III Korpusu Wielkiej Armii i założyciel Szkoły Wojskowej w Petersburgu – baron Antoine-Henri de Jomini. W rok po ostatecznej edycji *Vom Kriege* jego tezy opublikowane zostały pod tytułem *Zarys sztuki wojennej (Précis de l'Arte de la Guerre)*, w szybkim czasie trafiając do odbiorców w państwie Hohenzollernów⁶¹. Część traktatu poświęcona została problematyce ubezpieczania własnych linii operacyjnych – generał stwierdził, iż operacja ofensywna nie jest możliwa bez odpowiedniego przygotowania obszaru już zajętego, w tym przede wszystkim zapewnienia ochrony punktom zaopatrzenia. Istotnym elementem powyższej teorii stało się również zagadnienie *odpowiedniego zmotywowania ludności miejscowej*⁶¹.

Fuzja idei Clausewitza i Jominiego legła u podstaw twierdzenia o równoważności działań na głównej linii oraz zapleczu frontu. W pierwszej kolejności misję zabezpieczenia strefy tyłowej powierzono oddziałom taborowym. W krótkim czasie podejmowane przez nie działania poszerzono o represje wobec ludności zajętych obszarów, łącząc zasady konieczności wojskowej z bezprawnością oporu autochtonów. Zestawienie obu elementów stało się zaczątkiem działalności eksterminacyjnej, niejednokrotnie naruszające konwencje prowadzenia wojny, każdorazowo tłumaczonej imperatywem w postaci dążenia do ostatecznego zwycięstwa⁶². W tym samym czasie narodził się swoisty niemiecki system planowania wojennego – postępująca profesjonalizacja armii oraz wzrost znaczenia oficerów sztabowych sprawiło, że każde posunięcie militarne przygotowywano z dbałością o najmniejszy szczegół, dbając

---

⁵⁹ Tamże, s. 133.

⁶⁰ K. von Clausewitz, *Vom Kriege...*, s. 32.

⁶¹ *The Art of War by Baron de Jomini, General and Aid-de-Camp of the Emperor of Russia*, Filadelfia 1862, s. 23-24.

⁶² Nabulsi Karma, *Traditions of War. Occupation, Resistance and the Law*, Oksford 1999, s. 29. Zasada odrzucenia moralności w czasie operacji militarnej sformułował wstępnie Karl von Clausewitz zaznaczając, iż *każda epoka ma swój typ wojny, jej własne uwarunkowania i jej własne tendencje*, K. von Clausewitz, *Vom Kriege...*, s. 73.

zarówno o sukcesy wojsk regularnych, jak i zgrupowań zabezpieczających terytoria opanowane⁶³.

Pierwszym typem odrębnych jednostek, wypełniających postulaty autora *Vom Kriege*, na dwie dekady przed oficjalną publikacją dzieła, stały się, powołane w drodze edyktu Fryderyka Wilhelma III z dnia 17 marca 1813 roku, oddziały Obrony Terytorialnej – *Landwehr*. W skład formacji, której genezy doszukiwano się w średniowiecznych szeregach milicji feudalnej – *landverti*, weszli wszyscy niezmobilizowani dotąd mężczyźni pomiędzy osiemnastym a czterdziestym piątym rokiem życia. Rozlokowano ją w systemie brygadowym w każdej prowincji, dzięki czemu uzyskano zarówno doraźną ich ochronę przed ewentualnym atakiem z zagranicy, jak i gwaranta porządku wewnętrznego. Ponadto, w razie potrzeby wsparcia nowo sformowanym jednostkom udzielać miał *Landsturm* – doraźnie mobilizowane oddziały skupiające mężczyzn w wieku od piętnastu do sześćdziesięciu lat⁶⁴. Dwa lata po ogłoszeniu dekretu królewskiego Obronę Terytorialną oficjalnie włączono w etat armii, formułując zarazem odnoszące się do niej pierwsze oficjalne wytyczne, spośród których priorytetem stała się ciągła gotowość do obrony ojczyzny⁶⁵. Warto odnotować, iż reforma wojskowa z roku 1813 sama w sobie stanowiła element zabezpieczenia domeny Hohenzollernów, gdyż w sposób otwarty uderzyła w uprzywilejowane i tradycyjnie kojarzone z wojskiem klasy – arystokrację oraz prominentne warstwy burżuazyjne⁶⁶. Taki stan rzeczy miał w prostej linii umocnić władzę centralną, stając się zarazem przejawem militarizmu pruskiego w polityce wewnętrznej. Z czasem *Landwehr* okazała się jednak tworem tak silnym i w zasadzie niezależnym, iż grupa decydentów skupiona wokół Akademii Wojennej w Berlinie dostrzegać zaczęła zagrożenia płynące z jej dalszego rozwoju. W cztery lata po zakończeniu, wyznaczającego nową epokę w dziejach Europy, Kongresu Wiedeńskiego Karl von Clausewitz przesłał na ręce ówczesnego gubernatora stolicy Prus – generała Augusta Niederhardta von Gneisenau, list zatytułowany *O politycznych zaletach i wadach pruskiej Landwehry (Über die politischen Vortheile und Nachtheile der Preussischen Landwehr)*, wskazując, iż jej

---

⁶³ Cimbala Stephen, *The Politics of Warfare. The Great Powers in the Twentieth Century*, University Park 1997, s. 15.

⁶⁴ Paret Peter, *Clausewitz and the State. The Man, His Theories and His Times*, Princeton 1985, s. 236.

⁶⁵ Tamże, s. 289.

⁶⁶ Leggiere Michael, *Napoleon and Berlin: The Franco-Prussian War in North Germany 1813*, Norman 2002, s. 124.

dalszy rozrost wywołać może, tragiczną w skutkach dla całego kraju, rewolucję⁶⁷. Interwencja generalicji legła u podstaw, ogłoszonej w grudniu 1819 roku reformy, w myśl której szesnaście brygad Obrony Terytorialnej przekształconych zostało w pododdziały armii liniowej. Jednocześnie podkreślono jednak jej policyjny charakter⁶⁸.

Do tematu sił wewnętrznych powrócono ponownie w dekadę po Wiośnie Ludów. Reorganizacja pruskich sił zbrojnych dokonana w roku 1858 z inicjatywy generała i późniejszego ministra wojny – Albrechta Teodora von Roon, w dużej mierze uwzględniała problematykę zabezpieczenia zarówno rdzennych terenów państwa, jak i obszarów pozyskanych w drodze kampanii wojennych. Postulowano zastąpienie, stającej się coraz bardziej siłą polityczną aniżeli militarną – *Landwehr*, specjalnymi oddziałami ochronnymi, szeregiem zależności połączonymi z armią liniową – pozyskać z niej miano część kadry, a rekrutację uzależniano od odbycia siedmioletniej służby w wojsku regularnym⁶⁹. Od projektu tego jednak odstąpiono, a oddziały Obrony Terytorialnej poddano dalszej rozbudowie; dziesięć lat po reformie stała się ona niemal lustrzanym odbiciem wojsk liniowych, a w chwili wybuchu wojny przeciwko Francji na front skierowano sto dwadzieścia jeden ze stu czterdziestu siedmiu istniejących batalionów⁷⁰.

Objęcie urzędu kanclerskiego przez Otto von Bismarcka i wdrażanie lansowanej przez niego *polityki krwi i żelaza*, zaowocowało powołaniem odrębnej, bardziej utajonej organizacji mającej na celu nadzorowanie porządku wewnętrznego. W roku wielkiego zwycięstwa nad armią austriacką pod Sadową zalecono stworzenie Centralnego Biura Wywiadowczego (*Zentrales Nachrichtenbüro*). Zadaniem komórki wykształconej przede wszystkim na bazie policji pruskiej, której w okresie formowania przewodził reformator służby kryminalnej dworu w Petersburgu – baron Wilhelm Stieber, stała się przede wszystkim inwigilacja i neutralizowanie realnych bądź potencjalnych wrogów państwa. Organem pomocniczym, przeznaczonym przede wszystkim do zabezpieczania sfery tyłowej bezpośrednio związanej z działaniami wojennymi, stała się również, nowoutworzona Tajna Policja Polowa (*Geheime Feldpolizei*), skupiająca początkowo zaledwie pięćdziesięciu funkcjonariuszy.

---

⁶⁷ von Clausewitz Karl, *Über die politischen Vortheile und Nachteile der Preussischen Landwehr*, [w:] Schwartz Karl, *Leben des Generals Clausewitz*, Berlin 1878, s. 288-289.

⁶⁸ Aron Raymond, *Clausewitz. Philosopher of War*, Londyn 1983, s. 36.

⁶⁹ Howard Michael, *The Franco-Prussian War*, Nowy Jork 1961, s. 19-20.

⁷⁰ Teoria lustrzanego odbicia regularnych sił zbrojnych powstała na podstawie analizy funkcjonowania *Landwehr* i armii liniowej. Od roku 1868 każdy z utrzymywanych przez dwór w Berlinie pułków grenadierów posiadał swój dwu-batalionowy odpowiednik Obrony Terytorialnej, a każdy pułk fizylierski – batalion. Solka Michael, *German Armies 1870-1871 (I). Prussia*, Oksford 2004, s. 43.

W ramach samej armii również wyłoniono zgrupowania mające na celu zapewnienie należytego porządku na zapleczu. Operująca w systemie niezależnych oddziałów, złożonych z sześćdziesięciu dwóch szeregowych i podoficerów dowodzonych przez rotmistrza, konna Żandarmeria Polowa (*Feldgendarmerie*), podporządkowana bezpośrednio sztabowi każdego z korpusów, pełnić zaczęła funkcję mobilnych formacji zabezpieczających. Ponadto odpowiedzialnością za zachowanie ładu poza linią zmagania militarnych obarczone zostały, podlegające kwatermistrzowi generalnemu, jednostki *Etappen*⁷¹. Choć termin ten, zgodnie z osiemnastowieczną genezą, odnosił się głównie do dystrybucji zapasów, w roku 1866 nadano mu zupełnie nowe znaczenie. Zgodnie z dyrektywami Sztabu Generalnego sposób działania rozpatrywanych jednostek opierać się miał na ubezpieczeniu przez małe grupy złożone ze specjalnie dobranych, zawodowych żołnierzy oraz cywilnych specjalistów, konwojów i w razie potrzeby podejmowania kontrakcji przeciwko ewentualnym napastnikom. Charakterystycznym elementem założeń taktycznych *Etappen* stała się minimalizacja wyposażenia zabieranego na czas realizacji zadania – ograniczało się ono zaledwie do broni oraz racji żywnościowej pozwalającej na niezależne funkcjonowanie przez siedemdziesiąt dwie godziny, dzięki czemu żołnierze mogli przystąpić do działania natychmiast w chwili zagrożenia⁷².

Sprawdzianem dla wszystkich, utworzonych od początku lat sześćdziesiątych dziewiętnastego stulecia, pruskich jednostek przeznaczonych do działań w strefie tyłowej, okazała się wojna przeciwko Francji. Już w chwili rozpoczęcia operacji militarnej, prym w kwestii związanej z zabezpieczeniem obszarów zajętych wieść zaczęły *Etappen*, które chrzest bojowy w walce z partyzantami przeszły już w czasie ofensywy w kierunku twierdzy Metz⁷³.

Konieczność podjęcia zakrojonej na szeroką skalę kontrakcji na obszarach zajętych nabrała na znaczeniu od września 1870 roku, kiedy dowództwo francuskie oficjalnie zaakceptowało działalność sabotażową na tyłach napastnika. W krótkim czasie żołnierzy pruskich niemal na każdym szczeblu niepokoić zaczęli tak zwani *wolni*

---

⁷¹ W terminologii niemieckiej *Etappen* odnosiło się do całości służb odpowiedzialnych za koordynację działań na zapleczu frontu. Sformułowanie to w wieku osiemnastym zaczerpnięto z języka francuskiego, w którym *étape* oznaczało *postój* albo *popas*, wskazując na pierwotny zakres powierzanych formacji zadań: rozdzielanie i kolportaż zaopatrzenia.

⁷² Blood Philip, *Siepacze Hitlera*, Warszawa 2008, s. 34.

⁷³ Zadanie powierzone *Etappen* w związku z tym kierunkiem działań, oprócz coraz aktywniejszej partyzantki francuskiej, utrudniał dodatkowo fakt konieczności ubezpieczenia przemieszczających się konwojów dziewięciu korpusów pruskich, mających do dyspozycji zaledwie dwie dobrej jakości drogi. Howard Michael, *The Franco-Prussian War*, Nowy Jork 1961, s. 49.

strzelcy (*Franc-Tireurs*), w języku niemieckim nazywani *Freischärler*. Problem okazał się być na tyle istotnym, że echo o nim dotarło aż na dwór w Berlinie, wywołując kategoryczny sprzeciw Otto von Bismarcka, który w nocy do ministra spraw zagranicznych w rządzie tymczasowym Francji – Julesa Favrea ostrzegł, iż działający na zapleczu bojownicy *nie są żołnierzami, a władze okupacyjne traktują ich jak morderców*. Nie powstrzymało to jednak dalszego rozrostu partyzantki – z czasem w przeszło trzystu oddziałach walczyło około pięćdziesięciu tysięcy sześciuset ludzi, a na niektórych obszarach, jak na przykład porośnięte gęstymi lasami Wogezy, kontrola ze strony organów podlegających Hohenzollernom była jedynie teoretyczna⁷⁴. Wzmoczenie oporu autochtonów zaowocowało koniecznością wzmocnienia, a niekiedy także reorganizacji struktur tyłowych armii pruskiej. W pierwszej kolejności nacisk położono na rozbudowę Tajnej Policji Polowej, która z początkiem roku 1871 osiągnęła stan liczebny bliski stu dziewięćdziesięciu funkcjonariuszy, oraz swobodę działań *Feldgendarmarie*, coraz częściej pełniącej rolę lotnych oddziałów pacyfikacyjnych. Jednocześnie zwiększono liczbę etatów w formacji podporządkowanej przez kwatermistrzostwo – na zajętych terenach funkcjonować zaczęły, rozlokowane we wsiach komendy lokalne (*Orstkommandantur*), posiadające kompetencje tworzenia milicji złożonych z miejscowych ochotników – *Stammtruppe* lub *Schutzmänner*. Oprócz tego po raz pierwszy ustanowiono instytucje sądów doraźnych (*Sondergericht*)⁷⁵.

Elementem zabezpieczenia terytorium, które znalazło się na zapleczu frontu, stała się również, prowadzona powszechnie od jesieni roku 1870 wobec ludności francuskiej, polityka terroru. W toku praktyki okupacyjnej wykształcił się pewnego rodzaju zespół zasad, realizowanych przez miejscowych zarządców z ramienia Berlina; najważniejsza głosiła, iż należy znaleźć oraz przykładowo ukarać winnego każdego przewinienia, przy czym najczęściej nie tracono czasu na rozstrzygnięcie faktycznego zaangażowania w proceder osoby pojmanej. Podstawową formą sprawowania władzy stały się również publiczne egzekucje, przede wszystkim w formie rozstrzeliwań. W stosunku do wspomnianych wcześniej *Freischärler* nierzadko rezygnowano z procedur urzędowych, skazując ich od razu na śmierć, w myśl ogłoszonego w Berlinie dekretu z

---

⁷⁴ Nierzadko raz rozproszone oddziały były formowane na nowo w innej części regionu. Do działań przeciwko pruskiemu okupantowi nawoływali również przywódcy lokalni – na przykład anonimowa odezwa ogłoszona w Tours nakłaniała do *formowania małych grup bojowych, atakowania konwojów, niepokojenia przeciwnika wszędzie gdzie tylko to możliwe oraz wieszania pojmanych żołnierzy niemieckich na drzewach, po ich uprzednim okaleczeniu*. Tamże, s. 250-252.

⁷⁵ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 33.

dnia 21 lipca 1866 roku o najwyższym wymiarze kary dla cywilnych napastników⁷⁶. W myśl tych samych zasad, całkowicie aprobowanych przez ówczesnego szefa Sztabu Generalnego – marszałka Helmutha von Moltke Starszego, równano z ziemiom wieś wspierające bojowników⁷⁷.

Popularną metodą egzekwowania porządku stało się dodatkowo branie zakładników. Przykładem efektywności tego typu działań może być rozkaz gubernatora Rheims, twierdzącego iż *linie kolejowe są ustawicznie niszczone. Transportom powinni towarzyszyć dobrze znani i cenienie członkowie społeczności lokalnych, tak by zostało zrozumiane, że w przypadku każdego zdarzenia spowodowanego wrogością miejscowej ludności, pierwsi cierpieć będą jej pobratymcy*⁷⁸. Co istotne poszczególni komendanci regionalni dobierali zatrzymanych według własnego systemu wartości – w ten sposób przed internowaniem nie mógł uchronić się nikt, począwszy od chłopca, a na członkach rad miejskich kończąc⁷⁹.

Ponadto w rejonach położonych najbliżej rdzennych ziem niemieckich działalność rozpoczęła, podporządkowana *Geheime Feldpolizei*, Policja Graniczna (*Grenzschutzpolizei*), z czasem skoncentrowana przede wszystkim w Alzacji i Lotaryngii.

Doświadczenia wojny francusko-pruskiej w istotny sposób wpłynęły na dalsze kształtowanie niemieckiej idei zabezpieczenia zdobytego terytorium. Przede wszystkim dostrzeżono, iż niezbędnym stało się powołanie odrębnego organizmu decyzyjnego w sferze zaplecza frontu – dotychczas ciężar ten spoczywał na dowódcach armii polowych. Od roku 1871 misję utrzymania porządku na ziemiach okupowanych powierzono Generalnemu Inspektorowi Tyłów Armii (*Generaletappeninspekteur der Armee*)⁸⁰. Ponadto szerokim zakresem objęła reforma *Etappen*: nie dość, że po zakończeniu działań nie dokonano ich redukcji, to jeszcze szeregi zasilili specjaliści wojskowi ze wszystkich rodzajów służb. Jak trafnie zauważył dr Philippe Blood, rozpatrywane formacje, nie posiadające wówczas odpowiednika w żadnym innym

---

⁷⁶ Hull Isabel, *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Cornell 2005, s. 118.

⁷⁷ M. Howard, *The Franco-Prussian...*, s. 378.

⁷⁸ *Order of the Civil Governor of Rheims*, [w:] Hall William, *A Treatise on International Law*, Oksford 1924, s. 566.

⁷⁹ Edwards Henry, *The Germans in France: Notes on the Method and Conduct of the Invasion, the Relations between Invaders and Invaded, and the Modern Usages of War*, Londyn BDW, s. 217.

⁸⁰ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 35-36.

państwie, przekształcone zostały w całkowicie profesjonalny organ militarnego nadzoru nad nowo pozyskanymi obszarami.

Równoczesnemu wzmocnieniu poddano także *Zentrales Nachrichtenbüro*, które od roku 1900 objęto programem reorganizacji, zwieńczonej wyodrębnieniem kontrwywiadu. Organ ten, określany jako Oddział IIIb Sztabu Generalnego (*Abteilung IIIb*), nad którym dekadę później objął pułkownik Walter Nicolai, oprócz zwalczania agentury zagranicznej, dostarczać miał informacji istotnych dla działań porządkowych wewnątrz domeny Hohenzollernów. Coraz ważniejszą okazała się także odpowiednia edukacja ideologiczna ogółu społeczeństwa, tak by uchronić władze przed jego ewentualnym sprzeciwem w przypadku podejmowania przez formacje zabezpieczające zaplecze zbyt zdecydowanych środków⁸¹.

Działalność armii i policji pruskiej w latach 1870-1871, często ewidentnie naruszające kanony prowadzenia cywilizowanej wojny, zaowocowało rozwojem publicystyki wojskowej, z jednej strony starającej się uzasadnić przeprowadzone we Francji akcje, jak również baczną uwagę zwracającej na problematykę operacji pozafrontowych. Głosem otwierającym dyskusję w tej materii okazał się, opublikowany siedem lat po proklamacji Cesarstwa Niemieckiego, zbiór esejów autorstwa hanowerskiego generała artylerii – Juliusa von Hartmanna. Opracowanie zatytułowane: *Konieczność wojskowa i humanitaryzm (Militärische Notwendigkeit und Humanität)* w sposób jednoznaczny wyrażało pochwałę drastycznych środków podejmowanych przez wojsko i formacje z nim związane dla zachowania spokoju w strefie tyłowej, sugerując jakoby zniszczenia oraz zabór mienia ludności nie związanej bezpośrednio z działaniami stanowiły element trwale połączony z wojną⁸². W roku 1881 tą samą tematykę podjął w cyklu wydanych drukiem wykładów pod zbiorczym tytułem: *Mała wojna i jej znaczenie dla współczesności (Der Kleine Krieg und Seine Bedeutung für die Gegenwart)*, inny teoretyk wojskowości – kapitan Albrecht von Boguslawski. Tłumacząc zachowania jednostek pruskich wobec cywilów i pojmanych partyzantów, niejednokrotnie całkowicie sprzeczne z przyjętymi zasadami działań militarnych, uwypuklił on problem granicy środków podejmowanych w celu zapewnienia bezpieczeństwa armii liniowej. Ponadto wspominał o konieczności uwzględnienia zadań policyjnych spadających na pododdziały regularne oraz ich realizację nawet jeśli

---

⁸¹ Tamże, s. 32.

⁸² von Hartmann Julius, *Militärische Notwendigkeit und Humanität*, Bonn 1878, s. 123.

mogłyby okazać się trudne do powiązania z właściwymi celami operacji militarnej⁸³. Pod wpływem obu autorów, wątek dbania o porządek na obszarach okupowanych znalazł się również w skierowanym przede wszystkim do oficerów zbiorze wytycznych: *Wojna niemiecko-francuska a prawo międzynarodowe (Die deutsch-französische Krieg und das Völkerrecht)*, który w roku 1884 sporządził Felix Dahn.

Przełomem dla niemieckiej myśli wojskowej dziewiętnastego stulecia, w tym także dla rozważań nad problemem okupacji oraz stosunku do podporządkowanej ludności, stało się objęcie zwierzchnictwa nad Sztabem Generalnym przez prezesa jego sekcji historycznej i weterana najważniejszych konfliktów z udziałem Prus poprzednich trzech dekad – generała Alfreda von Schlieffena. W pierwszej kolejności zmodyfikował on ustanowioną przez Karla von Clausewitza zasadę ostatecznego zwycięstwa zastępując twierdzenie o konieczności rozbrojenia jako jego głównego determinantu, przymusem całkowitego unicestwienia przeciwnika. Idea ta stworzyła szerokie pole manewru dla zwolenników prowadzenia działań na zapleczu, tym bardziej, że z biegiem czasu uchodzić zaczęły one za niezbędne uzupełnienie ofensywy armii regularnej. Aprobatę dla nieograniczonego zakresu walki z przeciwnikiem na zapleczu frontu, nawet jeśli w przypadku ryzyka złamania konwencji międzynarodowych, naczelne dowództwo wyraziło dodatkowo na kartach, opracowanej przez majora Rudolfa von Friedricha w roku 1902, broszury pod tytułem: *Obyczaje w wojnie lądowej (Kriegsbrauch im Landkriege)*⁸⁴.

Objęcie tronu cesarskiego przez, niekryjącego fascynacji militarnych, Wilhelma II oraz aktywność doktrynalna Schlieffena sprawiły, iż domena Hohenzollernów wkroczyła w dwudziesty wiek jako państwo garnizonowe, a dzięki trwającej od ponad dwóch dziesięcioleci dyskusji nad problemami frontu wewnętrznego, zarówno w rozumieniu zaplecza działalności ofensywnej przeciwko państwom ościennym, jak i zwalczaniu wroga na rdzennym terytorium Rzeszy, pruski pierścień militarny oddziaływać zaczął nie tylko poza granice cesarstwa ale także w ich obrębie.

Ważnym elementem *polityki światowej (Weltpolitik)* prowadzonej przez ostatniego z monarchów zjednoczonych Niemiec stało się dążenie do poszerzania zasobów kolonialnych. Dla Sztabu Generalnego konieczność zbrojnej interwencji poza terytorium Europy wywołała dodatkową możliwość sprawdzenia w praktyce założeń

---

⁸³ von Boguslawski Albrecht, *Der kleine Krieg und Seine Bedeutung für die Gegenwart*, Berlin 1881, s. 57-72.

⁸⁴ Best Geoffrey, *Humanity of Warfare. The Modern History of the International Law of Armed Conflicts*, Londyn 1980, s. 179.

zreorganizowanej polityki okupacyjnej. Warto odnotować, iż działalność wojsk kolonialnych, określanych mianem *Schutztruppen*, od samego początku przybrała charakter zabiegów dążących bardziej do ustanowienia ładu w strefie tyłowej aniżeli działań wojennych w ujęciu klasycznym. Za teorią tą przemawia nie tylko fakt braku jasno określonej linii frontu oraz jednoznacznie sklasyfikowanego przeciwnika ale także wdrażanie metod operacyjnych w postaci ekspedycji karnych. W roku objęcia przez Alfreda von Schlieffena stanowiska zwierzchnika planistów, w Tanganice, zwanej wówczas Niemiecką Afryką Wschodnią, ruszyła operacja mająca zażegnać zagrożenie buntu ze strony miejscowej ludności. Zadanie pacyfikacji, stanowiącego najpoważniejszego na tamtym obszarze przeciwnika – plemienia Hehe, powierzono dowódcy *Schutztruppe für Deutsch-Ostafrika* – Emilowi von Zelewskiemu. Siedemnastego sierpnia 1891 roku liczące blisko trzystu osiemdziesięciu żołnierzy siły starły się z afrykańskim oponentem pod Rugaro. Bitwa zakończyła się całkowitą klęską strony niemieckiej – dowódca poległ przebity włócznią, a jego podkomendni, tracąc ponad trzy czwarte stanu ustąpili pola. O ile z punktu widzenia militarnego korzyści ze zwycięstwa Hehe Sztab Generalny odnieść nie mógł, o tyle cezura ta stanowi punkt zwrotny w polityce Berlina wobec posiadłości kolonialnych – odtąd oficjalnie teatr ten traktować zaczęto w charakterze poligonu eksperymentalnego dla formacji okupacyjnych niemal każdego typu⁸⁵.

Dziewiętnaście lat po klęsce von Zelewskiego, przy okazji interwencji w innej części globu, udało się Niemcom zweryfikować metody prowadzenie efektywnych działań zabezpieczających opanowane tereny. Zryw szantuńskiego ruchu ukrytego pod nazwą *Pięść w imię sprawiedliwości i pokoju (Yihequan)* wymierzone w europejskich mieszkańców Chin, wywołał konieczność interwencji międzynarodowej, a jej ważnym elementem stała się ekspedycja prowadzona przez, niekryjącego skłonności rasistowskich, feldmarszałka Alfreda von Waldersee. Zebrani wokół niego żołnierze, którym od początku operacji zezwolono na naruszanie Konwencji Haskiej między innymi poprzez zakaz brania jeńców, przeprowadzili w latach 1900-1902 około pięćdziesiąt akcji pacyfikacyjnych, pozostawiając na szlaku spalone wsie i ciała ich mieszkańców określanych bez wyjątku mianem *bandytów (Banditen)*.

Dwadzieścia cztery miesiące po wycofaniu kontyngentu z Azji wschodniej dwór w Berlinie stanął po raz kolejny z żywotnym problemem zaprowadzenia ładu na

---

⁸⁵ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 36.

podległym mu terytorium. Nasilające się napady na, zamieszkałe w przeważającej części przez ludność pochodzenia niemieckiego, farmy w Namibii, za większością których stało półnomadyczne plemię hodowców bydła – Herero, wywołało potrzebę ostatecznego potwierdzenia władztwa na tym państwie, a co za tym idzie interwencji zbrojnej. W odpowiedzi na prośby kolonizatorów, w tym dramatyczne wezwanie sędziego okręgowego stolicy kolonii – miasta Windhoek⁸⁶, kanclerz Gerhard von Bülow zwrócił się w dniu 18 stycznia 1904 roku do członków Parlamentu Rzeszy o pozwolenie na zorganizowanie ekspedycji karnej, której celem miała być właśnie ówczesna Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia. W związku z poparciem wniosku przez samego Wilhelma II, nakazującego przeprowadzić operację *metodami europejskimi*, sformowano grupę interwencyjną, nad którą dowództwo objąć miał gubernator regionu – Theodor Leutwein. W przeciwieństwie do, nacechowanej dość znaczną dozą spontaniczności operacji w Tanganice, do stłumienia Powstania Herero, jak zwykło się w historiografii określać konflikt namibijski, zastosowano wspomniany wcześniej niemiecki system planowania wojennego, włączając do działania nie tylko *Schutztruppen* ale również formacje pozostawione dotychczas na Starym Kontynencie. Od początku tłumienia rozruchów starcia miały charakter raczej jednostronny. Pomimo, iż przywódca zrywu – Samuel Maharero zdołał zgromadzić pod swoją komendą znaczną siłę aż sześciu tysięcy Afrykanów, brak koordynacji działań, a przede wszystkim sprecyzowanego planu nie pozwalał mu na osiągnięcie przewagi. Dodatkowym problemem dla autochtonów stała się również metoda prowadzenia działań przez oponenta. Wzorem doświadczeń francuskich z lat 1870-1871 na front, a raczej za jego linię skierowano pozostające w odwodzie od przeszło trzech dekad jednostki *Etappen*, których głównym zadaniem stało się izolowanie i zamykanie w okrążeniu poszczególnych zgrupowań wroga⁸⁷. Wzorem doświadczeń chińskich żołnierzom zakazano brać do niewoli czarnoskórych bojowników – pojmanyh wieszano bądź rozstrzeliwano⁸⁸. Ponadto 12 sierpnia 1904 roku nowy dowódca ekspedycji pacyfikacyjnej, weteran kontyngentu azjatyckiego marszałka von Waldersee

---

⁸⁶ Treść telegramu skierowanego do władz w Berlinie brzmiała: *Wszystkie farmy w okolicy Windhoek splądrowane. Biali żyjący na odizolowanych farmach zamordowani. Sytuacja bardzo poważna. Bezirkskrieger Richter Windhuk, 14 Jan. 1904, Bundesarchiv Berlin, Reichskolonialamt (R-1001), Nr.211.*

⁸⁷ I. Hull, *Absolute Destruction...*, s. 14.

⁸⁸ Jeden z oficerów *Schutztruppen* walczących w Namibii – kapitan Viktor Francke odnotował w pamiętniku: *przyniesiono rannego z odciętą nogą. Nie był w stanie odgonić nawet much obsiadających poszarpane ciało. Został przesłuchany, a następnie zastrzelony. Nachlass Viktor Francke, Bundesarchiv Koblenz, NI. 1030, s. 20.*

– generał Adrian Lothar von Trotha, wydał buntownikom bitwę pod Waterbergiem rozbijając ich główne siły oraz spychając pozostałych na ubogą w wodę nizinę Omaheke położoną w granicach pustyni Kalahari⁸⁹. Równocześnie do warunków afrykańskich adaptować zaczęto metody wypróbowane w czasie okupacji Francji; całość Namibii podzielono na strefy ochronne oparte o sto trzynaście posterunków policyjnych, a *Etappen* zajęły się doraźnym sądownictwem, organizowaniem tak zwanych *akcji oczyszczających* (*Säuberungaktionen*), w których istotną rolę odgrywały milicje formowane z lokalnych farmerów pochodzenia europejskiego, jak również tworzeniem obozów pracy. Opór autochtonów złamać miała także powszechna polityka rabunkowa oraz stymulowana przez władze kolonialne klęska głodu⁹⁰. Ostateczne zwycięstwo, z dużą dozą prawdopodobieństwa niemożliwe bez energicznej polityki zabezpieczenia zaplecza, ugruntowało podpisanie zawieszenia broni w marcu 1907 roku, na mocy którego całość kolonii pozostawała pod ścisłym zwierzchnictwem Hohenzollernów.

Równolegle do rozwiązywania problemów pojawiających się w pierwszej dekadzie dwudziestego wieku na Czarnym Lądzie, Sztab Generalny powoli przygotowywać się zaczął do rozgrywki na obszarze Starego Kontynentu. 12 marca 1914 roku światło dzienne ujrzała pierwsza kompleksowa regulacja dotycząca jednostek wprowadzających ład na zajętych terenach. *Kriegs-Etappen-Ordnung*, bo taki tytuł przyjęto dla owych wytycznych, zastrzegła, iż *efektywność armii polowej jest ściśle powiązana z dobrobytem na tyłach*. To, dość nieostre sformułowanie rozwinięto poprzez szereg zasad, których egzekwowanie winno być podstawowym zadaniem formacji zabezpieczających tyły. Za całkowicie legalny środek uznano przetrzymywanie zakładników, rekwizycje oraz zasadę odpowiedzialności zbiorowej lokalnych społeczności⁹¹. Oprócz tego wskazano na niezbędną obopólną współpracę z wojskiem, również, co stanowiło swoiste *novum*, w przypadku konieczności podjęcia

---

⁸⁹ Bitwa pod Waterbergiem odegrała znaczną rolę w kształtowaniu niemieckiej polityki okupacyjnej w Afryce, dając podwaliny pod stosowaną blisko pół wieku później terminologię policyjną. Jak zauważył Philippe Blood, do sierpnia 1904 roku całokształt zmagania z przeciwnikiem operującym na zapleczu frontu zwykło określać się mianem *walki z partyzantami* (*Partisanenbekämpfung*), co częściowo nawiązywało do zwalczania francuskich *wolnych strzelców*. Po zwycięstwie von Trothy nastąpiła zmiana terminu na nacechowaną zdecydowanie bardziej negatywnie *walkę przeciwko bandom* (*Bandenbekämpfung*), co pozwoliło uzasadnić, niezgodne z konwencjami międzynarodowymi – w tym przede wszystkim III Traktatem Haskim z dwudziestego dziewiątego lipca 1899 roku, traktowanie jeńców uznawanych odtąd za pospolitych przestępców. P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 14.

⁹⁰ Rohrbach Paul, *Aus Südwestafrikas schweren Tagen*, Berlin 1909, s. 79.

⁹¹ *Kriegs-Etappen-Ordnung*, D.V.E. Nr. 90, Berlin 1914, s. 52.

aktywności frontowej⁹². Ostatnie lata przed zamachem na austriacką parę książęcą w Sarajewie to również szczytowy okres rozwoju Tajnej Policji Polowej, urastającej do rangi podstawowego organu chroniącego porządek w granicach Cesarstwa. Poligonem doświadczalnych dla metod inwigilacji społeczeństwa stała się także polityka wobec, uznanych, jak u schyłku poprzedniego wieku Szlezwik-Holsztyn czy Wielkopolska, za regiony potencjalnie zagrożone zrywem antyniemieckim: Alzacja oraz Lotaryngia, których mieszkańców, zwłaszcza posługujących się językiem francuskim traktowano niemalże jak zdrajców⁹³.

Próby realizacji Planu Schlieffena oraz starcie z armią rosyjską na dawnych terenach Polski latem roku 1914 zaowocowały włączeniem pod władztwo Berlina znacznych obszarów po obu stronach domeny Hohenzollernów. Zróżnicowanie charakteru działań zabezpieczających pozyskane terytoria, z biegiem czasu objawiło się tak zwanym poczwórnym systemem okupacyjnym: w Belgii i Polsce zwierzchnictwo cywilno-wojskowe objęli gubernatorzy, terytoria położone najbliżej frontu wschodniego pozostawały pod auspicjami sztabu Obszaru Głównodowodzącego Wschodu (*Gebiet des Oberbefehlshabers Ost* – w skrócie *Ober-Ost*), a frontu zachodniego – Inspekcji Jednostek Tyłowych (*Etappeninspektionen*). Czwarty filar stanowiły natomiast, zlokalizowane przy każdej armii polowej Intendentury Polowe (*Feldintendantur*)⁹⁴. Realizacja polityki porządkowej w każdym przypadku przebiegała jednak w sposób zbliżony.

Realizując wytyczne zawarte we wspomnianym wcześniej *Kriegs-Etappen-Ordnung*, w tym przede wszystkim zasadę odpowiedzialności zbiorowej, na terenie Generalnego Gubernatorstwa Belgii, od sierpnia do października pierwszego roku wojny, życia pozbawiono około sześciu i pół tysiąca cywilów, a inne osoby, uznane za najbardziej zagrażające nowemu systemowi internowano w nadzorowanych przez *Etappen* obozach koncentracyjnych, bądź ośrodkach pracy przymusowej. Choć oficjalnym powodem represji była rzekoma działalność sabotażowo-rabunkowa, w rzeczywistości władze regionu obawiały się powtórzenia sytuacji sprzed czterdziestu lat, kiedy na tyłach głośnym echem odbijały się akcje podejmowane przez zgrupowania

---

⁹² *Kriegs-Etappen-Ordnung...*, s. 24.

⁹³ McPhail Helen, *The Long Silence. Civilian Life under the German Occupation of Northern France, 1914-1918*, Nowy Jork 2001, s. 38.

⁹⁴ I. Hull, *Absolute Destruction...*, s. 227.

Freischärler. W roku 1917 rozpoczęto także formowanie tak zwanych stref bezpieczeństwa⁹⁵.

Działania o podobnym charakterze przedsięwzięto również w, podzielonej na sześć dystryktów: Cambrai, Charleville, Laon, Valenciennes, Vervin oraz Vouziers, północnej Francji. Codziennie stały się tam kontyngenty robotników – na przykład komendant położonej nad Sommą gminy Péronne wydał nakaz dostarczania każdego dnia czterdziestu mężczyzn w celu realizacji różnego rodzaju prac wskazanych przez władze niemieckie⁹⁶. Względem autochtonów prowadzono również przedsięwzięcia mające na celu pozbawienie ich godności⁹⁷. Całość postępowania na zapleczu koordynował cywilno-wojskowy sztab w Charleroi i to właśnie on zarządził w okresie od lutego do marca 1917 roku przeprowadzenia Operacji *Alberich* – przesiedlenia stu dwudziestu sześciu tysięcy obywateli francuskich oraz konfiskatę ich mienia, która jak oszacowała Helen McPhail zaowocowała zgromadzeniem dobytku mogącego wypełnić dziewięćset wagonów towarowych⁹⁸.

Rozbudowaną siecią bezpieczeństwa władze niemieckie dysponowały także na zapleczu frontu wschodniego i podobnie jak w przypadku Francji i Belgii, główny ciężar działań represyjnych, mających doprowadzić do zaprowadzenia ostatecznego ładu na tyłach, spoczął na barkach *Etappen*. W pierwszej kolejności utworzona została sieć pracowników cywilnych oraz informatorów różnego szczebla, a zwalczanie pospolitej działalności przestępczej powierzono Żandarmerii (*Gendarmerie*), którą energicznie dowodził weteran walk w koloniach afrykańskich – Rocchus Schmidt. Ponadto, w roku 1916 wyodrębniona została dodatkowa komórka policyjna – *Geheime Etappenpolizei*. Prowadzono także, znaną z innych terytoriów podległych Hohenzollernom, politykę terroru, a jej głównym celem stali się przede wszystkim jeńcy rosyjscy. Wobec ludności cywilnej stosowano metodę wyzysku poprzez prace przymusowe⁹⁹.

Lata Wielkiej Wojny, w tym przede wszystkim długotrwała bytność administracji niemieckiej na zajętych obszarach w istotny sposób przyczyniła się do ostatecznego ugruntowania pozycji jednostek zabezpieczających zaplecze w

---

⁹⁵ H. McPhail, *The Long Silence...*, s. 163.

⁹⁶ H. McPhail, *The Long Silence...*, s. 42.

⁹⁷ Głośną na całym obszarze okupowanej Francji stały się wytyczne władz niemieckich graniczącego z Belgią departamentu Nord, gdzie Francuzom nakazano klaniać się Niemcom na ulicy i okazywać szacunek poprzez zdejmowanie nakrycia głowy. Każdorazowe ignorowanie przepisu pociągało za sobą karę trzech dni aresztu oraz dwudziestu marek grzywny. Tamże, s. 39.

⁹⁸ Tamże, s. 45-46.

⁹⁹ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 45-47.

niemieckim systemie militarnym. Praktyka okupacyjna sprawiła, iż *Etappen* stały się podstawowym narzędziem kontroli zajętych ziem, tworząc zwartą strukturę przemieszczającą się w ślad za armią regularną. Zadania tyłowe otrzymały także, pozostające od ponad pół wieku w cieniu, zgrupowania Obrony Terytorialnej (*Landwehr*), tym bardziej, że od końca roku 1916 walka prowadzona po wewnętrznej stronie linii frontu zaczęła dominować nad, przynoszącymi znikome rezultaty, ofensywami wojsk regularnych. Taki stan rzeczy z czasem przyniósł jednak skutek, którego Sztab Generalny nie mógł się spodziewać – żołnierze armii polowej z coraz większą niechęcią odnosić się zaczęli do towarzyszy zaprowadzających porządek bez codziennego narażania życia, a określenie *Etappenschwein*, na stałe wpisało się do frontowego żargonu¹⁰⁰.

Abdykacja Wilhelma II 9 listopada 1918 roku i podpisane dwa dni później w podparyskim Compiègne zawieszenie broni w przerwało dalszy rozwój cesarskich formacji zabezpieczenia zaplecza. W militarnych dziejach Niemiec rozpoczął się burzliwy okres, w którym walka z wrogiem wewnętrznym nabrać miała całkowicie nowego wymiaru. Już kolejnego miesiąca, pozostawione bez najwyższego zwierzchnika dowództwo, zdecydowało o powołaniu Oddziałów Obrony Republiki (*Republikanische Schutztruppen*), mających na celu przede wszystkim powstrzymanie destrukcyjnej działalności kół komunistycznych, które począwszy od krajów związkowych w północnej części nieistniejącego już Cesarstwa, próbowały wznieć płomień rewolucji¹⁰¹. W krótkim czasie w sukurs zebranemu wokół Philippea Scheidemanna rządowi przyszła nowa siła – Wolne Korpusy (*Freikorps*)¹⁰². O ile pierwsze dwa miesiące wojny domowej posiadały znamiona regularnego konfliktu zbrojnego, ostateczne opanowaniu przez zwolenników *Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschland – SPD)* Berlina, dalsza działalność zbrojnych ugrupowań konserwatywnych przybrała charakter działań zabezpieczających obszar państwa¹⁰³.

---

¹⁰⁰ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 77.

¹⁰¹ Waite Robert, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918-1923*, Cambridge 1952, s. 49.

¹⁰² Problematyka niemieckich Wolnych Korpusów i ich działalność w pierwszych latach po zakończeniu Wielkiej Wojny opisana została dokładniej w artykule autorstwa Łukasza Gładysiaka pod tytułem: *Pierwsza siła Republiki Weimarskiej. Freikorps w latach 1918-1920*, zamieszczonym w witrynie internetowej Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

¹⁰³ Do takiego charakteru działań *Freikorpsów* bardzo często odnosiła się propaganda narodowosocjalistyczna. W wydanym w roku 1940 opracowaniu autorstwa Johannes Öhquist pod tytułem: *Rzesza Wodza. Początek i walka, światopogląd oraz budowa narodowego socjalizmu widziana oczami cudzoziemca (Das Reich des Führers. Ursprung und Kampf, Weltanschauung und Aufbau des*

Wiosną 1919 roku władze Republiki Niemieckiej dysponowały okazałym zasobem, w praktyce nie związanych ze sobą jednostek, przeznaczonych do walki z *Czerwoną Reżimem (Rote Regierung)* – w dwustu pięćdziesięciu Wolnych Korpusach do walki gotowych było blisko siedemdziesiąt tysięcy żołnierzy¹⁰⁴. Wkrótce zaangażowano ich do tłumienia przejawów rewolucji komunistycznej, organizując, w zależności od potrzeb, różnych rozmiarów grupy bojowe (*Kampfgruppen*). W lutym, jednostka prowadzona przez generała von Rödera dokonała pacyfikacji portów nad Morzem Północnym oraz Socjalistycznej Republiki Wschodniej Fryzji ze stolicą w Oldenburgu. W tym samym czasie Wolny Korpus kapitana Otto von Lichtschlaga, w toku kilku brutalnych potyczek zmusił do kapitulacji *Czerwoną Armię Ruhry (Ruhr Rote Armee)*¹⁰⁵. Od początku marca trwała także ekspedycja prowadzona przez legendarnego już wówczas założyciela *Ochotniczego Krajowego Korpusu Strzelców (Freiwilligen Landesjägerkorps)* – generała Ludwiga von Maerckera, której celem było wyparcie zwolenników skrajnej lewicy z państw środkowo-niemieckich. Chcąc utrzymać kontrolę nad zajęтым terenem, wraz z opanowywaniem kolejnych miast tworzono także uzbrojone pododdziały złożone z przedstawicieli lokalnych środowisk lojalnych wobec władz republikańskich – Siły Obywatelskie (*Einwohnenwehren*)¹⁰⁶. Najbardziej transparentnym przejawem działań pacyfikacyjnych prowadzonych przez *Freikorps* stała się jednak operacja monachijska przeprowadzona w okresie kwiecień-maj 1919 roku. Jedyne raz w dziejach Niemiec do realizacji zadania bojowego na froncie wewnętrznym zaangażowano, liczący trzydzieści tysięcy żołnierzy, korpus, który przeciwko Bawarskiej Republice Rad poprowadził generał Ernst von Oven¹⁰⁷. Trwające od 30 kwietnia do 3 maja walki o Monachium zakończyły się całkowitym

---

Nationalsozialismus geschiedert von einem Ausländer), zmagania z bojownikami *Komunistycznej Partii Niemiec (Komunistische Partei Deutschlands)*, jak również operacje podejmowane na terytoriach utraconych przez dawne państwo Hohenzollernów, w tym przede wszystkim Śląsk oraz południowo-wschodnie wybrzeże Morza Bałtyckiego, traktowane były jako element walki o ład i porządek na terenach pozostających pod zwierzchnictwem prawowitych władz. Autor wspomina ponadto o *nieregularnych polskich siłach zbrojnych* na śląskim obszarze plebiscytowym, przeciwko którym zawiązane zostały organizacje zabezpieczające zaplecze, w tym *Freikorps Oberland*. J. Öhquist, *Das Reich...*, s. 14-15.

¹⁰⁴ Jurado Carlos, *The German Freikorps 1918-1923*, Oksford 2001, s. 11.

¹⁰⁵ R. Waite, *Vanguard of...*, s. 90.

¹⁰⁶ Gładysiak Łukasz, *Pierwsza siła Republiki Weimarskiej. Freikorps w latach 1918-1920*, witryna internetowa Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, <http://zhw.amu.edu.pl/content/view/full/84/27/> (data dostępu: 29.03.2009 r.)

¹⁰⁷ Schuster Peter, *Für das Stolz Edelweiss*, Achau 1995, s. 104.

rozproszenia sił komunistycznych, a dalsze ofiary – w liczbie blisko tysiąca¹⁰⁸, pochłonął w ciągu kolejnych dziesięciu dni terror prawicowy¹⁰⁹.

Walki mające za zadanie przywrócenie ładu w granicach państwa trwały do lata roku 1921 na dawnej rubieży Cesarstwa. Działalność wielkopolskiej Straży Ojczyźnianej (*Heimatschutz*), czy Straży Granicznej (*Grenzschutz*) na terenie Śląska, doprowadzić miała do neutralizacji wroga wewnętrznego – w tym wypadku walczących o niepodległość Polaków. Nieco odmienny, choć sprowadzający się do tej samej idei charakter przybrały zmagania Żelaznej Brygady (*Eiserne Brigade*) majora Bischoffa oraz VI Armijnego Korpusu Rezerwowego (*VI Reserve Armeekorps*) generała Rudigera von der Goltz w Kurlandii¹¹⁰. Istotnym jest fakt, iż w przypadku ziem ostatecznie włączonych w granice II Rzeczypospolitej część członków ugrupowań niemieckich prowadziła walkę z ukrycia, niejako starając się przygotować grunt pod nowe panowanie Berlina¹¹¹.

Problematyka zabezpieczenia zaplecza, choć, w związku z obostrzeniami nałożonymi na Niemcy na mocy Traktatu Wersalskiego w sposób nieoficjalny, podjęta została także przez dowódców wojskowych oraz władze Republiki Weimarskiej. Artykuł czterdziesty ósmy konstytucji z roku 1919 zawierał zapis, dzięki któremu zakres zadań powierzonych utworzonym wiosną Republikańskim Siłom Zbrojnym (*Reichswehr*), poszerzono o możliwość wystąpienia zbrojnego przeciwko wrogowi wewnętrznemu – w ten sposób armia regularna stała się niejako stróżem porządku, a zatem formacjom odpowiedzialną za realizację postulatu bezpieczeństwa w kraju nawet za cenę ograniczenia praw, a nawet otwarcia ognia do własnych obywateli¹¹². Do zadań zabezpieczających skierowano także, w praktyce nie objęte dyrektywami paryskimi oddziały *Schutzpolizei*, których liczebność w szczytowym momencie sięgała około pół miliona funkcjonariuszy, mających do dyspozycji również broń cięższego typu, w tym

---

¹⁰⁸ Watt Richard, *The Kings Depart. The Tragedy of the German Versailles and the German Revolution*, Nowy Jork 1969, s. 81.

¹⁰⁹ Motyw operacji monachijskiej jako realizacji postulatów zabezpieczenia zaplecza, podobnie jak całość działań *Freikorpsu*, chętnie wykorzystywany był przez zwolenników przyszłego Wodza – Adolfa Hitlera. Według narodowych socjalistów działania korpusu von Rödera stanowiły istotny krok w celu uwolnienia państwa od niepożądanego i zagrażającego mu elementu. P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 51.

¹¹⁰ Warto zaznaczyć, iż drugi z wymienionych dowódców wraz z pokonaniem wrogów państwa optował za całkowitym zniemczeniem ziem na południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku, starając się wprowadzić w życie, upowszechniony w latach trzydziestych przez Alfreda Rosenberga, postulat rycerzy-rolników (*Ritter und Bauern*). Ł. Gładysiak, *Pierwsza siła...*

¹¹¹ Istotne informacje potwierdzające tę tezę zawarto między innymi Paweł Dubiel w wydanym w roku 1963 w Katowicach opracowaniu pod tytułem: *Wrzesień 1939 na Śląsku*.

¹¹² *Die Verfassung des Deutsches Reich vom 11. August 1918*, [w:] *Reichsgesetzblatt 1919*, <http://www.documentArchiv.de/wr/wrv.html> (data dostępu 1.02.2009 r.).

samochody pancerne. Ponadto znacznemu upolitycznieniu ulegać zaczął aparat policyjny, przez co powoli zaczęto włączać go w struktury o charakterze zbliżonym do cesarskich służb tyłowych, znacznie osłabionych po roku 1918 i niemal unicestwionych poprzez redukcję armii dwa lata później. Ważnym z punktu widzenia rozważań nad postępowaniem armii i formacji pomocniczych na ziemiach opanowanych okazał się także wykład wygłoszony w roku 1930 przez porucznika von Ziehlberga, który poprzez analizę działań prowadzonych przez wojska rosyjskie w Prusach Wschodnich w latach 1914-1915 wskazywał najżywotniejsze problemy stojące przed władzami okupacyjnymi w ogóle¹¹³. Pięć lat później za militarnymi rozwiązaniami na froncie wewnętrznym opowiedział się na kartach opracowania zatytułowanego *Wojna totalna (Der Totale Krieg)*, weteran i bohater *Ober-Ost*, generał Erich Ludendorff.

Rozpatrując kwestie działań w strefie tyłowej lub, co w przypadku Republiki Weimarskiej wydaje się być trafniejszym określeniem – na froncie wewnętrznym, pamiętać należy o operacjach prowadzonych przez członków oficjalnie rozbrojonych po nieudanym puczu Kappa-Lüttwita w marcu 1920 roku, Wolnych Korpusów. Ugrupowania o charakterze quasi-terrorystycznym takie jak chociażby założona przez dawnego dowódcę 2. *Marinebrigade* i jednego z czołowych bojowników przeciwko komunizmowi – kapitana Hermanna Ehrhardta, *Organizacja Consul (Organisation Consul)*, niemal przez całe dwie międzywojenne dekady rościły sobie pretensje do miana sił zabezpieczających właściwe i jedynie legalne ich zdaniem państwo niemieckie. Pomimo, iż podejmowane przez nie przedsięwzięcia w przeważającej części przypadków naruszały zasady obowiązującego w Niemczech prawa – co zaowocowało między innymi uznaniem w drodze dekretu ministra sprawiedliwości Karla Severinga, stronników Ehrhardta w roku 1925 za przestępców z równoczesnym wydaniem nakazu ścigania, odbiły się szerokim echem nie tylko na arenie niemieckiej ale także ogólnoeuropejskiej¹¹⁴, a w późniejszej propagandzie narodowosocjalistycznej nadano im charakter niemalże legalnej walki o ochronę prawdziwych wartości i ziem niemieckich.

---

¹¹³ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 57-59.

¹¹⁴ Najgłośniejszymi akcjami terrorystycznymi podjętymi przez *Organizację Consul* było zastrzelenie w szwarcwaldzkim Bad Griesbach w roku 1921 pracownika Ministerstwa Finansów Republiki Weimarskiej, pisarza Matthiasa Erzbergera oraz zamach na szefa niemieckiej dyplomacji – Walthera Rathenau dokonany w czerwcu roku kolejnego.

Narodziny struktur zabezpieczenia zaplecza w III Rzeszy

*Bezpieczeństwo narodowe jest zależne od siły politycznej państwa, a to z kolei zależy od możliwości militarnych właściwych dla sytuacji geograficznej*¹¹⁵. Tymi słowami, zawartymi w podstawowej publikacji ruchu narodowosocjalistycznego w Niemczech – wydanej w roku 1925 *Mojej walce (Mein Kampf)*, jego twórca i przywódca – Adolf Hitler, scharakteryzował zależność między ładem wewnętrznym, a głównymi czynnikami nań wpływającymi. Jak wspomniano wcześniej, problematyka zabezpieczenia opanowanych terytoriów od samego początku funkcjonowania *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP)* stanowiła żywotny element, bez którego nie wyobrażano sobie przejęcia kontroli nad państwem, a następnie wzmocnienia jego pozycji na arenie międzynarodowej.

Pierwszym organem zbrojnym, mającym zagwarantować porządek oraz stanowiącym podstawową formację ochronną przywódców ruchu stała się, powołana z końcem 1920 roku, Straż Salowa (*Saalschutz*), która po reorganizacji w sierpniu roku następnego, przyjęła miesiąc później nazwę Oddziałów Szturmowych (*Sturmabteilungen – SA*). Priorytetowym zadaniem, jakie powierzono dowódcom formacji – kapitanowi Ernstowi Röhmowi oraz porucznikowi Hansowi-Ulrichowi Klintzschowi, stało się przygotowanie zgrupowania do pełnienia roli milicji partyjnej, jak również prowadzenia walki przeciwko najpoważniejszemu przeciwnikowi początku lat dwudziestych – bojówkom komunistycznym. W szybkim czasie szeregi *Brunatnych Koszul*, jak ze względu na barwę odzienia nazywać zaczęto zbrojne ramie *NSDAP*, rosnąć zaczęły w siłę, a za ich debiut na froncie wewnętrznym uznaje się bitwę stoczoną z członkami ugrupowań lewicowych zebranych pod szyldem *Czerwonego Frontu (Die Rote Front)* podczas Dnia Niemieckiego w Coburgu w październiku 1922 roku¹¹⁶. Trzy miesiące później, gotowość walki w imię nowego państwa deklarowało już sześć tysięcy ochotników, nad którymi w marcu formalne zwierzchnictwo przejął bohater lotnictwa myśliwskiego czasu Wielkiej Wojny – Hermann Göring, zwracający baczną uwagę by Oddziały Szturmowe inklinowały bardziej w kierunku regularnych formacji policyjnych, niż, cieszących się po stłumieniu puczu Kappa-Lüttwitza słabnącą

¹¹⁵ A. Hitler, *Mein Kampf...*, s. 729.

¹¹⁶ Lumsden Robin, *Himmler's Black Order. The History of the SS 1929-45*, Phoenix Mill 1997, s. 4-5.

popularnością Wolnych Korpusów. Odwołań do *Freikorps* nie dało się jednak uniknąć; we wrześniu 1923 roku SA wraz z dwoma organizacjami aktywnie uczestniczącymi w walkach o zachowanie konserwatywnego charakteru dawnej domeny Hohenzollernów – *Bund Oberland* oraz *Freikorps Reichskriegsflagge* stworzyły Związek Walki (*Kampfbund*), którego pierwsze przedsięwzięcie militarno-polityczne jakim stała się próba przejęcia władzy w Monachium w listopadzie okazała się całkowitą klęską. Internowanie czołowych działaczy *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej* oraz delegalizacja całego ruchu wpłynęły na dalsze kształtowanie *Sturmabteilungen* jako siły zabezpieczającej. Nowy dowódca ugrupowania – Franz von Pfeffer-Salomon, pomimo iż wywodził się z szeregów aktywnych działaczy Wolnych Korpusów, rozpoczął realizację postulatów Hitlera o nieobnoszeniu się z bronią przez członków zbrojnego ramienia partii. W ten sposób *Brunatne Koszule* upodabniać się zaczęły do regularnych jednostek policyjnych¹¹⁷. Powrót z emigracji boliwijskiej w roku 1930 oraz przywrócenie na stanowisko zwierzchnika kapitana Ernsta Röhma zaowocowało wzrostem zarówno liczebności Oddziałów Szturmowych¹¹⁸, jak i ich roli w kształtowaniu sytuacji wewnętrznej w chylącej się powoli ku upadkowi Republiki Weimarskiej. Dziewięć lat po inauguracji działalności bojowej w Coburgu – 17 października 1931 roku w czasie zjazdu NSDAP w Brunszwiku paradę przed Hitlerem odbyło około sto dwa tysiące bojowników. Pomimo, iż manifestacja zbrojnego ramienia ruchu narodowosocjalistycznego, w czasie której wskazano na czołową rolę jaką odegrać miały one w przyszłym procesie kształtowania nie tylko przyszłości państwa niemieckiego, ale także całej Europy¹¹⁹, zaowocowała ponowną delegalizacją stronnictwa, stało się jasne, iż to właśnie Oddziały Szturmowe odgrywać zaczęły kluczowe znaczenie na froncie wewnętrznym. Niedługo po spotkaniu członków ruchu narodowosocjalistycznego w dawnej stolicy księstwa Sachsen-Gotha, z inicjatywy Ernsta Röhma pojawił się projekt zamienienia części bojówek w regularną jednostkę zabezpieczenia zaplecza – Krajowy Korpus Ochronny (*Staatsschutzkorps*), jego

---

¹¹⁷ Littlejohn David, *The SA 1921-1945: Hitler's Stormtroopers*, Oksford 2001, s. 3-5.

¹¹⁸ W wydanym w roku 1978 opracowaniu pod tytułem: *Shaping the Nazi State*, Peter Stachura szacuje, iż w listopadzie roku 1930 w szeregach *Sturmabteilungen* znajdowało się sześćdziesiąt tysięcy bojowników. Trzy miesiące później przynależność do SA deklarowało już około siedemdziesiąt siedem tysięcy ochotników, w styczniu 1932 roku – dwieście dziewięćdziesiąt dwa tysiące, rok potem – siedemset tysięcy, a we wrześniu 1933 roku ponad dwa i pół miliona. Oprócz tego w ramach samej formacji wyłonione zostały siły lotnicze (*Flieger-SA*) oraz morskie (*Marinestürme*). Stachura Peter, *The Shaping of Nazi State*, Londyn 1978, s. 132.

¹¹⁹ Potwierdziły to słowa Adolfa Hitlera, skierowane do zebranych członków *Sturmabteilungen*: *W was jest najlepsza krew naszego narodu, z wami jest młodzież a zatem i przyszłość. Przed wami stoją nie tylko Niemcy ale cała Europa*. Himmler Heinrich, *Der Weg der NSDAP*, Monachium BDW, s. 124.

teoretyczny zwierzchnik – Hermann Göring w tym samym czasie zaproponował również reorganizację całości SA, tak by w praktyce stały się one dodatkową formacją policyjną. Na realizację tych postulatów stronnicy Hitlera poczekać musieli jednak jeszcze dwadzieścia cztery miesiące – drogę do reform otworzyło dopiero powierzenie w styczniu 1933 roku misji formowania nowego rządu Republiki Weimarskiej przywódcy Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej. W gabinecie przyszłego *Führera* znalazły się osoby bezpośrednio związane z *Brunatnymi Koszulami*, a proces przeistaczania bojówek partyjnych w państwowe organy walki wewnętrznej mógł zostać uruchomiony przede wszystkim dzięki objęciu przez Göringa stanowiska ministra spraw wewnętrznych. Bodźcem przyspieszającym reformę okazał się ponadto pożar Reichstagu – dzień później *Sturmabteilungen* otrzymały status Policji Pomocniczej (*Hilfspolizei*)¹²⁰, a kilka miesięcy po tym zdarzeniu ukonstytuowały się: Służba Patrolowa SA (*SA Streifendienst*) podlegającej lokalnemu dowódcy Oddziałów Szturmowych (*Standortführer*) oraz odpowiednik żandarmerii wojskowej – *SA Feldjägerkorps*. 1 kwietnia 1935 roku ostatnie z wymienionych zgrupowań włączone zostało do pruskiej *Schutzpolizei*¹²¹.

Wzrost znaczenia SA i faktyczna jej dominacja w zakresie czynności związanych z zabezpieczeniem państwa, zwłaszcza po objęciu przez Adolfa Hitlera urzędu kanclerskiego, w sposób brutalny przerwana została na przełomie czerwca i lipca 1934 roku podczas okrytej złą sławą *Nocy Długich Noży*. Rozprawa z korpusem dowodzącym Oddziałami Szturmowymi nie oznaczała jednak, że problem walki wewnętrznej został rozwiązany – wręcz przeciwnie, na arenie niemieckiej pozycję swą ugruntowało ostatecznie nowe ugrupowanie, które w niedalekiej przyszłości odcisnąć miało piętno na całokształcie działań związanych z operacjami podejmowanymi w strefie tyłowej zarówno na rdzennych ziemiach Rzeszy, jak i obszarach pozyskanych w wyniku zwycięstw *Wehrmachtu*.

Historia Sztafet Ochronnych (*Schutzstaffeln*), jako dodatkowych oddziałów mających nadzorować wprowadzanie narodowosocjalistycznego ładu, rozpoczęła się praktycznie równoległe do dziejów ruchu. Na osiem miesięcy przed próbą przewrotu politycznego w Monachium, u boku przywódcy partii pojawił się dwuosobowy oddział

---

¹²⁰ Podlegające bezpośrednio Hermannowi Göringowi zgrupowanie *Hilfspolizei Berlin Brandenburg* otrzymało kompetencje identyczne z policją regularną, w tym, co traktowano w charakterze symbolu zmian w szeregach formacji dbających o ład państwowy, prawo do użytkowania ciemnoniebieskich uniformów.

¹²¹ D. Littlejohn, *The SA...*, s. 34-37.

wyłoniony spośród najwierniejszych bojowników – Straż Sztabowa (*Stabswache*). Niebawem jej szeregi, określane już jako Oddział Szturmowy Adolfa Hitlera (*Stosstrupp Adolf Hitler*) zwiększone zostały do stu ochotników, a nadzór polowy nad nim powierzono dwóm weteranom słynnej *Marinebrigade Ehrhardt* – kapitanowi Juliusowi Schreckowi oraz porucznikowi Josefowi Berchtoldowi. Zgrupowanie otrzymało także dwa samochody ciężarowe oraz pomieszczenia sztabowe, zlokalizowane w domu publicznym *Torbräu*¹²². Momentem krytycznym dla *Czarnego Korpusu*, bo tak ze względu na kolor nakryć głowy, a potem całych uniformów, zwykło się nazywać nową jednostkę, stało się internowanie przywódców *NSDAP* po zakończonym fiaskiem marszu na *Feldhernhalle*. Po opuszczeniu przez Hitlera więzienia Landsberg pojawiła się konieczność reaktywacji gwardii przybocznej – już w roku 1925 powstało ośmioosobowe Komando Ochronne (*Schutzkommando*), którego liczebność w ciągu kilku miesięcy wzrosła aż do trzystu bojowników. Równocześnie położono duży nacisk na formowanie podobnych organów poza Bawarią – jesienią rozesłano cykl listów podpisanych przez Juliusa Schrecka, w których znalazły się wytyczne dotyczące jednostek zabezpieczających funkcjonujących obok *Sturmabteilungen*¹²³. Ponadto coraz większą rolę przywiązywać zaczęto do tworzenia komórek na terenach uznanych za bezpośrednio zagrożone, zwłaszcza ze strony działaczy komunistycznych jak na przykład robotnicza Nadrenia oraz obszarów w znacznym stopniu zasiedlonych przez ludność niemiecką lecz pozostających poza granicami Republiki Weimarskiej – Austrii czy Sudetów. Tworzone tam pododdziały, z czasem podporządkowane Głównemu Urzędowi SS (*SS-Führungshauptamt*) otrzymały miano Uzbrojonego Sztafetu Ochronnych (*Bewaffente-Schutzstaffeln*)¹²⁴. Ewolucji poddana została także sama nazwa jednostek, określanych najpierw jako Sztafety Szturmowe (*Sturmstaffeln*), a ostatecznie – *Schutzstaffeln* (SS). Podobnie jak w przypadku *Sturmabteilungen*, gwardia przyboczna wodza *NSDAP* po raz pierwszy objawiona została w czasie bitwy ulicznej z uzbrojonymi oddziałami sympatyków skrajnej lewicy w czasie wiecu w saksońskim mieście Chemnitz pod koniec 1925 roku.

---

¹²² R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 6.

¹²³ W skład tak zwanych *Zehnerstaffeln* wejść miało dziesięciu wyselekcjonowanych bojowników oraz dowódca pododdziału. Dokładnie określono także warunki zaciągu – ochotnik powinien mieć się w kategorii wiekowej od dwudziestego piątego do trzydziestego piątego roku życia oraz poświęcić stały pobyt w miejscu zgłoszenia wynoszący co najmniej pięć lat. Z czasem rozbudowa aparatu SS zaowocowała przekształceniem rzeczonych oddziałów w tak zwane *Kasernierte-Hundertchaften*, liczące stu bojowników, których metody działania oraz wyposażenie coraz bardziej zbliżać zaczęło do funkcjonariuszy Policji Porządkowej (*Ordnungspolizei*).

¹²⁴ Ripley Tim, *Hitler's Praetorians: The History of the Waffen-SS*, s. 14-16.

Cztery miesiące po tym zdarzeniu w całych Niemczech zarejestrowano już siedemdziesiąt pięć ugrupowań zrzeszonych pod dawnym pruskim insygnium wierności i odwagi – trupa główką (*Totenkopf*). Całość sił podporządkowanych duetowi Schreck-Berchtold szacowano już wówczas na tysiąc osób¹²⁵. Niebawem nastąpił jednak spadek morale, a roczna komendantura dwudziestosześcioletniego *SS-Sturmbannführera* Erharda Heidena, zaowocowała redukcją szeregów o blisko trzy czwarte stanu. 6 stycznia 1929 roku zwierzchnictwo nad dwustu osiemdziesięcioma najwierniejszymi bojownikami ruchu narodowosocjalistycznego objął inżynier biologii i członek okultystycznego stowarzyszenia *Thule Gesellschaft* – Heinrich Himmler, którego jednym z priorytetowych celów stało się przekształcenie *SS* w oddziały zdolne całkowicie kontrolować sferę porządku wewnętrznego, a także w razie potrzeby zwrócić się przeciwko konkurentom w brunatnych koszulach. Ambitny plan nowego *Reichsführera-SS* przyczynił się sformułowania w kwietniu roku kolejnego wytycznych rekrutacyjnych – ochotnicy musieli potwierdzić oddanie ideologiczne oraz samodzielnie nabyć umundurowanie¹²⁶. Z początkiem czwartej dekady dwudziestego wieku ukonstytuował się ponadto cykl zasad obowiązujących wszystkich członków *Czarnego Korpusu*, stanowiących istotny element stojącej przed nim misji. W pierwszej kolejności podkreślano elitarny charakter formacji, czego potwierdzeniem mogą być słowa zawarte w odezwie Himmlera z 31 grudnia 1939 roku, w którym zaznaczył iż kierowana przez niego organizacja *jest zgrupowaniem ludzi dobranych pod szczególnym względem spośród najlepszych reprezentantów rasy nordyckiej*¹²⁷. Oprócz tego bardzo dużą uwagę zwracano na podstawowy zakres działalności, jakim były *zadania niezbędne do rozwiązania kwestii dotyczących życia narodu i państwa*¹²⁸. Druga pod względem znaczenia osoba w gronie przywódców *SS* – zwierzchnik Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*) Reinhard Heydrich, podkreślał także posiłkujący względem regularnych oddziałów policyjnych, charakter Sztafet Ochronnych: *my, SS, chcemy być oddziałem szturmowym a zarazem ochronnym idei Führera oraz uzupełnić*

---

¹²⁵ R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 10.

¹²⁶ Ostatni z punktów przyczynić się miał przede wszystkim do wyeliminowania chętnych, którzy we wstąpieniu w szeregi *Schutzstaffeln* upatrywali doraźnych korzyści majątkowych. Koszt munduru opiewał w roku 1930 na czterdzieści marek niemieckich, co stanowiło kwotę jakiej nie mogła, w charakterze wolnych środków, posiadać osoba bezrobotna. Warto zauważyć również, że takie obostrzenia stawały *SS* w całkowitej opozycji wobec najgroźniejszego konkurenta, jakim były Oddziały Szturmowe Ernsta Röhma – w chwili publikacji wytycznych Himmlera, sześćdziesiąt procent członków *SA* nie posiadało stałego miejsca zatrudnienia. R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 12.

¹²⁷ Lauck Gerhard, *SS-Rassenkunde und Richtlinien zur Gattenwahl*, BDMW, s. 18.

¹²⁸ Tamże, s. 20-21.

zadania powierzone policji państwowej oraz sprawować misję korpusu ochronnego idei państwa narodowosocjalistycznego¹²⁹. Powszechnym elementem szkolenia podwładnych *Reichsführera-SS* stała się również ustawiczna rywalizacja, zarówno z członkami *SA*, jak i towarzyszami broni, specyficzny sposób rozumowania w zakresie działań na froncie wewnętrznym – *duch bojowy (Kampfgeist)*, a także dwa elementy, które z czasem stały się dewizą formacji – *honor oraz wierność (Ehre und Treue)*¹³⁰.

Pierwszym przejawem wzrostu wpływów *Schutzstaffeln* jako jednostek zabezpieczenia wewnętrznego, stała się pacyfikacja, w latach 1930-1931, buntu berlińskich Oddziałów Szturmowych określanych mianem *rewolt Waltera Stennesa*. Zawirowania w środowisku narodowosocjalistycznym stanowiły istotny z punktu widzenia wspomnianej wcześniej roli posiłkującej *Czarnego Korpusu*. U podstaw zrywu pruskich *Sturmabteilungen* legło po pierwsze żądanie sprecyzowania roli podkomendnych Ernsta Röhma jako istniejącej obok *Reichswehry* siły zbrojnej, jak również pozwolenie na dalsze prowadzenie rewolucji narodowosocjalistycznej metodami znanymi z lat dwudziestych. Oprócz tego domagano się zwiększenia dotacji finansowych oraz trzech mandatów w *Reichstagu*¹³¹. W związku z brakiem pozytywnych wyników negocjacji z przywództwem *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, zwolennicy Stennesa przeprowadzili demonstrację na berlińskim Wittenbergplatz, a następnie przystąpili do szturmowania siedziby sztabu okręgowego Sztafet Ochronnych zlokalizowanego przy Hademannstrasse. Osobista interwencja Hitlera, zakończona objęciem przez niego osobistego zwierzchnictwa nad *SA* przyczyniła się do złagodzenia nastrojów na okres kolejnych kilku miesięcy. W tym samym czasie nastąpił także dynamiczny rozwój *SS*, a szeregi organizacji rozrosły się blisko dziesięciokrotnie¹³². Niepokoje odżyły jednak w chwili ogłoszenia przez *NSDAP* wiosną 1931 roku, kursu politycznego zrywającego z metodami siłowymi, co przyczynić się miało do zwiększenia liczby potencjalnych wyborców – pierwszym

¹²⁹ R. Heydrich, *Wandlungen unseres...*, s. 11.

¹³⁰ Według reguł zaprowadzonych wśród członków *Schutzstaffeln* oba te elementy były ściśle ze sobą połączone. Jak podkreślał sam Heinrich Himmler: *cały honor wynika z wierności*. Dodatkową, niezbędną częścią kształtowania ducha walki stało się także całkowite posłuszeństwo (*Gehorsam*) oraz bezwarunkowa służba dla światopoglądu narodowosocjalistycznego (*Dienst an unserer Weltanschauung*). Himmler Heinrich, *Die Schutzstaffeln als die antibolschewistische Kampforganisation*, Monachium 1937, s. 20.

¹³¹ Podczas spotkania z przedstawicielem władz naczelnych *NSDAP* – doktorem Josefem Goebbelsem, które miało miejsce w Berlinie 7 sierpnia 1930 roku, grupa Stennesa zagroziła, iż brak realizacji wysuwanej przez nią postulatów doprowadzi do secesji osiemdziesięciu procent bojowników *Sturmabteilungen* regionu brandenburskiego. Read Anthony, *The Devil's Disciples: Hitler's Inner Circle*, Nowy Jork 2004, s. 199.

¹³² T. Ripley, *Hitler's Praetorians...*, s. 15.

krokiem mającym ostatecznie zakończyć czas rewolucji stało się podporządkowanie *Sturmabteilungen* okręgowym komórkom partii. W nocy z 31 marca na 1 kwietnia wierni Stennesowi członkowie SA wdarli się do biura Josefa Goebbelsa i w ciągu kilku godzin przejęli kontrolę nad większą częścią stolicy Brandenburgii. Tym razem zamiast negocjacji, przeciwko puczystom skierowano, dowodzone przez przyszłego zwierzchnika *Ordnungspolizei* – Kurta Daluege, berlińskie oddziały SS, a przywódca buntu, wraz z grupą pięciuset najaktywniejszych stronników zostali relegowani z szeregów NSDAP i oskarżeni o zdradę ruchu¹³³. Ostatecznie bunt stłumiony został w ciągu kilku kolejnych dni, a dzięki zaangażowaniu członków *Schutzstaffeln* i nominacji na stanowisko Zwierzchnika Regionalnego na Wschodzie (*Gruppenführer Ost*) wywodzącego się spośród współpracowników Himmlera – Friedricha Wilhelma Krügera, formacja stała się podstawowym narzędziem wprowadzania porządku jakim dysponowało stronnictwo przyszłego kanclerza¹³⁴.

Powiększone do liczby pięćdziesięciu tysięcy ochotników SS, poddano od końca roku 1932 reformom, mającym na celu umocnienie pozycji organizacji zarówno w środowisku narodowosocjalistycznym, jak i na arenie ogólnoniemieckiej. Efektem tych działań stało się utworzenie siatki organizacyjnej opartej o czterdzieści pułków (*Standarten*), a także nasilenie agitacji wśród młodzieży¹³⁵. Podobnie jak w przypadku konkurencyjnych Oddziałów Szturmowych realne zmiany oraz uwypuklenie znaczenia podwładnych Heinricha Himmlera w zakresie działań na zapleczu, nastąpiły dopiero po objęciu przez Adolfa Hitlera funkcji kanclerza Republiki Weimarskiej. W marcu 1933 roku, właśnie z inicjatywy szefa rządu wyłoniono, złożoną ze stu dwudziestu specjalnie dobranych członków SS, Gwardię Przyboczną (*SS-Stabswache Berlin*)¹³⁶, komendę nad którą objął osobisty ochroniarz przywódcy Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii

---

¹³³ Kershaw Ian, *Hitler 1889-1936: Hubris*, Nowy Jork 1999, s. 224.

¹³⁴ Walter Stennes jako persona non grata w Brandenburgii opuścił region i wraz z grupą sympatyzujących z lewicą członków SA rejonu meklemburskiego i pomorskiej oraz częścią weteranów dawnej 2. *Marine Brigade* kapitana Hermanna Ehrhardta, założył opowiadający się za kontynuowanie rewolucji metoda zbrojną, *Narodowosocjalistyczny Związek Bojowników (Nationalsozialistische Kämpfer Bund)*. Grant Thomas, *Stormtroopers and Crisis in the Nazi Movement: Activism, Ideology and Dissolution*, Routledge 2004, s., 52.

¹³⁵ Proces ten, określane mianem cichej rewolucji, miał na celu przede wszystkim pozyskanie młodzieży dla ruchu narodowosocjalistycznego oraz odciążenia jej od ugrupowań preferujących odmienny kurs polityczny. Dużym zainteresowaniem przywództwa Sztafet Ochronnych cieszyli się zwłaszcza potomkowie rodów szlacheckich, nierzadko pozbawieni włości oraz majątków w wyniku zawirowań lat dwudziestych oraz kryzysu gospodarczego – w zamian za zaangażowanie, SS oferowało im realną władzę społeczną. Bramsted Ernest, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*, Nowy Jork 2003, s. 74.

¹³⁶ We wrześniu 1933 roku *SS-Stabswache Berlin* zmieniła nazwę na *SS-Liebstandarte Adolf Hitler*, dając początek najbardziej elitarnej jednostce w szeregach Sztafet Ochronnych.

Robotniczej, weteran walk na Śląsku – *SS-Gruppenführer* Josef Sepp Dietrich. Rozpoczął się także proces oczyszczania szeregów formacji z elementu obniżającego jej walory, zakończony po dwóch latach usunięciem kilku tysięcy osób podejrzanych głównie o skłonności homoseksualne albo alkoholizm¹³⁷. Równocześnie wzmożła się działalność Sztafet Ochronnych jako organizacji realizującej zadania policyjne – stworzono sieć punktów szkoleniowych, w których ochotnicy wywodzący się z *Czarnego Korpusu* mieli możliwość poznania metod walki z przeciwnikiem wewnętrznym. Osobisty patronat nad ośrodkami objął, stojący na czele *Sicherheitsdienst*, *SS-Obergruppenführer* Reinhard Heydrich, który prowadził także część zajęć teoretycznych¹³⁸.

W chwili proklamowania przez Adolfa Hitlera, jako Wodza i Kanclerza (*Führer und Reichskanzler*) III Rzeszy w sierpniu 1934 roku, obok pododdziału Dietricha formować zaczęto kolejną jednostkę mającą zająć się zwalczaniem wroga wewnętrznego. Na czele podzielonego na osiem pododdziałów (*Sturmbannen*) *SS-Totenkopfverbände*, stanął *SS-Gruppenführer* Tehodor Eicke, któremu z czasem powierzono funkcję nadzorczą nad, tworzonymi w celu izolacji przeciwników władz państwowych oraz osób niepożądanych, obozami koncentracyjnymi (*Konzentrationslagern*). W związku z *trudną, niewdzięczną lecz ważną dla Rzeszy misją*, od początku istnienia zgrupowania kładziono duży nacisk na specyficzne elementy szkolenia, nierzadko wykraczające poza kanony przyjęte w wojsku czy policji. Powszechnością cieszyły się kary cielesne oraz poniżanie rekrutów przez członków kadry – tak zwane *docieranie*, mające na celu zahartować ochotników¹³⁹. Sam ich dobór, obwarowany licznymi obostrzeniami jak na przykład średnia wzrostu, czy warunek pozostawania w stanie kawalerskim oraz wiek poniżej dwudziestego roku życia, jak również oderwanie od środowiska z którego się wywodzili, w połączeniu z intensywnym kształceniem ideologicznym zaowocować miał stworzeniem elitarnych oddziałów stojących na straży nowego ładu państwowego¹⁴⁰. W roku 1937 powołano ponadto inny organ, którego jednym z podstawowych zadań stała się infiltracja środowisk niemieckich na obszarach, które planowano przyłączyć do Rzeszy – Austrii oraz Czechosłowacji. Zwierzchnikiem tej komórki, określanej mianem Centrali

---

¹³⁷ Collier Martin, *Hitler and the Nazi State*, Oksford 2005, s. 56.

¹³⁸ Nazarewicz Ryszard, *Einsatzgruppen – czołowa formacja hitlerowskiego ludobójstwa*, „Oblicza Historii”, nr 5/2005, s. 1.

¹³⁹ Brunner Herbert, *Kto sieje wiatr... Opowieść żołnierza Dywizji SS "Totenkopf"*, Kraków 2006, s. 53.

¹⁴⁰ Lumsden Robin, *Waffen SS. Organizacja, działania bojowe, umundurowanie*, Warszawa 1999, s. 13.

Niemców Etnicznych (*Volksdeutsche Mittelstelle*), mianowano *SS-Obergruppenführera* Wenera Lorenza¹⁴¹.

Jednym z podstawowych zadań, którego wymiernym efektem w przyszłości stać się miało stworzenie całkowicie podległego władzy społeczeństwa, zarówno na rdzennych terenach III Rzeszy, jak i ziemiach objętych planem *Lebensraum*, stało się stworzenie odpowiednio silnego aparatu bezpieczeństwa, tym bardziej, że w przeciwieństwie do czasów Cesarstwa, problem ten został nieco zaniedbany przez borykające się z problemami natury formalnej Republikańskie Siły Zbrojne. Już na rok przed objęciem przez Hitlera urzędu kanclerskiego, 25 stycznia 1932 roku w ramach Sztafet Ochronnych stworzono, podporządkowaną *Reichsführerowi-SS*, komórkę zwaną Biurem Bezpieczeństwa *NSDAP* (*Sicherheitsbüro der NSDAP*), której głównym celem stało się gromadzenie informacji, a w razie potrzeby również zwalczanie potencjalnych przeciwników partii. Równocześnie pojawił się plan stworzenia w ramach Głównego Urzędu Sztafet Ochronnych (*SS-Führungshauptamt*) departamentu wywiadowczego, a wraz z nim ruszyły poszukiwania osoby na tyle energicznej i zaufanej, by skutecznie koordynować działalność zabezpieczającą w tak istotnym z punktu widzenia sytuacji politycznej, okresie dziejów Niemiec. Ostatecznie na czele Służby Bezpieczeństwa (*Sichreheitsdienst*) stanął, zwolniony z powodu nieetycznego zachowania z szeregów Marynarki Wojennej Republiki Weimarskiej – Reinhard Heydrich¹⁴². Podstawowym zadaniem Wydziału Ic – bo taką nazwę otrzymało *SD* w strukturach *Schutzstaffeln* miało być *zagwarantowanie bezpieczeństwa wewnętrznego Niemiec podobnie jak armia gwarantowała pokój i nienaruszalność granic*¹⁴³. Problemem w realizacji tego postulatu okazała się jednakże konieczność prowadzenia walki nie tylko z wrogiem ruchu narodowosocjalistycznego ale także regularnymi oddziałami policji¹⁴⁴. W kwietniu 1932 roku, już w stopniu *SS-Gruppenführera*, odbył Heydrich podróż po Niemczech, w trakcie której, zdobywał informacje na temat potencjalnych przyszłych przywódców

---

¹⁴¹ Tegoż, *The Allgemeine-SS*, Oksford 2002, s. 7.

¹⁴² Rozpatrując początkowy okres działalności *Sicherheitsdienst* warto wspomnieć, iż kontrkandydatem Heydricha na stanowisko zwierzchnika Służby Bezpieczeństwa był oficer policji monachijskiej o nazwisku Horninger. Jak się później okazało, działał on w charakterze agenta z ramienia organów ścigania, a celem jego misji miało być dostarczenie materiału obciążającego przywódców *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej*. Po objęciu urzędu kanclerskiego przez Adolfa Hitlera, Horninger popełnił samobójstwo.

¹⁴³ H. Himmler, *Die Schutzstaffeln...*, s. 29.

¹⁴⁴ Szerokim echem odbiło się aresztowanie w Brunszwiku informatora Służby Bezpieczeństwa, od którego, bezskutecznie, policja starała się wydobyć informacje dotyczące kierownictwa *SD*. Równocześnie doszło do szeregu operacji przeciwko lokalnym siedzibom *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*. H. Himmler, *Der Weg...*, s. 126.

regionalnych struktur wywiadu *Czarnego Korpusu*. Zaowocowało to pozyskaniem siedmiu stałych współpracowników oraz siatki informatorów, a także możliwością stworzenia zarysu organizacyjnego *SD* obejmującego cały kraj. Z biegiem czasu liczba etatowych funkcjonariuszy wzrosła do czterdziestu, a z na miesiąc przed nominacją Hitlera na szefa rządu, Służba Bezpieczeństwa operowała w systemie czterech nadodcinków (*Oberabschnitten*) i dwudziestu rejonów (*SD-Standardarten*), kierowanych z centrali w Monachium.

Powierzenie przywódcy *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej* misji sformowania nowych władz państwowych w styczniu 1933, pozwoliło na przeniesienie ciężaru zadań zabezpieczających z wewnętrznego środowiska partyjnego na skalę ogólnonarodową. Jednym z priorytetów w tej dziedzinie działalności stała się reorganizacja aparatu policyjnego¹⁴⁵, dlatego też na ręce dawnego formalny zwierzchnik Oddziałów Szturmowych i człowieka cieszącego się niemal nieograniczonym zaufaniem Hitlera – Hermanna Göringa złożono kompetencje zwierzchnika, uchodzącej za najsilniejszą w całej Republice Weimarskiej, policji pruskiej. Problemem dalszego rozwoju organów ścigania zająć się miało także Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a stojący na jego czele Wilhelm Frick, w krótkim czasie zaprezentował projekt zjednoczenia partykularnych zgrupowań w monolityczną Policję Niemiecką (*Die Deutsche Polizei*), której komendant zasiadać miał w kierowanym przez niego resorcie.

Okazją do wprowadzenia w życie pierwszego etapu reform służb stojących na straży ładu państwowego stało się podpalenie w nocy 27 lutego 1933 roku gmachu *Reichstagu*. Dobę później światło dzienne ujrzęło *Rozporządzenie Prezydenta o Ochronie Narodu i Państwa* (*Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat*), który poprzez ograniczenie swobód obywatelskich doprowadzić miał do rzekomego zagrożenia ze strony przeciwników nowego porządku¹⁴⁶. Ponadto, poprzez przydzielenie z zasobów państwowych broni czterdziestu tysiącom członków *SA* i *SS*, przystąpiono do formowania Policji Pomocniczej (*Hilfspolizei*). Rozpoczął się długo

---

¹⁴⁵ Przejęcie kontroli nad organami ścigania było o tyle ważne, że w okresie słabości Republikańskich Sił Zbrojnych (*Reichswehr*), zdecydowanie wzrosło zaufanie społeczne do policji. Stwierdzono ponadto, iż stanowić ona mogła źródło ewentualnych niepokojów względem planowanych zmian politycznych w państwie – wielu funkcjonariuszy, w tym przede wszystkim liczne grono osób wywodzących się ze środowiska konserwatywnego, niezbyt przychylnie spoglądało przez całą poprzednią dekadę na działania *NSDAP*. Williamson Gordon, *World War II German Police Units*, Oksford 2006, s. 3.

¹⁴⁶ Na mocy aktu kontroli władz państwowych poddane zostały rozmowy telefoniczne oraz korespondencja, rozszerzono katalog przestępstw zagrożonych najwyższym wymiarem kary, a terenowe jednostki samorządowe poddano pełnej kontroli władz centralnych. *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933*, <http://www.documentarchiv.de/ns/rtbrand.html> (data dostępu: 1.03.2009 r.).

wyczekiwany przez władze NSDAP, proces reorganizacji struktur porządkowych, których przejawem stało się między innymi mianowanie Heinricha Himmlera w dniu 9 marca prezydentem policji w Monachium, a od 1 kwietnia – zwierzchnikiem całości służb zabezpieczenia wewnętrznego Bawarii. Działalność rozpoczął także pierwszy obóz koncentracyjny – *Konzentrationslager für Politische Gefangene* w Dachau¹⁴⁷. Dwudziestego siódmego dnia tego samego miesiąca do życia powołany został kolejny organ mający strzec ładu w Niemczech – w ramach berlińskiej kwatery Göringa trzydziestu pięciu zaufanych członków partii zebranych zostało pod dowództwem prawnika – Rudolfa Dielsa, tworząc Departament 1A Ministerstwa Policji Prus, w krótkim czasie przemianowany na Tajną Policję Państwową (*Geheime Staatspolizei* – *Gestapo*)¹⁴⁸. Powrócono także do koncepcji jednostek tyłowych czasu Wielkiej Wojny – *Etappen*; jej bezpośrednim spadkobiercą stać się miały formacje wyłonione ze Sztafet Ochronnych, jak na przykład *Kraftfahrstürme*, czy *Pioniersturmbanne*. Do zadań zabezpieczających zamierzano włączyć ponadto około stu pieszych pułków SS (*SS-Fuss-Standarden*)¹⁴⁹. Jesienią 1933 roku ponownie rozszerzono zakres kompetencji *Reichsführera-SS* – 27 października powierzono mu nadzór nad policją w Meklemburug-Schwerinie oraz Lubece, a kilka tygodni później zwierzchnictwo to rozszerzono na kolejne kraje związkowe: w listopadzie – Hamburg, a grudniu – Anhalt, Badnię i Wirtembergię, Hesję oraz Turynię. W związku z przyjęciem przez *Reichstag* w styczniu 1934 roku programu centralizacji państwa i stopniowej likwidacji autonomii krajów związkowych, nominacja Himmlera na inspektora i zastępcę zwierzchnika policji w Brandenburgii 20 kwietnia, *de facto* zwiędziła proces spajania organów ścigania w Niemczech. Jeszcze tego samego miesiąca rozwojowi poddano koncepcję *Hilfspolizei* – w każdym dużym mieście rozlokowano specjalny oddział do zadań specjalnych złożony z członków Sztafet Ochronnych, a kosztem ich działalności obarczono Ministerstwo Spraw Wewnętrznych¹⁵⁰. Reorganizacji poddano także Służbę Bezpieczeństwa, która od 9 czerwca ogłoszona została jedynym organem informacji wewnętrznej: całość ziem niemieckich podzielono na, składające się z reguły z trzech

---

¹⁴⁷ R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 15.

¹⁴⁸ Od początku istnienia tej organizacji pojawił się problem zakresu jej kompetencji. Według założeń Himmlera *Gestapo* pełnić miało rolę wsparcia Służby Bezpieczeństwa. Rudolf Diels stał jednak na stanowisku, iż priorytetem działalności jego komórki powinno być ściganie kryminalistów, a dopiero potem przeciwników politycznych, co doprowadziło do konfliktu z prominentnymi członkami *Schutzstaffeln*. Tamże, s. 80.

¹⁴⁹ Tamże, s. 47.

¹⁵⁰ T. Ripley, *Hitler's Praetorians...*, s. 18.

Rejonów, nadodocinki, których rozlokowanie oraz siedziby sztabów przedstawia Tabela I.1.

Tabela I.1. Nadocinki Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*) oraz siedziby ich sztabów funkcjonujące w roku 1934 (porządek alfabetyczny)

Nadodocinek	Siedziba sztabu
Oberabschnitt Elbe	Drezno
Oberabschnitt Nord	Szczecin
Oberabschnitt Nordost	Królewiec
Oberabschnitt Nordwest	Hamburg
Oberabschnitt Mitte	Brunszwik
Oberabschnitt Ost	Berlin
Oberabschnitt Süd	Monachium
Oberabschnitt Südost	Wrocław
Oberabschnitt Südwest	Stuttgart
Oberabschnitt West	Düsseldorf

Okazją do sprawdzenia efektywności zreorganizowanych organów bezpieczeństwa stała się rozprawa z kierownictwem SA zwana *Nocą Długich Noży*. Podobnie jak w przypadku dwóch rewolt Waltera Stennesa, przyczyną starcia między *Sutrmabteilungen* a Sztafetami Ochronnymi stała się niezbyt jasno sprecyzowana rola, jaką te pierwsze odgrywać miały w zreorganizowanym państwie. Oprócz tego, zarówno kierownictwo NSDAP, jak i *Reichsführer-SS* obawiali się wzrostu znaczenia Oddziałów Szturmowych i jego dowódcy – Ernsta Röhma, otwarcie wyrażającego opinię, iż *nie dopuści by niemiecka rewolucja zapadła w sen*¹⁵¹. Ponadto, w rozwiązaniu problemu niesubordynacji SA, sam Hitler, a wraz z nim minister spraw wewnętrznych Wilhelm Frick, upatrywali możliwość pozyskania, odnoszących się dotychczas z rezerwą do

¹⁵¹ Lee Stephen, *The European Dictatorships 1918-1945*, Londyn 1987, s. 16

członków rządu wywodzących się z szeregów *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej*, oficerów Republikańskich Sił Zbrojnych¹⁵². Okazję to rozprawy z najgroźniejszym konkurentem, od dłuższego czasu podejrzewanym o tendencje lewicowe, otrzymały również Sztafety Ochronne¹⁵³. W wyniku kooperacji Służby Bezpieczeństwa oraz policji pruskiej, 25 czerwca 1934 roku w należącem do Oddziałów Szturmowych kurorcie Bad Weise doszło do zatrzymania większości wysokich rangą członków SA, których nazwiska znalazły się na sporządzonej przez sekretarza Hitlera – Rudolfa Hessa, liście proskrypcyjnej¹⁵⁴. Operację *Kolibier*, bo taki właśnie kryptonim nadano całemu przedsięwzięciu, kontynuowano w należących do SS koszarach *Liebstandarte Adolf Hitler* w Berlinie-Lichterfelde oraz monachijskim więzieniu Stadelheim. Pojedynczych egzekucji dokonano także na terenie Prus Wschodnich. Ostatecznie, dowodzący akcją, dowódca *SS-Totenkopfverbände* – *SS-Gruppenführer* Theodor Eicke, odnotował iż życia pozbawiono stu pięćdziesięciu członków *Sturmabteilungen*, a kolejne pięćdziesiąt ofiar wywodziło się z kręgów nieprzychylnych *NSDAP*¹⁵⁵. Następstwem *Nocy Długich Noży* stała się także redukcja szeregów *Brunatnych Koszul*, z czterech do jednego miliona członków, a na czele organizacji postawiono całkowicie oddanego Hitlerowi komendanta policji hanowerskiej – Viktora Lutze. Równocześnie podniesiono status *Schutzstaffeln* nadając im charakter całkowicie niezależnej formacji podlegającej jedynie kierownictwu partii¹⁵⁶.

Śmierć ostatniego prezydenta Republiki Weimarskiej – Paula von Hindenburga i stale wzrastające poparcie dla Adolfa Hitlera sprawiły, iż w sierpniu 1934 roku objął on,

---

¹⁵² Przywódcy *NSDAP* zdawali sobie sprawę, iż realizacja ich planu politycznego nie będzie możliwa bez wsparcia armii, a ewentualne starcie z *Reichswehrą* mogłoby doprowadzić do wojny domowej, a co za tym idzie utraty kontroli nad państwem. Nie bez powodu zatem, w wygłoszonym w grudniu 1934 roku przemówieniu doktora Josefa Goebbelsa, znaleźć można zdanie: *Partia i Armia to dwa filary, na których spoczywa państwo*.

E. Bramsted, *Dictatorship and...*, s. 73.

¹⁵³ Członkowie Sztafet Ochronnych zwykli nazywać kierownictwo *Sturmabteilungen* befsztykami (*Fleischschnitten*) – brązowymi na zewnątrz a czerwonymi w środku. R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 15.

¹⁵⁴ Wymaga zaznaczenia, iż w zestawieniu tym znalazły się także nazwiska osobistych wrogów przywódcy ruchu narodowosocjalistycznego, jak na przykład były kanclerz Republiki Weimarskiej Kurt von Schleicher wraz z żoną oraz premier Bawarii Gustav Ritter von Kahr, jak również część osób nieprzychylnie spoglądających na dyktatorskie zapędy Hitlera w tym generał von Bredow. Tamże, s. 18.

¹⁵⁵ *Noc Długich Noży*, oprócz wymiaru operacyjnego, stanowiła także przełom w zakresie metod prowadzenia tego typu akcji pacyfikacyjnych. Więźniów pozbawiono życia stawiając przed, złożonymi z ochotników, plutonami egzekucyjnymi, a rannych dobijano strzałem z potylicę (*Genückschuss*). Ponadto na czas przedsięwzięcia powołano siatkę uzbrojonych grup osłonowych, mających zapobiec ewentualnej kontrakcji ze strony niższych członków *Sturmabteilungen*. Crankshaw Edward, *Gestapo – Narzędzie Tyranii*, Warszawa 1960, s. 83-84.

¹⁵⁶ R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 18.

jako *Wódz i Kanclerz (Führer und Reichskanzler)*, całkowite zwierzchnictwo nad państwem, nazywanym odtąd III Rzeszą Niemiecką. Kilka tygodni po proklamacji, 24 września, powołane zostały trzy, wzorowane na regularnych oddziałach wojskowych, pułki SS (*SS-Standarten*), a w marcu roku następnego włączono je, jako eksperymentalne siły zbrojne Sztafet Ochronnych, w struktury zabezpieczające sytuację wewnątrzpaństwową¹⁵⁷. Ponadto z szeregów *Czarnego Korpusu* wyłoniono kolejny organ nadzorujący sytuację na zapleczu, posiadającą kompetencje w zakresie ścigania przestępstw kryminalnych Służbę Karną SS (*SS-Streifendienst*). Nową koncepcję dotyczącą przyszłego kształtu służb zabezpieczających zaplecze przedstawił równocześnie, dowódca berlińskich oddziałów *Schutzstaffeln – SS-Gruppenführer* Kurt Daluge, proponując militaryzację organów ścigania i zespolenie ich z innymi odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo wewnętrzne komórkami w myśl idei *żołnierzy wspólnoty (Gemeindesoldaten)*. Istotne zmiany w strukturach porządkowych wprowadzać zaczęto jednak dopiero w połowie 1936 roku. 17 czerwca *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler, jako nowo mianowany Szef Policji Niemieckiej (*Chef des Deutschen Polizei*), wyznaczył nowe zadanie podległym mu oddziałom nakazując by stały się one *korpusem ochrony narodu niemieckiego*¹⁵⁸. Całokształt działań na zapleczu spoczął tym samym w gestii Sztafet Ochronnych. Samą, liczącą wówczas dwieście tysięcy członków, formację rozdzielono na jedenaście nadokręgów (*SS-Oberabschnitte*), oraz nakreślono nowe metody działań operacyjnych, w myśl których założono zasadę stałego przemieszczania z trzytygodniową częstotliwością, poszczególnych oddziałów, ścisłej współpracy taktycznej między nimi oraz delegowania do ewentualnych akcji na tereny znacznie oddalone od miejsc formowania¹⁵⁹. Dodatkowo dokonano oficjalnego rozdziału jednostek skoszarowanych wyodrębniając podlegające *SS-Gruppenführerowi* Theodorowi Eickemu *SS-Totenkopfverbände* oraz, nadzorowane przez komendanta Szkoły Dowódców SS w Brunshwiku (*SS-Junkerschule Braunschweig*) – Paula Haussera, Oddziały Dyspozycyjne SS (*SS-Verfügungstruppen*). Oba zgrupowania otrzymały przy okazji status organizacji w służbie państwowej, dzięki czemu zezwolono ich dowódcom na korzystanie z dotacji państwowych.

Podporządkowanie policji dowództwu *Schutzstaffeln* zaowocowało daleko idącymi zmianami personalnymi. Latem 1936 roku etatów pozbawiono dwudziesty

---

¹⁵⁷ Tamże, s. 147.

¹⁵⁸ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 62-63.

¹⁵⁹ E. Bramsted, *Dictatorship and...*, s. 75.

dwóch wysokich rangą funkcjonariuszy oraz kilkuset podoficerów, których podejrzewano o sympatie lewicowe. Wielu innych oddelegowano do służby w odbudowywanych Siłach Zbrojnych (*Wehrmacht*), a ich miejsce zajęli, kierowani na stanowiska odgórnie, oddani ideom ruchu narodowosocjalistycznego członkowie *Czarnego Korpusu*. W tym samym czasie komendanturę nad jedną z największych formacji policyjnych – *Ordnungspolizei* (*Orpo*), powierzono bohaterowi puczu Stennesa, *SS-Gruppenführerowi* Kurtowi Daluege¹⁶⁰.

W dniu otrzymania przez Himmlera nominacji na zwierzchnika niemieckich organów ścigania, do otwartej działalności mogła ostatecznie przystąpić *SD*, której dowódca – *SS-Obergruppenführer* Reinhard Heydrich, mianowany został komendantem kolejnego odłamu aparatu zabezpieczającego – Policji Bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*). W przeciwieństwie do pozostałych organizacji o zbliżonym zakresie zadań, od członków *Sipo*, już na etapie rekrutacji wymagano całkowitego posłuszeństwa, a także udowodnionego czystego pochodzenia rasowego¹⁶¹. Oba te elementy sprawiały, iż w krótkim czasie formacja, obok Tajnej Policji Państwowej, zaczęła w pełni wypełniać znamiona tak zwanych *żołnierzy politycznych* (*politische Soldaten*). Ponowne wzmocnienie podkomendnych przyszłego protektora Czech i Moraw nastąpiło jesienią 1936 roku, kiedy to część wyższych oficerów otrzymała tytuły Inspektorów Policji Bezpieczeństwa (*Inspekteur der Sicherheitspolizei*), łącząc kompetencje lokalnych dowódców *Geheime Staatspolizei*, *SD* oraz Policji Kryminalnej (*Kriminalpolizei*). Rok później, dowódcom nadodcinków mianowano dodatkowo Wyższymi Oficerami *SS* i Policji (*Höhere Schutzstaffeln und Polizei Führer*), oddając im do dyspozycji, w ramach zarządzanego terytorium, oba organy zabezpieczenia zaplecza.

Po dokonaniu rozład personalnych, na kilkanaście miesięcy przed wybuchem drugiej wojny światowej dokonano ostatecznego ukształtowania pozostałych typów oddziałów policyjnych, dokonując ich rozdziału na *Ordungs-* oraz *Sonderpolizei*. Pierwsza z nich, kierowana przez wspomnianego wcześniej Kurta Daluege, miała za zadanie sprawować kontrolę nad porządkiem państwowym oraz egzekwować prawo na różnych szczeblach, kolejna natomiast, w teorii autonomiczna, praktycznie jednak również podlegająca dawnego dowódcy berlińskich *Schutzstaffeln*, interweniować miała

---

¹⁶⁰ Równocześnie pojawił się, odrzucony już w fazie przedwstępnej, projekt sformowania Krajowego Korpusu Ochronnego *SS* (*SS-Staatschutzkorps*), mającego dodatkowo wzmocnić jednostki policyjne. R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 81.

¹⁶¹ Ramme Alwin, *Służba Bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1984, s. 126.

w przypadkach szczególnego zagrożenia. Koordynacją działań obu zajmowały się dowództwa okręgowe, których zasięg z czasem zunifikowano z regionami wojskowymi (*Wehrkreisen*). W tym samym czasie ustalili się także ostateczny katalog poszczególnych odłamów służb pilnujących ładu wewnątrzpaństwowego – ich zestawienie oraz kompetencje zamieszczone zostały w Tabeli I.2. Równolegle do Policji Porządkowej i Policji Specjalnej, utrzymano także, wywodzącą się z tradycji weimarskiej *Schutzpolizei*, która jako jedyna nasycona została większą ilością cięższego sprzętu bojowego, w tym samochodami pancernymi¹⁶². Nasilił się także werbunek w szeregi wszystkich odłamów organów ścigania, członków Sztafet Ochronnych, a 28 czerwca 1938 roku *Dekret Parytetowy* wydany przez Heinricha Himmlera, ostatecznie usankcjonował zasady włączania funkcjonariuszy w szeregi SS¹⁶³.

Na rok przed wybuchem drugiej wojny światowej, podjęto decyzję o przeprowadzeniu swoistego rozpoznania reakcji społeczeństwa niemieckiego na działania przeciwko wrogowi wewnętrznemu. Celem zaplanowanej przez *Sicherheitsdienst* operacji stała się grupa wyznaniowa, od początku istnienia ruchu narodowosocjalistycznego uznawana za czołowego nieprzyjaciela ładu nie tylko w Niemczech ale i całej Europie – Żydzi. Bezpośrednim i oficjalnym powodem pogromów, które w nocy z 10 na 11 listopada 1938 roku wstrząsnęły III Rzeszą, stał się zamach dokonany dołą wcześniej w Paryżu przez wyznawcę religii mojżeszowej polskiego pochodzenia – Herszla Grynszpana, w wyniku którego życie stracił pracownik ambasady niemieckiej w stolicy Francji – radca Ernst von Rath. Zgodnie z telegraficznymi wytycznymi *Reichsführera-SS*, rozesłanymi do placówek terenowych Służby Bezpieczeństwa 11 listopada około godziny 1.20, kierunek ataków stanowić miały lokale należące do judaistów, z zastrzeżeniem o nie naruszaniu znalezione tam mienia, a także sami ich właściciele – najbardziej zamożnych miano internować i w jak najszybszym czasie osadzić w obozach koncentracyjnych¹⁶⁴. Dodatkowo, blisko dwadzieścia tysięcy nazwisk znalazło się na liście rodzin, od których *SD* postanowiło wyegzekwować okup za aresztowanych¹⁶⁵. Zgodnie z przewidywaniami podkomendnych Reinharda Heydricha, *Noc Kryształowa* – jak zwykle określać się

---

¹⁶² Dowódcy *Schutzpolizei* podobnie jak dwie poprzednie organizacje policyjne odpowiadali przed *SS-Gruppenführerem* Kurtem Dalwege. Sama formacja rozdzielona została na organ ogólnopaństwowy – *Schupo des Reiches*, oraz jednostki stacjonujące w poszczególnych miastach – *Schupo des Gemeinden*. Z czasem została ona niemal całkowicie zdominowana przez członków *Schutzstaffeln*.

¹⁶³ R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 82-83.

¹⁶⁴ Shirer William, *The Rise and Fall of the Third Reich. The History of the Nazi Germany*, BWM 1990, s. 45.

¹⁶⁵ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 169.

zajścia listopadowe, spotkała się z aprobatą, a nawet czynnym udziałem dużej części społeczeństwa niemieckiego.

Tabela I.2. Podstawowe formacje policyjne funkcjonujące w Niemczech w roku 1939 (porządek alfabetyczny)

L.p.	Formacja	Zakres obowiązków
01.	Bahnschutzpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ochrona linii kolejowych i majątku kolei ▪ Egzekwowanie prawa w pociągach i na dworcach
02.	Bergpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ochrona kopalni
03.	Deichpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ochrona tam i zapór wodnych
04.	Geheimstaatspolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Tajna działalność policyjna
05.	Gendarmerie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kontrola miejscowości poniżej 2.000 mieszkańców ▪ Zwalczanie handlu pozarynkowego
06.	Hafensicherungstruppen	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kontrola portów
07.	Kriminalpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zwalczanie przestępczości kryminalnej
08.	Motorisierte Gendarmerie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kontrola ruchu drogowego na obszarach wiejskich ▪ Nadzór nad autostradami
09.	Ordnungspolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Regularne działania policyjne
10.	Postschutz	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ochrona własności Poczty Rzeszy ▪ Kontrola korespondencji, telegrafu i telefonu
11.	Reichsbahnfahndungsdienst	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zwalczanie przestępstw kryminalnych na kolei
12.	Schutzpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zwalczanie demonstracji ▪ Wsparcie ogniowe policji
13.	Sicherheitsdienst	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zwalczanie opozycji politycznej
14.	Sicherheitspolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪
15.	Verkehrpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kontrola szlaków handlowych i komunikacji ▪ Nadzór nad środkami transportu publicznego
16.	Verwaltungspolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Egzekwowanie prawa w zakładach pracy i placówkach kulturalnych
17.	Wasserschutzpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kontrola wód i żeglugi śródlądowej ▪ Zwalczanie przemytu
18.	Werkschutzpolizei	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ochrona ważnych zakładów przemysłowych

Ogół zniszczeń, obejmujących około dwieście sprofanowanych, w tym siedemdziesiąt sześć całkowicie zniszczonych synagog, siedem i pół tysiąca splądrowanych placówek handlowych i sto pięćdziesiąt mieszkań prywatnych, oszacowano na dwadzieścia pięć miliardów marek niemieckich. Oprócz tego, spontaniczna reakcja ludu, za jaką oficjalnie uznano ataki zaowocowała trzydziestoma sześcioma ofiarami śmiertelnymi¹⁶⁶.

Pierwszy, a zarazem najważniejszy etap rozbudowy aparatu zabezpieczenia ziem podporządkowanych reżimowi berlińskiemu, zimą 1938 roku uznać można było za zakończony. Kierownictwo całości sił, mających pełnić funkcję strażnika narodowosocjalistycznego ładu, spoczęło w rękach wąskiego grona ludzi, całkowicie oddanych ideom lansowanym przez stronnictwo Adolfa Hitlera. Na rok przed wybuchem wojny przeciwko Polsce dokonała się również ostateczna adaptacja wzorców tworzonych w Niemczech od bez mała półtora stulecia, a ich przyswojenie, wraz z odpowiednim nasyceniem czynnikami tak zwanej *wojny światopoglądowej* (*Weltanschauungskrieg*) niebawem można było sprawdzić w praktyce.

---

¹⁶⁶ W chwili wybuchu pogromów, zadowolenie z przebiegu operacji antyżydowskiej wyraził Adolf Hitler. W skierowanej pod adresem dowództwa *Sicherheitsdienst*, dyrektywie paść miały następujące słowa: *demonstracjom powinno pozwolić się toczyć dalej (...). Tym razem Żydzi powinni poczuć nienawiść ludu.* Naimark Norman, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge 2002, s. 67.

Rozdział II

Kształtowanie się jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa w toku ekspansji niemieckiej do połowy roku 1941

Początki Einsatzgruppen

Całkowita i niczym nieskrępowana kontrola nad sytuacją wewnątrz państwa stanowiła istotny element polityki Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników. Maszerujące pod hasłami bezpardonowej walki o bezpieczeństwo narodu, podporządkowane stronnikom Adolfa Hitlera organizacje paramilitarne od początku lat trzydziestych dwudziestego stulecia prowadziły rozprawę z rzeczywistymi albo urojonymi przeciwnikami nowego ładu. Rosnące w siłę Oddziały Szturmowe (*Sturmabteilungen*), a po pacyfikacji ich warstwy przywódczej w czasie Nocy Długich Noży w czerwcu 1934 roku – Sztafety Ochronne (*Schutzstaffeln*), zyskiwały coraz większe znaczenie w Niemczech. Kolejnym etapem ich wzmacniania stało się ujednoczenie sił policyjnych Rzeszy oraz podporządkowanie ich *de facto* kierownictwu partyjnemu. Równocześnie zaobserwować można było proces dynamicznej rozbudowy struktur Tajnej Policji Państwowej (*Geheime Staatspolizei*) oraz skoszarowanych pododdziałów SS, które przeobrażać zaczęto na wzór armii regularnej. Niewątpliwie przełomowym momentem zmagania na froncie wewnętrznym stał się dzień 17 czerwca 1936 roku, kiedy to zaufanemu współpracownikowi *Reichsführera SS* Heinricha Himmlera – *SS-Gruppenführerowi* Reinhardowi Heydrichowi powierzono zwierzchnictwo nad Policją Bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*). Decyzja ta sprawiła, iż całość działań wywiadowczych prowadzonych w granicach Rzeszy Niemieckiej spoczęła na barkach funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*), której

przyszły autor *ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej* był kierownikiem¹⁶⁷. Od tego momentu rozpocząć mógł się proces, który on sam, na kartach wydanej w roku 1936 publikacji zatytułowanej: *Wandlungen unseres Kampfes*, określił jako formowanie *wewnętrznego politycznego korpusu ochronnego państwa narodowosocjalistycznego*¹⁶⁸.

W atmosferze wszechogarniającego poczucia zagrożenia, jaką wywołało mianowanie Heydricha na zwierzchnika *Sipo*¹⁶⁹, rodzić się zaczęła idea, która wyrzucić miała niezacieralne piętno na dziejach nie tylko państwa niemieckiego, lecz również całej Europy. W związku z planami ekspansji powstał projekt utworzenia jednostek specjalnego przeznaczenia, których priorytetowym zadaniem stać się miało zabezpieczenie podporządkowanych obszarów. Z końcem lipca 1938 roku Główny Urząd Dowodzenia Służby Bezpieczeństwa (*SD-Führungshauptamt*) opublikował dyrektywę, w myśl której w jak najszybszym czasie sformować miano podporządkowane *Sicherheitsdienst* zgrupowania. Zawarto w niej następujące wytyczne: *SD powinna być gotowa do podjęcia działalności na wypadek komplikacji między Rzeszą i Czechosłowacją (...). SD posuwa się, możliwie wszędzie, bezpośrednio za kroczącymi naprzód oddziałami wojska i przystępuje do wykonania obowiązków zbliżonych do tych, jakie spełnia w Rzeszy: zapewnia spokój i bezpieczeństwo pod względem politycznym i jednocześnie ochrania w jak największej mierze wszystkie przedsiębiorstwa niezbędne dla gospodarki narodowej, a tym samym dla gospodarki wojennej. Oprócz wskazania celów nowego rodzaju jednostek, uwzględniono ponadto kwestie organizacyjne: Grupy wyznaczone do akcji z terenu Rzeszy zostaną skoncentrowane w rejonach zajętego terytorium odpowiednio do zadań, jakie mają spełnić (...). Nad wykonaniem zarządzeń na zajętych obszarach czuwać będzie wyższy funkcjonariusz SD. Do niektórych sztabów operacyjnych zostaną przydzieleni funkcjonariusze Gestapo*¹⁷⁰. 13 sierpnia, na ręce pełniącego funkcję kierownika kontrwywiadu w resorcie Heydricha – *SS-Oberführera* Heinza Josta, któremu

¹⁶⁷ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 216.

¹⁶⁸ R. Heydrich, *Wandlungen unseres...*, s. 18.

¹⁶⁹ W wydanej w języku polskim w roku 2008 (w Niemczech – 2005 r.) biografii Reinharda Heydricha, jej autor – Mario Dederichs zmieścił niezwykle trafną opinię dotyczącą atmosfery związanej z nominacją przyszłego Protektora Czech i Moraw na stanowisko kierownika Policji Bezpieczeństwa: *Nie byłoby właściwie nikogo, kto nie czułby przed nim respektu. Czuli go zarówno jego pracownicy, których ogarnięty szaleem pracy Heydrich zmuszał do najwyższej wydajności; więźniowie, których odwiedzał w budynku Gestapo, by popisywać się przed nimi „złowieszczymi przemowami”; a także jego towarzysze partyjni, którzy za dobrze wiedzieli, co znajdowało się w jego kartotece [prywatnym archiwum Reinharda Heydricha skrupulatnie tworzonym od początku działalności politycznej – Ł.G.] na ich temat i na temat ich potknięć.* Dederichs Mario, *Heydrich. Twarz zła*, Wrocław 2008, s. 74.

¹⁷⁰ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 155.

powierzono nadzór nad procesem formowania grup operacyjnych, za pośrednictwem *SS-Sturmbannführera* Walthera Schellenberga, przekazano opracowany przez pracowników Departamentu C Głównego Urzędu Dowodzenia SS (*SS-Führungshauptamt*) schemat organizacyjny formacji, a tym samym rozpoczął się oficjalny proces jej tworzenia¹⁷¹.

Kierownictwo szkolenia *Einsatzgruppen*, bo taką nazwę otrzymały nowotworzone oddziały, powierzono zwierzchnikowi *SS-Führungshauptamt* – *SS-Obergruppenführerowi* Hansowi Jüttnerowi¹⁷². Przebiegało ono bez formalnie wyznaczonego ośrodka treningowego – funkcjonariuszy przygotowywano do zadań między innymi w szkole oficerów Policji Bezpieczeństwa w Berlinie-Charlottenburgu oraz szkole Straży Granicznej w saksońskim mieście Pretzsch¹⁷³. Przybyłych do tych placówek ochotników bez wstępnych formalności włączano w poczet SS, nawet jeśli nie wypełniali znamion wyznaczonych na mocy tak zwanego *Dekretu Parytetowego* z dnia 25 sierpnia 1938 roku¹⁷⁴. Program przygotowawczy osobiście ułożył *SS-Gruppenführer* Heydrich. W myśl jego zasad nacisk kładziono przede wszystkim na techniki związane z przesłuchiwaniami więźniów, mniejszy natomiast – na metody pozyskiwania informacji wywiadowczych. Jednym z podstawowym haseł stała się wówczas, wielokrotnie powtarzana przez przyszłego Protektora Czech i Moraw dewiza: *mniej mówić, więcej robić*¹⁷⁵. On także, wielokrotnie z zalecenia *Riechsführera* SS Himmlera¹⁷⁶, podejmował najistotniejsze dla zgrupowania decyzje, w tym przede wszystkim obsadzanie stanowisk dowódczych oraz rozdział rekrutów między poszczególne grupy. Czasami uczestniczył również w ceremoniale zaprzysiężenia funkcjonariuszy¹⁷⁷. Oprócz technik operacyjnych, podobnie jak w pozostałych oddziałach podlegających Głównemu Urzędowi Dowodzenia SS, istotnym elementem przygotowań stało się kształtowanie ideologiczne. Uczestnikom kursów zalecano

---

¹⁷¹ Tamże, s. 158.

¹⁷² R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 26. Od roku 1940 nadzór nad szkoleniem przekazany został Urzędowi I Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (*Amt I Reichssicherheitshauptamt*), kierowanemu przez *SS-Brigadeführera* Wernera Besta. Udział w kształtowaniu programu szkoleniowego mieli również: zwierzchnik Urzedu IV – *SS-Oberführer* Heinrich Müller oraz Referatu IVB4 – *SS-Sturmbannführer* Adolf Eichmann. Od strony technicznej trening zabezpieczał ponadto Inspektorat Szkół Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (*Inspektorat der Schulen der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*). *Eidesstattliche Erklärung – Erwin Schulz (20. Dezember 1945)*, [w:] Mendelson John, *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes. Volume 10*, Nowy Jork 1982, s. 188.

¹⁷³ Böhler Jochen, *Einsatzgruppen w Polsce*, Warszawa 2009, s. 19.

¹⁷⁴ R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 86.

¹⁷⁵ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 155.

¹⁷⁶ *Eidesstattliche Erklärung – Otto Ohlendorf. Band 2...* (data dostępu: 5.01.2008 r.).

¹⁷⁷ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 5.

lekturę sztandarowych wydawnictw propagandowych, takich jak: *Czarny Korpus (Das Schwarze Korps)*, czy broszur, które każdy z przekraczających progi ośrodków otrzymywał wraz z legitymacją SS – między innymi książeczki zatytułowanej *SS cię wzywa (Dich ruft die SS)*. W bibliotekach znajdowały się ponadto obszerne zbiory *Zeszytów Szkoleniowych SS (SS-Schulungshefte)* oraz periodyku *Służba Informacyjna SS (SS-Informationdienst)*¹⁷⁸. Oprócz wydawnictw prowadzono także regularne wykłady poświęcone zagadnieniom ideologicznym, których częstotliwość wzrosła się od początku roku 1941, w związku z przygotowaniem do wojny przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich¹⁷⁹. Znamionym jest fakt, iż szkolenie *Einsatzgruppen* w sposób istotny wpłynęło na przygotowania innych organizacji kierowanych przez *SS-Gruppenführera* Heydricha. W wydanym u schyłku lata 1938 roku zarządzeniu zastrzeżono, iż *ważne jest, żeby zarówno w Gestapo, jak i w SD, możliwie w najszerszym stopniu, poczyniono podobne przygotowania, przeprowadzono podobne szkolenie i przydzielono im podobne materiały*¹⁸⁰.

Wstąpienie w szeregi grup operacyjnych w przeważającej części przypadków opierało się na pełnej dobrowolności. W początkowym okresie ich formowania większość przybyłych do ośrodków formowania wywodziła się z szeregów Służby Bezpieczeństwa oraz *Sicherheitspolizei*. Nie zabrakło jednak także całych kontyngentów przybywających z komisariatów Policji Państwowej (*Staatspolizei*), czy Policji Porządkowej (*Ordnungspolizei*), a po wybuchu drugiej wojny światowej, także z liniowych oddziałów SS¹⁸¹. Ponadto propozycje zasilenia kadry dowódczej składano członkom Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Ligi Studentów (*Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund*) oraz Narodowosocjalistycznego Związku Nauczycieli (*Nationalsozialistischer Lehrerbund*). W okresie późniejszym chętnych poszukiwano także wśród słuchaczy i wykładowców Uniwersytetów Rzeszy w Poznaniu (*Reichsuniversität Posen*) i Strasbourgu (*Reichsuniversität Straßburg*)¹⁸². Dwa ostatnie zabiegi związane były w znacznej mierze z koniecznością dostarczenia do sztabów zgrupowań osób o ponadprzeciętnym wykształceniu oraz władających językami obcymi, w tym przede wszystkim – słowiańskimi.

---

¹⁷⁸ R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 52.

¹⁷⁹ R. Nazarewicz, *Einsatzgruppen – czołowa...*, s. 1.

¹⁸⁰ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 176.

¹⁸¹ G. Mattson, *SS-Das Reich...*, s. 29.

¹⁸² M. Wildt, *Rolle und...* (data dostępu: 21.01.2008 r.).

Przeciętnego funkcjonariusza *Einsatzgruppen* wyróżniała otwarta chęć wypełniania zadań powierzonych tak zwany *żołnierzom politycznym* (*Politische Soldaten*), z ukierunkowaniem na bezlitośne zwalczaniem przeciwnika ideologicznego¹⁸³. Zgodnie z tak zwaną teorią Goldhagena, objawiać się miała ona głównie poprzez akceptację zbrodni jako jedynej metody skutecznego działania, a zarazem odpowiedniego sposobu pozbycia się zagrażającego egzystencji *Tysiącletniej Rzeszy* problemu. Posiadanie powyższej cechy otwierało możliwości awansu każdemu, kto potrafił w krótkim czasie udowodnić swą przydatność. Dzięki temu pod sztandary jednostek specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst* ściągali ludzie niekwalifikujący się do służby wojskowej albo chcący za wszelką cenę jej uniknąć¹⁸⁴. Za błędne uznać należy jednak twierdzenie, jakoby *Einsatzkommandos* opierały się w większości na osobach z marginesu społecznego, czy życiowo nieporadnych; wręcz przeciwnie – większość z nich, w tym przede wszystkim dowódcy zarówno wyższego szczebla, jak i liniowi, miała za sobą wieloletnią i rzetelną służbę w strukturach bezpieczeństwa, a także legitymowała się udokumentowanym, wysokim w kontekście całości resortu Reinharda Heydricha wykształceniem. Wszystkich połączył jeden mianownik, w sposób dobitny wskazany 16 czerwca 1941 roku w przemówieniu dowódcy, kierowanej w północy sektor frontu wschodniego, *Einsatzgruppe A – SS-Brigadeführera* dr Walthera Stahleckera: *ci których potrzebujemy* [w szeregach grup operacyjnych – Ł.G.] *muszą być twardzi i wiedzieć w jaki sposób wypełniać rozkazy*¹⁸⁵.

Zanim formalnie przystąpiono do tworzenia grup operacyjnych, przeprowadzony został sprawdzian ich efektywności. Zadanie zapewnienia bezpieczeństwa na anektowanym terytorium Austrii powierzono eksperymentalnemu *Einsatzkommando Österreich*. Na czele sześćdziesięcioosobowego zgrupowania stanął kierownik Urzędu II Głównego Urzędu Dowodzenia SD, doktor habilitowany filozofii – *SS-Standartenführer* Franz Alfred Six. Jego podkomendni wywodzili się z grona najaktywniejszych uczestników przedwstępnych szkoleń od połowy lat trzydziestych organizowanych przez *Sicherheitsdienst*. Podzielono ich na dwie grupy, którym przyporządkowano odmienne zadania. W pierwszej znaleźli się funkcjonariusze Służby Bezpieczeństwa i to na nich spoczęła misja zgromadzenia oraz analizy jak najobszerniejszego materiału wywiadowczego. Pozostali – przede wszystkim dawni

---

¹⁸³ R. Hilberg, *Sprawcy Ofiary...*, s. 71.

¹⁸⁴ G. Mattson, *SS-Das Reich...*, s. 24.

¹⁸⁵ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 13.

członkowie *Sicherheitspolizei*, prowadzić mieli działania liniowe¹⁸⁶. Wsparciem zgrupowaniu służyły mobilne oddziały policji w sile około dwudziestu tysięcy osób¹⁸⁷ oraz dwa polowe pułki SS: *SS-Standarte 1 Deutschland* oraz *SS-Standarte 2 Germania*¹⁸⁸.

Priorytetowym celem zaprezentowanego powyżej, podlegającego bezpośrednio *SS-Gruppenführerowi* Heydrichowi zgrupowania stała się austriacka społeczność żydowska. W roku 1936 terytorium dawnej domeny Habsburgów zamieszkiwało około sto osiemdziesiąt trzy tysiące osób deklarujących przynależność do grupy semickiej. Cieszyli się oni szeroką autonomią pod względem społecznym oraz gospodarczym, a na mocy zawartego 10 września 1919 roku traktatu pokojowego w Saint-Germain-en-Laye otrzymali status mniejszości narodowej. Pozwoliło im to harmonijnie rozwijać wpływy gminy, a z czasem dominować w środowisku bankierskim oraz wolnych zawodach¹⁸⁹. To właśnie przeciwko temu najbardziej wpływowemu gronu w pierwszej kolejności skierowano narodowosocjalistyczne ostrze. Ponadto *Einsatzkommando Österreich* przeprowadzić miało pacyfikację środowiska lewicowego, zwłaszcza sympatyków komunizmu zamieszkujących robotniczą Styrię¹⁹⁰, jak również przedstawiciele elity politycznej, inteligencji oraz wszystkich grup, których reprezentanci w przyszłości stanąć mogli na czele antyniemieckiego ruchu oporu¹⁹¹. Szerszy katalog zadań stawianych podkomendnym Franza Alfreda Sixa, w sporządzonej 2 lipca 1940 roku notatce, zaprezentował Reinhard Heydrich: [*Einsatzkommando Österreich – Ł.G.*] miało w założeniu prowadzić systematyczne działania w zakresie aresztowań, rekwizycji i zabezpieczania materiałów istotnych z politycznego punktu widzenia przed wykorzystaniem ich przez element wrogi Rzeszy sterowany z obozu wolnomularstwa, żydostwa, ugrupowań polityczno-kościelnych oraz drugiej i trzeciej Międzynarodówki¹⁹². Wskazanie owych materiałów nie byłoby jednak możliwe bez zaangażowania austriackich sympatyków *NSDAP*, w tym przede wszystkim, antysemitycznej *Legii Austriackiej* (*Österreichische Legion*), kierowanej przez Hermanna Reschnego, której członków wynagrodzono później poprzez nadanie obywatelstwa

---

¹⁸⁶ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 117.

¹⁸⁷ Tamże, s. 107.

¹⁸⁸ D. Irving, *The War...*, s. 246.

¹⁸⁹ R. Lumsden, *The Allgemeine-SS...*, s. 7.

¹⁹⁰ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 106.

¹⁹¹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 36.

¹⁹² Buchheim Hans, *Anatomie des SS-Staates*, Monachium 1999, s. 71.

niemieckiego oraz pierwszeństwo w dostępie do formowanego pułku SS *Der Führer*¹⁹³. Proces infiltracji środowiska austriackiego prowadził ponadto, nadzorowany przez SS-*Gruppenführera* Wenera Lorenza, Centrala do spraw Niemców Etnicznych (*Volksdeutsche Mittelstelle*)¹⁹⁴.

W pierwszej połowie marca 1938 roku *Einsatzkommando Österreich* wyruszyło z Berlina i, korzystając z transportu kolejowego, przybyło do Monachium. W stolicy Bawarii funkcjonariusze przesiedli się do samochodów by rankiem dwunastego dnia miesiąca przekroczyć granicę wraz z czołwką *Wehrmachtu*. Minąwszy Salzburg oddział dotarł do Wiednia, gdzie zakwaterowany został w, położonym przy Morzinplatz, hotelu *Metropole* (późniejszej kwaterze głównej Tajnej Policji Państwowej w Austrii)¹⁹⁵. Tam do grupy dołączyło sześciuosobowe *Vorkommando* kierowane przez Wenera Götsche, które wcześniej asystowało w podróży samemu Adolfowi Hitlerowi. Pierwszym przedsięwzięciem zrealizowanym przez jednostkę stało się zabezpieczenie i odesłanie do stolicy Rzeszy insygniów cesarskich Habsburgów. Następnie przystąpiono do aresztowań przedstawicieli lokalnej elity. Wśród zatrzymanych znalazł się między innymi profesor ekonomii i konserwatywny filozof – Othmar Spann. W nocy z 13 na 14 marca 1938 roku grupa funkcjonariuszy dowodzona przez SS-*Sturmbannführera* Horsta Böhme, dokonała zabójstwa, uchodzącego za krytyka idei narodowosocjalistycznej, nadzwyczajnego attaché Rzeszy – Wilhelma Kettlera. Kilka dni później zbezczeszczono centrum życia religijnego wiedeńskich Żydów – Wielką Synagogę, którą następnie zamknięto i przekazano w zarząd armii¹⁹⁶. Niebawem w rękach Służby Bezpieczeństwa znalazło się blisko siedemdziesiąt dziewięć tysięcy internowanych, w tym między innymi magnat przemysłowy – baron Louis Rotschild, którego zwolniono dopiero po przekazaniu całości majątku pod kuratelę zarządu koncernu *Hermann Göring Werke*. Część uwięzionych wielokrotnie wyprowadzano na ulicę naddunajskiej metropolii, nakazując zrywać plakaty z wizerunkiem kanclerza Klause Schuschnigga, czyścić miejskie szalety oraz dbać o porządek w koszarach SS i Oddziałów Szturmowych. Pozostawione przez ofiary mienie rekwirowano w majestacie prawa albo pospolicie rozkradano¹⁹⁷.

---

¹⁹³ G. Mattson, *SS-Das Reich...*, s. 26. Sam Hermann Reschny, piastujący wówczas stanowisko SA-*Obergruppenführera* w chwili wybuchu drugiej wojny światowej ruszył na front w randze kapitana.

¹⁹⁴ R. Lumsden, *The Allgemeine-SS...*, s. 7.

¹⁹⁵ W. Shirer, *The Rise...*, s. 314.

¹⁹⁶ Gilbert Martin, *Atlas Historii Holocaustu*, Kraków 2001, s. 27.

¹⁹⁷ W. Shirer, *The Rise...*, s. 316-317.

Po oficjalnym włączeniu dawnej domeny Habsburgów do państwa Hitlera na mocy *Ustawy o przywróceniu jedności Austrii i Rzeszy Niemieckiej (Gesetz über Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich)*, podwładni *SS-Standartenführera* Sixa wrócili do Niemiec lub zostali oddelegowani do placówek na pozyskanym terytorium. W ten sposób część z nich wzięła aktywny udział w tworzeniu struktur Biura Rzeszy do spraw Emigracji Żydów (*Reichsbüro für jüdische Auswanderung*) oraz budowie obozu koncentracyjnego w Mauthausen-Gusen. Oprócz tego nadal prowadzono działania represyjne, w wyniku których w ciągu kilku miesięcy do emigracji zmuszono około osiemdziesiąt pięć tysięcy osób¹⁹⁸.

Rezultaty odniesione przez, podporządkowaną Głównemu Urzędowi Dowodzenia Służby Bezpieczeństwa, jednostkę specjalnego przeznaczenia wiosną 1938 roku, udowodniły trafność idei Reinharda Heydricha i legły u podstaw formalnego powołania nowego rodzaju zgrupowań w obrębie *Sicherheitsdienst*. Kolejne kroki zmierzające do ostatecznego ich ukształtowania podjęte zostały już kilka miesięcy po *anschlussie* Austrii. Plan opracowywany w związku z kolejnym niemieckim podbojem opracować należało jednak bardzo szczegółowo ponieważ kroki podjęte przeciwko Czechosłowacji stanowić miały przedsmak specyfiki operacyjnej, charakterystycznej dla pełnowymiarowego konfliktu zbrojnego¹⁹⁹.

Do udziału w realizacji postanowień jesiennej konferencji w Monachium skierowane zostały dwa oddziały, których nazwy determinowały punkty koncentracji przed wyruszeniem na obszar Sudetów. Dowodzenie, zebranego w stolicy Saksonii – Dreźnie, *Einsatzkommando Dresden* powierzono *SS-Oberführerowi* Heinzowi Jostowi, natomiast, wyruszającego z Wiednia, *Einsatzkommando Wien* – dotychczasowemu zwierzchnikowi sił policyjnych w Wirtembergii – *SS-Brigadeführerowi* dr Waltherowi Stahleckerowi²⁰⁰. Podobnie jak w marcu roku 1938, funkcjonariusze liczyć mogli na pomoc pułków *SS: Deutschland* i *Germania*, a także dwóch batalionów *SS-Totenkopfverbände*²⁰¹ oraz ochotniczej kompanii *Allgemeine-SS* sformowanej spośród zamieszkujących Czechosłowację Niemców²⁰². Ponadto wsparcie zapewniały lokalne organizacje deklarujące lojalność wobec Berlina, w tym przede wszystkim, od 30 września 1938 roku podporządkowany *Reichsführerowi SS, Sudeten-Freikorps* Konrada

¹⁹⁸ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 27.

¹⁹⁹ *Aussage den Walter Rauff in Santiago de Chile (28. Juni 1972)*, ZSL II 415 AR-Z 1310/63-E32, Bl. 534-549, Stadtarchiv Hamburg Az. 147 Js 31/67.

²⁰⁰ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 107.

²⁰¹ T. Ripley, *Hitler's Praetorians...*, s. 27.

²⁰² Bryja Marcin, *Jednostki Waffen-SS 1939-1945*, Warszawa 1996, s. 10.

Henleina²⁰³, który w chwili przekroczenia granicy przez *Wehrmacht* składał się z ośmiu regimentów o łącznej sile piętnastu tysięcy bojowników²⁰⁴.

Podobnie jak w czasie operacji przeprowadzonej w sercu Alp, głównym przeciwnikiem *Einsatzkommandos* obrano wyznawców religii mojżeszowej, których liczba w przeddzień realizacji postanowień monachijskich wynosiła ponad dwieście osiemdziesiąt pięć tysięcy osób²⁰⁵. Drugim co do ważności celem stali się przedstawiciele czeskiej elity politycznej oraz społecznej²⁰⁶, co oprócz neutralizacji ewentualnych źródeł oporu zaowocować miało dodatkowo zniszczeniem poczucia odrębności narodowej mieszkańców południowego sąsiada Rzeczypospolitej²⁰⁷. Oprócz tego podkomendnym Heinza Josta i Walthera Stahleckera zalecono przejąć kontrolę nad kluczowymi zakładami przemysłowymi, zwłaszcza stalowniami w Ostrawie oraz Witkowicach, wobec których istniało ryzyko podjęcia produkcji na rzecz władz w Warszawie²⁰⁸. Ostatnim z zadań stało się przygotowanie gruntu pod budowę stacjonarnych placówek *Sicherheitsdienst*²⁰⁹. Podstawowy uzasadnieniem polityki terroru była konieczność odwetu za rzekome represje wobec mniejszości niemieckich, zwłaszcza zamieszkującej Sudety, jakich władze w Pradze dopuszczały się począwszy od roku 1919²¹⁰.

Przemieszczające się tuż za czołówkami *Wehrmachtu* jednostki specjalnego przeznaczenia SD, od początku jesiennego podboju Czechosłowacji nie napotkały najmniejszego oporu zarówno ze strony sił zbrojnych, jak i ludności cywilnej przeciwnika. Taki stan rzeczy wywołał pewnego rodzaju konfuzję nawet wśród prominentów Służby Bezpieczeństwa, w efekcie której pojawił się projekt redukcji etatów w formacji oraz transferu części funkcjonariuszy do tworzonych na bieżąco placówek o charakterze stałym²¹¹. Wobec braku aktywności społeczeństwa czeskiego w sposób niezakłócony przystąpiono do aresztowania czołowych przedstawicieli inteligencji, urzędników oraz przywództwa lokalnego, jak również bez kłopotów

---

²⁰³ D. Irving, *The War...*, s. 159.

²⁰⁴ Dubiel Paweł, *Wrzesień 1939 na Śląsku*, Katowice 1963, s. 35.

²⁰⁵ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 35.

²⁰⁶ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 159.

²⁰⁷ Kozeński Jerzy, *Czechosłowacka jesień 1938*, Poznań 1989, s. 96.

²⁰⁸ Irving David, *Goebbels. Mastermind of the Third Reich*, Parforce 1996, s. 521.

²⁰⁹ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 107.

²¹⁰ Wczesną jesienią 1938 roku, na łamach jednego z organów prasowych *NSDAP* – dziennika *Völkischer Beobachter* ukazała się proklamacja: *Dalsze okrucieństwa czeskich morderców! To bandyckie państwo musi zostać zniszczone!* J. Kozeński, *Czechosłowacka jesień...*, s. 49.

²¹¹ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 156.

opano­wano zakłady przemysłowe²¹². Wkroczenie podwładnych Reinharda Heydricha na teren Sudetów stało się również sygnałem do działań prowadzonych przez zamieszku­jących masyw sympatyków narodowego socjalizmu, których przejawem gotowości stało się podpalenie jeszcze z końcem września 1938 roku, synagog w miejscowościach Cheb i Marienbad. Wkrótce z rąk nieznan­ych sprawców zginęło kilku krytyków postępowania reżimu berlińskiego, zamieszku­jących Pragę, a na prowincji samorzutnie formować się zaczęły oddziały Niemieckiej Milicji (*Deutsche Miliz*)²¹³.

Drugim etapem podboju terenów południowo-wschodniego sąsiada Rzeszy stała się operacja przeprowadzona wiosną 1939 roku. I tym razem, za jednostkami armii regularnej do akcji ruszyły zgrupowania Służby Bezpieczeństwa, ich struktura jednak po raz kolejny uległa modyfikacji. Pierwszy z oddziałów – podzielona na cztery *Einsatzkommandos*, *Einsatzgruppe Prag*, zająć miała stolicę Czechosłowacji, kolejna natomiast – *Einstagruppe Brünn* (w składzie trzech *Einsatzkommandos*) – największe morawskie miasto statutarne – Brno. Oprócz tego wydzielono samodzielne *Einsatzkommando Stribo* i *Einsatzkommando Pilsen*²¹⁴. Schemat organizacyjny jednostek specjalnego przeznaczenia wykształcony w związku z aneksją dalszej części Czechosłowacji przedstawiono w Tabeli II.1. Najważniejszym sojusznikiem lokalnym wszystkich zaprezentowanych powyżej zgrupowań stała się nacjonalistyczna *Partia Niemców Karpackich* (*Karpatendeutsche Partei*), pod przewodnictwem Franza Karmasina, obficie korzystająca z subwencji napływających ze strony niemieckich władz w Wiedniu²¹⁵.

Przebieg operacji zajmowania pozostałej części Czechosłowacji nie odbiegał od wzorca z jesieni roku poprzedniego. Korzystając z pomocy mniejszości narodowych, w tym: Węgrów²¹⁶, Słowaków²¹⁷, a nawet zaolziańskich obywateli polskich²¹⁸, uruchomiono proces poszukiwań osób, których nazwiska wcześniej zamieszczone zostały na listach proskrypcyjnych.

---

²¹² W praktyce kontrolę nad najważniejszymi fabrykami *Sudetenlandu* przejęły grupy niemieckich dywersantów jeszcze przed pojawieniem się na ich terenie *Einsatzkommandos*. Tamże, s. 158.

²¹³ T. Ripley, *Hitler's Praetorians...*, s. 27.

²¹⁴ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 107.

²¹⁵ J. Kozeński, *Czechosłowacka jesień...*, s. 119-120.

²¹⁶ Tamże, s. 114.

²¹⁷ Tamże, s. 111.

²¹⁸ Tamże, s. 127.

Tabela II.1. Organizacja *Einsatzgruppen* w kontekście podboju Czechosłowacji wiosną 1939 roku

Einsatzgruppe Prag	Einsatzgruppe Brünn	Samodzielne Einsatzkommandos
<ul style="list-style-type: none"> ▪ EK Budweis ▪ EK Kolin ▪ EK Pardubitz ▪ EK Prag 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ EK Brünn ▪ EK Olomzütz ▪ EK Zlin 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ EK Pilsen ▪ EK Stribo

Od 16 marca 1939 roku część funkcjonariuszy zasilać zaczęła placówki terenowe SD oraz Tajnej Policji Państwowej, pozostali natomiast powrócili do Niemiec, by wziąć udział w szkoleniu przed kolejną planowaną inwazją. Przejawem aktywności pozostawionych na terenie Protektoratu Czech i Moraw, bo taką nazwę od połowy miesiąca nosiły tereny podporządkowane (z wyjątkiem quasi-autonomicznej Słowacji), stała się *Sonderaktion Prag*. 17 listopada 1939 roku przeprowadzono uderzenie na domy studenckie w mieście nad Wełtawą, stanowiące odwet za trwające od końca października demonstracje młodzieży akademickiej. W wyniku nadzorowanej przez weterana kampanii austriackiej – *SS-Sturmbannführera* Horsta Böhme, operacji aresztowano piętnaście tysięcy osób, spośród których około tysiąca trzystu po brutalnych przesłuchaniach skierowano do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen²¹⁹. Po jej zakończeniu przystąpiono do realizacji, trwającej do końca roku 1944 polityki okupacyjnej.

²¹⁹ Boberach Heinz, *Meldungen aus dem Reich. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, Herrsching 1984, s. 91.

Einsatzgruppen podczas niemieckiego ataku na Polskę we wrześniu 1939 roku

Przygotowania do kolejnej kampanii, prowadzone zarówno przez siły zbrojne III Rzeszy, jak i jednostki zabezpieczenia zaplecza, rozpoczęły się już podczas pozyskiwania obszarów w Czechosłowacji. Nie było w tym niczego dziwnego, wszak planowana na drugą połowę roku 1939 inwazja, przynieść miała zyski, jakich sumarycznie zestawiony efekt podporządkowania dwóch poprzednich państw nie mógł wypełnić nawet w połowie.

W planach Adolfa Hitlera Polska zajmowała szczególne, a zarazem jasno określone miejsce. W środowisku berlińskich decydentów, jeszcze na długo przed objęciem przez twórcę *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* urzędu kanclerskiego, objawiono ideę, w myśl której, jak w 1922 roku otwarcie przyznał ówczesny kierownik Biura Wojsk (*Truppenamt*) – Hans von Seeckt, *egzystencja polski nie może być tolerowana, ponieważ jest ona całkowicie sprzeczna z najważniejszymi determinantami życia Niemiec*. Generał dodał ponadto, iż *usunięcie Polski musi stać się jednym z fundamentalnych kierunków polityki*²²⁰. Deklaracja w pełni zbiegła się z wytycznymi dla nowego państwa niemieckiego, wysuniętymi przez Hitlera, w tym przede wszystkim przestrzeni życiowej w Europie Wschodniej – *Lebensraum*, do której bramę stanowić miała właśnie Rzeczpospolita. Oprócz tego ludnością ją zamieszkującą zakładano zasilić rzeszę robotników pracujących na rzecz *Tysiącletniej Rzeszy*, a sama inwazja winna wysondować reakcję państw europejskich na jawne pogwałcenie dotychczasowych traktatów międzynarodowych.

Od początku przygotowań do wojny przeciwko wschodniemu sąsiadowi państwa niemieckiego istotną rolę odgrywały jednostki specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa. Podkomendnym *SS-Gruppenführera* Reinharda Heydricha przedłożono rozbudowany katalog celów, wśród których najistotniejszą rolę odegrała jak najszybsza eliminacja polskiej warstwy przywódczej. Uznana, nie bez słuszności, za siłę sprawczą życia narodowego, miała ona zostać całkowicie zniszczona. Pozostałe osoby, celowo pozbawione możliwości kształcenia, planowano wykorzystać w charakterze darmowej siły roboczej²²¹, a przeznaczony dla nich ponadnormatywny zakres prac, przyczyniłby się do zlikwidowania społeczeństwa polskiego na przestrzeni

²²⁰ W. Shirer, *The Rise...*, s. 409.

²²¹ R. Nazarewicz, *Einsatzgruppen – czołowa...*, s. 11.

maksymalnie dwóch dekad²²². Zbiór przeznaczony do całkowitej i natychmiastowej eksterminacji (co zapobiec miało dodatkowo narodzinom konspiracji²²³), stanowili politycy, pracownicy administracji oraz wymiaru sprawiedliwości, a także duchowieństwo i aktywiści, w tym przede wszystkim uczestnicy Powstania Wielkopolskiego, Powstań Śląskich jak również działacze plebiscytowi²²⁴. Kolejną grupę stanowili Żydzi, których w pierwszej fazie rozprawy planowano przesiedlić na wschodnie rubieże opanowanego terytorium²²⁵.

Istotny element działalności *Einsatzgruppen* stanowiła także działalność zabezpieczająca. W pierwszej kolejności, podobnie jak miało to miejsce na terenie Czechosłowacji, funkcjonariuszom zalecono przejąć kontrolę nad zakładami przemysłowymi, które w sposób istotny przyczynić się mogły do wzmocnienia siły wytwórczej III Rzeszy. W ten sposób obiektem zainteresowania stały się przede wszystkim zespoły przemysłowe Górnego Śląska i Zagłębia Karwińskiego. Ponadto zabezpieczyć miano zasoby bankowe – przede wszystkim gotówkę, a także dobra kultury. Spośród tych drugich zamierzano wyselekcjonować materiał istotny z punktu widzenia idei narodowosocjalistycznych, pozostałe natomiast, przede wszystkim nacechowane lewicowo lub patriotycznie, winny ulec natychmiastowemu zniszczeniu²²⁶.

Zakres misji na wschodzie uzupełniał ponadto nadzór nad procesem wywłaszczania Polaków na rzecz obywateli niemieckich oraz rekwizycjami prowadzonymi na potrzeby *Wehrmachtu*²²⁷. Oprócz tego prowadziło się miano zakrojone na szeroką skalę działania wywiadowcze, których realizację wielokrotnie ułatwił fakt przejścia części zasobów archiwalnych różnorodnych organizacji, a nawet list agentów i współpracowników wywiadu polskiego²²⁸. Wszystkie powyższe zadania skonkludowane zostały podczas spotkania prominentów Rzeszy, zorganizowanego w sopockim *Grand Hotelu* 25 września 1939 roku – wówczas, z ust Adolfa Hitlera padły

---

²²² A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 199.

²²³ Wniosek o konieczności jak najszybszej rozprawy z polską warstwą przywódczą, warunkującej narodziny ruchu oporu na terenach okupowanych, wysnuty został, całkiem słusznie, w oparciu o analizę historii Polaków przede wszystkim w okresie zaborów. Na etapie przygotowawczym do kampanii przeprowadzili ją specjalnie do tego celu wyznaczeni referenci Służby Bezpieczeństwa. Tamże, s. 137.

²²⁴ P. Dubiel, *Wrzesień 1939...*, s. 16.

²²⁵ Lang Jochen von, *Między Hitlerem a Himmlerem. General Karl Wolff*, Międzyzdroje 2005, s. 174.

²²⁶ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 121-122.

²²⁷ Tamże, s. 119.

²²⁸ Tamże, s. 123.

brzemienne w skutkach słowa: *kraj* [Polska – Ł.G.] *ma zostać oczyszczony i przywrócony do stanu używalności*²²⁹.

Pierwsze kroki, zmierzające do rozprawy ze wschodnim sąsiadem podjęte zostały już w połowie lat trzydziestych dwudziestego wieku, wraz z powołaniem, kierowanego przez *SS-Obersturmbannführera* Ernsta Damzoga, Inspektoratu Granicznego Wschód (*Grenzinspekteur Ost*), którego priorytetowym zadaniem stała się koordynacja działań wywiadowczych oraz szkolenie niemieckich grup dywersyjnych²³⁰. Oprócz tego w ramach Urzędu Dowodzenia Służby Bezpieczeństwa powołano dwie komórki analizujące źródła oficjalne związane z historią oraz aktualną sytuacją w Polsce: Wydział Centralny I/3 (*Zentrallabteilung I/3*), kierowany przez *SS-Hauptsturmführera* Wilhelma Spenglera oraz Wydział Centralny III/1 (*Zentrallabteilung III/1*)²³¹. Efekty obserwacji dostarczano do Urzędu II *SD-Führungshauptamt* – na ręce *SS-Standartenführera* Franza Sixa, jak również do kierownictwa *Geheime Staatspolizei*, *SS-Oberführera* Heinricha Müllera²³². Obaj wymienieni wyżsi oficerowie Sztafet Ochronnych nadzorowali również działania, powołanej 22 maja 1939 roku, Komórki Centralnej II Polska (*Zentrallstelle II Polen*). Ponadto w przygotowania do inwazji włączony został Wydział Główny II/21 (*Hauptabteilung II/21*), zajmujący się sporządzaniem list potencjalnych współpracowników SD w Polsce, Wydział II/212 (*Abteilung II/212*) Głównego Urzędu Dowodzenia Służby Bezpieczeństwa, odpowiedzialny za tworzenie kartotek problemowych i katalogu rzeczowego, w tym precyzowania personaliów przyszłych ofiar²³³, jak również rozpatrujący kwestie żydowskie – Wydział III/221 (*Abteilung III/221*)²³⁴. W czerwcu 1939 roku, zorganizowany został dwutygodniowy obóz szkoleniowy dla kadry jednostek specjalnego przeznaczenia. Z początkiem lata ostatecznie opracowano także spis przeszło sześćdziesięciu tysięcy obywateli przeznaczonych do zatrzymania albo eksterminacji – *Książka Gończa Polska* (*Sonderfahndungsbuch Polen*), której egzemplarze rozprowadzono do sztabów każdej z grup operacyjnych²³⁵.

---

²²⁹ Tamże, s. 115.

²³⁰ Tamże, s. 112.

²³¹ Pierwszy z nich zajmował się analizą podręczników szkolnych oraz literatury naukowej i popularno-naukowej, kolejny natomiast za cel obrał sobie polską prasę.

²³² Tamże, s. 100.

²³³ Tamże, s. 110-112.

²³⁴ J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 14.

²³⁵ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 93.

Ważnym elementem związanym z uzyskaniem właściwej efektywności *Einsatzkommandos* na terytorium Rzeczypospolitej stało się wykorzystanie zamieszkującej w jej granicach mniejszości niemieckiej, sięgającej siedmiuset osiemdziesięciu czterech tysięcy osób, skupionych przede wszystkim w zachodniej części kraju oraz Wolnym Mieście Gdańsku. Organizacjami, które niemal od początku swego istnienia zwróciły uwagę sztabu Reinharda Heydricha były przede wszystkim: działający od 1936 roku w konspiracji *Narodowosocjalistyczny Niemiecki Ruch Robotników (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterbewegung)*²³⁶, a także *Partia Młodoniemiecka (Jungdeutsche Partei)* skupiająca w swych szeregach zorientowaną na reżim berliński młodzież. Spośród członków drugiej z wymienionych frakcji, znaczne grono zasiliło, sformowany pod szyldem wywiadu wojskowego *Freikorps Ebbinghaus*, prowadzący intensywne szkolenia między innymi w rejonie Gogolina, Góry Św. Anny, czy Sycowa²³⁷. Całkowicie podporządkowane SS zgrupowania o podobnym charakterze, występujące pod szyldem *Samoobrony (Selbschutz)*, powstały również w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim²³⁸. Na terenie samego Wolnego Miasta utworzony został dodatkowo *Freikorps Eberhardt*, pod sztandar którego ściągali nacjonałiści z całego obecnego Trójmiasta²³⁹. W węższym zakresie podjęto równocześnie próby wzniesienia niechęci zamieszkujących Zaolzie Czechów, a nawet Polaków, których skrajnie prawicowe koła planowano wykorzystać do rozprawy z elementem żydowskim²⁴⁰.

Podobnie jak w przypadku podboju Czechosłowacji, uzasadnienie działalności eksterminacyjnej stanowił odwet za prześladowania mniejszości niemieckiej zainicjowane przez władze w Warszawie, których liczba ofiar, zdaniem Adolfa Hitlera, latem 1939 roku przekroczyć miała półtora miliona²⁴¹.

Podwaliny organizacji *Einsatzgruppen* w kontekście wojny przeciwko Polsce stworzone zostały przez samego *SS-Gruppenführera* Heydricha w pierwszej połowie maja 1939 roku i ujrzały światło dzienne osiemnastego dnia tego miesiąca. Początek mobilizacji w szeregach *Sicherheitsdienst* wyznaczono na dzień 2 lipca²⁴². Trzy doby później miało miejsce spotkanie, podczas którego zatwierdzono etat czterech jednostek

---

²³⁶ P. Dubiel, *Wrzesień 1939...*, s. 58.

²³⁷ Tamże, s. 37.

²³⁸ Jurga Tadeusz, *Druga wojna zaczęła się w Polsce*, Warszawa 1979, s. 41.

²³⁹ Michaelis Rolf, *SS-Heimwehr Danzig*, Warszawa 2007, s. 11.

²⁴⁰ R. Hilberg, *Sprawy Ofiary...*, s. 297.

²⁴¹ W. Shirer, *The Rise...*, s. 491.

²⁴² J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 14.

podzielonych na pięć pododdziałów każda, wynoszący łącznie dwa tysiące funkcjonariuszy. W zależności od stosunków niemiecko-radzieckich i reakcji państwa Józefa Stalina na przekroczenie przez *Wehrmacht* zachodniej granicy Polski, założono powołanie dodatkowego *Einsatzkommando*, które pod dowództwem *SS-Oberführera* Heinza Josta, zanurzano skierować być na teren Wschodniej Galicji. Kadry zbudowane zostały głównie w oparciu o weteranów operacji austriackiej i czechosłowackiej, a koordynację ostatniej fazy procesu przygotowawczego powierzono zwierzchnikowi Urzędu II *SD-Führungshauptamt* – *SS-Brigadeführerowi* Wernerowi Bestowi. On również obciążony został odpowiedzialnością dostarczenia odpowiedniego wyposażenia indywidualnego oraz parku maszynowego. Wraz ze zwarciem szeregów resortu Heydricha, do walki na zapleczu frontu przygotowywać się zaczęły jednostki policyjne²⁴³. 14 lipca 1939 roku zlikwidowany został stosowany dotychczas dualizm kompetencyjny w szeregach jednostek specjalnego przeznaczenia²⁴⁴. Od tego momentu przystąpiono także do obserwacji działań prowadzonych przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rzeszy (*Reichsministerium des Innern*) oraz wywiad wojskowy. Z początkiem ostatniego miesiąca pokoju w Europie zatwierdzony został katalog zadań ujęty w formie rozbudowanego dokumentu. Na niespełna tydzień przed uderzeniem stworzono komórkę koordynującą całość przedsięwzięć Służby Bezpieczeństwa w Polsce, ukrytą pod kryptonimem *Przedsięwzięcie Grunwald* (*Unternehmen Tannenberg*). 29 sierpnia 1939 roku przedstawicielom Reinharda Heydricha udało się podpisać porozumienie z armią, której reprezentant, szef Sztabu Generalnego Kwaternistrza Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych – pułkownik Eudard Wagner, zobowiązał się do dostarczenia funkcjonariuszom wyposażenia indywidualnego. W zamian, każdą z grup podporządkowano dowództwom poszczególnych wielkich związków taktycznych²⁴⁵.

W tym samym czasie nastąpiła ostatnia przed rozpoczęciem realizacji *Fall Weiss*, korekta organizacyjna podporządkowanych *SD-Führungshauptamt* zgrupowań. W jej efekcie, na terytorium Polski wkroczyć miało pięć grup operacyjnych o łącznej sile dwóch tysięcy siedmiuset członków. W związku z zawarciem tajnego porozumienia

---

²⁴³ Tamże, s. 124.

²⁴⁴ W ten sposób funkcjonariusze wywodzący się z *Sicherheitsdienst* również skierowani zostali do działań liniowych, a dawni członkowie *Sicherheitspolizei* mogli brać udział w operacjach wywiadowczych.

²⁴⁵ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 119. W praktyce konstrukcja formalna porozumienia oddawała pod zwierzchnictwo dowódców armii jedynie najwyższe kierownictwo *Einsatzgruppen*, z wyłączeniem kadr niższego szczebla co stanowiło celowy zabieg dokonany przez *Sicherheitsdienst*. J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 16.

ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich – tak zwanego *Paktu Ribbentrop-Mołotow*, zrezygnowano ze sformowania *Einsatzkommando* przeznaczonego do działań galicyjskich²⁴⁶. Zatwierdzoną strukturę jednostek zamieszczono w Tabeli II.2.

Pierwszy z oddziałów – dowodzona przez *SS-Brigadeführera* Bruno Heinricha Streckenbacha *Einsatzgruppe Wien*, planowała wyruszyć ze stolicy Austrii do Małopolski, gdzie podporządkowano ją zwierzchnikowi 14. Armii – generałowi Wilhelmowi Listowi. Zebraną w Opolu *Einsatzgruppe Oppeln*, do boju pod kuratelą sztabu 10. Armii generała Waltera von Reichenau, prowadził *SS-Obersturmbannführer* Emanuel Schäfer, a wrocławską *Einsatzgruppe Breslau*, podlegającą dowódcy 8. Armii – generałowi Johannesowi von Balskowitzowi – *SS-Obersturmbannführer* Hans Fischer. Z kierunku północno-zachodniego, a dokładniej: okolic Drawska Pomorskiego, wraz z 4. Armią generała Günthera von Kluge, nacierać miała *Einsatzgruppe Dramburg* (dowódca: *SS-Brigadeführer* Lothar Beutel), natomiast z Prus Wschodnich – skoncentrowana w Olsztynie *Einsatzgruppe Allenstein SS-Standartenführera* Ernsta Damzoga. Ostatnia z wymienionych formalnie podporządkowana została dowódcy 3. Armii – generałowi Georgowi von Küchlerowi²⁴⁷.

Efektywne działania prowadzone przez podwładnych Reinharda Heydricha nie byłyby możliwe bez stosownego wsparcia formacji zewnętrznych. Na dzień przed rozpoczęciem ataku na Polskę, pomoc *Einsatzkommandos* deklarowało trzynaście batalionów policji, liczące około pięciuset funkcjonariuszy każdy, trzy bataliony, dowodzonego przez współtwórcę systemu obozów koncentracyjnych – *SS-Gruppenführera* Theodora Eicke, *SS-Totenkopfverbände*²⁴⁸, a także ochotnicy z szeregów *Allgemeine-SS* czy Niemieckiej Służby Pracy (*Reichsarbeitsdienst*)²⁴⁹. Na terenie Wolnego Miasta Gdańska z pierwszym dniem inwazji do rozprawy z ludnością narodowości polskiej włączono również pododdziały *SS-Heiwehr Danzig*²⁵⁰ oraz, powołanego specjalnie w tym celu na początku lipca – *SS-Wachsturmbann E*. W tym samym czasie zalecono także mobilizację lokalnego elementu niemieckiego, w tym przede wszystkim dotowanych i uzbrojonych przez SS grup paramilitarnych.

---

²⁴⁶ Krausnick Helmuth, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen des Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*, Stuttgart 1981, s. 96.

²⁴⁷ J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 30-39.

²⁴⁸ Solarz Jacek, *Totenkopf 1939-43*, Warszawa 2008, s. 5.

²⁴⁹ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 118.

²⁵⁰ Michaelis Rolf, *SS-Heimwehr Danzig*, Warszawa 2007, s. 56.

Tabela II.2. Organizacja *Einsatzgruppen* w kontekście wojny przeciwko Polsce. Stan na dzień 31 sierpnia 1939 roku

Einsatzgruppe Wien	SS-Brigadeführer Bruno H. Streckenbach
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 1 ▪ Einsatzkommando 2 ▪ Einsatzkommando 3 ▪ Einsatzkommando 4 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Ludwig Hahn ▪ SS-Sturmbannführer Bruno Müller ▪ SS-Sturmbannführer Alfred Hasselberg ▪ SS-Obersturmbannführer Karl Brunner
Einsatzgruppe Oppeln	SS-Obersturmbannführer Emanuel Schäfer
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 5 ▪ Einsatzkommando 6 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Otto Sens ▪ SS-Sturmbannführer Karl-Heinz Rux
Einsatzgruppe Breslau	SS-Obersturmbannführer Hans Fischer
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 7 ▪ Einsatzkommando 8 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Hauptsturmführer Wilhelm Schrapwinkel ▪ SS-Hauptsturmführer Fritz Liphardt
Einsatzgruppe Dramburg	SS-Brigadeführer Lothar Beutel
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 9 ▪ Einsatzkommando 10 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Helmut Bischoff ▪ SS-Sturmbannführer Walter Hammer
Einsatzgruppe Allenstein	SS-Standartenführer Ernst Damzog
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 11 ▪ Einsatzkommando 12 ▪ Einsatzkommando 13 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Heinz Gräfe ▪ SS-Hauptsturmführer Robert Schefe ▪ SS-Sturmbannführer Walter Albath

W nocy z 31 sierpnia na 1 września wszystkie jednostki specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst* wyruszyły z dotychczasowych miejsc kwaterowania, kierując się w stronę polsko-niemieckiej granicy. Zanim zdołali jednak właściwie rozpocząć swą działalność, trzy dni po przystąpieniu do realizacji *Białego Planu*, nastąpiły kolejne zmiany w ich strukturach. Objawiły się one modyfikacją oznaczeń poszczególnych grup²⁵¹ oraz faktem powołania dodatkowego zgrupowania – *Einsatzgruppe zum besonderen Verwendung (Grupa Operacyjna do Specjalnych Poruczeń)*. Na czele tego zgrupowania, którego głównym celem stała się pacyfikacja Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, stanął bliski współpracownik Heinricha Himmlera – *SS-Obergruppenführer* Udo von Woysch²⁵². Schemat organizacyjny ustalony 4 września 1939 roku przedstawiony został w Tabeli II.3.

Pierwszym etapem na szlaku *Einsatzgruppe Wien* (po reorganizacji: *Einsatzgruppe I*), stała się słowacka miejscowość Nowy Jiczyn. Dotarłszy na miejsce, spośród podkomendnych Bruno Heinricha Streckenbacha wydzielono dwa pododdziały spośród których pierwszy – dwudziestoosobowe *Sonderkommando Schmer* oddelegowano do osłony lotniska w Nowej Wsi Spiskiej, kolejny natomiast – zwiększone o dziesięciu funkcjonariuszy *Sonderkommando Kütke*, ruszyło w kierunku Żylina. Następnie formacja przekroczyła granicę w Tatrach i zboczyła w stronę Cieszyna. W drugim tygodniu września dotarła do Krakowa, gdzie przystąpiła do pacyfikacji siedziby jezuitów. 12 września, w odwecie za rzekome ostrzelanie na przedmieściach patrolu *Lufwaffe* zabitych zostało trzydziestu dwóch Żydów. Trzy dni później kolejne dwadzieścia trzy osoby straciły życie w związku z podejrzeniem o przygotowywanie akcji dywersyjnej²⁵³. Po ulokowaniu sztabu w stolicy Małopolski podkomendni *SS-Brigadeführera* Streckenbacha rozpoczęli działania promieniste na krótkim i długim dystansie.

---

²⁵¹ *Einsatzgruppe Wien* otrzymała oznaczenie *Einsatzgruppe I*, *Einsatzgruppe Oppeln – Einsatzgruppe II*, *Einsatzgruppe Breslau – Einsatzgruppe III*, *Einsatzgruppe Dramburg – Einsatzgruppe IV*, a *Einsatzgruppe Allenstein – Einsatzgruppe V*. W związku z powyższym zmianie uległy także oznaczenia poszczególnych *Einsatzkommandos*.

²⁵² J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 132.

²⁵³ Tamże, s. 86.

Tabela II.3. Organizacja *Einsatzgruppen* w kontekście wojny przeciwko Polsce. Stan na dzień 4 września 1939 roku

Einsatzgruppe I	SS-Brigadeführer Bruno H. Streckenbach
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 1/I ▪ Einsatzkommando 2/I ▪ Einsatzkommando 3/I ▪ Einsatzkommando 4/I 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Ludwig Hahn ▪ SS-Sturmbannführer Bruno Müller ▪ SS-Sturmbannführer Alfred Hasselberg ▪ SS-Obersturmbannführer Karl Brunner
Einsatzgruppe II	SS-Obersturmbannführer Emanuel Schäfer
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 1/II ▪ Einsatzkommando 2/II 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Otto Sens ▪ SS-Sturmbannführer Karl-Heinz Rux
Einsatzgruppe III	SS-Obersturmbannführer Hans Fischer
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 1/III ▪ Einsatzkommando 2/III 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Hauptsturmführer Wilhelm Schrapwinkel ▪ SS-Hauptsturmführer Fritz Liphardt
Einsatzgruppe IV	SS-Brigadeführer Lothar Beutel
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 1/IV ▪ Einsatzkommando 2/IV 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Helmut Bischoff ▪ SS-Sturmbannführer Walter Hammer
Einsatzgruppe V	SS-Standartenführer Ernst Damzog
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando 1/V ▪ Einsatzkommando 2/V ▪ Einsatzkommando 3/V 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Sturmbannführer Heinz Gräfe ▪ SS-Hauptsturmführer Robert Schefe ▪ SS-Sturmbannführer Walter Albath
Einsatzgruppe z.b.V.	SS-Obergruppenführer Udo von Woysch
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Einsatzkommando Rasch ▪ Einsatzkommando Hellwig ▪ Einsatzkommando Trummler 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ SS-Oberführer Otto Rasch ▪ SS-Obersturmbannführer Otto Hellwig ▪ SS-Standartenführer Hans Trummler

Dowodzone przez *SS-Sturmbannführera* Ludwiga Hahna *Einsatzkommando 1/I* skierowano na Górny Śląsk, znacząc drogę przemarszu mordem na jedenastu Polakach w Lubieniu (4 września)²⁵⁴ oraz Aleksandrowie, gdzie 7 września zabito sześćdziesięciu, a dziewięć dni później – szesnastu Żydów²⁵⁵. Oprócz tego wydzielone *Sonderkommando* dokonało szeregu egzekucji w rejonie wsi: Gardawice, Imielin, Zgoń, a także w Lasach Pszczyńskich²⁵⁶. W połowie miesiąca zgrupowanie dokonało pacyfikacji gminy żydowskiej w Dynowie, w wyniku której śmierć poniosło trzysta osób i spalona została tamtejsza synagoga²⁵⁷. 23 września funkcjonariusze powrócili do Krakowa.

W tym samym czasie, podporządkowane *SS-Sturmbannführerowi* Bruno Müllerowi *Einsatzkommando 2/I* prowadziło rozprawę z polskim przywództwem lokalnym w Cieszynie²⁵⁸, a *Einsatzkommando 4/I* (dowódca: *SS-Obersturmbannführer* Karl Brunner) – w okolicach Gliwic oraz Rybnika²⁵⁹. Ostatecznie drugie z wymienionych także dotarło nad Olzę.

Spośród wszystkich ujętych na etacie *Einsatzgruppe I* pododdziałów, najgorszą sławą okryło się *Einsatzkommando 3/I*. Stojący na jego czele, wykazujący skłonności sadystyczne *SS-Sturmbannführer* Alfred Hasselberg, od pierwszych dni kampanii zmodyfikował metody postępowania wobec pojmanych, nakazując swym podkomendnym znęcać się nad nimi przed egzekucją. 4 września 1939 roku formacja pojawiła się w małopolskim Gruszowcu, gdzie dokonała zbrodni na czternastu jego mieszkańcach. Sześć dni później kolejne dziesięć osób rozstrzelano w Skrzydłej, po czym oddział ruszył w kierunku Zakopanego dokonując na szlaku przemarszu licznych aktów przemocy i grabieży. Ze stolicy polskich Tatr funkcjonariusze przenieśli się do Mielca, gdzie spalona została synagoga, łaźnia oraz rzeźnia miejska. W dwóch ostatnich budynkach przed podłożeniem ognia zebrano miejscowych Żydów. Trzynastego dnia miesiąca *Einsatzkommando 3/I* dotarło do Rzeszowa, a w dniu przekroczenia granicy Rzeczypospolitej przez Armię Czerwoną znalazło się w Jarosławiu. Stamtąd podkomendni *SS-Sturmbannführera* Hasselberga urządzili łupieżczy rajd na Chełm oraz

---

²⁵⁴ Madajczyk Czesław, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939-1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, Warszawa 1965, s. 63.

²⁵⁵ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 36.

²⁵⁶ P. Dubiel, *Wrzesień 1939...*, s. 138-142.

²⁵⁷ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 143.

²⁵⁸ Tamże, s. 52.

²⁵⁹ P. Dubiel, *Wrzesień 1939...*, s. 41.

Lublin, by po trzech dniach zjawić się w Przemyślu²⁶⁰. Dawna podkarpacka twierdza stała się miejscem pierwszego na tak wielką skalę mordu w historii drugiej wojny światowej – przy współpracy z członkami *Einsatzgruppe zum besonderen Verwendung*, urządzono pogrom sześciuset wyznawców religii mojżeszowej, zawłaszczając równocześnie pozostawione przez nich mienie²⁶¹. 25 września zgrupowanie wróciło do Krakowa, a jego dowódcę predestynowano na stanowisko przedstawiciela Policji Bezpieczeństwa przy zarządzie cywilnym miasta. W tym samym czasie, w gronie wyższych szarż formacji, wybuchł konflikt związany z wielokrotnym przekroczeniem uprawnień przez zwierzchnika, który doprowadził do postawienia go przed trybunałem *Reichssicherheitshauptamt* w ostatnich tygodniach roku²⁶².

Z kilkugodzinnym opóźnieniem wypełnianie powierzonych zadań rozpoczęła *Einsatzgruppe II*, która u boku 10. Armii przez Lubliniec ruszyła do Częstochowy. Pierwszą egzekucją przeprowadzoną przez zgrupowanie *SS-Obersturmbannführera* Emanuela Schäfera stało się rozstrzelanie właśnie w tym mieście stu osiemdziesięciu Żydów 3 września 1939 roku²⁶³. Jeszcze w początkowym tygodniu kampanii od sztabu odłączyły się dwa podporządkowane mu *Einsatzkommandos*, sekcja kierownicza natomiast osiadła u podnóża Jasnej Góry. Gdy dziesiątego dnia miesiąca, w wyniku ostrzału ze strony Wojska Polskiego, śmierć poniósł Generalny Inspektor Żandarmerii Polowej – *SS-Oberführer* Wilhelm von Roettig, wyżsi oficerowie sformowanej w Opolu jednostki specjalnego przeznaczenia SD nakazali odwetową pacyfikację miejscowości Końskie. 20 września sztab formacji przeniósł się do Radomia, gdzie podjęto wysiłek związany z przygotowaniem gruntu pod stacjonarną placówkę Służby Bezpieczeństwa²⁶⁴. Ostatecznie 17 października dotarł do Lublina²⁶⁵.

Pierwszy z pododdziałów prezentowanego zgrupowania – *Einsatzkommando I/II*, już na początku niemieckiej inwazji dokonał podziału na trzy *Sonderkommandos* skierowane z Częstochowy równoległe do Lublińca, Piotrkowa Trybunalskiego oraz Tarnowskich Gór. 4 września jedno z nich rozstrzelało w położonych na terenie powiatu sieradzkiego Żarkach dziewięćdziesięciu wyznawców religii mojżeszowej, a dwa dni później kolejne dwadzieścia cztery osoby, spośród których siedem spalono żywcem we

²⁶⁰ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 137-138.

²⁶¹ R. Nazarewicz, *Einsatzgruppen – czołowa...*, s. 12.

²⁶² Głównym powodem konfliktu stały się sadyistyczne metody stosowane wobec zatrzymanej ludności polskiej, jak również, przejawiający się ze strony *SS-Sturmbannführera* Alfreda Hasselberga brak poszanowania do podkomendnych, przede wszystkim oficerów. J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 85.

²⁶³ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 36.

²⁶⁴ Kaczanowski Longin, *Zagłada Michniowa*, Warszawa 1987, s. 91.

²⁶⁵ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 76.

własnych domach²⁶⁶. Pozostali funkcjonariusze przystąpili także do rozprawy z niedoszłymi ochotnikami, którzy nie zdołali zasilić szeregów polskich po ogłoszeniu powszechnej mobilizacji. Siedemnastego dnia wojny, mimo protestów ze strony oficerów sztabu Grupy Armii *Południe*, przed plutonem egzekucyjnym postawiono stu osiemdziesięciu mężczyzn aresztowanych przed pięcioma dobami²⁶⁷. Przed końcem pierwszego miesiąca drugiej wojny światowej, kierowany przez *SS-Sturmbannführera* Otto Sensa oddział ponownie się połączył, by zastąpić siostrzaną jednostkę stacjonującą do tej pory w miejscowości Wieluń. Tamże, członkom *Sicherheitsdienst* silnego wsparcia udzieliła lokalna mniejszość²⁶⁸.

Również z podnóża Jasnej Góry realizację misji eksterminacyjnej rozpoczęło *Einsatzkommando 2/II*. W ciągu niespełna tygodnia od pierwszych salw baterii pancernika *Schleswig-Holstein*, formacja, mijając po drodze Gorzów Śląski i Rudę, dotarła do Wielunia, gdzie od 6 września 1939 roku osłaniała proces instalowania niemieckiej administracji cywilnej. Równocześnie, korzystając z przekształconego na tymczasowe więzienie tamtejszego klasztoru Reformatów, podkomendni *SS-Sturmbannführera* Karla-Heinza Ruxa rozpoczęli gromadzenie zakładników wywodzących się przede wszystkim z wieluńskiej inteligencji. Trzy lub cztery dni po przekroczeniu rogatek miasta, na terenie nekropolii żydowskiej zlokalizowanej pod miastem stracono pierwszą grupę Polaków, liczącą osiemdziesiąt osób²⁶⁹. W tym samym czasie wydzielone *Sonderkommando* przejęło kontrole w Radomsku, a następnie (od dnia napaści Armii Czerwonej na Polskę) – w Kielcach²⁷⁰.

Oczekująca na wybuch konfliktu we Wrocławiu *Einsatzgruppe III* swą bytność na terytorium Rzeczypospolitej zaznaczyła wkroczeniem do, położonego na południowej rubieży Wielkopolski, Kępna. Po dokonaniu aresztowań przede wszystkim wśród polskich aktywistów okresu dwudziestolecia, zgrupowanie *SS-Obersturmbannführera* Hansa Fischera wymaszerowało w kierunku Kalisza²⁷¹ i po drodze dokonało zbrodni we wsiach: Mączniki²⁷², gdzie stracono osiemnaście osób, oraz Grójec Wielki (trzynastu

---

²⁶⁶ Fajkowski Józef, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939-1945*, Warszawa 1991, s. 80.

²⁶⁷ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 63.

²⁶⁸ Jednym z pierwszych przejawów aktywności *Einsatzkommando 1/II* stała się zbrodnia na siedemnastu polskich mieszkańców miasta dokonana wraz z przedstawicielami mniejszości niemieckiej oraz *Volksdeuschów* w połowie października 1939 roku. Olejnik Tadeusz, *Wieluń. Dzieje miasta (1793-1945)*, Piotrków Trybunalski 2003, s. 540.

²⁶⁹ Tamże, s. 534.

²⁷⁰ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 50.

²⁷¹ J. Fajkowski, *Zbrodnie hitlerowskie...*, s. 90.

²⁷² C. Madajczyk, *Hitlerowski terror...*, s. 35.

zabitych)²⁷³. Ponadto w Złoczewie, 5 września, zamordowano dwustu członków gminy żydowskiej, a dzień później – w Ralewicach – dwóch pacjentów warszawskiego szpitala psychiatrycznego²⁷⁴. Tuż przed końcem miesiąca oddział dotarł do Łodzi, a jego zwierzchnikowi oddano nadzór nad *Einsatzgruppe II*²⁷⁵. Następnie, wielokrotnie przy współpracy z mniejszością niemiecką, rozpoczęto rozprawę z Polakami w rejonie Konin-Sępólno Krajeńskie²⁷⁶.

W pierwszych dniach kampanii *Einsatzkommando 1/III* podążyło przez Ostrzeszów w kierunku Ziemi Kaliskiej, gdzie oczekiwać miało na rozkaz wkroczenia do środkowej Wielkopolski. 11 września, podporządkowani *SS-Hauptsturmführerowi* Wilhelmowi Schrapwinkelowi funkcjonariusze znaleźli się w Poznaniu. Przez cały okres pobytu w mieście, mimo wcześniejszych prognoz związanych z silną grupą aktywistów polskich, nie dokonali jednak żadnej egzekucji²⁷⁷. Kiedy na miejscu stacjonowania pojawiła się *Einsatzgruppe VI*, oddział mógł wyruszyć ku Łodzi, gdzie zameldował się 23 września. Równocześnie do organizowania kwatery sztabu wydzielone *Sonderkommandos* skierowano w rejon Skierniewic, Włocławka i Zduńskiej Woli. Dodatkowo, na polecenie zarządu cywilnego przy komendanturze 8. Armii, dodatkową grupę oddelegowano do Tomaszowa Mazowieckiego, a kolejną – do Chełma. W drugim z wymienionych miast, członkowie *Sicherheitspolizei* już pierwszego dnia bytności internowali czterystu członków gminy żydowskiej, przy jednoczesnej konfiskacie całości ich dóbr²⁷⁸. Oprócz tego w ogniu stanęła włocławska synagoga. Do otwartej rozprawy z wyznawcami judaizmu przystąpiono jednak dopiero pod koniec miesiąca, korzystając ze wsparcia pułku *SS Brandenburg*²⁷⁹.

Zdecydowanie mniejszą aktywność przejawiało przebywające blisko sztabu grupy *Einsatzkommando 2/III*. Jego pododdziały obsadziły placówki w Lesznie, Ostrowie Wielkopolskim oraz Rawiczu, ograniczając swe działania jedynie do aresztowań²⁸⁰. Podobnie jak w innych rejonach położonych w pasie przygranicznym,

---

²⁷³ J. Fajkowski, *Zbrodnie hitlerowskie...*, s. 352.

²⁷⁴ Tamże, s. 357-359.

²⁷⁵ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 160-161.

²⁷⁶ C. Madajczyk, *Hitlerowski terror...*, s. 35.

²⁷⁷ *Biuletyn Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, t. XXII, „Akcja Tannenberg”, 1971, s. 201-202.

²⁷⁸ Mintz Benjamin, *Book of Abominations*, tom I, Jerozolima 1945, s. 86.

²⁷⁹ Mann Chris, *SS-Totenkopf. Historia Dywizji Waffen-SS 1940-1945*, Warszawa 2008, s. 68.

²⁸⁰ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 54.

członkom SD pomocą służyli reprezentanci mniejszości, w tym przede wszystkim bojownicy *Selbschutzu*²⁸¹.

Kolejna z jednostek specjalnego przeznaczenia, sformowana w okolicach Drawska Pomorskiego *Einsatzgruppe IV*, działalność w Polsce rozpoczęła od manewru w kierunku Chojnic. 8 września, w związku z zajęciem Bydgoszczy przez *Wehrmacht* oraz koniecznością wzięcia odwetu za tak zwaną bydgoską krwawą niedzielę (*Bromberger Blutsonntag*), czyli rozprawę z dywersantami niemieckimi przeprowadzoną pięć dni wcześniej, formacja dowodzona przez *SS-Brigadeführera* Lothara Beutla otrzymała polecenie wymarszu nad Brdę. W dotychczasowym miejscu kwaterowania pozostawione zostało pojedyncze *Sonderkommando*, które w ciągu czterdziestu ośmiu godzin skierowano do Chełmży²⁸². Pozostali funkcjonariusze przez okres kolejnych dwóch tygodni przystąpili do pacyfikacji środowiska polskiego w Bydgoszczy²⁸³, by 19 września, przez Prusy Wschodnie, dotrzeć do Białegostoku. Na dzień przed przekazaniem stolicy Podlasia władzom radzieckim przeniosło się do Elku, a ostatecznie – do Wystrucia. W ostatnim tygodniu pierwszego wojennego miesiąca sztab ruszył na Mazowsze i, przeszedłszy przez Pułusk, Zatory oraz Jabłonę, z początkiem października przekroczył rogiatki Warszawy. W tym samym czasie, kierującemu *Einsatzgruppe IV*, powierzono stanowisko regionalnego dowódcy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa²⁸⁴. Pomimo nominacji Lothar Beutel nie zrezygnował jednak z nadzorowania powierzonych mu jeszcze na Pomorzu grupy operacyjnej i nadal prowadził rejestr raportów, które przesyłali mu pozostawieni na

---

²⁸¹ Nawrocki Stanisław, *Hitlerowska okupacja Wielkopolski w okresie zarządu wojskowego. Wrzesień-październik 1939 r.*, Poznań 1966, s. 94-95.

²⁸² J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 55.

²⁸³ Akcja odwetowa w Bydgoszczy nie miała precedensu podczas całej kampanii wrześniowej. Do rozprawy z lokalnym środowiskiem polskim przeznaczono całą *Einsatzgruppe IV* (nie licząc chojnickiego *Sonderkommando*), która od pierwszych godzin bytności w mieście nad Brdą nawiązała ścisłą współpracę z miejscowym elementem niemieckim, w tym przede wszystkim *Samoobroną (Selbschutz)*, dowodzoną przez *SS-Oberführera* Ludofla Alvenslebena. Oficjalnego wsparcia operacji eksterminacyjnej udzielił ponadto *Kreisleiter* Werner Kampe, z którego inicjatywy już od 5 września, a zatem trzy dni przed pojawieniem się sztabu zgrupowania *SS-Brigadeführera* Beutla w mieście, dokonano pierwszych aresztowań i egzekucji. W ramach pacyfikacji Bydgoszczy prowadzono również masowe oblawy, w wyniku których niekiedy jednorazowo w ręce Służby Bezpieczeństwa trafiało blisko tysiąc osób (między innymi aresztowania w dzielnicy Szwederowo 10 września 1939 roku). Funkcjonariusze zebrani w szeregach prezentowanego zgrupowania mieli także bezpośredni wpływ na wyroki wydawane przez Sąd Specjalny Bydgoszcz (*Sondergericht Bromberg*). Szacuje się, iż do końca jesieni 1939 roku na stałe pozbawiono wolności około pięciu tysięcy Polaków, spośród których blisko połowę w krótkim czasie poniosło śmierć. Por. J. Böhler, *Einsatzgruppen w Polsce*, Warszawa 2009; Jurga Tadeusz, *Druga wojna zaczęła się w Polsce*, Warszawa 1979 i in.

²⁸⁴ Wildt Michael, *Generation das Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2002, s. 176.

wschodzie referenci²⁸⁵. Równocześnie nawiązana została bliska współpraca z formacjami *SS-Obersturmbannführera* Fischera i *SS-Obersturmbannführera* Schäfera. Ostatniemu udzielono nawet wsparcia w postaci doraźnego *Vorkommando*, oddelegowanego do Lublina²⁸⁶.

Awangardę prezentowanej formacji stanowiło *Einsatzkommando 1/IV*. Jego dwa oddziały wydzielone – *Sonderkommando Schöne* oraz *Sonderkommando Werner*, wraz z dowódcą zgrupowania – *SS-Sturmbannführerem* Helmut Bischoffem, przemaszerowały przez Nakło i już 5 września 1939 roku znalazły się w Bydgoszczy, podążając tuż za czołówką *Wehrmachtu*. W tym samym czasie część pozostałych funkcjonariuszy pozostało w dorzeczu Noteci i, przeprowadziwszy szereg akcji rozpoznawczych na terenie Pojezierza Krajeńskiego, przeniosła się do Inowrocławia. Następnie wszyscy wzięli udział w pacyfikacji Bydgoszczy, by po blisko dwóch tygodniach wyruszyć w kierunku Podlasia. Ostatecznie zgrupowanie znalazło się na Mazowszu i pod koniec miesiąca przystąpiło do działań eksterminacyjnych w okolicach Pułtuska²⁸⁷.

W tym samym czasie, kierowane przez *SS-Sturmbannführera* Waltera Hammera *Einsatzkommando 2/IV* swą aktywność ograniczyło do udzielenia wsparcia sekcji dowódczej grupy i, podobnie jak jej pozostałe komponenty, uczestniczyła w rozprawie z polskimi mieszkańcami Bydgoszczy²⁸⁸.

Zgromadzona w Olsztynie *Einsatzgruppe V* przystąpiła do działań przeciwko Polsce dopiero 6 września 1939 roku, na okres czternastu dni instalując swój sztab w Działdowie²⁸⁹. Po pięciu dniach od przekroczenia granicy oddelegowane do Wyszkowa *Sonderkommando* dokonało zbrodni na sześćdziesięciu pięciu wyznawcach religii mojżeszowej²⁹⁰. Pozostali rozpoczęli skrupulatną rejestrację warmińskich Żydów, poprzedzającą ich deportację na tereny zajęte przez Armię Czerwoną. Równocześnie przystąpiono do represji wobec polskiego duchowieństwa, uznanego za zarzewie polskiego nacjonalizmu i ewentualnego przyszłego oporu²⁹¹. W pierwszych dniach października kadry, podporządkowanego *SS-Standartenführerowi* Ernstowi

---

²⁸⁵ Jednym z przedmiotów prac wywiadowczych referentów *Sicherheitsdienst* pozostawionych na Podlasiu przez sztab *Einsatzgruppe IV* stały się relacje między ludnością lokalną a Armią Czerwoną oraz nastroje w samych jej szeregach. J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 170.

²⁸⁶ Tamże, s. 55.

²⁸⁷ Tamże, s. 163.

²⁸⁸ Tamże, s. 140.

²⁸⁹ Tamże, s. 55.

²⁹⁰ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 36.

²⁹¹ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 121.

Damzogowi, zgrupowania skierowano do Mławy, gdzie uruchomiono proces eliminacji przedstawicieli lokalnej elity²⁹².

Wyprzedzając sekcję dowódczą piątej z jednostek specjalnego przeznaczenia operującej w granicach Rzeczypospolitej, na teren Polski wkroczyło *Einsatzkommando 1/V*. Opuściwszy stolicę Warmii skierowało się ono do Kwidzyna i ostatecznie osiadło w Grudziądzu, cały czas prowadząc rejestrację oraz pospolitą grabież w środowisku żydowskim²⁹³. Ponadto wyodrębnione doraźnie *Sonderkommando* skierowano w charakterze wsparcia sztabu formacji w okolice Działdowa. 12 września podkomendni *SS-Sturmbannführera* Heinza Gräfe opuścili nadwiślańską twierdzę i, oddelegowując pojedynczy oddział do Kolna i Szczuczyna, ruszyli w kierunku Łomży. Tydzień później, w Ostrowii Mazowieckiej, zlurowali stacjonujące tam do tej pory *Einsatzkommando 2/V*. Ostatnią z podjętych w pierwszym tygodniu konfliktu globalnego operacji prezentowanej jednostki stało się aresztowanie sześćdziesięciu sześciu mieszkańców Sierpca oraz spalenie tamtejszej synagogi²⁹⁴.

Również w Działdowie funkcjonowanie na terytorium Polski rozpoczęło *Einsatzkommando 2/V*. Na początku drugiego tygodnia kampanii, z polecenia dowódcy – *SS-Hauptsturmführera* Roberta Schefe, kilkunastoosobowe *Sonderkommando* skierowane zostało do Mławy, gdzie 10 września przystąpiło do deportacji w kierunku wschodnim sześćdziesięciu dziewięciu Żydów²⁹⁵. Dobę wcześniej pozostali funkcjonariusze znaleźli się w Przasnyszu, a następnie przez Ciechanów, Pułtusk i Serock dotarli do Ostrowii Mazowieckiej, gdzie zostali zlurowani przez pierwszą z siostrzanych jednostek. W tym samym czasie pojedyncze zgrupowania *Einsatzkommando 3/V* przystąpiły do realizacji zadań na całym obszarze operacyjnym *Einsatzgruppe V*²⁹⁶.

Jedyną jednostką specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa, która nie uległa ogólnemu podziałowi była, powołana trzeciego dnia wojny w Gliwicach, z inicjatywy samego Heinricha Himmlera, *Einsatzgruppe zum besonderen Verwendung für das Oberschlesische Industrialgebiet*²⁹⁷. Wraz z nią, w

---

²⁹² J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 164.

²⁹³ Jednym z przejawów grabieży stało się ustanowienie, prawdopodobnie 10 września 1939 roku, specjalnego funduszu emigracyjnego, w ramach którego zarejestrowani uprzednio Żydzi zobowiązani byli do pozostawienia posiadanego przez siebie majątku. Tamże, s. 137.

²⁹⁴ Tamże, s. 90.

²⁹⁵ Tamże, s. 137.

²⁹⁶ Tamże, s. 55-56.

²⁹⁷ W przekładzie na język polski nazwa formacji brzmiała: *Grupa Operacyjna do Specjalnych Poruczeń dla Gornośląskiego Okręgu Przemysłowego*.

polskiej części Górnego Śląska znalazł się 3. pułk policji, jak również 1., 2. oraz 4. batalion policji²⁹⁸. 6 września 1939 roku podkomendni *SS-Obergruppenführera* Udo von Woyscha przybyli do Katowic, gdzie z rąk komendanta miasta – generała Geoga Brandta otrzymali upoważnienie do działalności eksterminacyjnej, zwłaszcza wobec osób podejrzanych o przygotowanie dywersji, czy posiadanie broni²⁹⁹. Sztab formacji zajął gmach Konsulatu Generalnego oraz Hotelu *Christlicher Hospiz*, gdzie urządzono ponadto pierwsze miejsce przesłuchań³⁰⁰. W krótkim czasie rozpoczęło się także rozstrzeliwanie zatrzymanych przedstawicieli lokalnej warstwy przywódczej oraz uczestników zrywów niepodległościowych z początku lat dwudziestych, w których wielokrotnie brali udział członkowie bojówek niemieckich, w tym przede wszystkich *Freikorps Ebbinghaus*. Miejscami straceń stał się między innymi: Dom Żołnierza oraz podwórze jednej z kamienic zlokalizowanych przy ul. Zamkowej³⁰¹. Ciała składano w masowych mogiłach, przygotowanych wcześniej na cmentarzach w Ligocie, Panewnikach oraz nekropolii przy ul. Sienkiewicza³⁰². Po czterech dniach funkcjonariusze opuścili Katowice i ruszyli do Małopolski, znacząc swój szlak zbrodnią na pięćdziesięciu Żydach trzebińskich³⁰³. Akty przemocy przeciwko wyznawcom religii mojżeszowej, przejawiające się między innymi wyrywaniem pejsów wraz z kawałkami skóry głowy, jak również grabieży miały miejsce także w samym Krakowie³⁰⁴. 13 września jednostkę oddelegowano do Tarnowa, a w ciągu kolejnych siedemdziesięciu dwóch godzin pojawiła się w Przemyślu. Zgodnie z porozumieniem zawartym przez Udo von Woyscha z komendantem miasta – generałem Alfredem Strecciussem, pierwszym zadaniem *Einsatzgruppe z.b.V* stało się przejście kontroli nad zakładnikami, gromadzonymi w doraźnie zorganizowanych obozach przejściowych od początku okupacji niemieckiej³⁰⁵. Sześć dni po przekroczeniu rogatek, jedno z czasowo wyodrębnionych *Sonderkommandos* rozstrzelało stu czterech zamożnych

---

²⁹⁸ Z polecenia dowódcy 14. Armii – generała Wilhelma von Lista, do współpracy ze zgrupowaniem *SS-Obergruppenführera* von Woyscha zaangażowano także niektóre pododdziały *Wehrmachtu*. Tamże, s. 73.

²⁹⁹ P. Dubiel, *Wrzesień 1939...*, s. 167.

³⁰⁰ Bębniak Grzegorz, *Obrona Śląska*, http://www.1wrzesnia39.pl/portal/39p/1297/8797/Obrona_Slaska.html (data dostępu: 23.01.2010 r.).

³⁰¹ P. Dubiel, *Wrzesień 1939...*, s. 159.

³⁰² *Oświadczenie Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni wojennych, popełnionych we wrześniu 1939 r. w Katowicach*, http://www.ipn.gov.pl/wai/pl/235/113/Oddzial_IPN_w_Katowicach_informuje_o_umorzeniu_sledztwa_w_sprawie_zbrodni_wojenn.html (data dostępu 19.02.2008 r.).

³⁰³ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 164.

³⁰⁴ Biberstein Aleksander, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001, s. 16.

³⁰⁵ Włodek Leszek, *Koniec Królewskiego Wolnego Miasta*, Przemyśl 1991, s. 52-53.

reprezentantów gminy żydowskiej w rejonie wsi Grochowce i Przekopana. Apogeum działalności eksterminacyjnej stał się udział członków formacji w zbrodni na sześciuset przemyskich wyznawcach judaizmu 20 września 1939 roku³⁰⁶. Rozmiar mordu szerokim echem odbił się zwłaszcza wśród wyższych oficerów armii regularnej, w wyniku czego prezentowane zgrupowanie, w charakterze kary, odwołano z powrotem na Górny Śląsk, gdzie rozpoczęto jego rozformowywanie³⁰⁷.

Dziewięć dni po rozpoczęciu przez siły zbrojne III Rzeszy realizacji *Fall Weiss*, we Frankfurcie nad Odrą powołana została dodatkowa, szósta grupa operacyjna, której dowodzenie powierzono dotychczasowemu zwierzchnikowi *SD-Oberabschnitt Ost – SS-Oberführerowi* Erichowi Naumannowi³⁰⁸. Formacja skomponowana została z dwóch pododdziałów: kierowanego przez *SS-Sturmbannführera* Gerharda Flescha *Einsatzkommando 1/VI* oraz *Einsatzkommando 2/VI*, którego dowodzenie objął *SS-Sturmbannführer* Franz Sommer³⁰⁹. Całość jednostki, której podstawowym zadaniem stała się pacyfikacja środowiska polskiego w Wielkopolsce, podporządkowana została dowódcy Poznańskiego Okręgu Wojskowego (*Militärbezirk Posen*) – generałowi Alfredowi von Volland-Bockelbergowi³¹⁰. 11 września 1939 roku *Einsatzgruppe VI* przystąpiła do działań w powiecie nowotomyskim i międzychodzkiem³¹¹, a dobę później wkroczyła do Poznania, luzując tym samym przebywające w mieście *Einsatzkommando 1/III*³¹². Jeszcze tego samego dnia funkcjonariusze uruchomili proces aresztowań osób, uznanych za potencjalnie niebezpieczne dla władz okupacyjnych³¹³, a także rozbijania Straży Obywatelskiej³¹⁴. Trzynastego września czteroosobowe *Vorkommando* oddelegowano do Szamotuł, równocześnie adaptując na obóz internowania klasztor Werbistów w Chłudowie. Dwadzieścia cztery godziny potem, *SS-Sturmbannführer* Flesch otrzymał polecenie przeprowadzenia akcji pacyfikacyjnej w południowej części regionu (Kępno-Krotoszyn-Leszno), a wydzielone *Sonderkommando Pleschen*

³⁰⁶ R. Nazarewicz, *Einsatzgruppen – czołowa...*, s. 12.

³⁰⁷ Znaczna część funkcjonariuszy *Einsatzgruppe z.b.V.* przeniesiona została do górnośląskich, stacjonarnych placówek Służby Bezpieczeństwa i *Sicherheitspolizei*. J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 169.

³⁰⁸ Stanowisko zastępcy dowódcy *Einsatzgruppe VI* powierzono *SS-Standartenführerowi* Walterowi Poetzeltowi, a łącznika z komendanturą wojskową – *SS-Hauptsturmführerowi* Robertowi Mohrowi. Na czele komórki wywiadowczej Służby Bezpieczeństwa w zgrupowaniu stanął *SS-Sturmbannführer* Albert Rapp.

³⁰⁹ Tamże, s. 42-44.

³¹⁰ Herzog Ludwig., *Niemieckie siły zbrojne w okupowanej Polsce w latach 1939-1941. Część 1*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 4/1961, Warszawa 1961, s. 114.

³¹¹ J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 57.

³¹² *Biuletyn Głównej...*, t. XXII, s. 223.

³¹³ Szymankiewicz Zenon, *Poznań we wrześniu 1939*, Poznań 1985, s. 294.

³¹⁴ Tamże, s. 258.

skierowano do Pleszewa. Od połowy pierwszego wojennego miesiąca do szeregu egzekucji doszło także na wschodniej rubieży regionu, w tym między innymi w Ślesinie, gdzie 16 września zamordowano osiemnastu Polaków³¹⁵. Wielką aktywność przejawiało również, odkomenderowane do Środy Wielkopolskiej *Sonderkommando Thormann*, które do pierwszych dni października zastrzeliło trzysta osób³¹⁶. W samym Poznaniu podjęto kroki w celu rekwizycji walut³¹⁷ oraz aresztowania więźniów, zwolnionych z aresztu w związku z wybuchem konfliktu³¹⁸. Ponadto, nierzadko korzystając z pomocy miejscowych Niemców, zaktualizowane zostały listy proskrypcyjne, a 20 września, wraz z wielką akcją poszukiwania broni, w której udział wzięli także funkcjonariusze *Ordnungspolizei* i żołnierze *Wehrmachtu*, działalność rozpoczął Sąd Specjalny Poznań (*Sondergericht Posen*). Równocześnie zatrzymanych przeniesiono do obozów przejściowych, zlokalizowanych na terenie poligonu w Biedrusku i fabryki mebli przy ul. Poznańskiej³¹⁹. Trzy doby później pierwsza fala represji dotknęła robotników oraz kadry Uniwersytetu Poznańskiego. Z polecenia Ericha Naumanna, na prowincji przystąpiono do formowania niemieckiej milicji. Coraz bardziej realną stała się również wizja stworzenia w granicach Poznania obozu stałego, tak zwanego *Übergangslager Posen*³²⁰. Nasiliły się także represje odwetowe, za rzekome masowe prześladowania mniejszości w latach trzydziestych³²¹. Wkrótce szeregi funkcjonariuszy zasilili posiłki przybyłe z nadodrzańskiego punktu formowania. 29 września rozpoczęły się aresztowania w środowisku pracowników naukowych dawnej Wszechnicy Piastowskiej³²², co zbiegło się w czasie z ostateczną aktualizacją spisu osób przeznaczonych do odizolowania i likwidacji³²³. Jej właściwy proces nastąpił z początkiem kolejnego miesiąca, a jednym z jego elementów stała się organizacja obozu, zlokalizowanego w Forcie VII oraz szereg akcji eksterminacyjnych na prowincji³²⁴.

---

³¹⁵ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 148.

³¹⁶ *Raport sytuacyjny sporządzony dnia 22 września 1939 r. przez placówkę Środa dla Einsatzkommando I/VI*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Sygn. 305/3.

³¹⁷ S. Nawrocki, *Hitlerowska okupacja...*, s. 246.

³¹⁸ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 151.

³¹⁹ S. Nawrocki, *Hitlerowska okupacja...*, s. 175-176.

³²⁰ Decyzja o utworzeniu obozu podjęta została 25 września 1939 roku podczas narady wyższego dowództwa w Zamku Cesarskim. Za przygotowanie gruntu pod placówkę odpowiedzialnością obarczono generała dowodzącego – Maximilliana von Schenckendorfa.

³²¹ Z. Szymankiewicz, *Poznań we...*, s. 279.

³²² Nowowiejski Kazimierz, *Pod zielonym pegazem*, Poznań 1971, s. 87.

³²³ Z. Szymankiewicz, *Poznań we...*, s. 279.

³²⁴ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 87.

Poza siedmioma zaprezentowanymi grupami operacyjnymi Służby Bezpieczeństwa, działania przeciwko Rzeczypospolitej prowadziło utworzone 12 września 1939 roku *Einsatzkommando 16*³²⁵. Dowodzona przez, sprawującego do tej pory stanowisko zwierzchnika Tajnej Policji Państwowej w Wolnym Mieście Gdańsku, *SS-Obersturmbannführera* Rudolfa Trögera³²⁶, formalnie podporządkowana została lokalnemu zarządowi wojskowemu, jednakże w praktyce niemal całkowitą kontrolę nad nim sprawował *Gauleiter NSDAP* Albert Forster. Fakt ten sprawił, iż formacja otrzymała ponadnormatywną samodzielność³²⁷. Podstawowym jej celem stały się elity polskie rejonu Trójmiasta i to właśnie wśród nich przeprowadzono 15 września pierwsze aresztowania, w efekcie których w rękach *Sicherheitsdienst* znalazło się około pięć i pół tysiąca osób. Część z nich osadzono w przekształconym w więzienie, żeńskim Gimnazjum Królowej Wiktorii – tak zwanej *Viktoriaschule*. W tym samym czasie uaktywnili się także członkowie niemieckiej *Samoobrony*³²⁸. W związku z wizytą Adolfa Hitlera w porcie nad Motławą, podkomendni *SS-Obersturmbannführera* Trögera, na okres około osiemdziesięciu godzin zawiesili działania. Wznowiono je 21 września, w efekcie czego na przełomie pierwszych jesiennych miesięcy uwięzionych zostało dwa tysiące siedmiuset polskich obywateli³²⁹. Niebawem rozpoczęły się również pierwsze egzekucje, mające miejsce w granicach cmentarza na Zaspie. Nadal rozbudowywano także sieć obozów przejściowych³³⁰. Sześć dni po ponownym przystąpieniu do realizacji powierzonych zadań, prezentowana formacja uległa decentralizacji. Trzydziestopięcioosobowe *Sonderkommando Gotenhafen*, kierowane przez *SS-Hauptsturmführera* Friedricha Claßa skierowano do Gdyni, gdzie w krótkim czasie funkcjonariusze, wraz z miejscowym aktywem niemieckim, zatrzymali ponad dwa tysiące trzysta osób. Osadzono je w różnych częściach miasta, między innymi w redłowskich koszarach Wojska Polskiego, kościele Najświętszej Marii Panny, czy

---

³²⁵ Numeracja zgrupowania związana była z kolejnością poszczególnych *Einsatzkommandos* operujących na terytorium Polski, z wyłączeniem *Einsatzgruppe zum besonderen Verwendung*.

³²⁶ Zwierzchnikiem zespołu odpowiedzialnego za prowadzenie działań wywiadowczych w ramach *Einsatzkommando 16* mianowano *SS-Sturmbannführera* dr Rudolfa Oebser-Rödera. Tamże, s. 46.

³²⁷ Od 21 września 1939 roku istotny wpływ na funkcjonowanie dowodzonej przez Rudolfa Trögera formacji miał również Dowódca SS i Policji w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie – *SS-Gruppenführer* Richard Hildebrandt. Schenk Dieter, *Albert Forster. Gdański namiestnik Hitlera*, Gdańsk 2002, s. 239-240.

³²⁸ Grot Elżbieta, *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, http://www.sgw.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=8 (data dostępu: 25.02.2010 r.).

³²⁹ J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 161.

³³⁰ Ciechanowski Konrad, *Stutthof: hitlerowski obóz koncentracyjny*, Warszawa 1988, s. 46.

dawnym obozie dla imigrantów w Grabówku³³¹. Pod kontrolą pododdziału znalazły się ponadto: Hel, Puck oraz Wejherowo³³². Nieco bardziej na południe oddelegowano, powierzone komisarzowi Heinzowi Volkmannowi *Sonderkommando Strasburg* (rejon Brodnica-Kościerzyna-Grudziądz-Tuchola) oraz *Sonderkommando Thorn*, dowodzone przez komisarza Hansa-Joachima Leyera³³³, którego udziałem stały się egzekucje mieszkańców Torunia przeprowadzone między innymi w lesie barbarzkim³³⁴. Z końcem września kolejna jednostka – *Sonderkommando Bromberg* – ruszyła do Bydgoszczy, gdzie przeprowadziła szereg tak zwanych akcji oczyszczających (*Säuberungaktionen*) wśród zakładników zgromadzonych uprzednio przede wszystkim w dawnym punkcie stacjonowania 15. pułku artylerii lekkiej, zamienionym na *Internierungslager Bromberg*. Jednym z pierwszych ich przejawów stało się odesłanie stu pięćdziesięciu więźniów do obozu koncentracyjnego w Ettesberg (*Konzentrationslager Buchenwald*)³³⁵. Na początku października, podporządkowani radcy kryminalnemu Jakobowi Lölgenowi, funkcjonariusze, w trakcie zaledwie jednej obławy, aresztowali około dwa tysiące osób. W tym samym czasie, w związku z wizytą *Reichsführera-SS* w Bydgoszczy, członków pododdziału uwzględniono także w planach przewidywanej wielkiej operacji przesiedleńczej³³⁶. Od czternastego dnia miesiąca uruchomiony został ponadto proces walnej rozprawy z, zamieszkałą nad Brdą, polską inteligencją. *Einsatzkommando 16* zostało rozwiązane 20 listopada 1939 roku, zasilając uczestniczącymi w nim pracownikami SD i policji, placówki w Bydgoszczy, Gdańsku oraz Grudziądzu.

Rozpatrując rozprawę z polskimi mieszkańcami Pomorza Wschodniego nie sposób nie wspomnieć o jeszcze jednym zgrupowaniu, które, choć formalnie nie ujęte w etatach jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa, na równi z nimi przeprowadziło szereg akcji eksterminacyjnych. 3 lipca 1939 roku, w oparciu o rozporządzenia Senatu Wolnego Miasta Gdańska, powołany został *SS-Wachsturmbann E*. Dowództwo tej, złożonej z pięciu kompanii o łącznej sile pięciuset pięćdziesięciu

---

³³¹ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 167. W artykule pod tytułem: *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, Elżbieta Grot sugeruje, że zatrzymanych mogło być nawet dwukrotnie więcej.

³³² E. Grot, *Ludobójstwo w...*

³³³ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 45-57.

³³⁴ Tamże, s. 150.

³³⁵ K. Ciechanowski, *Stutthof: hitlerowski...*, s. 32-33.

³³⁶ Innym bezpośrednim rezultatem wizyty Heinricha Himmlera w mieście nad Brdą stał się cykl egzekucji w rejonie miejscowości Borówno i Trzyczyn, a także w Lesie Gdańskim. J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 205.

funkcjonariuszy, nadzwyczajnej formacji policyjnej, powierzono dowódcy 36. pułku SS (*SS-Standarte 36*) – *SS-Obersturmbannführerowi* Kurtowi Eimannowi. Podobnie jak w przypadku oddziału Rudolfa Trögera, batalion podporządkowano bezpośrednio Albertowi Forsterowi³³⁷. Oprócz zadań pacyfikacyjnych, jednostkę ujęto także w planach ofensywnych, w wyniku czego wczesnym rankiem 1 września 1939 roku, większa jej część ruszyła do boju o gmach Poczty Polskiej i Dyrekcji Kolei, a następnie wzięła udział w zmaganiach na Westerplatte, Oksywiu oraz w Gdyni³³⁸. W tym samym czasie dwie kompanie wzmocniły załogę *Viktoriaschule*, a grupa wydzielona *SS-Obersturmführera* Ericha Gusta, uczestniczyła w położeniu fundamentów pod obóz w Sztutowie³³⁹. Część z funkcjonariuszy, w drugiej połowie miesiąca, wzięła również udział w egzekucjach przeprowadzonych na terenie kartuz, Kościerzyny, Starogardu i Wejherowa³⁴⁰. Na początku października podkomendnych Kurta Eimanna włączono do nadzorowania akcji wysiedleńczej oraz prowadzonego równocześnie procesu sprowadzania na teren Trójmiasta niemieckich imigrantów z krajów bałtyckich. Piątego dnia miesiąca rozstrzelali oni także, przebywających od 1 września w niewoli, obrońców Poczty Polskiej³⁴¹. Formacja zakończyła działalność w grudniu 1939 roku, a jej członków skierowano między innymi do służby na terenie obozu w Sztutowie oraz w szeregach *SS-Verfügungstruppen*³⁴².

W okresie zarządu wojskowego na terytorium Polski, czyli w dniach od 1 września do 25 października 1939 roku, w sześciuset dwudziestu jeden egzekucjach przeprowadzonych przez jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa śmierć poniosło co najmniej piętnaście tysięcy osób³⁴³. Niektóre źródła sugerują, iż ofiar mogło być nawet czterokrotnie więcej³⁴⁴. Znaczną część wyznaczonych przed rozpoczęciem realizacji *Fall Weiss* celów, udało się podkomendnym Reinharda Heydricha osiągnąć, choć, wypowiedziane przez niego twierdzenie, jakie padło podczas spotkania szefów sztabów urzędów Służby

---

³³⁷ Gotard Marek, *Rzeźnicy z Wolnego Miasta*, [w:] „Polish Daily News”, <http://www.dziennikzwiazkowy.com/index.php/publicystyka/11472.html> (data dostępu: 11.04.2010 r.).

³³⁸ *Sprawozdanie z utworzenia, wprowadzenia do akcji i działalności SS-Wachsturmbann E*, AMS, Z-II-31, [za:] Brunon Zwarra, *Gdańsk 1939*, Gdańsk 2002, s. 378-379.

³³⁹ Burleigh Michael, *Death and deliverance: „ethanasia” in Germany c. 1900-1945*, Cambridge 1995, s. 130.

³⁴⁰ E. Grot, *Ludobójstwo w...*

³⁴¹ Nadzór nad egzekucją sprawował, predestynowany na stanowisko komendanta obozu w Sztutowie, *SS-Sturmbannführer* Max Pauly. M. Gotard, *Rzeźnicy z...*

³⁴² *Sprawozdanie z...*, s. 379.

³⁴³ R. Nazarewicz, *Einsatzgruppen – czołowa...*, s. 14.

³⁴⁴ Salski Andrzej, *Einsatzgruppen – policyjne oddziały morderców*, „Nasza Polska”, nr 23(294), Warszawa 2001, s. 5.

Bezpieczeństwa 21 września, jakoby z *polskich przywódców na okupowanych terenach zostało najwyżej trzy procent*, miało charakter bardziej życzeniowy, aniżeli stwierdzało stan faktyczny. Niemniej jednak w rękach SD znalazło się wielu wpływowych obywateli Rzeczypospolitej, a straty poniesione w szeregach elit lokalnych, jak na przykład w Bydgoszczy, rzeczywiście stanowiły mocny cios, zadany prosto w społeczny kręgosłup regionu. W znacznej mierze, w wyniku działań funkcjonariuszy *Sicherheitsdienst* oraz *Sicherheitspolizei*, ucierpiała także ludność żydowska, od pierwszych dni kampanii stanowiąca jeden z priorytetowych celów *Einsatzgruppen*. Dla niej, podobnie jak w przypadku rodzimej warstwy przywódczej, kapitulacja Wojska Polskiego nie oznaczała bynajmniej zakończenia represji, gdyż prezentowane formacje prowadziły swe działania do końca roku, by następnie w znacznej mierze zasilić nowoutworzone placówki stacjonarne. Dla tej grupy funkcjonariuszy, wojna tak naprawdę dopiero się rozpoczęła.

Jak słusznie zauważyli badacze niemieccy, którzy w ciągu ostatnich dwóch dekad podjęli kwestię grup operacyjnych, kampania przeciwko Polsce stanowiła ewidentny przełom w dziejach jednostek specjalnego przeznaczenia SD³⁴⁵. Do września 1939 roku, walka z wrogiem wewnętrznym oparta była na doborze konkretnych przeciwników, określonych z imienia i nazwiska – jak na przykład Ernst Röhm podczas niesławnej *Nocy Długich Noży*, albo wąskich grup interesu. Totalny charakter przedsięwzięcia eksterminacyjnego, objawiony po rozpoczęciu realizacji *Białego Planu*, sprawił, iż zapewnienie bezpieczeństwa na zapleczu warunkować zaczęto koniecznością eliminacji szerokiego grona osób, bez ich konkretnego wyszczególnienia. W ten sposób przed plutonami egzekucyjnymi coraz częściej stawali wszyscy członkowie gmin żydowskich, co miało miejsce głównie w przypadku małych osiedli albo osoby dobrane losowo spośród kilkutyśycznej masy zatrzymanych. Ich jedyną winą okazało się aktywniejsze aniżeli w przypadku pozostałych obywateli, uczestnictwo w życiu politycznym i społecznym, koneksje rodzinno-towarzyskie (*casus* zaocznego skazania na śmierć przez twórców *Sonderfahndungsbuch Polen*, uczestników zrywów narodowych z pierwszej połowy dwudziestolecia międzywojennego oraz osób bezpośrednio z nimi związanych), a niekiedy przypadek – znalezienie się w

---

³⁴⁵ Tezę tę po raz pierwszy otwarcie sformułował w roku 1995 Michael Wildt w publikacji zatytułowanej: *Der Hamburger Gestapo-Chef Bruno Streckenbach. Eine nationalsozialistische Karriere*, a potwierdzili na kartach książki *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation* (Darmstadt 2008, edycja w języku polskim – *Einsatzgruppen w Polsce*, Warszawa 2009): Jochen Böhrer, Klaus-Michael Mallmann oraz Jürgen Matthäus.

niewłaściwym miejscu o nieodpowiednim czasie, jak miało to miejsce między innymi podczas cyklu obław bydgoskich. Przeniesienie ciężaru winy z pojedynczych podmiotów na całe grupy, uznane, jak ujął to Jochen Böhler, jako *niebezpieczne* lub *rasowo obce*³⁴⁶, doprowadziło do zmiany postrzegania zbrodni pozbawienia życia, w tym przede wszystkim ujęcia go w ramy, coraz bardziej uwypuklanej *Weltanschauungskrieg*. Wszystko to sprawiło, iż do kolejnych operacji, podkomendni *SS-Gruppenführera* Heydricha przystępowali z bagażem istotnych doświadczeń.

---

³⁴⁶ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 49.

Konflikt z generacją i udział Einsatzgruppen w kampanii w Europie Zachodniej i na Półwyspie Bałkańskim

Działania jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas kampanii przeciwko Polsce w sposób jednoznaczny uznane zostały za sukces. Operacje podejmowane za wschodnią granicą Rzeszy otworzyły nowy rozdział w dziejach *Einsatzgruppen*, po pierwsze ze względu na konfrontacje funkcjonariuszy z rzeczywistymi realiami wojennymi, a ponadto – umożliwienie zmiany sposobu postrzegania przeciwnika z określonego indywidualnie na wskazanego grupowo. Jednakże realizacja zadań powierzonych podkomendnym *SS-Gruppenführera* Reinharda Heydricha wywołała także nieprzewidywany skutek, objawiony w formie konfliktu z generacją *Wehrmachtu*.

Niechęć wyższych dowódców armii regularnej do członków Sztafet Ochronnych uwidoczniła się już w pierwszej połowie lat trzydziestych ubiegłego wieku. Część zorientowanych konserwatywnie oraz pamiętających czasy Cesarstwa oficerów, niemal od początku narodowosocjalistycznej rewolucji, z nieufnością spoglądało w kierunku nowej warstwy prominentów, których kariery zbudowane zostały przede wszystkim na lojalności wobec Adolfa Hitlera i *NSDAP*. Nieufność ta przekształciła się w otwartą niechęć w chwili, gdy w otoczeniu *Reichsführera-SS* Heinricha Himmlera kiełkować zaczęła idea przekształcenia *Schutzstaffeln* w dodatkowe ramie zbrojne, funkcjonujące niemal na równi z *Wehrmachtem*. Wywołało to otwarty sprzeciw starszej grupy generałów, wskazujących, iż aspirujący do stanowiska drugiej siły zbrojnej, nie dość że legitymowali się niemal plebejskim pochodzeniem, to jako jedną z podstawowych metod działania przyjęli skrytobójstwo nawet wobec swych niedawnych towarzyszy³⁴⁷.

Pierwsze niesnaski między *Karmazynowym Bractwem*, jak, w związku z tradycyjną barwą generalską, nazywano wyższych dowódców sił zbrojnych, a podkomendnymi Himmlera pojawiły się już podczas operacji przyłączania do Rzeszy państwa austriackiego. Nasiliły się one wraz z rozpoczęciem działań przeciwko Czechosłowacji, kiedy to sztaby poszczególnych wielkich jednostek coraz częściej protestowały przeciwko niegodnemu żołnierza podejściu członków SS do ludności

---

³⁴⁷ Na opinię tą istotny wpływ miała rozprawa z warstwą przywódczą Oddziałów Szturmowych podczas *Nocy Długich Noży* w czerwcu 1934 roku.

cywilnej, w tym przede wszystkim – Żydów³⁴⁸. Poza tym wskazywano na zgubne, nie tylko dla wojska, ale także dla nowego zarządu cywilnego okupowanych terenów, skutki wywołane represjami, w tym przede wszystkim ryzyko narodzin aktywnej konspiracji, jak również obwiniano podporządkowane Głównemu Urzędowi Dowodzenia SS pododdziały o całkowity brak zaangażowania w wysiłek frontowy³⁴⁹. Dodatkowo zaognienie sytuacji nastąpiło tuż przed rozpoczęciem realizacji *Fall Weiss*, wraz z otwartą deklaracją *Führera* o ponadnormatywnym wymiarze nadchodzącego konfliktu.

Pierwszy sygnał związany z protestem wobec zbrodniczych przedsięwzięć podejmowanych przez *Einsatzgruppen* na terytorium Polski, pojawił się już 8 września 1939 roku podczas rozmowy zwierzchnika wywiadu wojskowego – admirała Wilhelma Canarisa z zastępcą Szefa Sztabu Generalnego – generałem Karlem-Heinrichem von Stülpnagel, gdy obaj doszli do, skądinąd słusznego, wniosku, iż wojna doprowadzić ma nie tylko do dominacji zbrojnej ale także wyniszczenia narodu przeciwnika³⁵⁰. Cztery dni później, dowódca *Abwehr*, korzystając z okazji bytności w pociągu specjalnym *Amerika*, którym za wschodnią granicą przemieszczał się Adolf Hitler, złożył protest na ręce feldmarszałka Wilhelma Keitla, sprawującego kontrolę nad Naczelnym Dowództwem Sił Zbrojnych (*Oberkommando der Wehrmacht*). W krótkim czasie zażalenie zostało jednak oddalone decyzją samego *Wodza*³⁵¹. Niedługo potem kolejne reklamacje napłynęły ze strony pozostałych wyższych oficerów, a jedna z nich, złożona przez dowódcę 3. Armii – generała Georga von Küchlera, przyczyniła się do postawienia przed Trybunałem Sztafet Ochronnych, grupy funkcjonariuszy *Sicherheitspolizei*, którzy w jednej ze wsi na pograniczu Prus Wschodnich spalili żywcem grupę wyznawców religii mojżeszowej. Ogłoszone wyroki, zamiast załagodzić powstałe napięcie, legły u podstaw pogłębienia kryzysu, gdyż z powodu symbolicznego wymiaru doprowadziły do kolejnej fali oburzenia³⁵². 18 września 1939 roku do protestujących przyłączył się sam Naczelny Dowódca Wojsk Lądowych –

---

³⁴⁸ J. Solarz, *Totenkopf 1939...*, s. 11.

³⁴⁹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 9.

³⁵⁰ J. Böhrer, *Einsatzgruppen w...*, s. 61.

³⁵¹ Ziemer Klaus, *Rycerze zagłady*, „Wprost” nr 36/2004 (1136), wersja opublikowana na stronie internetowej wydawnictwa (data dostępu: 25.09.2007 r.).

³⁵² Zarówno w tym, jak i w pozostałych przypadkach uzasadnienia wyroku w sprawie przeciwko członkom *Einsatzgruppen*, wskazywano na silne wzburzenie wywołane chęcią odwetu za zbrodnie popełnione przez stronę polską przed wybuchem wojny, a także konieczność poniesienia kary przez Żydów, stale prowadzących destrukcyjne działania względem Niemiec. E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 166.

feldmarszałek Walther von Brauchitsch, nakazując zwierzchnikom poszczególnych grup operacyjnych respektowanie dyrektyw nadrzędnych względem nich sztabów armii³⁵³. Nie przeszkodziło mu to jednak w ustanowieniu, tak chętnie wykorzystywanych przez *Einsatzkommandos*, sądów doraźnych. Dobę później doszło do spotkania między Reinhardem Heydrichem a szef Sztabu Generalnego Kwatermistrza *Oberkommando des Heeres* – pułkownikiem Eduardem Wagnerem, podczas którego formalny zwierzchnik jednostek specjalnego przeznaczenia nie wyraził zgody na wstrzymanie działań Służby Bezpieczeństwa, do czasu kapitulacji Wojska Polskiego³⁵⁴. Konflikt wybuchł na nowo, a dodatkowe argumenty przeciwko podwładnym zwierzchnika *SD-Führungshauptamt*, napłynęły wraz z kolejnymi zbrodniami, w tym przede wszystkim samowolnymi egzekucjami dokonywanymi przez zgrupowanie *SS-Obergruppenführera* Udo von Woyrscha na Śląsku i Podkarpaciu. W ich efekcie, połączone z żądaniem wycofania całego oddziału z Polski zażalenie złożył, kierujący Grupą Armii *Południe*, generał Gerd von Rundstedt. Tym razem do sporu otwarcie włączył się Hitler, wskazując iż każda ze stron posiada do zrealizowania konkretne zadania i to na nich winna skupić całą swoją uwagę. Równocześnie nakazał jednak Heydrichowi wpłynąć na postawy dowódców *Einsatzgruppen*. Mimo tego, oświadczenie *Führera*, stanowiło otwarte poparcie dla operacji eksterminacyjnych i przyczyniło się do niemal pełnego usamodzielnienia grup operacyjnych³⁵⁵. W tym samym czasie, przy współpracy z wywiadem wojskowym, sztaby poszczególnych wielkich jednostek, *de facto* bez porozumienia z Berlinem, prowadzić zaczęły rejestr zbrodni dokonywanych przez członków SD i *Sicherheitspolizei*³⁵⁶. 30 września, *Reichführer-SS* Himmler oraz bezpośredni mocodawca jednostek specjalnego przeznaczenia spotkali się feldmarszałkiem Brauchitschem, w celu uzyskania dalszych informacji co do współpracy na linii *Sicherheitsdienst-Wehrmacht*. Efektem mityngu stała się, wystosowana po raz kolejny dyrektywa o całkowitej podległości kadr *Einsatzgruppen* związkom taktycznym armii regularnej³⁵⁷. Miała ona tym razem charakter już jedynie teoretyczny. Cztery dni później opublikowano dekret Adolfa

---

³⁵³ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 64.

³⁵⁴ W. Shirer, *The Rise...*, s. 594.

³⁵⁵ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 66. Ponadto po stronie dowódców *Einsatzgruppen* stanął także gdański *Gauleiter NSDAP* – Albert Forster, oskarżając zarząd wojskowy region o zbytnią ingerencję w kwestie administracyjne. Równocześnie zażądał wycofania Wehrmachtu z nowoutworzonego Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie i zastąpienia sił zbrojnych przez wzmocnione oddziały SS. J. von Lang, *Między Hitlerem...*, s. 175-177.

³⁵⁶ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 10.

³⁵⁷ J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 68.

Hitlera o amnestii wobec osób, które dopuściły się naruszenia kodeksu karnego względem mieszkańców Rzeczypospolitej, dzięki czemu część wysuwanych przez *Karmazynowe Bractwo* argumentów została zneutralizowana³⁵⁸. 9 października, nowy zwierzchnik sił zbrojnych na wschodzie – generał Johannes von Blaskowitz, sporządził pierwszy memoriał dotyczący oficjalnej oceny efektów działalności *Einsatzkommandos* w Polsce. Wskazał w nich, iż nie dość, że popełnione zbrodnie wzmogły nienawiść Polaków do okupanta³⁵⁹, to jeszcze przyczyniły się do spadku morale w szeregach samego *Wehrmachtu*³⁶⁰. Dokument wywołał niezadowolenie Adolfa Hitlera, który oskarżył jego autora o brak rozeznania w szerszym kontekście, a *Oberkommando des Heeres* o niekompetentną obsadę stanowisk. W efekcie zażalenia von Blaskowitza, w obawie przed utratą stanowiska, nie poparł żaden z wyższych dowódców³⁶¹, a on sam – w rozkazie z 25 listopada – nakazał zaniechania dalszej otwartej krytyki postępowania Służby Bezpieczeństwa, uznając ją równocześnie za wykonawcę zaleceń najwyższych władz państwowych³⁶².

Oficjalna zmiana postawy generalicji nie doprowadziła do zażegnania konfliktu, przenosząc go jedynie w kuluary życia wyższych oficerów. Niechęć objawiana względem wszystkich członków SS, nie tylko uczestników operacji likwidacyjnych w Polsce, zaczęła stawać się tym bardziej dostrzegalna, im silniejsze zabiegi czyniono w celu uzyskania przez zbrojne ramie *Schutzstaffeln* statusu równającego go z armią regularną. Bez porozumienia między zwaśnionymi stronami proces ten nie mógł być kontynuowany, dlatego też, mediacji ze strony *Reichsführera-SS* podjął się, uchodzący za bezstronnego oraz legitymujący się wysoką kulturą osobistą *SS-Obergruppenführer* Karl Wolff. Doprowadził on do nieoficjalnego spotkania między Heinrichem Himmlerem a Walterem von Brauchitsch, które miało miejsce 24 stycznia 1940 roku w Berlinie. W jego trakcie postanowiono, iż całość kartotek dokumentujących zbrodnie *Einsatzgruppen* popełnione w czasie kampanii wrześniowej przekazane zostaną Trybunałowi SS, stanowiąc jednocześnie podstawę aktu oskarżenia wobec winnych³⁶³.

---

³⁵⁸ Z drugiej strony dekret o amnestii wywołał pewne korzyści w szeregach samej armii, która także niejednokrotnie dopuściła się łamania zasad konwencji międzynarodowych. Obszerne informacje na temat zbrodni popełnionych przez siły zbrojne III Rzeszy zawarł, w wydanym w roku 2009, opracowaniu pod tytułem: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce*, Jochen Böhler.

³⁵⁹ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 149.

³⁶⁰ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 9.

³⁶¹ *In the Service of the Reich. The Memoirs of Field Marschall Keitel – Chief of the German High Command 1938-1945*, Londyn 2003, s. 118.

³⁶² J. Böhler, *Einsatzgruppen w...*, s. 73.

³⁶³ J. von Lang, *Między Hitlerem...*, s. 178.

Tak też się stało, jednakże spośród czterdziestu sześciu spraw, jakie trafiły na wokandę z początkiem drugiego roku wojny, zaledwie osiem zakończyło się wyrokami skazującymi³⁶⁴. Postępowanie prominentów *Schutzstaffeln* po raz kolejny wywołało dezaprobatę w szeregach armii. 6 lutego, nie bacząc na ewentualne konsekwencje, głos w sprawie po raz kolejny zabrał zwierzchnik *Wehrmachtu* na wschodzie. W drugim memoriale, wskazał na plamienie honoru żołnierza poprzez postępowanie członków SS oraz zażądał dymisji wszystkich, pełniących funkcje w okupowanej Polsce, Wyższych Dowódców SS i Policji. Równocześnie do otwartego bojkotu podkomendnych Himmlera przystąpiła większość oficerów. Mimo swego zdecydowanego charakteru, zaprezentowana reklamacja nie odniosła praktycznie żadnego formalnego skutku. Dla zwaśnionych stron stało się jasne, iż w kontekście nadchodzącej kampanii w Europie Zachodniej, konieczne jest ściśle współdziałanie, tym bardziej, iż głównym przeciwnikiem stał się, uchodzący za mocarstwo światowe, odwieczny wróg Niemiec – Francja. W ostatnich dniach zimy, ponownie z inicjatywy *SS-Obergruppenführera* Wolffa, doszło do spotkania w kwaterze głównej Grupy Armii A. Na konferencję w Koblencji przybyli zarówno prominenci Sztafet Ochronnych, którym przewodził sam Heinrich Himmler, jak i reprezentanci najwyższego dowództwa. W atmosferze powściągliwości, wyrażono zgodę na zaniechanie dalszego sporu w myśl braku sensowności rozliczania zwycięzców, a eksterminację ludności skorelowano z koniecznością reakcji wobec rodzącego się podziemia. W zamian za wstrzymanie krytyki względem Służby Bezpieczeństwa, liniowe formacje SS podporządkowane zostały Naczelnemu Dowództwu Wojsk Lądowych³⁶⁵.

Zażegnanie konfliktu z generalicją pozwoliło *SD-Führungshauptamt* na przystąpienie do sporządzania celów, jakie planowano wyznaczyć jednostkom specjalnego przeznaczenia podczas kampanii za zachodnimi granicami Rzeszy. Nowy rejon operacyjny nacechowany był odmiennie aniżeli terytorium państwa polskiego, toteż katalog zadań musiał zostać do niego bezwzględnie dostosowany. Podobnie jak w przypadku wojny z roku 1939, podstawową wytyczną dla dowódców *Einsatzkommandos* stało się zabezpieczenie, istotnych z punktu widzenia wysiłku wojennego, zakładów produkcyjnych i utrzymanie kontroli nad nimi aż do momentu wprowadzenia doń oddziałów Straży Przemysłowej (*Werkschutz*). Poza tym nie zapomniano także o głównym przeciwniku narodowosocjalistycznego reżimu. Żydzi,

---

³⁶⁴ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 10.

³⁶⁵ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 148-149.

których łączną liczbę oszacowano na kilkaset tysięcy osób, zostać mieli internowani, a następnie deportowani w kierunku wschodnim, przede wszystkim na tereny, ustanowionego z końcem października 1939 roku, Generalnego Gubernatorstwa. Zasadniczo, co stanowiło pewnego rodzaju innowację, unikać miano otwartych akcji likwidacyjnych, by niepotrzebnie nie prowokować mieszkańców podbitych terenów. Inną grupę, z którą należało obchodzić się również bardzo delikatnie, stanowili potencjalni przywódcy opozycji, jednak, w przeciwieństwie do *Unternehmen Tannenberg*, nie planowano ich masowej eksterminacji³⁶⁶. Ciekawostką stanowi fakt, iż z zakresu działalności grup operacyjnych tym razem wyłączono sferę dóbr kultury. Jej zabezpieczenie spoczęło w gestii, kontrolowanej bezpośrednio przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych (*Auswärtiges Amt*), grupy skupionej wokół ambasadora Rzeszy w Paryżu – Otto Abetza³⁶⁷.

Istotnym elementem, w sposób bezpośredni rzutującym na efektywność planowanych przedsięwzięć stało się ponadto pozyskanie organizacji lokalnych, występujących przede wszystkim przeciwko wyznawcom religii mojżeszowej. W pierwszej kolejności zwrócono się zatem ku holenderskiemu, faszyzującemu *Ruchowi Narodowo-Socjalistycznemu* (*Nationaal Socialistische Beweging*) Antona Musserta, dysponującemu własnym ramieniem zbrojnym w postaci *Oddziału Ochronnego* (*Weer Afdeling*)³⁶⁸ oraz *Narodowemu Związkowi Flamandzkiemu* (*Vlaams Nationaal Verbond*), powołanemu przez Stafa de Clerqa³⁶⁹. Na terytorium Belgii, wybór Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt*) padł na antysemityczną formację o nazwie *Obrona Ludu*³⁷⁰. Rozprawę z Żydami, przy wykorzystaniu ich miejscowych przeciwników, przeprowadzić zamierzano także we Francji. Z inicjatywy *SS-Obergruppenführera* Reinharda Heydricha w walce z wyznawcami judaizmu *Einsatzkommandos* skorzystać miały z wsparcia *Francuskiej Partii Narodowo-Komunistycznej* (*Partii Français National-Collectiviste*) oraz

---

³⁶⁶ Taki stan rzeczy związany był między innymi z lansowaniem idei *wspólnoty krwi germańskiej*, zwłaszcza względem mieszkańców Beneluksu, w tym przede wszystkim Holendrów. Niezbyt agresywna polityka pozwolić miała na pozyskanie w okresie późniejszym potencjalnych sojuszników przeciwko bolszewizmowi.

³⁶⁷ W składzie grupy Abetza znaleźli się specjaliści do spraw romańskich: prof. Friedrich Grimm, doktor Ernst Achenbach i dr Karl Epting, a także zwierzchnik konspiracyjnej komórki *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników* w stolicy III Republiki – Rudolf Schleier oraz korespondent *Frankfurter Zeitung* – Freidrich Siebung.

³⁶⁸ Szarota Tomasz, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie - Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000, s. 173.

³⁶⁹ Tamże, s. 184.

³⁷⁰ Tamże, s. 285.

prowadzącego działalność terrorystyczną *Tajnego Komitetu Akcji Rewolucyjnej (Comité Secrète d'Action Revolutionnaire)*, utworzonego przez Eugenea Deloncle³⁷¹.

Do działań na terenie Skandynawii skierowano, dowodzoną przez jednego z wykładowców Szkoły Straży Granicznej w Pretzsch – *SS-Standartenführera* Heinricha Fehlisa, *Einsatzgruppe Norwegen*. Zebrani w jej składzie funkcjonariusze podzieleni zostali na sześć pododdziałów, które od początku kampanii ruszyć miały samodzielnie ku wyznaczonym konkretnie miastom. Przydział docelowych miejsc stacjonowania zawarty został w Tabeli II.4. Dla drugiego z państw, które zamierzano objąć zwierzchnictwem Rzeszy w kwietniu 1940 roku – Danii, jednostki specjalnego przeznaczenia w ogóle nie wyznaczono.

Podkomendni *SS-Standartenführera* Fehlisa pojawili się w Norwegii tuż za czołówką niemieckich sił zbrojnych i w krótkim czasie osiągnęli punkty docelowe nie biorąc udziału w żadnym przedsięwzięciu likwidacyjnym. Miesiąc po Operacji *Weserübung*, *Einsatzkommandos* przekształcono w stacjonarne placówki Służby Bezpieczeństwa, nad którymi zwierzchnictwo otrzymał, dotychczasowy dowódca SD w Protektoracie Czech i Moraw – *SS-Standartenführer* Walter Stahlecker³⁷². W listopadzie 1940 roku komendantowi zgrupowania powierzono podwójną funkcję Dowódcy *Sicherheitspolizei* i *Sicherheitsdienst* w Oslo i zwierzchnika obu formacji dla całego okupowanego państwa. Na stanowisku tym pozostał do końca drugiej wojny światowej.

Tabela II.4. Przydział docelowych miejsc stacjonowania dla pododdziałów *Einsatzgruppe Norwegen* w kwietniu 1940 roku.

Einsatzgruppe Norwegen	
Einsatzkommando 1	Oslo
Einsatzkommando 2	Kristiansund
Einsatzkommando 3	Stavanger
Einsatzkommando 4	Bergen
Einstazkommando 5	Trondheim
Einsatzkommando 6	Tromsø

³⁷¹ Tamże, s. 125-131.

³⁷² A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 149.

Trzy pojedyncze *Einsatzkommandos* skierowano do działań na terytorium Beneluksu i Francji. Na czele, oddelegowanego w granice Belgii *Einsatzkommando Belgien* stanął *SS-Oberführer* Erwin Weinmann, a do Holandii wymaszerowało, nadzorowane przez *SS-Standartenführera* Hansa Nockemanna, *Einsatzkommando Niederlande*³⁷³. Z początkiem drugiego tygodnia maja 1940 roku, granicę III Republiki przekroczyło ponadto *Einsatzkommando Frankreich*, którego dowódcy – *SS-Sturmbannführerowi* Helmuthowi Knochenowi, zalecono udać się wprost do Paryża. Wsparciem dla powyższych formacji, w czasie trwania kampanii służyć miały jednostki liniowe *Schutzstaffeln* w Tm przede wszystkim, dowodzona przez generała Karla von Pfeffer-Wildenbrucha, *SS-Polizei-Division*³⁷⁴.

Jedynym przejawem działalności jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa, skierowanych na terytorium Beneluksu stało się przygotowanie gruntu pod stacjonarne placówki SD. Kilkutygodniowa stagnacja przerwana została 19 lipca, kiedy na stanowisko zwierzchnika *Sicherheitsdienst* i Policji Bezpieczeństwa w Holandii, z *Gestapostelle Innsbruck* oddelegowany został *SS-Obersturmbannführer* (od 1 sierpnia – *SS-Standartenführer*) Wilhelm Harster. Wraz z jego przybyciem, funkcjonariusze przystąpili do rejestracji, a następnie internowania zamieszkujących Niderlandy członków gminy żydowskiej, których następnie deportowano do Generalnego Gubernatorstwa³⁷⁵ albo przetrzymywano w obozie przejściowym w Westerbork.

Brak podejmowania jakichkolwiek przedsięwzięci eksterminacyjnych późną wiosną 1940 roku meldowało także zgrupowanie *SS-Sturmbannführera* Knochena. Jego aktywność w trakcie realizacji *Fall Gelb* oraz *Fall Rot*, ograniczyła się zaledwie do prowadzenia utajonego wyścigu z grupą Otto Abetza, związanego z chęcią zagarnięcia jak największej liczby francuskich dóbr kultury, a zarazem wypracowania odpowiedniej pozycji względem komendantury wojskowej³⁷⁶. Po kapitulacji sił zbrojnych III Republiki, *Einsatzkommando Frankreich* niemal w całości przekształcono w paryską

---

³⁷³ Pierwotnie na stanowisko dowódcy *Einsatzkommando Niederlande* mianowano *SS-Standartenführera* Josefa Kreuzera, jednakże tuż przed rozpoczęciem działań wojennych w Europie Zachodniej zastąpił go *SS-Standartenführer* Hans Nockemann. T. Szarota, *U progę...*, s. 168.

³⁷⁴ Michulec Robert, *Waffen-SS in Combat*, Hong Kong BDW, s. 3.

³⁷⁵ Liczba Żydów deportowanych z Holandii do obozów koncentracyjnych i obozów zagłady, do końca sierpnia 1943 roku sięgnęła stu tysięcy osób, co stanowiło ponad dwie trzecie ogółu zamieszkującego Niderlandy przed wybuchem drugiej wojny światowej. *Documents of Hans Albin Rauter*, Centrum Szymona Wisenthala w Los Angeles, karta 140.

³⁷⁶ T. Szarota, *U progę...*, s. 128.

agendę *Sicherheitsdienst*, a jej funkcjonariuszom polecono skonstruować siatkę współpracowników, niezbędną do efektywnego prowadzenia dalszych działań. W ten sposób nić współpracy zawiązała się między podkomendnymi Helmutha Knochena, a grupą antysemitów skupioną wokół adwokata Roberta Petit. Agenci przystąpili także do infiltracji niższych szczebli społeczeństwa francuskiego, przede wszystkim robotników oraz sfrustrowanej biedoty miejskiej. Ponadto, korzystając z finansów *RSHA*, dotowano prasę kolaboracyjną. 26 lipca powołano również *Gwardie Francuskie (Les Gardes Françaises)* – całkowicie podporządkowane SS bojówki, na których czele stanął Charles Lefebvre³⁷⁷. Od początku sierpnia ich członkowie przystąpili do spontanicznych represji wobec swych żydowskich sąsiadów niszcząc będące jeszcze w ich posiadaniu sklepy i domy, a także napadając na wpływowych członków gminy.

Kilka miesięcy po podbojach dokonanych przez państwo Hitlera w Europie Północnej i Zachodniej, przed kierownictwem Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy stanęło kolejne wyzwanie. Tym razem wektor operacyjny skierowany został w stronę Półwyspu Bałkańskiego, gdzie z jednej strony wsparcia militarnego oczekiwał włoski sojusznik, z drugiej natomiast, podjęcia zdecydowanych kroków wymagała, zdestabilizowana z powodu przewrotu politycznego, Jugosławia. Reakcja względem krajów położonych w południowo-wschodniej części Starego Kontynentu wymuszona została również koniecznością zabezpieczenia skrzydła, planowanej na połowę roku 1941 operacji militarnej przeciwko Związкови Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Podobnie jak w przypadku Polski, zakres zadań wyznaczonych funkcjonariuszom *Sipo* oraz *Sicherheitsdienst*, ujętych w ramach *Unternehmen Strafe* i *Unternehmen Marita*, bo takie kryptonimy przyporządkowano kolejnym etapom nowej inwazji, obejmował przede wszystkim przedsięwzięcia pacyfikacyjne. Zapewnienie bezpieczeństwa nacierającym zgrupowaniom armii regularnej zapewnione miało być poprzez jak najszybszą rozprawę z potencjalnym przywództwem ruchu oporu³⁷⁸, w tym przede wszystkim, skupioną wokół serbskiego Kościoła Prawosławnego inteligencją³⁷⁹, jak również rozprawę z bałkańskimi Żydami, których liczba w roku 1941 wynosiła około sto czterdzieści tysięcy³⁸⁰. W okresie późniejszym, członkowie

---

³⁷⁷ Sztab *Gwardii Francuskiej* ulokowany został w budynku przy Polach Elizejskich (numer 28), przejętym uprzednio kosztem żydowskiej rodziny Rosenthalów. Tamże, s. 108.

³⁷⁸ Kozeński Jerzy, *Agresja na Jugosławię 1941*, Poznań 1979, s. 165.

³⁷⁹ Škoro Gojko, *Genocide over the Serbs in the Independent State of Croatia*, Belgrad 2000, s. 54.

³⁸⁰ Liczba ta odnosi się do wyznawców religii mojżeszowej zamieszkujących zarówno Grecję, jak i Jugosławię. M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 61.

Einsatzkommandos zasilić mieli stacjonarne placówki SD. Tuż przed rozpoczęciem działań zbrojnych, katalog celów funkcjonariuszy ujęto w ramach *Dyrektywy 25*³⁸¹.

Podatny grunt pod prowadzenie zakrojonych na szeroką skalę operacji eksterminacyjnych, stanowiły konflikty narodowościowe, od wieków targające niemalże całymi Bałkanami. Analizując sytuację wewnętrzną, zwłaszcza w obecnej na mapie Europy dopiero od dwóch dekad Jugosławii, podporządkowani *SS-Obergruppenführerowi* Reinhardowi Heydrichowi referenci, sporządzili plan wykorzystania niechęci między poszczególnymi grupami tamtejszej ludności. W ten sposób do rozprawy z wyznawcami judaizmu (a także z serbską inteligencją), postanowiono skierować ortodoksyjnie katolickich Chorwatów, w tym przede wszystkim członków skrajnie nacjonalistycznej frakcji kierowanej przez Ante Pavelicia – *Ustaszów*³⁸². Równocześnie, decydenci RSHA, przeciwko Żydom zakładali także wykorzystanie ich przeciwników – serbskich *Czetników*, podporządkowanych, wiernemu królowi Piotrowi II Karadziordziewiciowi, Dragoljubowi Mihailowiciowi³⁸³. Ponadto od kilku miesięcy władze w Berlinie prowadziły konspiracyjne kursy wywiadowczo-dywersyjne w środowisku, liczącej około pół miliona obywateli, mniejszości niemieckiej³⁸⁴.

Wczesną wiosną 1941 roku, w celu realizacji zadań wskazanych w *Dyrektywie 25*, sformowana została *Einsatzgruppe Serbien*. Na czele formacji stanął, piastujący do tej pory funkcję referenta Służby Bezpieczeństwa w Krakowie, *SS-Oberführer* dr Wilhelm Fuchs³⁸⁵. Kierownictwo dwóch pododdziałów: skierowanego w rejon miejscowości Agram *Einsatzkommando I* oraz oddelegowanego bezpośrednio do Belgradu – *Einsatzkommando II*, powierzono *SS-Sturmbannführerowi* Wilhelmowi Beisnerowi i *SS-Sturmbannführerowi* Krausowi.

Funkcjonariusze wkroczyli na terytorium Jugosławii tuż za czołówką *Wehrmachtu*, w pierwszych dniach kwietnia 1941 roku. Nie napotykając praktycznie żadnych trudności obydwie pododdziały w krótkim czasie dotarły do docelowych miejsc stacjonowania, a w Agram, jeden z członków *Einsatzkommando I* – *SS-Sturmbannführer* Helm otrzymał stanowisko attaché wojskowego Rzeszy. Niedługo

---

³⁸¹ J. Kozeński, *Agresja na...*, s. 115.

³⁸² Tamże, s. 130.

³⁸³ Trew Simon, *Britain, Mihailovic and the Chetniks 1941-42. Studies in Military and Strategic History*, Basingstoke 1998, s. 121.

³⁸⁴ T. Ripley, *Hitler's Praetorians...*, s. 94.

³⁸⁵ Podczas służby w Generalnym Gubernatorstwie Wilhelm Fuchs odpowiedzialny był między innymi za przeprowadzenie *Akcji A-B*.

potem doszło do pierwszych egzekucji – w wojewódzkim mieście Subotica rozstrzelanych zostało dwustu pięćdziesięciu Żydów, oskarżonych o przygotowywanie akcji dywersyjnej przeciwko armii niemieckiej, a w leżącym nad brzegiem Dunaju Nowym Sadzie, stracono pięćset osób, spośród których połowę stanowili Serbowie³⁸⁶. 3 maja ruszyła także, trwająca czterdzieści osiem godzin, akcja oczyszczająca (*Säuberungaktion*) w środkowej części dawnej monarchii, podczas której członkowie Policji Bezpieczeństwa oraz dezercerzy z armii jugosłowiańskiej, zrównali z ziemią kilka mniejszych miejscowości³⁸⁷, mordując przy tym dwadzieścia tysięcy wyznawców religii mojżeszowej³⁸⁸. Równocześnie przystąpiono do organizacji obozu przejściowego w Dakowie. Tydzień po serbskiej rozprawie, z inicjatywy *SS-Oberführera* Fuchsa, w Belgradzie zorganizowano konferencję poświęconą dalszej polityce okupacyjnej w Jugosławii. Dowódca *Einsatzgruppe Serbien* oraz zaproszeni przez niego gości: reprezentujący armię pułkownik Keisenberg oraz przedstawiciel *Auswärtiges Amt* – konsul Neuhausen, jednogłośnie stwierdzili, iż usunięcie z opanowanego terytorium wszystkich członków gminy żydowskiej stanowi absolutną konieczność. W efekcie, już 16 maja 1941 roku, z Belgradu wyruszył pierwszy transport kolejowy, skierowany do Generalnego Gubernatorstwa³⁸⁹.

Istotny element zapewnienia porządku na bałkańskim zapleczu stanowiło inicjowanie konfliktów etnicznych. Do pierwszych wystąpień, skierowanych przede wszystkim przeciwko gminie judaistycznej doszło już na początku kwietnia 1941 roku, w wyniku czego w gruzach legły synagogi w Osijeku oraz Rumie. Wielokrotnie beczeszczono także żydowskie nekropolie, a w mieście Vukovar, wyznawcy religii mojżeszowej zostali samorzutnie uwięzieni przez swych, domagających się okupu, chorwackich sąsiadów³⁹⁰. Represje nasiliły się od końca miesiąca, wraz z proklamowaniem przez Ante Pavelicia Niezależnego Państwa Chorwackiego (*Nezavisna Država Hrvatska*). Z początkiem maja Ustasze udzielili szerokiego wsparcia podkomendnym Wilhelma Fuchsa i uruchomili proces metodycznych czystek, przede wszystkim w środowisku prawosławnych Serbów³⁹¹. W krótkim czasie doszło do masowych egzekucji w Brodach, rejonie Karlovac-Petrinja-Sisak oraz Glinie, gdzie

³⁸⁶ Eichmann Adolf, *Götzen Tagebücher*, Lipstadt 2000, s. 90.

³⁸⁷ R. Hilberg, *Sprawy Ofiary...*, s. 195.

³⁸⁸ Liczba ta stanowiła prawie dziewięćdziesiąt procent ogółu Żydów zamieszkujących Serbię. M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 67.

³⁸⁹ A. Eichmann, *Götzen Tagebücher...*, s. 90.

³⁹⁰ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 64-65.

³⁹¹ Manhattan Avro, *The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century*, BMW 2005, s. 48.

sześćset osób zamordowano przy użyciu noży oraz młotów kowalskich³⁹². Szeregu zbrodni, przede wszystkim na kobietach i dzieciach, dopuścili się także członkowie, sformowanych w lipcu drugiego roku wojny, ruchomych oddziałów pacyfikacyjnych – tak zwanych *Latających Ustaszów*³⁹³.

Nasilenie operacji o charakterze eksterminacyjnym nastąpiło latem 1941 roku, wraz z reorganizacją jednostek specjalnego przeznaczenia w związku z rozpoczęciem działań przeciwko Związkowi Radzieckiemu. *Einsatzgruppe Serbien* zastąpiona została przez, podporządkowaną *SS-Obersturmbannführerowi* Ludwigowi Teichmannowi, *Einsatzgruppe E*, której na wybrzeżu Morza Czarnego wsparcia udzieliła *Einsatzgruppe G* (dowódca: *SS-Standartenführer* Josef Kreuzer)³⁹⁴. Sam *SS-Oberführer* Fuchs objął w regionie stanowisko Dowódcy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (w styczniu 1942 roku zastąpił go weteran działań w Polsce – *SS-Standartenführer* Emanuel Schäfer). Powyższe zmiany zaowocowały nasileniem działań likwidacyjnych, w tym masowym pogromem Żydów w Banacie, a także początkiem, trwającej do końca drugiej wojny światowej, walki z jugosłowiańską partyzantką. Rozbudowana została również sieć obozów przejściowych, w tym przede wszystkim owiane złą sławą placówki w Danicy, Jasenovacu, Jakovie, Mostarze i Tasmajdanie³⁹⁵. Oprócz tego specjalne punkty internowania, a w praktyce – eliminacji, kobiet i dzieci utworzono w Lobogardzie oraz Starej Gradisce³⁹⁶.

Działania przeprowadzone na terytorium Rzeczypospolitej, a następnie w Skandynawii, Europie Zachodniej oraz na Półwyspie Bałkańskim, przyczyniły się do wykształcenia ostatecznej formy jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa. W połowie roku 1941 utrwalono, niezmienny do końca drugiej wojny światowej schemat organizacyjny, oparty o podział trzystopniowy: *Einsatzgruppe-Einsatzkommando-Sonderkommando*³⁹⁷, a także skompletowany został katalog priorytetowych dla funkcjonariuszy celów. W ich zbiorze coraz istotniejszą rolę

---

³⁹² Tamże, s. 51.

³⁹³ Największe pogromy ludności serbskiej dokonane przez oddziały *Latających Ustaszów* miały miejsce w miejscowości Ključ. Podczas trzech pacyfikacji, dokonanych w dniach: 31 lipca, 31 sierpnia oraz 2 września 1941 roku, chorwaccy nacjonałiści zamordowali ponad dwa tysiące osób. Oprócz tego z końcem lata masowe egzekucje miały miejsce w Pakovicy oraz Vrgin-Moście, gdzie łącznie stracono trzy tysiące Serbów. Ponadto 13 września, *Ustasze* dokonali mordu na mieszkańcach Gorevaca, gdzie przed egzekucjom kobietom odcinano piersi, mężczyznom – nosy, a dzieci nabijano na pal. Tamże, s. 55-60.

³⁹⁴ H. Krausnick, *Die Truppe...*, s. 198. Oznaczenia literowe nowych grup operacyjnych wynikały z przyporządkowania wcześniejszych (od A do D), formacjom skierowanym na zaplecze frontu radzieckiego.

³⁹⁵ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 62.

³⁹⁶ Tamże, s. 79-82.

³⁹⁷ Niekiedy podział ten powiększono jeszcze o kilkuosobowe, tworzone doraźnie *Vorkommandos*.

odgrywać zaczęła współpraca z lokalnymi sympatykami narodowosocjalistycznego reżimu, co dostrzegalne było zwłaszcza podczas wojny przeciwko Grecji i Jugosławii. Z czasem, ochotnikom zasilającym szeregi miejscowych pododdziałów (przede wszystkim milicji), powierzać zaczęto coraz bardziej rozbudowane zadania, przerzucając na nich znaczną część odpowiedzialności za inicjowane przez Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy, zbrodnie.

W tym samym czasie przed skupionymi wokół *SS-Obergruppenführera* Reinharda Heydricha decydentami, stało kolejne, nie mające precedensu wyzwanie. Nadchodzący konflikt przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich, wymagał przygotowań prowadzonych z najwyższą starannością, tak by, rozpoczęta 22 czerwca 1941 roku wojna światopoglądowa (*Weltanschauungskrieg*), raz na zawsze zapewniła Rzeszy, tysiącletni byt.

Rozdział III

Einsatzgruppen w Operacji Barbarossa

Przygotowania do wojny przeciwko ZSRR

Zwycięstwo nad Francją oraz odrzucenie Brytyjskiego Korpusu Ekspedycyjnego za Kanał La Manche w czerwcu 1940 roku zapewniło III Rzeszy zabezpieczenie granicy zachodniej. Sytuacja ta sprzyjała podjęciu prac nad kolejnym projektem militarnym, który raz na zawsze wpłynąć miał egzystencję *Tysiącletniej Rzeszy*.

Pierwsze zabiegi zmierzające do nakreślenia kształtu starcia z najgroźniejszym przeciwnikiem reżimu berlińskiego – Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, podjęto już pierwszego wojennego lata. W konstruowaniu zarysu nowego ładu w Europie, obok Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Sił Zbrojnych czy tak zwanej *Grupy Przemysłowej Rzeszy (Reichsgruppe Industrie)* skupiającej czołowych potentatów gospodarczych, udział wzięli także reprezentanci Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt*)³⁹⁸. W przeciwieństwie do wcześniejszych przedsięwzięć owocujących zwiększeniem zasięgu narodowosocjalistycznego oddziaływania, tym razem zakres możliwości podkomendnych *SS-Obergruppenführera* Reinharda Heydricha został znacznie poszerzony. Najważniejszą sferą, w której odtąd podporządkowani mu funkcjonariusze mieli mieć głos decydujący była polityka narodowościowa na Wschodzie. Choć prerogatywa ta w teorii dotyczyła głównie ludności polskiej w, ustanowionym 26 października 1939 roku, Generalnym Gubernatorstwie (*Generalgouvernement*), dawała silne podstawy do eksterminacji pozostałych nacji, w ideologii ówczesnych Niemiec

---

³⁹⁸ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 198.

uznawanych za wartościowo niższe. Zgodnie z wytycznymi prowadzenie przedsięwzięć o tym charakterze powierzono dwóm organizacjom – Tajnej Policji Państwowej (*Geheime Staatspolizei*), odpowiedzialnej za utrzymanie ładu na froncie wewnętrznym oraz Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*), której członkom zalecono koordynację wszelkich działań ze szczególnym uwzględnieniem kontroli zasobów archiwalnych i gospodarczych, niezbędnych do wzmocnienia produkcji, zwłaszcza w realiach wojny totalnej przeciwko państwu Stalina³⁹⁹.

Aby zrozumieć działania, jakie po 22 czerwca 1941 roku na terytorium ZSRR prowadziły jednostki specjalnego przeznaczenia *SD*, niezbędnym jest szersze spojrzenie na zagadnienie wojny niemiecko-radzieckiej, widzianej oczyma ówczesnych decydentów w Berlinie. Zgodnie z narodowosocjalistyczną ideologią, jak w wydanej w roku 1984 książce zatytułowanej: *Służba Bezpieczeństwa SS* stwierdził Alwin Ramme, partia bolszewicka sprawująca kontrolę nad największym krajem w tej części świata stanowiła główną, a zarazem prawdopodobnie jedyną rzeczywistą przeszkodę w przejęciu globalnej kontroli przez III Rzeszę⁴⁰⁰. Ten tok rozumowania doprowadził do wykielkowania idei wojny totalnej, prowadzonej na wszystkich płaszczyznach i z wykorzystaniem wszelkich możliwych sił, środków oraz metod zarówno na pierwszej linii, jak i na zapleczu. Wojna ta, toczona w imię pozyskania właściwej przestrzeni życiowej (*Lebensraum*), stanowiła starcie ideologii oraz klas, co tym bardziej oddziaływało na psychologiczny aspekt jej planowania, uzasadniając niemalże wszelkie niehumanitarne sposoby postępowania. Ostatnią z przesłanek stanowił plan doprowadzenia do sytuacji, w której obszary przeznaczone pod kolonizację miały stać się *wolne od żydostwa (Judenrein)*. Jak olbrzymie musiało to być przedsięwzięcie potwierdza chociażby zestawienie liczebne, sporządzone przez Martina Gilberta na kartach *Atlasu Historii Holocaustu*, według którego samą tylko europejską część państwa Stalina zamieszkiwało około dwa miliony siedemset tysięcy Żydów, stanowili

---

³⁹⁹ Tamże, s. 205-207. Zgodnie z wytycznymi eksploatacja gospodarcza obszarów wschodnich ma być prowadzona w maksymalnym stopniu. W sposób dobitny, po kilku latach prowadzenia rabunkowej polityki, określił ją sam *Reichsführer SS* Heinrich Himmler, który podczas spotkania w poznańskim Zamku Cesarskim zorganizowanym w dniu 4 października 1943 roku wypowiedział znamienne słowa: *To, czy inne narody żyją w dobrobycie, czy zdychają z głodu, interesuje mnie tylko o tyle, o ile potrzebujemy ich niewolników do naszej egzystencji.* Seeber Ernst, *Die Okupation 1939 bis 1945*, Berlin 1959, s. 176.

⁴⁰⁰ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 218.

oni blisko jedną piątą ludności większych miast, a najstarsze gminy, jak na przykład te ulokowane na Krymie, powstały jeszcze w okresie grecko-rzymskim⁴⁰¹.

Choć zatwierdzenie ostatecznego planu ataku na Związek Radziecki na mocy *Dyrektywy nr 21* miało miejsce 18 grudnia 1940 roku, przygotowania do rozprawy z przeciwnikami lansowanej przez *NSDAP* wizji, rozpoczęły się tuż po zakończeniu kampanii przeciwko Polsce. 31 października 1939 roku, jeden z twórców *Einsatzgruppen – SS-Briagedeführer* Bruno Heinrich Streckenbach, zwrócił uwagę, iż wstępem do wszelkich operacji o charakterze likwidacyjnym, jakie z pewnością przeprowadzone zostaną po rozpoczęciu ostatecznego starcia, musi stać się całkowita blokada informacyjna na linii polsko-radzieckiej, możliwa jedynie po zamknięciu oraz zabezpieczeniu linii demarkacyjnej dzielącej dawne tereny II Rzeczypospolitej. W tym celu na teren Generalnego Gubernatorstwa, jeszcze z końcem jesieni oddelegowanych zostało czterystu ośmiu konnych funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa. *RSHA* przejął także kontrolę nad posterunkami granicznymi, jak również rozpoczął kontrolę prac budowlanych powiązanych z planem inwazyjnym oraz rozpoczął inwigilację polskiego ruchu niepodległościowego, starając się w ten sposób uprzedzić spodziewane uderzenia na niemieckie kolumny. 8 stycznia 1940 roku, w berlińskiej kwaterze Reinharda Heydricha zorganizowana została konferencja, której główny przedmiot stanowiło zagadnienie zabezpieczenia koncentracji wojsk niemieckich w Polsce, przed przystąpieniem do realizacji wytycznych *Fall Barbarossa*. Obok zarządzenia, by do dnia 1 lutego z terenów ześrodkowania *Wehrmachtu* wysiedlić około sto osiemdziesiąt tysięcy ludzi oraz decyzji o czasowym wstrzymaniu deportacji mieszkańców ziem bezpośrednio włączonych w granice Rzeszy do Generalnego Gubernatorstwa, rozwinięta została idea, której wyrazicielem był Hans Frank: *Będziemy może musieli skazać na śmierć głodową tysiące Polaków i wiele dziesiątek tysięcy Żydów*⁴⁰². Słowa te, choć nie w sposób bezpośredni powiązane z rzeczywistą działalnością grup operacyjnych, uznać można za pierwszy przejaw idei bezwzględnej eksterminacji osób zamieszkujących podbite i przeznaczone do podboju obszary.

Proces właściwych przygotowań *Einsatzgruppen* przeznaczonych do prowadzenia działań na zapleczu frontu wschodniego rozpoczął się sześć dni po wspomnianym powyżej spotkaniu. Jego pierwszy element stanowiło powierzenie

---

⁴⁰¹ M. Gilbert, *Atlas Historii...*, s. 68. Jak miało się okazać, zaledwie trzysta tysięcy członków rzezonej grupy zdołało zbiec przed nadciągającymi wojskami niemieckimi w pierwszych tygodniach wojny.

⁴⁰² A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 219-220.

kierownictwa Urzędu I *RSHA* (Sprawy Personalne) *SS-Brigadeführerowi* Bruno Streckenbachowi. Ten doświadczony, uczestniczący w działaniach na terytorium Austrii, Czechosłowacji i Polski funkcjonariusz, niemal od razu przystąpił do typowania zwierzchników jednostek specjalnego przeznaczenia, stając się zarazem ogniwem łączącym je z Reinhardem Heydrichem i *Reichsführerem SS* Heinrichem Himmlerem⁴⁰³. Zalecił on także, by z poszczególnych placówek Służby Bezpieczeństwa oraz Policji Bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*) oddelegowano najbardziej doświadczonych, wykazujących właściwe nastawienie ideologiczne pracowników⁴⁰⁴. Do chęci podjęcia działań w ramach planowanego przedsięwzięcia motywować ich miano poprzez wskazanie konieczności rozprawy z *judeo-komunizmem*, a co za tym idzie zabezpieczeniem przyszłości *Tysiącletniej Rzeszy*⁴⁰⁵.

W ostatnich tygodniach zimy 1941 roku powstał zarys organizacyjny tytułowych formacji. Każda z nich, oparta mniej więcej o strukturę batalionu, składać się miała z liczby od sześciuset do tysiąca osób⁴⁰⁶. Wyodrębnione zostały *Einsatzkommandos*, odpowiadające w teorii kompanii (około sto dwadzieścia osób) oraz mniejsze, podporządkowane również sztabowi grupy – *Sonderkommandos* (około siedemdziesiąt pięć osób). Najmniejsze pododdziały operacyjne nazywane *Vorkommandos* albo *Teilkommandos* tworzyć miało około dwudziestu członków⁴⁰⁷.

13 marca opublikowany został memoriał Heinricha Himmlera dotyczący specjalnego traktowania wyodrębnionych grup narodowościowych oraz politycznych na Wschodzie. *Reichsführer SS* stwierdzał, iż do realizacji zadań natury ideologicznej wyznaczeni zostaną odrębni dowódcy, odpowiedzialni jedynie przed nim samym. Mając w pamięci konflikt z generalicją, wywołany działaniami funkcjonariuszy podczas wojny przeciwko Polsce, zastrzeżono równocześnie, iż *Einsatzgruppen* tym razem będą jedynie technicznie podporządkowane związkom operacyjnym *Wehrmachtu*, w praktyce wykonując polecenia nadsyłane wprost z Berlina. Powyższe postulaty nabrały mocy obowiązującej w chwili ujęcia je w Paragraf B *Dyrektywy nr 21*, sygnowany

---

⁴⁰³ M. Dederichs, *Heydrich. Twarz...*, s. 87.

⁴⁰⁴ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 222-223.

⁴⁰⁵ Zeznający przed prokuratorem w Monachium w roku 1967 dowódca *Einsatzgruppe D* – *SS-Gruppenführer* Otto Ohlendorf (w roku 1941 miał stopień *SS-Standartenführera*) stwierdził, iż już na etapie przygotowawczym jednym z hasel motywujących było: *dzisiejsze żydowskie dzieci staną się jutro naszymi przeciwnikami*. M. Dederichs, *Heydrich. Twarz...*, s. 87.

⁴⁰⁶ H. Krausnick, *Anatomy of...*, s. 147.

⁴⁰⁷ Reitlinger Gerard, *Die SS – Tragödie einer deutschen Epoche*, Monachium 1959, s. 147.

przez Adolfa Hitlera⁴⁰⁸. Siedemnaście dni później w Kancelarii Rzeszy miało miejsce spotkanie z udziałem *Führera*, zwierzchników Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (*Oberkommando der Wehrmacht*) – marszałka Wilhelma Keitla i Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych (*Oberkommando des Heeres*) – marszałka Walthera von Brauchitscha oraz jego szefa sztabu – generała Franza Haldera. Przedstawiono wówczas po raz pierwszy projekt bezprecedensowej rozprawy z aktywnym politycznym Armią Czerwoną oraz władzami cywilnymi ZSRR, jako jednego z głównych elementów wojny totalnej. Kolejnym celem stać się miała szeroko pojęta radziecka inteligencja⁴⁰⁹. Co ciekawe, nie wzmiankowano wówczas o Żydach, choć można zaryzykować stwierdzenie, iż stać się mieli oni, z punktu widzenia narodowosocjalistycznej ideologii, naturalnym przedmiotem działań eksterminacyjnych⁴¹⁰. Wytyczne te nabrały mocy 28 kwietnia, w rozkazy podpisanym przez drugiego z wymienionych marszałków. Wówczas także wskazano na dwa podstawowe zadania jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa skierowanych na terytoria rosyjskie: zabezpieczenie zaplecza ze szczególnym uwzględnieniem obiektów wartościowych oraz nadzór nad ogólnym ładem. W eufemistycznym stwierdzeniu o ingerencji funkcjonariuszy w życie ludności cywilnej odniesiono się także do akcji likwidacyjnych. Rozpoczęto także realizację wytycznych natury technicznej – za pośrednictwem szefa Sztabu Generalnego Kwaternmistrza Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych – wówczas już generała Eduarda Wagnera, 28 kwietnia podpisane zostało porozumienie o pomocy logistycznej ze strony armii regularnej, w zamian za podporządkowanie się części wymogów wynikających z działań w strefie przyfrontowej, które ze strony *Sicherheitsdienst* sygnował *SS-Sturmbannführer* Walther Schellenberg⁴¹¹.

Ostateczny kształt organizacyjny nadano *Einsatzgruppen* na początku maja 1941 roku. Wskazano wówczas, iż cały, rozciągający się od państw nadbałtyckich po północne wybrzeże Morza Czarnego front podzielony zostanie między cztery grupy operacyjne. Pierwsza – *Einsatzgruppe A*, skierowana do sektora Grupy Armii *Północ* marszałka Wilhelma Leeba, liczyła dziewięćset dziewięćdziesięciu członków⁴¹²

---

⁴⁰⁸ Hillgruber Andreas, *War in the East and the Extermination of the Jews*, [w:] *he Nazi Holocaust Part 3, The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*, Tom I, Nowy Jork 1989, s. 95.

⁴⁰⁹ S. Datner, *Zbrodnie Wehrmacht...*, s. 98.

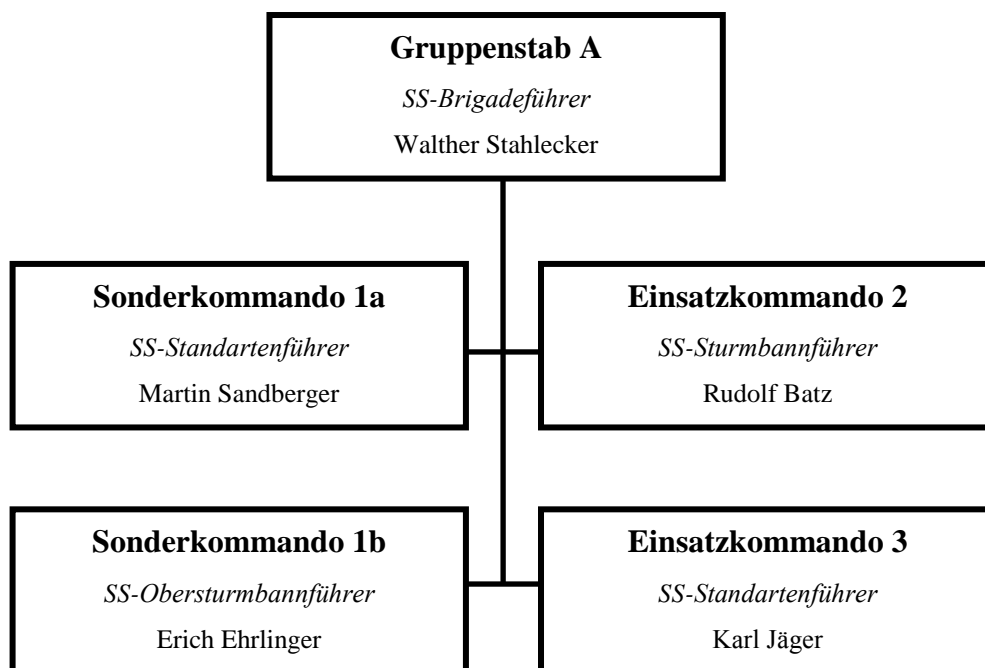
⁴¹⁰ A. Hillgruber, *War in...*, s. 96.

⁴¹¹ Tamże, s. 94.

⁴¹² Większość, bo aż trzystu czterdziestu członków wywodziło się z szeregow *Waffen-SS*, a drugą co do wielkości grupę reprezentowała *Ordnungspolizei* (sto trzydzieści trzy osoby).

podporządkowanych uczestnikowi działań na terenie Czechosłowacji – *SS-Brigadeführerowi* Waltherowi Stahleckerowi. Tworzyły ją dwa *Sonderkommandos*: *1a* kierowane przez *SS-Sturmbannführera* Martina Sandbergera oraz *1b* – *SS-Obersturmbannführera* Ericha Ehrlingera oraz *Einsatzkommando 2* (dowódca: *SS-Sturmbannführer* Rudolf Batz) i *Einsatzkommando 3* (dowódca: *SS-Standartenführer* Karl Jäger). Rolę koordynatora działań *SD* pełnił przy sztabie zgrupowania *SS-Sturmbannführer* Karl Tschierschky, a Tajnej Policji Państwowej oraz Policji Kryminalnej (*Kriminalpolizei*) – *SS-Sturmbannführer* Rudolf Lange. Wsparcia udzielała również wydzielona kompania 9. Batalionu Rezerwowego Policji (*Polizei-Reserve-Bataillon 9*). Podstawowym zadaniem wyznaczonym zaprezentowanej formacji stała się rozprawa z przeciwnikami reżimu berlińskiego na terenie Litwy, Łotwy i Estonii oraz północnej części Związku Radzieckiego. Po ukonstytuowaniu władz okupacyjnych, zgrupowanie podporządkowane miało zostać Wyższemu Dowódcy SS i Policji (*Höhere SS und Polizei Führer*) w Rydze – *SS-Gruppenführerowi* Hansowi-Adolfowi Prützmannowi. Jako rejon wyjściowy obrano teren Prus Wschodnich.

Schemat III.1. Organizacja *Einsatzgruppe A* w czerwcu i lipcu 1941 roku

Sześćsetpięćdziesięcioosobowa *Einsatzgruppe B*⁴¹³, kierowana przez dotychczasowego zwierzchnika Urzędu V *RSHA* (Policja Kryminalna) – *SS-Gruppenführera* Arthura Nebego znalazła się w pasie działań Grupy Armii *Środek* marszałka Fedora von Bocka i odpowiedzialna była za przeprowadzenie cyklu akcji likwidacyjnych na Białorusi. W jej składzie znalazły się: *Sonderkommando 7a* (dowódca: *SS-Obersturmbannführer* Walther Blume), *Sonderkommando 7b* (dowódca: *SS-Sturmbannführer* Günther Rausch), przemianowane później na *Sonderkommando 7c* – *Vorkommando Moskau* (dowódca: *SS-Standartenführer* Franz Six), *Einsatzkommando 8* (dowódca: *SS-Sturmbannführer* Otto Bradfisch) oraz *Einsatzkommando 9* (dowódca: *SS-Obersturmbannführer* Alfred Filbert). Podobnie jak w przypadku zgrupowania Walthera Stahleckera i tutaj przyporządkowana została pojedyncza kompania policyjna tego samego co wcześniej batalionu. W przyszłości całość uznać miała zwierzchnictwo Wyższego Dowódcy SS i Policji w Mińsku, a ostatecznie Moskwie – *SS-Gruppenführerowi* Erichowi von dem Bachowi-Żelewskiemu.

Trzecią z jednostek specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst* – *Einsatzgruppe C*⁴¹⁴ dowodził weteran *Kaiserliche Marine* oraz współorganizator prowokacji gliwickiej 31 sierpnia 1939 roku – *SS-Brigadeführer* Otto Rasch. Operować miała ona w północnej i środkowej części Ukrainy – sektorze przewidzianym dla Grupy Armii *Południe* marszałka Gerda von Rundstedta. Oprócz dwóch *Sonderkommandos*: *4a*, którego zwierzchnictwo powierzono *SS-Standartenführerowi* Paulowi Blobelowi oraz *4b* (dowódca: *SS-Sturmbannführer* Günther Hermann), włączono do niej *Einsatzkommando 5* *SS-Standartenführera* Erwina Schulza i *Einsatzkommando 6* (dowódca: *SS-Standartenführer* Erhard Kroeger). W sukurs funkcjonariuszom przyjść winna ponadto kompania 9. Policyjnego Batalionu Rezerwowego kapitana Walthera Krumme oraz kolejna – wydzielona z *Polizei-Regiment 3* (dowódca: kapitan Franz Zipperling). Koordynatorem grupy członków Służby Bezpieczeństwa, którzy weszli w skład formacji był *SS-Sturmbannführer* Karl Hennicke, *Geheime Staatspolizei* – *SS-Sturmbannführer* Walther Hoffmann, Policji Kryminalnej – *SS-Obersturmbannführer* Hans Krieger, a *Waffen-SS* – *SS-Obersturmbannführer* Bernhard Grafhorst. Po ustaleniu się struktur administracyjnych na terytorium okupowanym wszyscy członkowie przejść

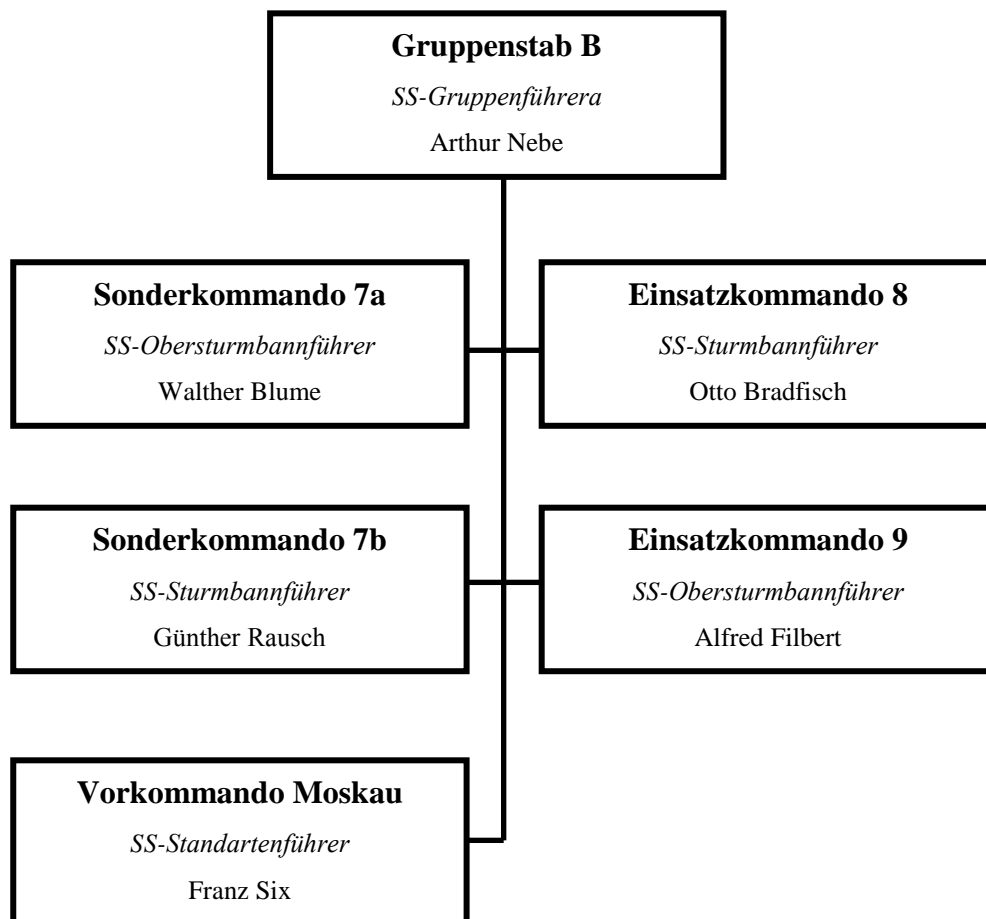
---

⁴¹³ Według pierwotnego planu *Einsatzgruppe B* otrzymała oznaczenie *Einsatzgruppe C* (a *Einsatzgruppe C* – *Einsatzgruppe B*). Zmiana nastąpiła w dniu 11 lipca 1941 roku. W celu zwiększenia przejrzystości tekstu autor zdecydował się na stosowanie od samego początku formy ostatecznie przyjętej.

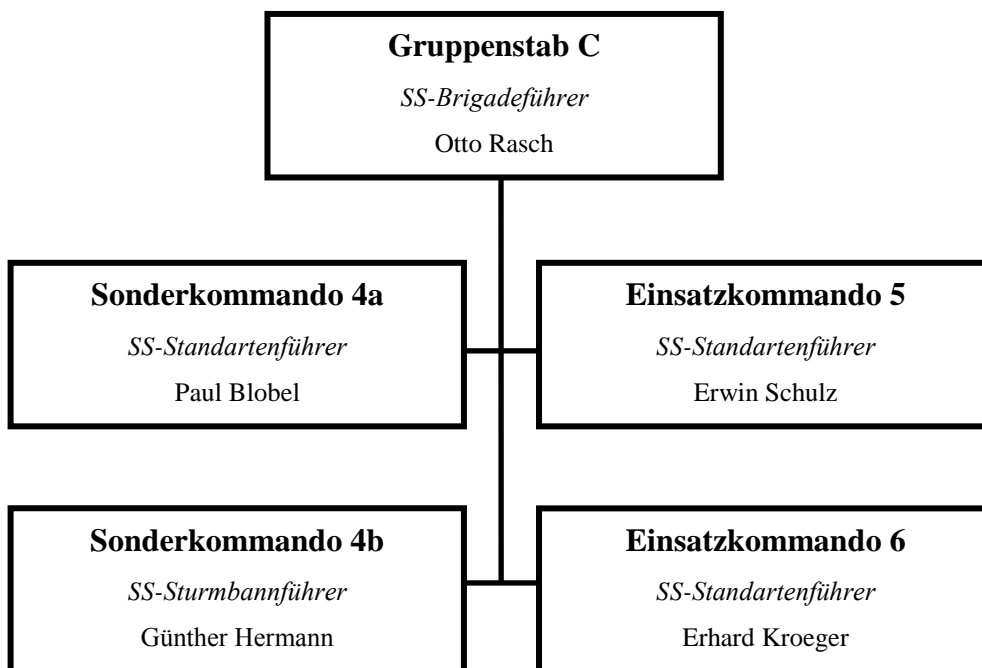
⁴¹⁴ Do 11 lipca 1941 roku grupa nosiła nazwę *Einsatzgruppe B*.

mieli pod komendę Wyższego Dowódcy SS i Policji w Kijowie – SS-*Obergruppenführera* Friedricha Jaeckelna.

Schemat III.2. Organizacja *Einsatzgruppe B* (*Einsatzgruppe C*) w czerwcu i lipcu 1941 roku

Schemat III.3. Organizacja *Einsatzgruppe C* (*Einsatzgruppe B*) w czerwcu i lipcu 1941 roku

Najmniejsza, licząca sześciuset członków, formacja skierowana została na południe Ukrainy, z zamiarem przejścia ku Krymowi, Besarabii i podnóżom Kaukazu⁴¹⁵. Dowodzone przez trzydziestoczteroletniego zwierzchnika Urzędu III *RSHA* (Służba Bezpieczeństwa – wywiad wewnętrzny) *SS-Standartenführera* Otto Ohlendorfa, współdziałać miała ze sztabem niemieckiej 11. Armii generała Eugena Rittera von Schobert – formacji przydzielonej do rumuńskiej Grupy Armii *Antonescu*. *Einsatzgruppe D* tworzyły cztery *Sonderkommandos*: *10a* (dowódca: *SS-Obersturmbannführer* Heinz Seetzen), *10b* (dowódca: *SS-Sturmbannführer* Alois Persterer), *11a* (dowódca: *SS-Sturmbannführer* Paul Zapp) i *11b* (dowódca: *SS-Sturmbannführer* Hans Unglaube), jak również *Einsatzkommando 12* *SS-Sturmbannführera* Gustava Nosske.

⁴¹⁵ W związku z tym faktem od roku 1942 funkcjonariusze podporządkowani mieli być zwierzchnikowi Obszaru Policyjnego Kaukaz (*Polizeigebiet Kaukasus*) – *SS-Brigadeführerowi* Gerrettwi Korsemannowi.

13 maja 1941 roku światło dzienne ujrzała *Dyrektywa o Jurysdykcji Barbarossa* (*Gerichtsbarkeit Barbarossa* lub *Erlass über die Ausübung der Gerichtsbarkeit im Gebiet "Barbarossa" und über besondere Maßnahmen der Truppe*), na mocy której, w związku ze specjalnym charakterem niemiecko-radzieckiego konfliktu, zezwolono na wydawanie bez zachowania procedury sądowej wyroków śmierci wobec pochwyconych oficerów Armii Czerwonej oraz wszystkich osób uznanych za przeciwników narodowosocjalistycznego porządku na Wschodzie. Równocześnie, automatycznie zwolnione od odpowiedzialności karnej w Rzeszy zostali szafarze i wykonawcy egzekucji⁴¹⁶. W tym czasie trwało już szkolenie uczestników przyszłych akcji likwidacyjnych, na potrzeby którego pod kuratelę Urzędu I *RSHA* oddano Szkołę Policji Granicznej w mieście Pretzsch nad Łabą (*Grenzpolizeischule Pretzsch*) oraz ośrodki uzdrowiskowe w saksońskich Bad Schmiedeberg i Bad Dübén. Podczas kursów zatwierdzono ostatecznie klucz, według którego obsadzone miały zostać poszczególne stanowiska w ramach każdego ze zgrupowań. I tak na zwierzchników głównych obrano doświadczonych funkcjonariuszy, cieszących się uznaniem w ramach Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, a na dowódców niższego szczebla – ludzi wykształconych mieszczących się w przedziale wiekowym od trzydziestu do czterdziestu lat⁴¹⁷. W skład plutonów egzekucyjnych i innych pododdziałów polowych weszli przede wszystkim członkowie różnych organizacji policyjnych albo żołnierze *Waffen-SS*, a całość uzupełniali, niejednokrotnie niezwiązani z *Czarnym Korpusem*, pracownicy cywilni: kierowcy, tłumacze, radiooperatorzy czy sekretarze⁴¹⁸.

Niezwykle istotnym elementem szkolenia było wykształcenie odpowiedniego światopoglądu, zwłaszcza w grupie funkcjonariuszy operacyjnych. Indoktrynacji służyły przede wszystkim druki propagandowe oraz płomienne przemówienia kadry instruktorskiej. Jednym z najbardziej znamiennych stały się słowa skierowane do członków *Einsatzkommandos* krótko przed ukończeniem kursu, wypowiedziane prawdopodobnie przez samego *SS-Brigadeführera* Bruno Henricha Streckenbacha: *Każdy kto spotka się kiedyś twarzą w twarz z radzieckim komisarzem politycznym nie będzie miał złudzeń. Nie będzie potrzeby rozważań teoretycznych. Okazanie łaski tym ludzkim bestiom stanowi obrazę dla całości świata zwierząt. Są oni uosobieniem*

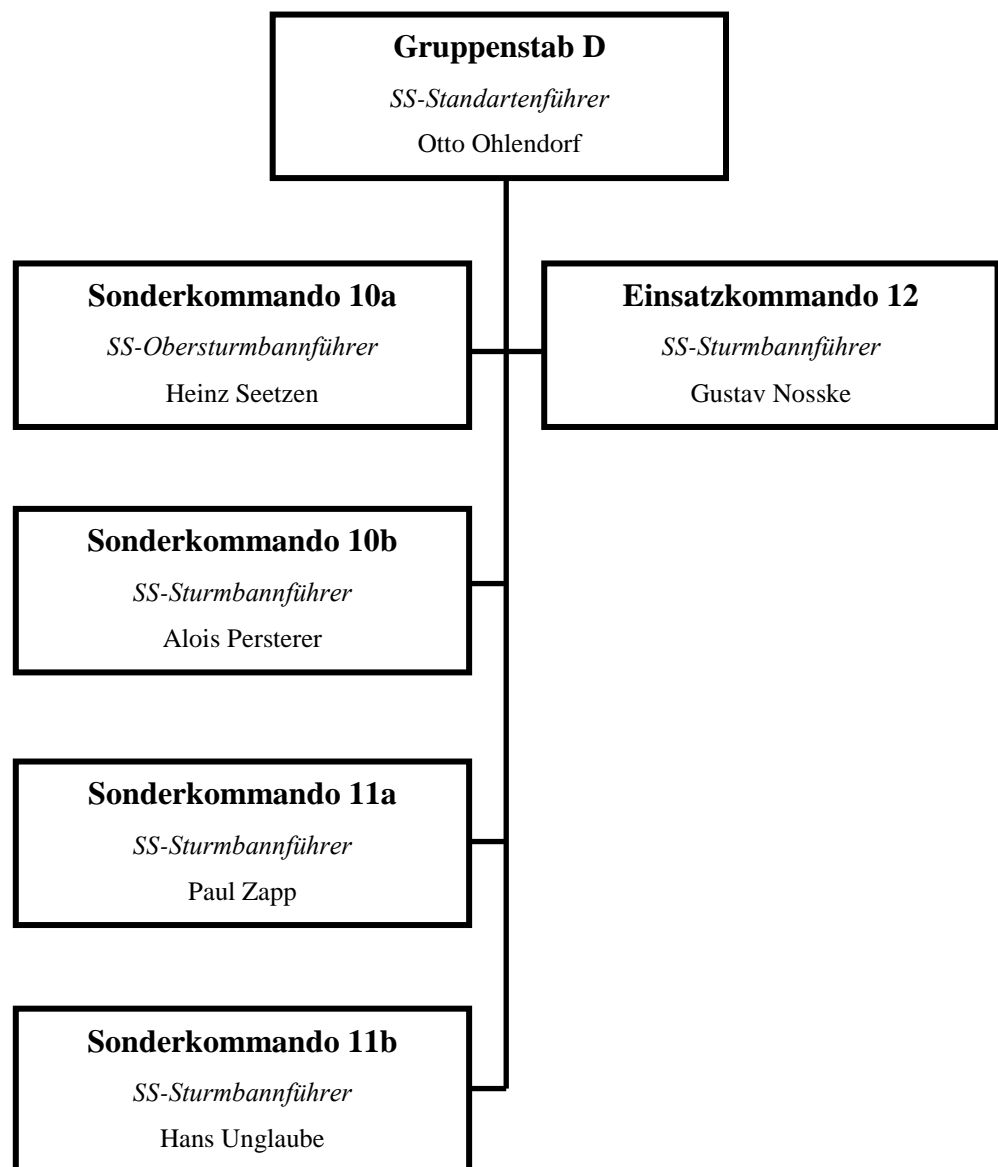
⁴¹⁶ 24 maja do dokumentu dodany został aneks przyzwalający na realizację wyroku jedynie jeśli nie naruszy on dyscypliny w oddziałach własnych. S. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu...*, s. 99-100.

⁴¹⁷ Modelowy przykład stanowią dowódcy *Sonderkommando 1a* oraz *Einsatzkommando 8*, którzy legitymowali się tytułem naukowym doktora.

⁴¹⁸ A. Hillgruber, *War in...*, s. 96.

najniższych i najbardziej nienawistnych odczuć wobec wszystkiego co w ludzkości dobre. W twarzach komisarzy zapisana jest historia szaleńczej rewolucji podludzi wobec szlachej krwi. Hordy, które prowadzą, przy pomocy terroru chcą wypłenić wszystko co składa się na współczesne, szczęśliwe życie⁴¹⁹.

Schemat III.3. Organizacja *Einsatzgruppe D* w czerwcu i lipcu 1941 roku

⁴¹⁹ Förster Jürgen, *The German Military's Image of Russia*, Ljubica 2004, s. 126-127.

6 czerwca opublikowany został dokument, który dla dalszego rozwoju grup specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst* uznać można za fundamentalny. Na mocy wydanego przez zwierzchnika *Oberkommando der Wehrmacht* – marszałka Wilhelma Keitla tak zwanego *Rozkazu o Komisarzach* (*Kommissarbefehl* lub *Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare*), w sposób jawny zaakceptowano zbrodnie wojenne jako integralny element prowadzenia działań. Na wstępie zaznaczono, iż *w walce przeciw bolszewizmowi nie można liczyć na dochowanie przez wroga podstawowych reguł człowieczeństwa, czy też prawa międzynarodowego. Szczególnie ze strony komisarzy politycznych wszelkiego rodzaju, będących właściwymi nośnikami oporu oczekuje się napełnionej nienawiścią, okrutnego i niehumanitarnego traktowania naszych uwięzionych*. Oznaczało to jednoznacznie, iż eksterminacja tej grupy żołnierzy, *nota bene* wyłączonych przez autorów dyrektywy z grona wrogich sił zbrojnych, a więc i postanowień konwencji międzynarodowych, których Niemcy były sygnatariuszem, ma charakter prewencyjny. Ponadto zastrzeżono, że w celu zwiększenia efektywności do zadań związanych z poszukiwaniem rzeszonej grupy osób, włączać należy lokalne społeczności, a pojmanych na zapleczu – natychmiast oddawać pod kuratelę członków *Einsatzkommandos*. Podpisany przez zastępcę szefa sztabu *Wehrmachtu* – generała Walthera Warlimonta dokument, dwie doby po zatwierdzeniu kolportowano do oficerów w sztabach *Heeresgruppen* i Armii, skąd, drogą ustną przekazywany miał być dalej⁴²⁰. Warto zaznaczyć, iż 18 sierpnia 1941 roku zakres dyspozycji rozszerzono na wszystkich członków władz radzieckich. 17 czerwca własną proklamację wydał także zwierzchnik *RSHA*. Według Reinharda Heydricha charakter wojny totalnej na Wschodzie wymagał likwidacji wszystkich działaczy komunistycznych oraz osób uznawanych za zagrożenie dla czystości krwi niemieckiej, a zatem przede wszystkim: Żydów, Cyganów oraz reprezentantów narodów azjatyckich.

Krótko przed rozpoczęciem największej w dziejach lądowej operacji militarnej doprecyzowano zadania, które zrealizować winni członkowie *Einsatzgruppen*. Najważniejszym z nich było oczyszczanie zajętych terytoriów z elementu niepożądanego z punktu widzenia decydentów w Berlinie – zadanie to spoczęło przede wszystkim na barkach funkcjonariuszy wywodzących się z szeregów Policji Bezpieczeństwa oraz Policji Porządkowej. Niemniej istotne okazało się ponadto zabezpieczenie budynków i zasobów archiwalnych władz radzieckich wraz z organami

---

⁴²⁰ *Der Kommissarbefehl*, NS-Archiv, [w:] <http://www.ns-archiv.de/krieg/1941/kommissarbefehl.php> (data dostępu 10.05.2011 r.).

terroru – dokonać tego mieli głównie osoby oddelegowane z ramienia *Sicherheistdienst*. W przeciwieństwie do kampanii prowadzonych wcześniej, ze zbioru tego wyłączono zakłady przemysłowe. Dodano zalecenie udzielania bezwarunkowej pomocy armii regularnej w zakresie zwalczania dywersji i sabotażu, a także działań antypartyzanckich. Wsparcia spodziewano się ponadto podczas eskortowania oraz pilnowania jeńców wojennych.

Z końcem przedostatniego tygodnia czerwca 1941 roku wszystkie pododdziały operacyjne przemieściły się na pozycje wyjściowe. *Einsatzgruppe A* stanęła w Prusach Wschodnich, a *Einsatzgruppen C i D* – w Małopolsce i Galicji. Z opóźnieniem do realizacji misji przystąpiło zgrupowanie Arthura Nebego, które dopiero dwudziestego trzeciego dnia miesiąca znalazło się w Poznaniu i stamtąd, przez Warszawę ruszyło na Białoruś. Wojna totalna, w swym najbardziej radykalnym wymiarze powoli stawała się faktem.

Działania Einsatzgruppe A

Zgromadzony na terenie Prus Wschodnich oddział *SS-Brigadeführera* Walthera Stahleckera przekroczył granicę niemiecko-radziecką krótko po pierwszych jednostkach sił zbrojnych. Zgodnie z planem, *Sonderkommando 1a* pomaszerować miało niemal od razu ku stolicy Estonii – Tallinowi, a oba większe zgrupowania – obsadzić stanowiska na Łotwie (*Einsatzkommando 2*) i Litwie (*Einsatzkommando 3*). Już 22 czerwca wyodrębnione zostało także dodatkowe *Sonderkommando – Tilsit*, którego zwierzchnictwo powierzono *SS-Standartenführerowi* Hansowi-Joachimowi Böhme. Niebawem przystąpiło ono do akcji likwidacyjnych w pasie litewskiego pogranicza.

Pierwsze ofiary w tej części frontu wschodniego – sześciu Żydów zamieszkujących wieś Grobina pod Lipawą, stracone zostały przez członków pododdziału *SS-Standartenführera* Martina Sandbergera już pierwszej nocy inwazji⁴²¹. Dwie doby później część funkcjonariuszy przekroczyła roгатki Kowna – miasta, które stanowić miało symbol eksterminacji wyznawców judaizmu w sektorze północnym. Zgodnie z doktryną inicjowania *spontanicznych* rozpraw ludności miejscowej z Żydami, rozpoczęto podżeganie do zbrodni lokalnych środowisk nacjonalistycznych. Jak się okazało, nie było to aż tak bardzo potrzebne – pierwsze zabójstwa odnotowano już krótko po opuszczeniu miasta przez Armię Czerwoną 23 czerwca (na przestrzeni czterdziestu ośmiu godzin z rąk Litwinów zginąć mogło nawet półtora tysiąca osób – w aktach terroru uczestniczyli prawdopodobnie więźniowie-kryminaliści, uwolnieni przez Rosjan na wieść o wybuchu wojny). Gdy członkowie Policji Bezpieczeństwa rozpoczęli swe urzędowanie, w Kownie pogrom już trwał. Głównym miejscem kaźni był rejon Warsztatów Lietukis. Jeden z żołnierzy *Wehrmachtu* obserwujących zajście zdradził jego przebieg już po upadku III Rzeszy: *Młody człowiek, prawdopodobnie Litwin, z podciągniętymi rękawami koszuli, uzbrojony w metalowy drąg wyciągnął z tłumy Żydów jednego mężczyznę, po czym zadał mu kilka ciosów w tył głowy. W ciągu trzech kwadransów zabił w ten sposób około czterdziestu-pięćdziesięciu osób. Następnie odłożył drąg, wszedł na stos ciał swych ofiar i na akordeonie zagrał hymn Litwy. Niecodzienna była także reakcja zebranych dookoła obserwatorów, w tym kobiet i dzieci. Gdy kolejni zabici padali na bruk, z tłumy słychać było oklaski, a kiedy zaczęł*

---

⁴²¹ Ezergailis Andrew, *The Holocaust in Latvia 1941-1944*, Waszyngton 1996, s. 211.

grać ludzie śpiewali⁴²². Niesławny kowneński siewca śmierci, jak w historiografii zwykle określać się mężczyznę opisanego powyżej, miał w ten sposób pomścić swych rodziców, którzy zostali internowani przez NKWD dwa dni wcześniej. Ofiarą podobnych mu zbrodniarzy, w tym – członków powołanej doraźnie Policji Pomocniczej (*Hilfspolizei*) padło do dnia 27 czerwca około czterech tysięcy Żydów⁴²³. Informacja o rozprawie znalazła się także w Raporcie Operacyjnym z ZSRR Nr 19 (*Ereignismeldung UdSSR Nr. 19*) sporządzonym 11 lipca 1941 roku: *Po opuszczeniu Kowna przez Armię Czerwoną jego mieszkańcy zabili około dwa i pół tysiąca Żydów podczas spontanicznej akcji odwetowej. Do tego, dodatkowe egzekucje przeprowadziła policja pomocnicza. Do tej pory w rejonie Kowna zabitych zostało około siedmiu tysięcy ośmiuset Żydów, uwzględniając pogromy oraz działania formacji litewskich*⁴²⁴. Oprócz tego, około dziesięć tysięcy osób rozstrzelanych zostało podczas kilkunastu zbiorowych egzekucji przeprowadzonych 28 czerwca⁴²⁵. Równocześnie, na terenie obiektów dawnej twierdzy carskiej zaczęto organizować obozy przejściowe i koncentracyjne. Do tego celu zaadoptowano Fort IV, Fort VII oraz Fort IX – wszystkie znalazły się w opublikowanym 1 grudnia 1941 roku tak zwany *Raporcie Jägera*, dokumentującym zbrodnię *Einsatzkommando 3*. Jednym z pierwszych był siódmy element umocnień – w sprawozdaniu z 6 lipca *Gruppenstab A* donosił do Berlina: *W Forcie VII przystąpiono do egzekucji. Został on przekształcony w obóz koncentracyjny. Podzielono go na dwie sekcje: 1. Żydowski mężczyźni, 2. Żydowskie kobiety i dzieci. Aktualnie przetrzymuje się tam około tysiąca pięciuset osób. Straż trzymają formacje litewskie. Oprócz tego zaznaczono, iż w innych miejscach uwięziono również tysiąc ośmiuset sześćdziesięciu Żydów, dwustu czternastu Litwinów, jednego Łotysza oraz szesnastu Polaków. Kolejny obóz koncentracyjny tworzony jest w Forcie IX*⁴²⁶. 2 lipca do Kowno wkroczyło *Sonderkommando 1b* – jego dowództwo ulokowało się w dawnym budynku należącym do związków zawodowych. Funkcjonariusze obsadzili ponadto siedzibę NKWD oraz

---

⁴²² Klee Ernst, *The Good Old Days*, Nowy Jork 1991, s. 31-32.

⁴²³ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 40-41.

⁴²⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19 vom 11. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport19.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁴²⁵ Friedländer Saul, *The years of extermination : Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*, Nowy Jork 2007, s. 267.

⁴²⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 14 vom 6. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport14.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

miejscowe więzienie⁴²⁷. Ustanowiono tymczasowe getto: *W Kownie powstała dzielnica żydowska. Wszystkich Żydów oznakowano wprowadzając naszywki w formie żółtej Gwiazdy Dawida o wymiarach 8 na 10 cm, noszonej na lewej piersi. W odrębnym miejscu przetrzymywane są kobiety i dzieci (...). Na właściwe getto przewidziano pobliską miejscowość Wiliampol. Nadzór nad osadzonymi oraz pomoc w ich likwidacji nakazano, liczącemu ćwierć tysiąca ochotników, litewskiemu zgrupowaniu specjalnemu⁴²⁸. Wszystkie przedsięwzięcia spotkały się z poparciem mieszkańców miasta: *Nastawienie społeczności Kowna jest dobre i całkowicie proniemieckie. Większość nie akceptuje rządu tymczasowego pułkownika Skirpy, oskarżając iż jest to jedynie grupa wojskowych dbających o swoje interesy. Ujawniają się dawne litewskie ugrupowania polityczne. Zyskałiśmy przychyłność rzymskokatolickiego biskupa Brizuyasa – wpływowej osoby na Litwie.* W tym samym Raporcie Operacyjnym donoszono także o rozbrojeniu w dniu 28 czerwca lokalnych oddziałów antyradzieckiej partyzantki – z członków ujawnionych zgrupowań utworzono pięciokompanijny batalion *Hilfspolizei*. Dwie kompanie podporządkowano bezpośrednio formacji Walthera Stahleckera, kolejna natomiast objęła straż nad internowanymi Żydami⁴²⁹.*

3 lipca do Wilna wkroczyli członkowie *Einsatzkommando 3*. Kolejnej doby zaangażowano ich do przeprowadzenia kilku egzekucji w Forcie VII w Kownie, w wyniku których życia pozbawiono czterystu szesnastu Żydów i czterdzieści siedem Żydówek⁴³⁰. Zwierzchnik – *SS-Standartenführer* Karl Jäger nawiązał współpracę ze sztabem, wchodzącego w skład *Einsatzgruppe B – Einsatzkommando 9*. Przez kilka kolejnych tygodni szalki obu zgrupowań będą się przenikać. W tym samym czasie ukonstytuowała się miejscowa Rada Żydowska (*Judenrat*), na czele z Szaulem Trockim, a wyznawców religii mojżeszowej oficjalnie wyłączono spod ochrony prawnej⁴³¹. Ósmego dnia miesiąca do działań, również przeciwko Polakom przystąpili podkomendni *SS-Sturmbannführera* Rudolfa Batza. Przy wsparciu stu pięćdziesięciu litewskich ochotników przeprowadzono operację rekwizycji dóbr ludzi objętych tak

---

⁴²⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 8 vom 2. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport8.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁴²⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19*.

⁴²⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 14*.

⁴³⁰ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchführungen Exekutionen (The Jäger Report)*, Jewish Virtual Library, http://www.holocaust-history.org/works/jaeger-report/htm/img001.htm.de?lang_from=pl (data dostępu: 8.03.2011 r.).

⁴³¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 12 vom 4. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport12.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

zwanym *traktowaniem specjalnym (Sonderbehandlung)*, w wyniku której w niemieckie ręce trafiło czterysta sześćdziesiąt tysięcy rubli w gotówce oraz znaczna liczba różnego rodzaju kosztowności. Kolejne półtora miliona zabezpieczono na kontach bankowych – zasoby te planowano przekazać kierownictwu Niemieckiego Frontu Pracy (*Deutsche Arbeitsfront*). Oprócz tego zawłaszczone zostały zasoby wileńskiego oddziału Instytutu Kultury Żydowskiej. Umiarkowanym sukcesem zakończyły się poszukiwania ukrytych magazynów uzbrojenia, zorganizowanych rzekomo przez polską konspirację⁴³².

13 lipca dziesięciu członków *Einsatzkommando 3* oraz kilkudziesięcioosobowa grupa litewskich ochotników utworzyli oddział specjalny – *Rolkommando Hamman*. Jego dowódcą mianowano *SS-Obersturmführera* Joachima Hamanna, a koordynatorem Litwinów – Bronikusa Norkusa. W składzie formacji znaleźli się przede wszystkim żołnierze odbudowywanych sił zbrojnych tego nadbałtyckiego państwa - *Tautinio Darbo Apsaugos Batalionas*. Operowali oni w okolicach granicy z Łotwą, do grudnia 1941 roku zabijając dziewięć tysięcy pięćset osiemdziesięciu pięciu Żydów⁴³³.

Tego samego dnia w Raporcie Operacyjnym Nr 21 donoszono do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy: *Efekty działań wszystkich oddziałów są satysfakcjonujące. Akcje likwidacyjne trwają pełną parą i mają miejsce niemal codziennie. Ich przeprowadzenie jest absolutnie bezwarunkowe i niezbędne*⁴³⁴.

Dwie doby później powołano kolejne zgrupowanie wspomagające *Einsatzgruppe A* na Litwie – Oddział Specjalny (*Ypatingas Būrys*), którego zwierzchnikiem był, mianowany osiem dni później, Juozas Sidlauskas. Formację, złożoną głównie z członków nacjonalistycznego *Zjednoczenia Strzelców Litewskich (Lietuvos Šaulių Sąjunga)* podporządkowano *Sicherheitsdienst*. Wstawili się oni zbrodniami na ludności cywilnej nie tylko w Wilnie, ale także w rejonie Nowej Wilejki, Niemenczyzna, Jaszun, Ejszyszek czy Świecian. Od czasu pierwszych egzekucji w Ponarach zwano ich także *Strzelcami Ponarskimi*⁴³⁵.

W pierwszym tygodniu Operacji *Barbarossa* do licznych zbrodni doszło także na Łotwie. 28 czerwca członkowie *Einsatzkommando 2* wkroczyli do Dźwińska, od razu zabijając grupę Żydów przetrzymywanych przez żołnierzy niemieckich w jednej z

---

⁴³² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 21 vom 13. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport21.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁴³³ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen*.

⁴³⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 21*.

⁴³⁵ Bubnys Arūnas, *Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)*, <http://www.genocid.lt/Leidyba/1/arunas1.htm> (data dostępu: 8.05.2011 r.).

synagog oraz kilkadziesiąt osób przypadkowo pojmanych na ulicach⁴³⁶. Kolejnej doby, na polecenie nowego burmistrza miasta – Roberta Bluzmanisa, w centrum zgromadzono wszystkich mężczyzn wyznających religię mojżeszową do sześćdziesiątego roku życia, którym rozkazano gołymi rękoma uporządkować ulice z ciał oraz zabitych koni. Po zakończeniu akcji wszyscy zostali straceni⁴³⁷; podczas egzekucji łotewscy strażnicy kazali ofiarom śpiewać popularną rosyjską piosenkę pod tytułem *Katjusza* i wykrzykiwać: *Heil Hitler!*⁴³⁸ Jeden z dźwińskich Żydów – Sema Szpugin, któremu udało się przeżyć wojnę w tamtejszym getcie wspominał: *Zabierali Żydów z ulic i przewozili do gmachu dyneburskiego więzienia gdzie poddawano ich torturom. Kazano na przykład kłaść się na ziemi, a innym przeskakiwać – kto nie był w stanie wykonać zadania odpowiednio szybko był na miejscu zabijany*⁴³⁹. Wszystkie te morderstwa uzasadniano chęcią odwetu za żydowsko-bolszewicki terror oraz dokonane w pierwszych dniach konfliktu podpalenia – notę zawierającą tę informację opublikowano na łamach czasopisma *Daugavpils Latviešu Avīze*.

2 lipca, prawdopodobnie z inicjatywy *SS-Sturmbannführera* Rudolfa Batza sformowane zostało trzystuosobowe *Sonderkommando Arājs* – grupa trzystu mężczyzn, przede wszystkim zafascynowanych ideami skrajnie prawicowymi studentów, dowodzona przez Viktora Arājsa, któremu od razu przyznano stopień odpowiadający *SS-Sturmbannführerowi*. Jego głównym zadaniem stało się wyeliminowanie przeciwników Rzeszy w pasie dawnego pogranicza łotewsko-radzieckiego – szacuje się, iż tylko latem 1941 roku członkowie wykonali egzekucje około dwudziestu sześciu tysięcy Żydów⁴⁴⁰. Po stronie niemieckiej w krótkim czasie opowiedzieli się także bojownicy, istniejącej w latach 1919-1939, *Gwardii (Aizsargu organizācija)* oraz faszystowskiego ugrupowania *Pērkonkrustus*⁴⁴¹. W samym Dźwińsku funkcjonowała również milicja pod wodzą kapitana armii łotewskiej Petersonsa, do której akces zgłosiło około dwieście czterdzieści osób, przede wszystkim dawnych żołnierzy i policjantów.

---

⁴³⁶ Iwens Sidney, *How Dark the Heavens: 1400 Days in the Grip of Nazi Terror*, Nowy Jork 1990, s. 54-55.

⁴³⁷ Gilbert Martin, *The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War*, Nowy Jork 1987, s. 126-129.

⁴³⁸ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 36.

⁴³⁹ Erenburg Ilia, *The Complete Black Book of Russian Jewry*, Nowy Jork 2002, s. 412.

⁴⁴⁰ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 90-91.

⁴⁴¹ Haberer Erich, *Intention and Feasibility: Reflections on Collaboration and the Final Solution*, [w:] "East European Jewish Affairs", Część 31, Wydanie 2/2001, s. 69.

Po wzmocnieniu sił Służby Bezpieczeństwa w wymienionym powyżej mieście siłami *Sonderkommando 1b*, 8 lipca rozpoczęła się kolejna fala eksterminacji jego żydowskich mieszkańców. W pierwszej kolejności w miejscach odosobnienia zamknięto tysiąc dwieście pięćdziesiąt osób, z czego zaledwie siedemdziesiąt pięć nie wyznawało judaizmu. Wszystkich ich rozstrzelano między dziewiątym a jedenastym dniem miesiąca⁴⁴² – ciała spoczęły w masowych grobach wykopanych niedaleko dworca kolejowego. Jak, po zakończeniu drugiej wojny światowej wspominał Sidney Iwens, któremu udało się przetrwać holokaust na Łotwie, ludzi mordowano w grupach po czterech, a wykonawcami wyroku byli Łotysze nadzorowani przez niemieckiego oficera. Całe zajście miało być filmowane⁴⁴³. Po tej egzekucji w Dźwińsku pozostawiono przy życiu jedynie tych Żydów, którzy przedstawiali realną wartość produkcyjną dla okupanta – przede wszystkim rzemieślników⁴⁴⁴. 18 lipca na przedmieściu Griva zaczęto budowę getta. Pierwsi Żydzi zostali osadzeni w jego granicach po ośmiu dobach – niektórych zmuszono do forsownego, blisko pięćdziesięciokilometrowego marszu. 28 lipca, przy asyście łotewskiej milicji, stracono grupę osób starszych i chorych⁴⁴⁵.

4 lipca *Gruppenstab A* wraz z członkami pododdziału *SS-Standartenführera* Martina Sandbergera oraz elementami *Einsatzkommando 2* zameldował się w Rydze, skąd nadzorować miał działania zmierzające do zabezpieczenia rejonu koncentracji jednostek Grupy Armii Północ. To właśnie tego dnia *Einsatzgruppe A* po raz pierwszy doniosła o stratach – jeden z jej członków, nie wymieniony z imienia i nazwiska, został lekko ranny. Przyczyn nie podano. Dwa dni potem miała miejsce pierwsza egzekucja. Poprzedził ją pogrom, do którego sygnałem stało się podpalenie przez nacjonalistów ryskich synagog – akcję tę zainicjował *SS-Sturmbannführer* Horst Barth, a zakończyła się ona śmiercią czterystu osób. Kolejne dwa tysiące trzysta rozstrzelano w ciągu dwudziestu czterech godzin⁴⁴⁶. Ponad dwa tysiące sześciuset aresztowano. Sukcesem *Sicherheitsdienst* stało się uzyskanie przychylności ze strony zwierzchnika Kościoła Prawosławnego na Łotwie – metropolity Siergieja, manifestującego swą wrogość wobec komunizmu, jak również zabezpieczenie znacznej części radzieckich archiwów

---

⁴⁴² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24 vom 16. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport25.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁴⁴³ S. Iwens, *How Dark...*, s. 55.

⁴⁴⁴ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 276.

⁴⁴⁵ S. Iwens, *How Dark...*, s. 60.

⁴⁴⁶ E. Haberer, *Intention and Feasibility...*, s. 69.

urzędowych⁴⁴⁷. Pomniejsze oddziały wydzielone rozstrzelały także tysiąc sześćset osób w mniejszych miejscowościach położonych wokół miasta⁴⁴⁸. 11 lipca proklamowano zakończenie pogromów, a kontrolę policyjną przejęła *Geheime Staatspolizei*⁴⁴⁹.

Sześć dni później zabijać zaczęto w jeszcze innym miejscu Łotwy – lesie Kazinu, gdzie do końca sierpnia życia pozbawiono dwa i pół tysiąca ludzi⁴⁵⁰. Wcześniej, od trzeciego dnia miesiąca do rozprawy z wyznawcami religii mojżeszowej przystąpiono także w Lipawie – w wyniku pierwszej, nadzorowanej przez lokalnego Komendanta SS i Policji Fritza Dietricha oraz przeprowadzonej przez *Teilkommando* wyłonione spośród podkomendnych *SS-Sturmbannführera* Rudolfa Batza, życie straciło czterysta osób, a 8 lipca – kolejne trzysta. Przy aktywnym udziale Łotyszy zniszczona została synagoga, a Żydom nakazano osobiście bezcześcić jej zawartość. Potem wszystkich zabito na wydmach w rejonie miejscowości Skede. Od piętnastego dnia miesiąca urządzono także masowy mord na żydowskich kobietach i dzieciach – zginęło ich wówczas dwa tysiące osiemset. Całość fotografowano i uwieczniano na taśmie filmowej.

18 lipca sztab jednostki Walthera Stahleckera zmienił miejsce rezydowania i pojawił się w Pskowie. W podziemiach miejscowej placówki *NKWD* odkryto zmasakrowane ciała sześćdziesięciu osób, które okazano mieszkańcom miasta. W odwecie zorganizowana została pokazowa egzekucja, w trakcie której rozstrzelano osiemdziesięciu Żydów. Powołano również namiastkę policji kryminalnej, na której czele stanął sędzia o nazwisku Alexander⁴⁵¹. 23 lipca *Gruppenstab A* przeniesiono do Nowego Siola. W tym czasie *Sonderkommando Ia* przez Dorpat przenieśli się do Parnawy, a *Sonderkommando Ib* – do Ostrowa⁴⁵².

Od początku Operacji *Barbarossa* aktywnością wykazywało się również *Sonderkommando Tilsit*. Już 24 czerwca w miejscowości Garsden rozstrzelanych zostało dwieście jeden osób. Dwie doby później, nad rowami przeciwczołgowymi pod Kretygną zamordowano dwustu trzynastu żydowskich mężczyzn i jedną kobietę⁴⁵³, co

---

⁴⁴⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19.*

⁴⁴⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24.*

⁴⁴⁹ Kaufmann Max, *The Destruction of the Jews of Latvia*, Monachium 1947, s. 20.

⁴⁵⁰ *Mass murder of Jews in Latvia*, Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/latvia.html> (data dostępu: 12.03.2011 r.).

⁴⁵¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 26 vom 18. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport26.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁴⁵² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24.*

⁴⁵³ *Geheime Staatspolizei. Staatspolizeistelle Tilsit. Enschreiben. 1. Juli 1941*, United States Holocaust Memorial Museum, sygnatura: RG 11.001M.01.

stanowiło odwet za rzekome naprowadzanie radzieckiej artylerii na cele położone w obrębie miasta przez lokalną gminę. Pięćdziesięciu innych aresztowano. 27 czerwca stu jedenastoosobową grupę stracono w Palandze. Tym razem była to kara za współpracę z Armią Czerwoną podczas odwrotu oraz zamach na niemieckiego oficera⁴⁵⁴. Do wymienionych miejscowości funkcjonariusze powrócili po raz kolejny na początku lipca, zanim jednak to się stało – w dwóch egzekucjach zorganizowanych drugiego i trzeciego dnia miesiąca w Taurogach zabito dwieście pięćdziesiąt pięć osób, w Georgenburgu – trzysta dwadzieścia dwie (w tym pięć kobiet), Augustowie – trzysta szesnaście (w tym dziesięć kobiet), a Mariampolu – sześćdziesiąt osiem. Żydzi ginęli również w okolicy Władysława (sto dziewięćdziesiąt dwie osoby) i Schmallingken (jedna osoba)⁴⁵⁵. Kilkakrotne ataki na społeczność wyznającą judaizm zamieszkującą Kretynę sprawiły, iż w ciągu kilku kolejnych tygodni przy życiu nie ostał się nikt z siedemsetosobowej gminy.

Początek sierpnia 1941 roku w dzienniku *Einsatzgruppe A* zapisał się przede wszystkim rozpoczęciem pierwszego przedsięwzięciem likwidacji Żydów dźwińskich. Aby podołać mu organizacyjnie, do działań wciągnięta została łotewska milicja, której członkowie już z końcem lipca roznieśli wieść o powstaniu nowego getta kilka kilometrów od rogatek miasta. W pierwszej grupie przeznaczonej do *deportacji* znalazło się dwa tysiące osób⁴⁵⁶. Zamiast do miejsca osiedlenia skierowano ich wszystkich nad masowe groby przygotowane uprzednio w lasach Pogulianka. Jeden ze świadków wspominał po zakończeniu wojny, iż część funkcjonariuszy była pijana. Najmłodsze dzieci pogrzebano bez zastrzelenia. Działania te trwały przez trzy kolejne tygodnie, nasilając się około 18 lub 19 sierpnia (tego dnia przed plutonem egzekucyjnym stanęło czterystu wychowanków dźwińskiego domu dziecka). Łącznie w okresie tym zamordowanych mogło zostać nawet siedem i pół tysiąca osób⁴⁵⁷. Wpisały się one w ogół trzydziestu tysięcy zabitych do tego czasu jedynie w granicach Łotwy⁴⁵⁸.

Działania zmierzające do osiągnięcia stanu *Judenrein* trwały także na Litwie. 12 sierpnia, spośród funkcjonariuszy podporządkowanych *SS-Standartenführerowi* Karlowi Jägerowi wydzielono *Sonderkommando* odpowiedzialne za pacyfikację Wileńszczyzny. W wyniku pierwszej fali egzekucji przeprowadzonych w stolicy

---

⁴⁵⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 14.*

⁴⁵⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19.* 18 lipca meldowano, iż na pograniczu rosyjsko-litewskim ofiarami akcji likwidacyjnych padły trzy tysiące trzysta dwie osoby. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 26.*

⁴⁵⁶ S. Iwens, *How Dark...*, s. 53.

⁴⁵⁷ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen.*

⁴⁵⁸ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 210.

regionu zamordowano czterysta sześćdziesiąt jeden osób. Pozostałe operacje, prowadzone do 25 listopada przedstawiono w Tabeli III.1. Kolejny oddział wydzielony – *Sonderkommando 1c* pod dowództwem *SS-Sturmbannführera* Kurta Graafa oddelegowano do Nataljewki i Krasnogwardziecka.

Einsatzkommando 3 dokonało także zbrodni na trzech tysiącach dwustu Żydach, w tym kobietach i dzieciach, oraz siedmiu osobach innej narodowości w miejscowości Rokisis między 15 a 16 sierpnia⁴⁵⁹. Trzy dni później, w ramach akcji odwetowej za akt sabotażu, tysiąc osiemset dwanaście osób stracono w kowneńskim Forcie VII. 22 sierpnia rozstrzelano dwustu sześćdziesięciu dziewięciu pacjentów szpitala psychiatrycznego w łotewskiej wsi Aglona, a wraz z nimi dwieście siedemdziesiąt siedem kobiet i czterdzieścioro ośmiu dzieci⁴⁶⁰. W tym czasie kończyły się także, zorganizowane od osiemnastego dnia miesiąca egzekucje w Rosieniach – tutaj ofiarą padło dziewięćset sześciu dorosłych Żydów oraz tysiąc dwadzieścioro dzieci. Dobę później, podkomendni Karla Jägera zastrzelili siedem tysięcy pięćset trzydzieści dwie osoby w Poniewieżu. W grupie tej znalazły się cztery tysiące sześćset dwie kobiety oraz tysiąc sześćset dziewięćset dzieci⁴⁶¹.

24 sierpnia 1941 roku sztab *Einsatzgruppe A* przeniesiony został do Pesje. Po raz pierwszy wówczas podjęto zagadnienie udziału funkcjonariuszy w operacjach wymierzonych przeciwko radzieckim oddziałom partyzanckim. 2 września jako siedzibę obrano Kikerino.

Swego zbrodniczego marszu *Einsatzkommando 3* nie zaprzestało w ostatnich dniach lata. 1 września w Mariampolu, od kul funkcjonariuszy zginęło pięć tysięcy dziewięćdziesiąt osób, w tym tysiąc osiemset dwanaście kobiet oraz tysiąc czterysta czworo dzieci. Rozstrzelano także jedną Niemkę – żonę miejscowego Żyda, która nie chciała w ostatnich chwilach opuścić męża. Cztery dni potem w Ukmerge stracono cztery tysiące siedemset dziewięć osób, z czego mężczyźni stanowili grupę mniej niż tysiąc trzystu. Kolejnej doby, egzekucją czterystu dwunastu ludzi, zakończono rozprawę z gminą w Georgenburgu. 12 września, podwładni *SS-Standartenführera* Karla Jägera przeprowadzili uderzenie odwetowe na wieś Ususalis, której mieszkańców podejrzewano o wspieranie lokalnej grupy konspiracyjnej – przewencyjnie

---

⁴⁵⁹ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen.*

⁴⁶⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 88 vom 19. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport88.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁴⁶¹ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen.*

zamordowano czterdzieści trzy osoby. Niedługo potem, przy współudziale z litewską milicją, zorganizowano rajd w kierunku: Proniai, Rosienie, Rokiszki oraz Sarasai, w efekcie którego w masowych grobach spoczęło kilka kolejnych tysięcy osób.

Tabela III.1. Egzekucje przeprowadzone na Wileńszczyźnie przez oddział wydzielony *Einsatzkommando 3* (okres od 12 sierpnia do 25 listopada 1941 roku, porządek chronologiczny)

Data egzekucji	Miejsce egzekucji	Ofiary
1 września (egzekucje od 12 sierpnia)	Wilno	425 Żydów 19 Żydówek 17 Litwinów
2 września	Wilno	864 Żydów 2019 Żydówek 817 dzieci żydowskich
12 września	Wilno	993 Żydów 1570 Żydówek 771 żydowskich dzieci
17 września	Wilno	337 Żydów 687 Żydówki 247 żydowskich dzieci 4 Litwinów
20 września	Niemenczyn	128 Żydów 176 Żydówek 99 żydowskich dzieci
22 września	Nowowilejka	468 Żydów 495 Żydówek 196 żydowskich dzieci
24 września	Riesa	512 Żydów 744 Żydówek 512 żydowskich dzieci

25 września	Jaszuny	215 Żydów 229 Żydówek 131 żydowskich dzieci
27 września	Rysiski	989 Żydów 1636 Żydówek 821 żydowskich dzieci
Dzień nieznany, koniec września	Troki	366 Żydów 483 Żydówki 597 żydowskich dzieci
4 października	Wilno	432 Żydów 1115 Żydówek 436 żydowskich dzieci
6 października	Semiliski	213 Żydów 359 Żydówek 390 żydowskich dzieci
9 października	Święciany	1169 Żydów 1840 Żydówki 717 żydowskich dzieci
16 października	Wilno	382 Żydów 507 Żydówek 257 żydowskich dzieci
21 października	Wilno	718 Żydów 1863 Żydówki 583 żydowskich dzieci
25 października	Wilno	1766 Żydówek 821 żydowskich dzieci
27 października	Wilno	946 Żydów 184 Żydówki 73 żydowskie dzieci
		382 Żydów

30 października	Wilno	789 Żydów 362 żydowskie dzieci
6 listopada	Wilno	340 Żydów 749 Żydówek 252 żydowskie dzieci
19 listopada	Wilno	76 Żydów 77 Żydówek 18 żydowskich dzieci 6 Rosjan (jeńcy wojenni) 8 Polaków
20 listopada	Wilno	3 Rosjan (jeńcy wojenni)
25 listopada	Wilno	9 Żydów 46 Żydówek 8 żydowskich dzieci 1 Polak
Łącznie	Sierpień i wrzesień	17567 osób
	Październik	16304 osoby
	Listopad	1593 osoby

Ostatni tydzień września 1941 roku odznaczył się osadzeniem w ryskim więzieniu trzech tysięcy pięciuset sześćdziesięciu dziewięciu osób podejrzanych o sympatyzowanie z ruchem komunistycznym. Dołączyło do nich stu siedemdziesięciu dwóch Żydów oraz stu szesnastu innych – głównie oskarżonych o przygotowywanie lub przeprowadzenie akcji sabotażowych albo złodziejstwo. Aresztowania przeprowadzono także w Dorpacie – spośród tysiąca dwustu osób rozstrzelano czterysta pięć (w tym pięćdziesięciu Żydów). Pozostały po czasie zwolniono⁴⁶². 26 września, kolejna *akcja oczyszczająca (Säuberungaktion)* zorganizowana była w Kownie – w grupie tysiąca sześciuset ośmiu zamordowanych blisko jedną trzecią stanowiły dzieci. Dwie doby

⁴⁶² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 88.*

później kolejnemu już podziałowi uległo *Einsatzkommando 3*. W krótkim czasie *Teilkommando* wyruszyło w kierunku Mińska, prowadząc egzekucje Żydów oraz ludności cywilnej podejrzanej o wspieranie partyzantki między innymi w okolicach Płasznicy, Bobra oraz Uzdy. *Gruppenstab A* przeniósł się do Rygi, a stałe placówki powołano ostatecznie w Kownie oraz Tallinie.

1 października miał miejsce wypadek, stanowiący ewidentny wyjątek w dziejach jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa na froncie wschodnim. Podczas transportu do miejsca straceń ustanowionego w okolicy litewskiej miejscowości Zagare, Żydzi wznieśli bunt. W sukurs przyszedł im miejscowy oddział partyzancki, w efekcie czego zajście nabrało cech walki zbrojnej. Zryw szybko stłumiono, zabijając na miejscu sto pięćdziesiąt siedem osób. Pozostałych dwa tysiące dwustu trzydziestu sześciu rozstrzelano na miejscu przeznaczenia.

W piątym miesiącu obecności funkcjonariuszy na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich dwie kolejne operacje zorganizowano w Kownie. Egzekucja karna w Forcie IX, stanowiąca odpowiedź władz okupacyjnych na zorganizowany przez Żydów zamach na niemieckiego policjanta, przyniosła tysiąc osiemset czterdzieści pięć ofiar. Kolejna, będąca elementem poszukiwań uciekinierów z getta dwudziestego dziewiątego dnia miesiąca – dziewięć tysięcy dwieście⁴⁶³. Za obiema stali członkowie zgrupowania *SS-Standartenführera* Karla Jägera.

Rozprawa z wyznawcami judaizmu cały czas trwała w Dźwińsku. Max Kaufmann – członek tamtejszej gminy opisał w roku 1947 egzekucję Maszy Schneider: *Pewnej niedzieli na ulicy zapanowało poruszenie. Po chwili usłyszeliśmy strażników, którzy ogłosili, iż wszyscy będą świadkami tego co spotyka wszystkich ukrywających swoje żydowskie pochodzenie. Następnie, ze sznurem na szyi wyprowadzono piękną, młodą kobietę, która następnie, na oczach tłumu została powieszona*⁴⁶⁴. Ponadto w sektorze Lipawa-Wolmar, między 18 a 24 października kilka egzekucji przeprowadziło *Einsatzkommando 2* – zestawiono je w Tabeli III.2. Przyniosły one, z wyłączeniem miejscowości Madona, całkowite wyniszczenie tamtejszej społeczności żydowskiej. Zaznaczono, iż podczas bytności na terenie Lipawy, funkcjonariusze zabezpieczyli w

---

⁴⁶³ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen.*

⁴⁶⁴ M. Kaufmann, *The Destruction...*, s. 104.

jednym z domów zapas trującego alkaloidu – strychniny, w ilości zdolnej uśmiercić około tysiąca osób⁴⁶⁵.

Zdecydowane kroki przedsięwzięto ponadto w dzisiejszej stolicy Łotwy. 25 października na Przedmieściu Moskiewskim wydzielono zamkniętą, ogrodzoną drutem kolczastym dzielnicę żydowską. Dwa dni wcześniej, wszystkim judaistom nakazano przenieść się tam najpóźniej w ciągu czterdziestu ośmiu godzin⁴⁶⁶. Stanowiło to urzeczywistnienie planów, jakie sztab *Einsatzgruppe A* powziął piętnastego dnia miesiąca wraz z Komisarzem Rzeszy *Ostland* – Hinrichem Lohse, dążącym do likwidacji wszystkich Żydów w Rydze⁴⁶⁷. Jego kolejnym elementem była budowa obozu koncentracyjnego w, położonym osiemnaście kilometrów na południowy-wschód od miasta, Salapsils. Proces ten nadzorował koordynator *Gestapo* i Policji Kryminalnej przy *Gruppenstab A* – *SS-Sturmbannführer* Rudolf Lange (od grudnia 1941 roku – dowódca Policji Bezpieczeństwa na Łotwie), a w skład kadr włączono część członków wspomnianego wcześniej *Sonderkommando Arājs*. Pierwszą grupę więźniów stanowili jeńcy radzieccy przeniesieni ze *Stalag 350/Z* oraz Żydzi deportowani z Czech i Niemiec⁴⁶⁸.

Od 6 października *Einsatzgruppe A* przystąpiła do aktywnego zwalczania sabotażystów oraz grup dywersyjnych w swym sektorze operacyjnym. Pierwszą akcję przeprowadzono w okolicach Słucka. Dobę później *SS-Brigadeführer* Walther Stahlecker wraz z kierownictwem jednostki zajął kwatery w Krasnogwardziecku.

---

⁴⁶⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 131 vom 10. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport131.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁴⁶⁶ M. Kaufmann, *The Destruction...*, s. 20.

⁴⁶⁷ *Comprehensive Report of Einsatzgruppe A Operations up to 15 October 1941*, [w:] *Nazi Conspiracy and Aggression*, Tom VII, Waszyngton 1946, s. 968.

⁴⁶⁸ Angrick Andrej, *The Final Solution in Riga*, Darmstadt 2006, s. 244-246.

Tabela III.2. Egzekucje przeprowadzone w rejonie Lipawa-Wolmar przez *Einsatzkommando 2* (okres od 18 do 24 października 1941 roku, porządek alfabetyczny)

Miejsce	Liczba zabitych
Alūksne	12 osób
Lipawa	28 osób
Ryga	121 osób
Valk	15 osób
Wenden	12 osób
Wolmar	83 osoby
Smilton	7 osób

Kolejny tydzień zaowocował zastrzeleniem dwustu sześćdziesięciu dywersantów⁴⁶⁹. 13 października podjęto działania przeciwko grupie byłych żołnierzy Armii Czerwonej, którzy zbiegli łodzią skradzioną w kurlandzkim miasteczku Osel. Pojmano ich przy współpracy z lokalną *Hilfspolizei* – podczas wymiany ognia jeden z Rosjan poległ⁴⁷⁰. W tym samym czasie rozbito pięćdziesięciosześcioosobowy oddział sabotażowy odpowiedzialny za ataki na niemieckie transporty zmierzające z Rygi w kierunku Madony. W rękach funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa znalazła się długa broń, moździerz z piętnastoma granatami oraz radiostacja⁴⁷¹. Podjęto również działania w kierunku Krasnego Sioła – do 5 listopada stracono tam sto osiemnaście osób i aresztowano siedemdziesiąt⁴⁷².

⁴⁶⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 116 vom 17. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport116.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁴⁷⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 131*.

⁴⁷¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 133 vom 14. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport131.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁴⁷² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 136 vom 21. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport136.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

Na początku listopada *Gruppenstab A* zameldował się w Nataljewce. Czwartego dnia miesiąca nastąpiła także zmiana na stanowisku dowódcy *Einsatzkommando 2* – Rudolfa Batza zastąpił, od 1934 roku pracujący w Służbie Bezpieczeństwa doktor prawa, *SS-Obersturmbannführer* Eduard Strauch⁴⁷³. Trzy dni później członkowie *Sonderkommando 1b* przystąpili do czterodniowej pacyfikacji getta w Mińsku, mającego na celu przygotować grunt pod deportacje z Niemiec. Gdy 10 listopada do współczesnej stolicy Białorusi przybył pierwszy transport Żydów z Hamburga, w masowych grobach pod miastem spoczywało już ponad sześć tysięcy ciał⁴⁷⁴. Jak stwierdzono w Raporcie Operacyjnym Nr 151, *część Żydów posiadała kompletnie mylny obraz swej przyszłości. Uważali, że są pionierami, skierowanymi w na Wschód w celach kolonizacyjnych*⁴⁷⁵.

Podobną operację przeprowadzono w dniach od 8 do 10 listopada w Dźwińsku – podczas egzekucji w rejonie Meżeciems, nadzorowanej przez dwudziestopięcioletniego *SS-Obersturmführera* Günthera Tabberta, zamordowano około trzech tysięcy ludzi⁴⁷⁶. 25 listopada wymordowano dwa tysiące dziewięćset trzydziestu czterech berlińskich, monachijskich oraz frankfurckich Żydów przywiezionych do Kowna. Cztery doby później proceder powtórzono wobec dwóch tysięcy członków gmin Wiednia i Wrocławia⁴⁷⁷. W rejonie stacjonowania sztabu życie straciło kolejne osiemset pięćdziesiąt pięć osób (data egzekucji to prawdopodobnie 20 listopada).

25 listopada w sztabie *Einsatzgruppe A* przygotowane zostało zestawienie wyników pięciomiesięcznej działalności. Obliczono, iż *Sonder-* i *Einsatzkommandos* wykonały wyrok śmierci na łącznej liczbie stu trzydziestu sześciu tysięcy czterystu dwudziestu jeden Żydach (wliczając kobiety i dzieci), tysiąc sześćdziesięciu czterech nieżydowskich sympatykach reżimu radzieckiego, sześćset pięćdziesięciu trzech pensjonariuszach szpitali psychiatrycznych, pięćdziesięciu sześciu partyzantach, czterdziestu czterech Polakach, pięciu Cyganach oraz jednym Ormianinie. Dawało to sumarycznie sto trzydzieści osiem tysięcy dwieście czterdzieści cztery ofiary⁴⁷⁸.

---

⁴⁷³ Pozostanie on na stanowisku do 3 grudnia, kiedy to zastąpi go *SS-Sturmbannführer* Rudolf Lange. Wiosną 1942 roku Strauchowi powierzono dowodzenie *Sonderkommando 1b*.

⁴⁷⁴ Ostatecznie ofiarami pacyfikacji padło sześć tysięcy sześciuset dwudziestu czterech Żydów.

⁴⁷⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 151 vom 5. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport151.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

⁴⁷⁶ M. Gilbert, *The Holocaust...*, s. 179.

⁴⁷⁷ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen*.

⁴⁷⁸ A. Hillgruber, *War in...*, s. 98.

Od tego okresu członków jednostki, na wniosek dowódcy 18. Armii – generała Georga von Kuchlera, włączono także do działań związanych z rejestracją osób deklarujących narodowość niemiecką, zamieszkałych w krajach nadbałtyckich⁴⁷⁹.

30 listopada przystąpiono do realizacji przedsięwzięcia, które stanowi jeden z symboli zagłady wyznawców religii mojżeszowej na Wschodzie. Koordynatorem wielkiej akcji likwidacyjnej w Rydze został, oddelegowany specjalnie do tego zadania Wyższy Dowódca SS i Policji w Kijowie, a zarazem jeden z największych zbrodniarzy okresu drugiej wojny światowej *SS-Obergruppenführer* Friedrich Jaeckeln. Początki jej planowania sięgały piątego dnia miesiąca, kiedy to spośród funkcjonariuszy wyłoniono pięćdziesięciosobowe *Sonderkommando*, mające stanowić rdzeń operacji⁴⁸⁰. W sukurs przyjść im miało dwudziestu towarzyszy z *Einsatzkommando 2*⁴⁸¹. Tydzień później do stolicy Łotwy dotarła oficjalna dyrektywa *Reichsführera SS* Heinricha Himmlera, nakazująca likwidację tamtejszej społeczności getta w związku z przygotowywanymi w Austrii transportami⁴⁸². Jako punkt dowodzenia wyznaczono wówczas jeden z najbardziej reprezentacyjnych gmachów – tak zwany *Ritterhaus*. Zgodnie z planem, by osiągnąć zamierzony efekt należało utrzymać dzienną wydajność dwunastu tysięcy zabitych. Tak duża liczba przyszłych ofiar wymagała także zaangażowania znacznych sił porządkowych – jak obliczył Andrew Ezergailis z pomocą członkom Służby Bezpieczeństwa oraz *Sicherheitspolizei* przyszło tysiąc siedemset niemieckich policjantów (i prawdopodobnie żołnierzy) oraz ochotników wywodzących się z łotewskiej Policji Pomocniczej⁴⁸³. Przygotowania miejsca straceń, w tym wykopanie sześciu masowych grobów zdolnych pomieścić mniej więcej dwadzieścia pięć tysięcy ciał podjął się Ernst Hennicker. Na miejsce kaźni wytypowano las w okolicy małej stacji kolejowej Rumbula, leżącej na trasie Ryga-Dźwińsk, przez miejscowych nazywany *Kruczym (Vārnu mežs)*. Od postronnych obserwatorów osłaniało go, leżące ćwierć kilometra od torów wzgórze. Kopaniem zajęło się dwustu pięćdziesięciu jeńców z Armii Czerwonej. By ułatwić proces zabijania, każdy z dołów miał kształt odwróconego stożka, z tarasami ułożonymi na określonych wysokościach. Gotowe były

---

⁴⁷⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 140 vom 1. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport140.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁴⁸⁰ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 251.

⁴⁸¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 151*.

⁴⁸² Fleming Gerald, *Hitler and the Final Solution*, Berkeley 1994, s. 75.

⁴⁸³ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 242.

na tydzień przed początkiem przedsięwzięcia⁴⁸⁴. Oprócz tego na potrzeby SD zarekwirovano kilkanaście cywilnych ciężarówek – łącznie park maszynowy liczył wówczas dwadzieścia pięć samochodów⁴⁸⁵.

27 listopada część dzielnicy żydowskiej (rejon ulicy Ludzas) ogrodzono drutem kolczastym tworząc tak zwane małe getto. Dobę potem wydzielono cztery budynki, do których przeniesieni zostali mężczyźni w sile wieku. Jak stwierdził jeden ze świadków – Alfred Winter: *teraz Żydzi mogli już tylko pracować. Całokształt w miarę normalnego życia został zlikwidowany. Zwierzęta nadal chroniono prawem, ale bycie Żydem na Łotwie oznaczało zejście poniżej ich poziomu. Jedyne co mogłeś robić to pracować lub umrzeć*⁴⁸⁶. Pozostałej części mieszkańców nakazano przygotować się do deportacji – każdemu pozwolono zabrać dwudziestokilogramowy bagaż⁴⁸⁷.

29 listopada w wyznaczonym rewirze znalazły się cztery tysiące mężczyzn oraz trzysta kobiet – przede wszystkim krawcowych i szwaczek, które na krótki czas internowano w ryskim więzieniu⁴⁸⁸. Tego samego dnia w sali konferencyjnej Ritterhaus Friedrich Jaeckeln zorganizował, drugą już w ciągu ostatnich dwóch dób odprawę. Zgodnie z zaleceniem zwierzchnika Policji Bezpieczeństwa w Rydze – Karla Heise, początek uderzenia wyznaczono na godzinę 4:00 dnia kolejnego. W razie stawiania jakiegokolwiek oporu nakazano wykonywać wyroki na miejscu⁴⁸⁹. Prawdopodobnie również wówczas zaaprobowano uczestnictwo obserwatorów oddelegowanych przez Wehrmacht – informacja o planowanej masakrze dotarła do dowódców stacjonujących w okolicy jednostek dwadzieścia cztery godziny wcześniej⁴⁹⁰.

Przed nastaniem świtu, w mroźną niedzielę 30 listopada 1941 roku bramy dzielnicy żydowskiej w Rydze przekroczyli funkcjonariusze *Einsatzgruppe A* oraz ochotnicy łotewscy. Cytowany wcześniej Max Kaufmann, któremu udało się przeżyć hekatombę wspominał, iż wielu napastników było pod wpływem alkoholu – ich radykalne reakcje już w pierwszych godzinach przynieść miały około tysiąca ofiar⁴⁹¹. Obraz ewakuacji w sposób dokładny przedstawiła po zakończeniu drugiej wojny światowej także mieszkanka getta – Frida Michelson: *Wstawał ranek. Niekończąca się*

⁴⁸⁴ G. Fleming, *Hitler and...*, s. 100.

⁴⁸⁵ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 242.

⁴⁸⁶ Winter Alfred, *Rumbula Viewed From The Riga Ghetto*, [w:] Rumbula.org, <http://www.rumbula.org/bookexcerpt.htm> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁴⁸⁷ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 302-303.

⁴⁸⁸ Michelson Frida, *I survived Rumbuli*, BMW 1982, s. 75-77.

⁴⁸⁹ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 245.

⁴⁹⁰ G. Fleming, *Hitler and...*, s. 87.

⁴⁹¹ M. Kaufmann, *The Destruction...*, s. 33.

kolumna ludzi, nadzorowana przez uzbrojonych policjantów. Młode kobiety, kobiety z dziećmi na rękach, starsi i niedołężni wspomagani przez swych sąsiadów, młodzi chłopcy i dziewczęta – wszyscy szli i szli. Nagle od czoła kolumny rozległy się strzały – jeden z SS-manów otworzył ogień prosto w tłum z pistoletu maszynowego. Ludzie padali uderzając o bruk. Nastąpiła panika, tratowano tych którzy upadli. Wszyscy chcieli oddalić się od strzelającego. Niektórzy porzucali bagaże by biec szybciej (...). Stałam w oknie. Około południa wymarsz się zakończył. Teraz na ulicach było upiornie cicho. Widziałam porzrzucone ciała, z niektórych nadal sączyły się stróżki krwi. W większości byli to ludzie starzy, kobiety w ciąży lub niepełnosprawni – wszyscy, którzy nie byli w stanie utrzymać morderczego tempa marszu⁴⁹². Około godziny 6:00 pierwsza kolumna opuściła dystrykt⁴⁹³. Zanim jednak, po dziesięciokilometrowym marszu idący stanęli na krawędzi grobów, w Kruczym Lesie stracono grupę tysiąca pięćdziesięciu trzech Żydów przybyłych transportem kolejowym z Berlina. Paradoksalnie wszyscy oni mogliby przeżyć, gdyby dyspozycja wydana przez Heinricha Himmlera o treści: *Transport żydowski z Berlina. Nie likwidować! (Judentransport aus Berlin. Keine Liquidierung!)* dotarł do Rygi wcześniej niż wczesnym popołudniem⁴⁹⁴. Niedługo potem, pełniący rolę nadzorców członkowie *Sonderkommando Arājs*, skierowali przybyłych do zagajnika, gdzie nakazano się im rozebrać. Pozyskane dobra ładowano następnie na samochody ciężarowe⁴⁹⁵. Rozstrzeliwania dokonywał kilkunastoosobowy oddział osobiście predestynowany przez *SS-Obergruppenführera* Friedricha Jaeckelna. W jego składzie, obok wyróżniających się funkcjonariuszy o nazwiskach: End, Luechsen oraz Wedekind, znalazł się także osobisty kierowca Wyższego Dowódcy SS i Policji w Kijowie – Johannes Zingler⁴⁹⁶. W składzie łotewskich strażników pojawił się jeden z pionierów europejskiego lotnictwa – Herberts Cukurs⁴⁹⁷. Przebieg egzekucji znany jest dzięki powojennym zeznaniom kapitana Otto Schulza-Dubois – dowódcy pododdziału inżynieryjnego stacjonującego w okolicy Rumbuli: *Pierwsze co zauważyłem to wielki stos ubrań. Za nimi – mężczyźni, kobiety, dzieci i starcy; stali w szeregu zdejmując odzież. Dalej, w zagajniku znajdował się rów. Pierwszy z szeregu szedł w jego kierunku po czym był zabijany pojedynczym strzałem z pistoletu w głowę. Całość prowadziło sześciu SS-manów. Ofiary nie zdradzały oznak paniki. Słysząc było*

⁴⁹² F. Michelson, *I survived...*, s. 77-78.

⁴⁹³ G. Fleming, *Hitler and...*, s. 79.

⁴⁹⁴ Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*, Nowy Jork 1985, s. 365.

⁴⁹⁵ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 239.

⁴⁹⁶ Tamże, s. 242.

⁴⁹⁷ M. Kaufmann, *The Destruction...*, s. 33.

tylko cichy szloch oraz słowa pociechy kierowane ku dzieciom⁴⁹⁸. Świadcami masakry mogli być również Żydzi z małego getta, którzy wysiadali na wspomnianej stacji kolejowej w drodze na miejsce robót wyznaczonych przez okupanta⁴⁹⁹.

Około godziny 13:00 *Sicherheitspolizei* zorganizowała drugą obławę na terenie ryskiej dzielnicy żydowskiej. Odnaleziono wówczas dwudziestu, niezdolnych do przemieszczania się pacjentów szpitala – po wyciągnięciu na ulicę i położeniu rzędem na chodniku, zostali zastrzeleni. Członkowie oddziału Viktora Arājsa dobijali rannych. Max Kaufmann wspominał również o mordach na niemowlakach⁵⁰⁰. Pochwyconych Żydów odprowadzono na pobliski cmentarz i, po wykonaniu prowizorycznej mogiły za pomocą ładunku wybuchowego, tam ich stracono. Nie oszczędzono nawet członków *Judenratu* oraz policji porządkowej⁵⁰¹.

Egzekucje ustały wraz z nastaniem zmroku. Jak zaznaczył Andrew Ezergailis, nie wszyscy postawieni uprzednio przed funkcjonariuszami jednostki specjalnego przeznaczenia byli martwi – potwierdza to przytoczone w jego, wydanej w 1996 roku w Waszyngtonie, książce pod tytułem: *The Holocaust in Latvia 1941-1944*, anonimowe wspomnienie: *Doły żyły. Spod ziemi slychać było przythumione krzyki i jęki. Wydawali je ludzie, którzy podczas egzekucji zostali jedynie ranni. Próbowali wygrzebywać się z grobów. Setki musiały udusić się pod stosem ciał. Rejon zabezpieczyli łotewscy policjanci – mieli za zadanie natychmiast zabijać wszystkich, którzy będą próbowali zbiec*⁵⁰². Podczas kilkugodzinnej akcji likwidacyjnej życie straciło prawdopodobnie około trzynastu tysięcy Żydów, choć Raport Operacyjny Nr 156 wspomina o dziesięciu tysiącach sześciuset⁵⁰³; wydaje się być jednak możliwym, iż liczba ta nie uwzględnia osób deportowanych z Berlina oraz zamordowanych w murach getta i podczas dziesięciokilometrowego przemarszu. Rozstrzeliwanie przeżyło czterem kobietom. Ostatecznie życie zachowały jednak tylko dwie – ich historię przytoczył inny członek gminy – Bernard Press: *Nagie i roztrzęsione stały przed lufami plutonu egzekucyjnego. Krzyczały, że są Łotyszkami. Zabrano je z powrotem do miasta. Kolejnego dnia o ich losie zdecydował sam Jeckeln. Po sprawdzeniu dokumentów okazało się, iż jedna z nich mówiła prawdę – jako dziecko została adoptowana przez*

⁴⁹⁸ G. Fleming, *Hitler and...*, s. 88.

⁴⁹⁹ M. Kaufmann, *The Destruction...*, s. 38.

⁵⁰⁰ Tamże, s. 34.

⁵⁰¹ A Winter, *Rumbula Viewed...*

⁵⁰² A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 255.

⁵⁰³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 156 vom 16. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport156.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

żydowską rodzinę. Pozostałe były Żydówkami. Wśród nich znalazła się była żona łotewskiego oficera. Skontaktowano się z nim telefonicznie, lecz tylko potwierdził jej rzeczywiste pochodzenie, dodając iż nie jest zainteresowany co będzie dalej. Kolejnej, żona Żyda, która przeszła na judaizm również nie okazano litości. Tylko ostatnia – Ella Medalje, była na tyle sprytna by udzielać Jeckelnowi zdawkowych odpowiedzi. Przeżyła⁵⁰⁴.

1 grudnia 1941 roku, na dwustuhektarowej działce położonej obok majątku Mazjumprava pod Rygą ustanowiony został obóz przejściowy Jungerhof. Miało to być miejsce internowania przyszłych ofiar przewidzianych do stracenia w Rumbuli. Jego pierwszym komendantem został *SS-Unterscharführer* Rudolf Seck, a załogą – piętnastoosobowy, zmotoryzowany oddział łotewskiej Policji Pomocniczej. Do dziesiątego dnia miesiąca, w czterech transportach deportowano tam trzy tysiące dziewięćset osiemdziesiąt cztery osoby.

W tym samym dniu sporządzony został jeden z najsłynniejszych dokumentów związanych z jednostkami specjalnego przeznaczenia niemieckiej służby bezpieczeństwa. Zatytułowany: Zestawienie egzekucji przeprowadzonych do dnia 1 grudnia 1941 roku w zasięgu *Einsatzkommando 3 (Gesamtausstellung der im Bereich des Einsatzkommando 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen)*, w historiografii znany jest jednak bardziej jako tak zwany *Raport Jägera*. Na dziewięciu stronach maszynopisu przedstawione zostały wszystkie akcje likwidacyjne, jakich podjęto się zgrupowanie dowodzone przez *SS-Standartenführera* Karla Jägera między 4 lipca a 29 listopada, a także operacji przeprowadzonych przez *Rolkommando Hamman* i *Teilkommandos* w Dźwińsku, Mińsku oraz Wilnie. Wynika z niego, iż w rzeczonym okresie ofiarą funkcjonariuszy padło osiemdziesiąt pięć tysięcy osiemset dwadzieścia dziewięć osób, przy czym najwięcej bo aż trzydzieści osiem tysięcy sto dziesięć – w miesiącu sierpniu. Wykaz poszczególnych miejsc straceń oraz liczby i rodzaju ofiar przedstawiony został w Tabeli III.3. W podsumowaniu zawarte zostało wyznanie: *Mogę dziś stwierdzić, że cel, jakim było rozwiązanie kwestii żydowskiej na Litwie, został osiągnięty przez Einsatzkommando 3. Na Litwie nie ma już Żydów, oprócz Żydów zatrudnionych do prac i ich rodzin (...). Uważam akcję likwidacji Żydów przez Einsatzkommando 3 w gruncie rzeczy za zakończoną.* Wskazano także, iż w trzech miastach – Kownie, Wilnie oraz Szawlu, pozostało łącznie trzydzieści cztery tysiące

---

⁵⁰⁴ Press Bernard, *The Murder of the Jews in Latvia 1941-1945*, Evanston 2000, s. 106-107.

pięciuset rzemieślników wyznających judaizm, a ich dalszy los zależy tylko i wyłącznie od decyzji administracji cywilnej terenów okupowanych. Wskazano także przykładowy przebieg akcji eksterminacyjnej: *W Rokiszkach, w celu likwidacji, trzeba było przetransportować 3208 osób na odcinku 4,5 km. Aby podolać tej pracy w ciągu 24 godzin trzeba było z 80 pozostających do dyspozycji litewskich partyzantów wydzielić ponad 60 do transportu, względnie do odizolowania Żydów. Pozostali, którzy ciągle byli zmieniani, wykonywali robotę wraz z moimi ludźmi. Rzadko dysponowaliśmy pojazdami do transportowania Żydów. Próby ucieczki, które niekiedy się zdarzały się, były udaremniane wyłącznie przez moich ludzi, z narażeniem życia. I tak np. trzech ludzi oddziału operacyjnego pod Mariampolem rozstrzelało na leśnej drodze 38 uciekających Żydów i komunistycznych funkcjonariuszy, tak, że żaden nie uszedł z życiem (...). Droga dojazdu i powrotu w poszczególnych akcjach wynosiła na ogół 160 – 200 km. Tylko przez zręczne wykorzystanie czasu udało się przeprowadzić do 5 akcji tygodniowo i przy tym tak podolać pracy przypadającej do wykonania w Kownie, że nie wystąpił żaden zastój w pełnieniu służby (...). Same akcje w Kownie, gdzie do dyspozycji pozostawała ostatecznie duża liczba dość dobrze wyszkolonych partyzantów, można było uważać za strzelaninę na wiwat w stosunku do potwornych trudności, które były do pokonania poza miastem. Wszyscy dowódcy i ludzie mojego oddziału w Kownie czynnie brali udział w dużych akcjach w Kownie. Jedyne urządzenie w służbie rozpoznania był zwolniony z uczestnictwa z powodu choroby. Ponadto w sposób szczegółowy opisano zagadnienie radzieckich więźniów politycznych oraz metod postępowania z nimi: W miejscowości Jonova, a jest to przykład jakich wiele, osadzono na pięć tygodni szesnaścioro ludzi, w ciemnej piwnicy długości 3 metrów, szerokości 3 metrów i wysokości 1,65 metra. Wszyscy oni mogliby być zwolnieni, ponieważ przeciwko nim nie wysunięto żadnych zarzutów. Dziewczeta w wieku trzynastu do szesnastu lat zostały uwięzione ponieważ ubiegały się o przyjęcie do komunistycznego związku młodzieży, aby dostać pracę. Tutaj poprzez energiczne działania do głów kompetentnych litewskich kręgów należałoby wbić jasne kierunki postępowania. Więźniów ustawiono na podwórzu więzienia i na podstawie list i dokumentów sprawdzono ich ponownie. Ci, którzy byli uwięzieni bezpodstawnie, wskutek przewinień spowodowanych niefrasobliwością, zostali zgrupowani osobno. Oddzielnie ustawiono również tych, których z powodu ich przewinień skazaliśmy na od jednego do trzech i sześć miesięcy aresztu, tak samo tych, którzy byli przewidziani do likwidacji jako zbrodniarze, funkcjonariusze komunistyczni, politrucy i inna szumowina. Dodatkowo część z nich do orzeczonej kary, w zależności od przewinienia, zwłaszcza*

komunistyczni funkcjonariusze, otrzymała karę dziesięciu do czterdziestu uderzeń batem, którą natychmiast wymierzono. Po zakończeniu rewizji kary, więźniów odprowadzono do ich cel. Podlegający zwolnieniu zostali sprowadzeni na rynek i tam, po krótkiej przemowie, w obecności wielu mieszkańców, zostali uwolnieni. Przemowa miała następującą treść (była zdanie po zdaniu natychmiast tłumaczona przez tłumacza na język litewski i rosyjski): „Gdybyśmy byli bolszewikami, rozstrzelalibyśmy was, ponieważ jednak jesteśmy Niemcami, darujemy wam wolność”. Następnie nastąpiło ostre napomnienie, aby powstrzymać się od jakiegokolwiek działalności politycznej, a o wszystkim, co stanowi działalność opozycyjną, natychmiast informować niemieckie placówki oraz natychmiast intensywnie włączyć się do odbudowy, przede wszystkim w rolnictwie. Gdyby ktoś ponownie dopuścił się przestępstwa, zostanie rozstrzelany. Następnie więźniowie zostali zwolnieni. Nie zabrakło wzmianki o stosunku ludności miejscowej do funkcjonariuszy: *Trudno wprost wyobrazić sobie jaką radość, wdzięczność i entuzjazm wywołały te nasze kroki, zwłaszcza u zwolnionych i ludności. Często trzeba było w ostrych słowach powstrzymać entuzjazm, gdy kobiety, dzieci i mężczyźni próbowali ze łzami w oczach całować nas po rękach i nogach*⁵⁰⁵. Dokument ten, bez wątplenia należy do grupy podstawowych źródeł związanych z działaniami *Einsatzgruppen* podczas całej drugiej wojny światowej.

Na początku ostatniego miesiąca 1941 roku kilka pomniejszych operacji przeprowadzono w okolicach Krasnego Sioła, Słucka oraz Tosna⁵⁰⁶. W rejonie Lipawy aresztowano również kilka osób należących do lokalnego aktywu komunistycznego⁵⁰⁷. Zdecydowanie szerszym echem odbiła się druga masowa egzekucja w *Kruczym Lesie* pod Rygą, planowana początkowo na 1 grudnia. Poprzedził ją cykl zbrodni, które przez cały wcześniejszy tydzień miały miejsce na terenie ryskiego getta – w efekcie śmierć poniosło trzystu jego mieszkańców⁵⁰⁸. Członkowie *Einsatzgruppe A* postępowali zgodnie ze sprawdzonym uprzednio schematem – masakrę zainaugurowało obwieszczenie o przesiedleniu, z tą jednak różnicą, iż tym razem zakazano zabierać z mieszkań cegogolwiek. Zgodnie z rozsiewaną przez Łotyszy plotką, cały dobytek dostarczyć miano na nowe miejsce osiedlenia specjalnym transportem kolejowym. Próbując wzbudzić zaufanie przyszłych ofiar, dla kobiet z dziećmi oraz osób starszych

---

⁵⁰⁵ *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen.*

⁵⁰⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 150 vom 2. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport150.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

⁵⁰⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 156.*

⁵⁰⁸ A Winter, *Rumbula Viewed...*

dostarczono sanie⁵⁰⁹. Widok kolumny idącej ku Rumbuli zapadł w pamięci Maxa Kaufmanna, który wówczas wracał z grupą żydowskich mężczyzn z miejsca pracy poza dzielnicą: *Spotkaliśmy pierwszych maszerujących. Szli cicho i jednostajnie. (...) Co jakiś czas widzieliśmy Łotyszy, którzy uderzali pojedyncze osoby prętami. Po drodze naliczyłem sześć, które zostały w ten sposób zabite* Nadzór nad zabijanymi po raz kolejny sprawowali bojownicy *Sonderkommando Arājs*, a także niemieccy policjanci wyposażeni w karabiny maszynowe. 8 grudnia w masowych grobach pod Rygą spoczęło dwanaście tysięcy Żydów. Tym razem ocalała jedna osoba – Mattis Lutrins⁵¹⁰.

Kolejnej doby, w godzinach pracy Żydów poza miejscem pobytu, członkowie Policji Bezpieczeństwa oraz łotewscy ochotnicy dokonali rajdu na małe getto. Pojmany, w liczbie pięciuset, odtransportowano, wypożyczonymi od władz cywilnych autobusami do lasu Bikerniki, leżącego na północny-wschód od Rygi, gdzie zostały zamordowane⁵¹¹. W ten sposób problem gminy w dzisiejszej stolicy Łotwy został rozwiązany – przy życiu pozostawiono niespełna pięć tysięcy jego mieszkańców, których zamierzano maksymalnie eksploatować dla dobra *Tysiącletniej Rzeszy*⁵¹².

Ostatnia w 1941 roku, większa *Sauberungaktion* miała miejsce dziewięć dni przed Wigilą Bożego Narodzenia, w Lipawie. Od tej pory coraz większą uwagę poświęcono innym potencjalnym wrogom III Rzeszy, w tym przede wszystkim, zamieszkującym państwa nadbałtyckie (głównie Litwę), Polakom. W tej grupie narodowościowej, za priorytetowego przeciwnika, podobnie jak przed dwoma laty, uznano duchowieństwo rzymsko-katolickie, które, co wielce oryginalne, zakwalifikowano do komunistyczno-żydowskiej siatki mającej na celu zniszczyć dorobek europejskiej cywilizacji⁵¹³. Coraz więcej czasu pochłaniać zaczęły także nie rozstrzeliwania lecz osadzanie w więzieniach oraz obozach przejściowych⁵¹⁴.

5 stycznia 1942 roku *Gruppenstab A* dokonał swoistego podsumowania aktywności jednostki *SS-Brigadeführera* Walthera Stahleckera podczas Operacji *Barbarossa*. Na kartach Raportu Operacyjnego Nr 151 znalazła się deklaracja, iż *Wszyscy Żydzi zamieszkujący Generalne Komisariaty Litwa oraz Łotwa na dzień dzisiejszy zamknięci zostali w gettach. Żydzi z getta ryskiego, wykorzystywani do pracy*

⁵⁰⁹ F. Michelson, *I survived...*, s. 88.

⁵¹⁰ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 261.

⁵¹¹ M. Kaufmann, *The Destruction...*, s. 40.

⁵¹² A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. 348.

⁵¹³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 153 vom 9. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport153.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

⁵¹⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 156*.

przez władze oraz armię niemiecką pozbawieni zostali prawa do swobodnego przemieszczania się w rejonach robót. Rankiem zbierani są w strzeżone kolumny i prowadzeni na miejsca. Wieczorem w ten sam sposób wracają. W Mińsku i Rydze przygotowano grunt pod przyjęcie Żydów deportowanych z Niemiec⁵¹⁵. Pierwsza ze skierowanych na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa rozpoczęła w ten sposób nowy rozdział w swej działalności.

Tabela III.3. Egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzkommando 3* (okres od 4 lipca do 29 listopada 1941 roku, porządek chronologiczny)

Data egzekucji	Miejsce egzekucji	Ofiary
4 lipca	Kowno	416 Żydów 47 Żydówek
6 lipca	Kowno	2514 Żydów
7 lipca	Mariampol	32 Żydów
8 lipca	Mariampol	19 członków władz radzieckich
9 lipca	Girkalinei	6 członków władz radzieckich
9 lipca	Kowno	21 Żydów 3 Żydówki
14 lipca	Mariampol	21 Żydów 9 Litwinów 1 Rosjanin
dzień nieznany między 15 a 17 lipca	Babtei	6 Żydów 2 członków władz radzieckich
18 lipca	Mariampol	39 Żydów 14 Żydówek
19 lipca	Kowno	17 Żydów 2 Żydówki

⁵¹⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 151.*

		6 Litwinów 1 Niemiec
21 lipca	Poniewież	59 Żydów 11 Żydówek 23 Litwinów 9 Rosjan 1 Polak
22 lipca	Poniewież	1 Żyd
23 lipca	Kodsiniai	83 Żydów 12 Żydówek 15 Litwinów 15 Rosjan
25 lipca	Mariampol	90 Żydów 13 Żydówek
28 lipca	Poniewież	234 Żydów 15 Żydówek 20 Litwinów 19 Rosjan
29 lipca	Rassiniai	254 Żydów 3 Litwinów
30 lipca	Agriogala	27 Żydów 11 Litwinów
31 lipca	Utena	235 Żydów 16 Żydówek 5 Litwinów
31 lipca	Wenziogala	13 Żydów 2 Litwinów
1 sierpnia	Ukmerge	254 Żydów 42 Żydówki 1 Polak

2 sierpnia	Kowno	171 Żydów 34 Żydówki 4 Litwinów
4 sierpnia	Poniewież	362 Żydów 41 Żydówek 5 Rosjan
5 sierpnia	Rosienie	213 Żydów 66 Żydówek
7 sierpnia	Utena	483 Żydów 87 Żydówek 1 Litwin
8 sierpnia	Ukmerge	620 Żydów 82 Żydówki
9 sierpnia	Kowno	484 Żydów 50 Żydówek
11 sierpnia	Poniewież	450 Żydów 48 Żydówek 1 Litwin 1 Rosjanin
13 sierpnia	Alytus	617 Żydów 100 Żydówek 1 Litwin (prawdopodobnie)
14 sierpnia	Jonawa	497 Żydów 55 Żydówek
14 sierpnia (egzekucje od 27 czerwca)	Rokiszki	493 Żydów 56 Litwinów 432 Rosjan
15-16 sierpnia	Rokiszki	3200 Żydów (obu płci w tym dzieci) 6 Litwinów 1 Polak

16 sierpnia (egzekucje od 9 sierpnia)	Rosienie	294 Żydówki 4 dzieci żydowskich
18 sierpnia	Kowno	1409 Żydów 402 Żydówki
19 sierpnia	Ukmerge	298 Żydów 255 Żydówek 88 żydowskich dzieci 1 Litwin 1 Rosjanin
22 sierpnia	Dźwińsk	1 Żyd 1 Żydówka 7 Łotyszy 3 Rosjan 3 Polaków 5 Cyganów 1 Ormianin
22 sierpnia	Aglona	269 mężczyzn (chorzy psychicznie) 277 kobiet 48 dzieci
22 sierpnia (egzekucje od 18 sierpnia)	Rosienie	466 Żydów 440 Żydówek 1020 żydowskich dzieci
23 sierpnia	Poniewież	1312 Żydów 4602 Żydówki 1609 żydowskich dzieci
25 sierpnia	Obeliai	112 Żydów 627 Żydówek 159 żydowskich dzieci
26 sierpnia	Seduva	230 Żydów 275 Żydówek

		159 żydowskich dzieci
26 sierpnia	Zarasai	767 Żydów 1113 Żydówek 687 żydowskich dzieci 1 Litwin 1 Rosjanin
26 sierpnia	Pasvalys	402 Żydów 738 Żydówek 209 żydowskich dzieci
26 sierpnia	Kaisiadorys	1911 Żydów (obu płci w tym dzieci)
27 sierpnia	Prienai	1078 Żydów (obu płci w tym dzieci)
27 sierpnia	Dagda/Kraslawia	212 Żydów 4 Rosjan (jeńcy wojenni)
27 sierpnia	Joniszki	47 Żydów 165 Żydówek 143 żydowskie dzieci
28 sierpnia	Wilka	76 Żydów 192 Żydówki 153 żydowskie dzieci
28 sierpnia	Kedainisi	710 Żydów 767 Żydówek 599 żydowskich dzieci
29 sierpnia	Rumaiskis/Ziezmariai	20 Żydów 567 Żydówek 197 żydowskich dzieci
29 sierpnia	Utena/Moletai	582 Żydów 1731 Żydówek 1469 żydowskich dzieci
31 sierpnia (egzekucje od 13 sierpnia)	Alytus	233 Żydów

1 września	Mariampol	1763 Żydów 1812 Żydówek 1404 żydowskie dzieci 109 osób chorych psychicznie 1 Rosjanka 1 Niemka
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Darsuniskis	10 Żydów 69 Żydówek 20 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Karliava	73 Żydów 113 Żydówek 61 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Jonawa	112 Żydów 1200 Żydówek 244 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Petrasiunai	30 Żydów 72 Żydówki 23 żydowskie dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Jesuas	26 Żydów 72 Żydówki 46 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Ariogala	207 Żydów 260 Żydówek 195 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Jasvainai	86 Żydów 110 Żydówek 86 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Babtei	20 Żydów 41 Żydówek

sierpnia)		22 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Wensiołala	42 Żydów 113 Żydówek 97 żydowskich dzieci
2 września (egzekucje od 28 sierpnia)	Krakes	448 Żydów 476 Żydówek 201 żydowskich dzieci
4 września	Pracenischkis	247 Żydów 6 Żydówek
4 września	Cekiske	22 Żydów 64 Żydówki 60 żydowskich dzieci
4 września	Seredsius	6 Żydów 61 Żydówek 126 żydowskich dzieci
4 września	Velinona	2 Żydów 71 Żydówek 86 żydowskich dzieci
4 września	Zapiskis	47 Żydów 118 Żydówek 13 żydowskich dzieci
5 września	Ukmerge	1123 Żydów 1859 Żydówek 1737 żydowskich dzieci
6 września (egzekucje od 25 sierpnia)	Rosienie	16 Żydów 412 Żydówek 415 żydowskich dzieci
6 września	Georgenburg	412 Żydów (obu płci w tym dzieci)
9 września	Alytus	287 Żydów 640 Żydówek

		352 żydowskie dzieci
9 września	Butrymowicze	67 Żydów 370 Żydówek 303 żydowskich dzieci
10 września	Herkine	223 Żydów 355 Żydówek 276 żydowskich dzieci
10 września	Varena	541 Żydów 141 Żydówek 149 żydowskich dzieci
11 września	Leipalingis	60 Żydów 70 Żydówek 25 żydowskich dzieci
11 września	Seirijai	229 Żydów 384 Żydówki 340 żydowskich dzieci
12 września	Simnas	68 Żydów 197 Żydówek 149 żydowskich dzieci
12 września	Ususalis	43 osoby
26 września	Kowno	412 Żydów 615 Żydówek 581 żydowskich dzieci
1 października	Zagare	633 Żydów 1107 Żydówek 496 żydowskich dzieci
4 października	Kowno	315 Żydów 712 Żydówek 818 żydowskich dzieci
		2007 Żydów

29 października	Kowno	2920 Żydówek 4273 żydowskich dzieci
3 listopada	Lazdijaj	485 Żydów 511 Żydówek 539 żydowskich dzieci
14 listopada	Wilkowyski	36 Żydów 48 Żydówek 31 żydowskich dzieci
25 listopada	Kowno	1159 Żydów 1600 Żydówek 175 żydowskich dzieci
29 listopada	Kowno	693 Żydów 1155 Żydówek 152 żydowskie dzieci
29 listopada	Kowno	17 Żydów 1 Żydówka 15 Litwinów 1 Niemiec (wyznawca judaizmu)
Łącznie	Lipiec Sierpień Wrzesień Październik Listopad	4362 osoby 38110 osób 23445 osób 13254 osoby 6628 osób

Działania Einsatzgruppe B

Zgrupowanie dowodzone przez *SS-Gruppenführera* Arthura Nebego jako jedyne przystąpiło do działań z czterdziestoosiogodzinnym opóźnieniem, wynikającym prawdopodobnie z problemów logistycznych związanych z przerzuceniem funkcjonariuszy na wschodnie pogranicze Generalnego Gubernatorstwa. 23 czerwca *Einsatzkommandos* pojawiły się w Poznaniu, skąd jeszcze tego samego dnia przeniesiono je do Warszawy. W okupowanej stolicy Polski *Gruppenstab B* (do 11 lipca, podobnie jak cała grupa określaną jako C), za pośrednictwem kierownictwa Dowództwa Okręgu Tyłowego 102, nawiązał kontakt ze sztabem dowódcy Grupy Armii *Środek* – marszałka Feodra von Bocka i mógł przystąpić do wykonywania powierzonej misji⁵¹⁶.

25 czerwca pierwsi funkcjonariusze, egzekucją pacjentów miejscowego szpitala, zaznaczyli swą obecność w Słonimiu⁵¹⁷. Tego dnia dokonano również oficjalnego podziału zadań – *Sonderkommando 7a* skierowano w rejon operacyjny 9. Armii generała Adolfa Straußa i nakazano ruszyć w kierunku Wileńszczyzny. Przemieszczenie rozpoczęło się kolejnej doby. W tym czasie w kierunku Brześcia, Kobrynia, Prużan i Mińska wyruszyli członkowie *Sonderkommando 7b*, czasowo podporządkowani dowódcy 4. Armii – marszałkowi Güntherowi von Kluge. W stronę stolicy Białorusi maszerowało także *Einsatzkommando 9*, wydzielając *Teilkommando*, które 28 czerwca stanęło w Wilnie, a następnie wyruszyło do Grodna⁵¹⁸. Ostatni z pododdziałów – *Einsatzkommando 8*.

W pierwszych dniach lipca podkomendni *SS-Obersturmbannführera* Walthera Blume zajęli kwatery w największym z miast Wileńszczyzny. Udało się im również przejąć większą część miejscowego archiwum NKWD, fiaskiem natomiast zakończyła się próba pojmania aktywistów komunistycznych, którym w przeważającej części udało się zbiec. Litewska społeczność przywitała członków *Sicherheitsdienst* oraz Policji i Bezpieczeństwa jako wyzwolicieli, o czym nie omieszkało wspomnieć w Raporcie

---

⁵¹⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 17 vom 7. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport17.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁵¹⁷ *Herschel Rosenblat Personal History*, United States Holocaust History Memorial Museum, http://www.ushmm.org/wlc/en/media_oi.php?ModuleId=10005130&MediaId=300 (data dostępu: 20.05.2011 r.).

⁵¹⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 14*.

Opreacyjnym Nr 10. Aplauz był tym większy, że za przyzwoleniem sztabu Grupy Armii Środek z więzień zwolniono większość osadzonych. Równocześnie jednostka dowodzona przez *SS-Sturmbannführera* Günthera Rauscha osiągnęła rejon Prużany-Baranowicze⁵¹⁹.

3 lipca sztab *Einsatzgruppe B* przeniesiony został do Wołkowyska. Już w pierwszych godzinach bytności zarządzono zgromadzenie wszystkich członków lokalnej gminy pod pretekstem deportacji, a następnie jak najszybsza z nimi rozprawa. Świadkiem pierwszego aktu akcji likwidacyjnej była pięcioletnia wówczas Frima Laub, którą na tę okoliczność przesłuchali w roku 1990 pracownicy United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie: *Bardzo wcześnie rano usłyszeliśmy łomotanie w drzwi i okna oraz krzyki: „Wychodź! Wychodź!”*. Ubraliśmy się jak najszybciej było to możliwe i opuściliśmy dom. Na zewnątrz stali funkcjonariusze Gestapo, którzy kazali nam wszystkim iść w tym samym kierunku. Moja matka zdołała narzucić na mnie jedynie futerko z królika i kapelusz. Ruszyliśmy za pozostałymi. Zabrano nas do dużego budynku, prawdopodobnie fabryki i kazano się rozebrać. Zmuszono także do oddania wszystkich kosztowności oraz rzeczy przedstawiających jakąkolwiek wartość. Wszyscy wykonaliśmy polecenie. Kobiety pozostały tylko w bieliźnie, a mężczyźni w majtkach. Moja matka niedostatecznie szybko zdołała zdjąć kolczyki dlatego jeden z funkcjonariuszy uderzył ją kolbą karabinu. Upadła, a my ją potem podnosiliśmy. Było nas kilkuset. Rozebranych kazano ustawiać się w szeregu na zewnątrz. To był chłodny, pochmurny dzień; padała mżawka. Kobiety, zażenowane nagością starały się osłonić piersi rękoma. Organizowano grupy, które następnie wyprowadzano na ulicę. Ruszyliśmy w jednej z nich. Podczas marszu objawiło się kilku Białorusinów. Klaskali i śmieli się z tego co nam uczyniono. Szliśmy w ciszy i spokoju, aż do granic miasta. Ona sama wraz z rodzicami miała wiele szczęścia – ojciec zgłosił się do władz niemieckich w charakterze tłumacza, dzięki czemu zapewnił czasową ochronę sobie i swym bliskim. Niedługo potem udało im się zbiec na teren Rumunii, gdzie przetrwali wojnę⁵²⁰.

Tej samej doby, istotne dla dalszych działań drugiej z jednostek specjalnego przeznaczenia *SD*, zapadły na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Powołano tam sześć oddziałów Policji Pomocniczej, które następnie zgrupowano w Warszawie.

---

⁵¹⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 10 vom 2. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport10.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁵²⁰ *Interview with Firma Laub (1990)*, United States Holocaust Memorial Museum, http://www.ushmm.org/wlc/en/media_oi.php?ModuleId=10005130&MediaId=1131 (data dostępu: 20.05.2011 r.).

Wkrótce, w charakterze wsparcia, wyruszyć miały one w rejon Brześcia, Homla, Pińska oraz Słucka. Część oddelegowano ponadto pod Białystok i Bielsk Podlaski, a także: Grodno, Lidę i Wilno⁵²¹. Niestety w sprawozdaniu z dnia 7 lipca, w którym wspomniany został wyżej zaprezentowany proces, nie dokonano rozdziału narodowościowego członków *Hilfspolizei*. Można domniemać, iż reprezentowali oni Białorusinów, Ukraińców oraz, co prawdopodobne, Polaków.

4 lipca czołówka przekroczyła roгатki Słonimia, a czterdzieści osiem godzin potem dotarł do Mińska. I tutaj zdołano przechwycić część dokumentów pozostawionych w nieładzie przez wycofujące się radzieckie władze cywilne. Nieco wcześniej w stolicy Białorusi znaleźli się funkcjonariusze obu *Sonderkommandos* – pierwsi pojawili się tam już 4 lipca. Alarmowano wówczas, iż początkowe przychylnie nastawienie mieszkańców – niezbędne dla harmonijnego prowadzenia procesu eksterminacyjnego, może zostać zachwiane w związku z widmem głodu. Podobna sytuacja miała mieć również miejsce w Baranowiczach⁵²². W tym samym czasie *Einsatzkommando 9*, którego zwierzchnicy opanowali i zabezpieczyli budynek partii bolszewickiej wraz z kwaterą *NKWD* i większością archiwum, zainicjowali pogrom. Efekty okazały się jednak prawdopodobnie niezbyt satysfakcjonujące, gdyż nie meldowano później o liczbie zgładzonych. Wydzielone pododdziały ruszyły pod Wilno oraz Bielsk Podlaski, gdzie główny cel ataków stanowiła żydowska inteligencja. W pierwszym z wymienionych miast naprędce sporządzono listę proskrypcyjną – w ciągu kolejnej doby przed plutonem egzekucyjnym stanęło sto czterdzieści siedem osób⁵²³.

Pod koniec pierwszego tygodnia lipca przygotowany został pierwszy Raport Operacyjny podsumowujący przebieg dotychczasowych działań *Einsatzgruppe B*. Na jego kartach wskazano zagrożenie ze strony Armii Czerwonej, wynikające z bliskiej obecności funkcjonariuszy, przede wszystkim należących do *Sonderkommando 7b*, w rejonie walk. Zrealizowano także wytyczną dotyczącą wyłonienia grupy skierowanej wprost na Moskwę - w skład *Vorkommando Moskau*, dowodzonego przez kolejnego weterana *Sicherheitsdienst* – *SS-Standartenführera* Franza Sixa⁵²⁴, weszli między

---

⁵²¹ Ostatecznie wszystkie sześć pododdziałów spotkać się miało w Mińsku, luzując tym samym członków *Einsatzgruppe B*, którzy mieli ruszyć w kierunku Moskwy. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 17*.

⁵²² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 17*.

⁵²³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 13 vom 5. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport13.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁵²⁴ 20 sierpnia 1941 roku na stanowisku dowódcy zastąpił go *SS-Sturmbannführer* Waldemar Klingelhöfer, a samo zgrupowanie coraz częściej zaczęto nazywać *Sonderkommando 7c*.

innymi członkowie *Sonderkommando 7a*. Planowany szlak przemarszu: Homel, Mohylew, Witebsk, Orsza i Smoleńsk, zlokalizowany był w strefie działań 4. Armii⁵²⁵.

Jednym z największych ciągów zbrodni dokonanych przez podkomendnych *SS-Gruppenführera* Arthura Nebego były egzekucje zorganizowane w rejonie lewobrzeżnej części Wilna. Od pierwszych dni lipca, w okolicach cichej miejscowości, a obecnie jednego z dystryktów stolicy Litwy – Ponary, przygotowywano masowe groby, w których złożyć miano ciała nie tylko Żydów. Pierwszą grupę straconych stanowiło około siedem i pół tysiąca radzieckich jeńców, rozstrzelanych krótko po pojmaniu w północnym sektorze frontu wschodniego. Krótko po wejściu do miasta formacji *SS-Obersturmbannführera* Alfreda Filberta, pod pretekstem relokacji zgromadzono pięć tysięcy wyznawców religii mojżeszowej – pierwsza setka powiedziona została na stracenie już 8 lipca. Miejsce wybrano nieprzypadkowo – obok walorów wypoczynkowych, a co za tym idzie – położenia na uboczu lecz dostatecznie blisko Wilna, w Ponarach zlokalizowano niedokończony skład paliw Armii Czerwonej. Dzięki temu odkryciu, podczas rozstrzeliwań wykorzystano wykopane przez Rosjan głębokie na około osiem metrów doły, których średnica sięgała trzydziestu dwóch metrów. Zabezpieczenie terenu powierzono *SS-Sturmführerowi* Martinowi Weißowi – pochodzącemu z szeregów *Waffen-SS* członkowi *Einsatzkommando 3*⁵²⁶. Fakt ten sugeruje, iż w zbrodni partycypowali także członkowie *Einsatzgruppe A*. Przebieg egzekucji znany jest dzięki szczegółowemu opisowi jakiego dokonał jeden z kierowców służących w tym czasie w okolicznej jednostce Wehrmachtu: *Nie pamiętam dokładnie czy do Ponarów przybyliśmy 5 czy 10 lipca. Podczas naprawiania samochodów dostrzegliśmy kolumnę około stu mężczyzn idącą wzdłuż drogi do pobliskiego lasu. Szli od strony Wilna. Grupa składała się z osób w wieku od około dwudziestu pięciu do sześćdziesięciu lat. Pilnowali jej litewscy strażnicy, uzbrojeni w karabiny i z opaskami na rękawach. Pamiętam, że Hamann oraz Hechinger [współtowarzysze broni świadka – Ł.G.] ruszyli za nimi. Po około godzinie pierwszy z nich powrócił. Był blady i z podnieceniem opowiadał o tym co zobaczył w zagajniku. Mówił: „Pamiętacie Żydów, których widzieliśmy gdy maszerowali wzdłuż drogi? Wszyscy już nie żyją (...). Poinformował nas, że zostali zastrzeleni, a każdy który nie zginął od razu był dobijany. Kolejnego dnia, myślę że w porze drugiego śniadania ponownie dostrzegłem kolumnę,*

---

⁵²⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 17*

⁵²⁶ Michalski Czesław, *Ponary – Głgota Wileńszczyzny*, [w:] Witryna Internetowa Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/konspekt5/ponary.html> (data dostępu: 30.04.2011 r.).

tym razem około czterystuosobową, idącą w stronę tego samego lasu od strony Wilna. I tych prowadzili uzbrojeni cywile. W dwóch, idących w ciszy grupach, które nastąpiły po sobie nie dostrzegłem kobiet ani dzieci. Wraz z towarzyszami z jednostki poszedłem za kolumnami (...). Po przejściu około ośmiuset do tysiąca metrów dostrzegliśmy dwa obszerne rowy. Między nimi biegła ścieżka. Wyrzuciliśmy kolumnę i stanęliśmy na skraju jednego z dołów. Ja sam stałem od sześciu do ośmiu metrów od niego. Rowy otoczone były przez uzbrojonych cywilów. Ludzi wprowadzano do nich małymi grupami. Dookoła biegła wykopana w ziemi rynna, głębokości około półtora metra, wyłożona deskami. Gdy jedna z grup schodziła w dół, przy wejściu zatrzymał się starszy człowiek. Spytał: „Czego ode mnie chcecie? Jestem tylko biednym kompozytorem”. Dwaj Litwini zadali mu kilka ciosów. Osunął się do rowu (...). Wraz z towarzyszami podszedłem bliżej wejścia do dołu. Widzieliśmy jak ludzie wewnątrz bici są przez strażników pałkami. Następnie dziesięciu mężczyzn powoli wyprowadzono na zewnątrz (...). Kazano im iść jeden za drugim, trzymając się poprzednika. Gdy dotarli na miejsce straceń, wyprowadzano kolejnych. Około sześciu metrów od grupy stał pluton egzekucyjny liczący około dziesięciu osób. Po wydaniu rozkazu oddawano salwę. Ciała spadały do dołu znajdującego się z tyłu. W ciągu około godziny zabito w ten sposób czterystu Żydów. Wszystko odbywało się błyskawicznie. Gdy dostrzeżono, że ktoś w rowie okazuje znaki życia, oddawano kilka kolejnych strzałów. Masowy grób mógł mieć średnicę od piętnastu do dwudziestu metrów i głębokość sześciu. Dostrzegliśmy, iż ciała czterystu osób zamordowanych dnia poprzedniego spoczywały w tym samym miejscu. Przysypano je cienką warstwą piasku. Na stosie zauważyłem także zwłoki trzech mężczyzn i kobiety zabitych rano. Części ciał wystawały z ziemi. Gdy rozstrzelano stu, inna grupa Żydów musiała zasypywać dół. W tym czasie członkowie plutonu odpoczywali. Wskazał on także na motywy, którymi kierowali się litewscy ochotnicy asystujący podczas wykonania egzekucji: Skorzystałem z okazji by zagadnąć jednego z Litwinów o motywy działania. Odpowiedział, że nie ma problemu z zabijaniem Żydów i stanowi to odwet za radziecką okupację jego kraju. Dodał, że on sam był śledzony przez GPU i odbył karę w kilku więzieniach. Podczas śledztwa zdzierano mu paznokcie. Podobny los zgotować miano także kilku innym strażnikom. W zasobach United States Holocaust Memorial Museum znajduje się również zeznanie innego żołnierza Wehrmachtu, odnoszące się do masakry ponarskiej: Przybyłem na miejsce z towarzyszami z oddziału; widzieliśmy ludzi, którzy jak udało nam się dowiedzieć byli Litwinami zajmującymi się rozstrzeliwaniem Żydów. Na ścieżce między dwoma rowami

ustawiono lekki karabin maszynowy obsługiwany właśnie przez Litwinów. Przed lufą ustawiono dziesięć osób. Po rozstrzelaniu ciała spadały wprost do dołu. Zajrzałem do wnętrza – na dnie leżały także inne zwłoki. W dole wykopanym nieopodal oczekiwali inni Żydzi. Wszyscy byli mężczyznami. Widziałem jak kazano im zdejmować buty oraz koszule i składać w wyznaczonym miejscu. Stojący wyżej Litwini zbierali wszystkie te rzeczy. Dostrzegłem, iż z jednej strony rowu usypano pokaźny stos ubrań oraz obuwia. Podczas rozbierania się Żydów bito ciężkimi prętami oraz kolbami karabinów. Następnie, w dziesięcioosobowych grupach wyprowadzano ich na zewnątrz. Dowódca Litwinów mówił dobrze po niemiecku. Na pytanie dlaczego to robią odpowiedział, że jest to forma zemsty. Dodał, iż był nauczycielem w niemieckiej szkole w Królewcu, za co bolszewicy wyrwali mu paznokcie. Co więcej, rodziny pozostałych częściowo deportowano na Syberię krótko przed wkroczeniem Wehrmachtu do Wilna – niektórzy zmarli z głodu (...). Gdy przybyłem na miejsce straceń dostrzegłem człowieka odzianego w szary mundur (...). Zauważyłem, że na lewym przedramieniu kurtki umieszczoną ma czarną opaskę z literami „SD”. Kawalek dalej zaparkowany był powóz z dwoma końmi. Stał tam kolejny funkcjonariusz, a obok siedzieli dwaj, wyglądający nobliwie starzy Żydzi (...). Kazano im wsiąść, trzęśli się niesamowicie. Wiedzieli co ich czeka. SS-man ze ścieżki chwycił pistolet maszynowy. Zmusił tych Żydów do stanięcia na krawędzi wykopu i strzelił obu w tył głowy. Nadal pamiętam, że jeden z nich trzymał w ręku mydło i ręcznik⁵²⁷.

Ponary, określane niekiedy jako Głgota Wileńszczyzny, wykorzystywane były jako miejsce straceń aż do czasu zajęcia Litwy przez Armię Czerwoną w roku 1944. Po wyeliminowaniu gminy żydowskiej, nad masowymi grobami stawali przede wszystkim przedstawiciele polskiej inteligencji, w tym wykładowcy oraz słuchacze Uniwersytetu im. Stefana Batorego, doprowadzani tam z niesławnego więzienia na Łukiszkach albo siedziby *Geheime Staatspolizei* znajdującej się przy ul. Okopowej w Wilnie. Nie oszczędzono ponadto duchowieństwa czy, deklarującej swe patriotyczne idee, młodzieży szkolnej. Szacuje się, iż do przez cały, trzyletni okres niemieckiej okupacji stolicy Litwy, w samym tylko lesie ponarskim życie straciło około sto tysięcy osób.

Gdy nie milkły odgłosy wystrzałów nad Wilią, dwustu piętnastu Żydów oraz piętnastu radzieckich agentów zastrzelono w Białymstoku. W tamtejszej, spalonej w wyniku walk siedzibie NKWD udało się przejąć część archiwum ulokowaną w

---

⁵²⁷ *German Soldiers described Massacres in July 1941*, Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/lithuaniamurders.html> (data dostępu: 10.05.2011 r.).

podziemiach. Na kartach Raportu Sytuacyjnego Nr 21, przesłanego do Berlina w dniu 13 lipca stwierdzono również iż *Polska część społeczności udziela wsparcia policji bezpieczeństwa. Udzielają informacji o Żydach, Rosjanach oraz polskich komunistach (...). Sformowana została policja pomocnicza podporządkowana oddziałowi wydzielonemu Einsatzkommando. W jej skład weszli byli żołnierze rosyjscy wierni władzom carskim oraz polscy policjanci kryminalni*⁵²⁸.

10 lipca w miejscowości Jedwabne (obecnie powiat łomżyński) miał miejsce inny proceder z udziałem polskiej części mieszkańców, w tym – okolicznych wsi. Zainspirowany przez członków jednego z *Teilkommandos* pogrom wyznawców religii mojżeszowej, zaowocował śmiercią co najmniej trzystu czterdziestu członków gminy. Większość z nich spłonęła żywcem w jednej ze stodół, innych – głównie mężczyzn, po symbolicznym pogrzebie pomnika Włodzimierza Lenina, zamordowano na pobliskim cmentarzu⁵²⁹.

Inny oddział wydzielony *Sicherheitspolizei* skierowano do Wilejki, gdzie przeprowadzić miał odwetową egzekucję w związku z ostrzelaniem przez nieznaną sprawców tamtejszego posterunku policji⁵³⁰. Elementy *Einsatzkommando 8* wyruszyły także ku Lachowiczom i ponownie do Słucka – niedługo potem ich ofiarą padło sześćdziesięciu mężczyzn.

W połowie lipca *Gruppenstab B* zainicjował proces stworzenia obozu przejściowego w Mińsku. W jego granice w pierwszej kolejności przeniesiono męską część gminy żydowskiej, nad którą bezpośrednią kuratelę objęło *Gestapo*. Niedługo potem dołączyli do nich sympatycy idei lewicowych, przedstawiciele narodów azjatyckich oraz pospolici przestępcy. Codziennie organizowano tam pokazowe rozstrzelania, mające podsycać strach wśród osadzonych; w ciągu kilku pierwszych dni życie w ten sposób straciło tysiąc pięćdziesiąt osób⁵³¹. Na kartach Raportu Operacyjnego Nr 27 przygotowanego 19 lipca stwierdzono: *Akcje likwidacyjne trwają codziennie. Jeśli nie uda się wykonać egzekucji na osobach zatrzymanych na gorącym*

---

⁵²⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 21.*

⁵²⁹ *Postanowienie z 30 czerwca 2003 r. o umorzeniu śledztwa w sprawie zabójstwa obywateli polskich narodowości żydowskiej w Jedwabnem w dniu 10 lipca 1941 r.*, Instytut Pamięci Narodowej, <http://www.ipn.gov.pl/portal.php?serwis=pl&dzial=365&id=4642> (data dostępu: 22.04.2011 r.).

⁵³⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24.*

⁵³¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 21.*

uczynku, dostarcza się ludzi z list [proskrypcyjnych – Ł.G.]. Cyklicznie dostrzega się, iż Żydzi próbują zbiec oraz ukryć się w lasach⁵³².

W ostatnich dniach drugiego miesiąca inwazji na Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich podkomendni Arthura Nebego osiągnęli linię Wilno-Witebsk-Homel. Sztab osiadł w Orszy, elementy *Einsatzkommando 8* dotarły do Borysowa, Boniferu i Baranowicz, a *Einsatzkommando 9* – Mołodeczna. W tym czasie członkowie *Sonderkommando 7a* ochraniali proces przejmowania witebskich szpitali przez niemieckie siły zbrojne oraz uruchamianie tamtejszej infrastruktury – w tym tak potrzebnego wodociągu. Przeprowadzono także rejestrację trzech tysięcy Żydów (podczas jej przebiegu rozstrzelano dwudziestu siedmiu) oraz powołano *Judenrat*⁵³³.

5 sierpnia *Gruppenstab B* dotarł do Smoleńska. Dziesięć dni później jednostkę wizytował *Reischführer SS* Heinrich Himmler oraz jego adiutant *SS-Gruppenführer* Karl Wolff. W związku z tym faktem zorganizowana została pokazowa egzekucja dziewięćdziesięciu ośmiu żydowskich mężczyzn oraz dwóch kobiet. Jak wynika z zeznań drugiego z wymienionych dygnitarzy, złożonych przed sądem Republiki Federalnej Niemiec w roku 1946, zanim oddano salwę, dowódca *Czarnego Korpusu* spytał kilku skazanych na śmierć o ich rzeczywiste pochodzenie oraz przynależność etniczną. Następnie straceńcy musieli wejść do wnętrza masowego grobu i położyć się twarzą do ziemi. Podczas zabijania na obuwiu i płaszczu Heinricha Himmlera znalazły się fragmenty mózgu jednego z Żydów – jak twierdził Karl Wolff, jego zwierzchnik pierwszy raz miał bezpośrednio do czynienia z morderstwem. W torsjach odprowadzono go do kwatery. Chcąc zachować twarz, po zakończeniu operacji, wygłosił płomienną mowę skierowaną do członków *Einsatzgruppe B*, której motyw przewodni stanowiła bezwzględna i wymagająca poświęceń ochrona *Tysiącletniej Rzeszy*⁵³⁴.

Większą część ósmego miesiąca 1941 roku funkcjonariusze SD oraz Policji Bezpieczeństwa na Białorusi spędzili na poszukiwaniach oraz eliminacji radzieckich grup partyzanckich, sabotażystów oraz osób nie wywiązujących się z wymogów stawianych przez władze okupacyjne. Wszystkie te przedsięwzięcia nabrały cech

---

⁵³² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 27 vom 19. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport27.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁵³³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 34 vom 26. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport34.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁵³⁴ R. Hilberg, *The Destruction...*, s. 413.

ślepego odwetu, opartego niekiedy na bardzo poszlakowych przesłankach. Przykładem może być w tym przypadku los dwudziestu sześciu Żydów rozstrzelanych w miejscowości Monastyrzyna, których zadenuncjowano jako aktywnych informatorów podziemia. W tym samym regionie, w kooperacji z *Wehrmachtem* zorganizowana została także obława na dwustuosobową grupę bojowników radzieckich, w której z bronią w rękę wzięli udział niektórzy podkomendni *SS-Sturmbannführera* Günthera Rauscha. To oni dokonali pacyfikacji wsi Sochanowa, gdzie znaleziono skład broni oraz amunicji. Aktywnością wykazywały się również *Teilkommandos* rozmieszczone pod Witebskiem (elementy *Einsatzkommando 9*) oraz Rzewem (elementy *Einsatzkommando 8*), gdzie przed plutonem egzekucyjnym stanęło pięćdziesiąt jeden osób – głównie byłych żołnierzy Armii Czerwonej. Rajdy przeciwpartyzanckie urządzano także w okolicach Ogrodnik, Kwaśnic czy Oszykowiec, zabijając dodatkowych czterdziestu czterech ludzi. Wspomagając żołnierzy 10. kompanii *Infanterie-Regiment 354 (286 Sicherungs-Division)*, zorganizowano także rozprawę z mieszkańcami Sachicz pod Borysowem – wieś wytypowano jako główną kwaterę miejscowej grupy konspiracyjnej⁵³⁵.

Równocześnie poszukiwano komunistycznego aktywu w Orszy i Smoleńsku; działania te zaowocowały śmiercią stu siedemnastu osób, w tym przywódcy jednej z większych band rabunkowych. Kolejnych jedenastu moskiewskich agitatorów rozstrzelano we wsia Jasna i Szuhari, a sześćdziesięciosobową grupę – w, oddalonej o kilkadziesiąt kilometrów od Mohylewa, Czaży⁵³⁶. W zwalczanie szabrowników i dywersantów włączyły się także *Sonderkommando 7a* oraz *Sonderkommando 7b*. Członkowie pierwszego z wymienionych zamordowali siedemdziesiąt cztery osoby w Newlu, kolejnego natomiast – dwudziestu mieszkańców miejscowości Czausy. Największe zbiorowe egzekucje zorganizowano w Mińsku (podczas pierwszej zginęło dwieście czternaście, a drugiej – siedemset trzydzieści trzy osoby) oraz Słucku (sto piętnaście ofiar). Kolejne stu czterdziestu dziewięciu oskarżonych o współpracę z NKWD, *Einsatzkommando 9* straciło w Janowiczach. W odosobnieniu zamknięto także trzystu dziewięćdziesięciu siedmiu Żydów przekazanych Służbie Bezpieczeństwa przez armię. Celem ataków stało się również środowisko polskie na Białorusi. W ostatnich

---

⁵³⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 73 vom 4. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport73.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁵³⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 67 vom 29. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport67.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

dniach miesiąca, w Brześciu nad Bugiem zabito pięćset czterdzieści osiem osób – w odniesieniu do narastania zagrożenia ze strony Związku Walki Zbrojnej, w Raporcie Operacyjnym Nr 78 pojawił się zapis: *Coraz bardziej odczuwalne są skutki polskiego oporu w rejonie Brześcia, gdzie szczególnie silnie uwydatniają się wpływy generała Sikorskiego*⁵³⁷.

31 sierpnia 1941 roku w Wilnie miało miejsce przedsięwzięcie, które uznać można za preludium kolejnych fal straceń w lesie ponarskim. Z inicjatywy jednego z członków *Einsatzkommando 9 – SS-Oberscharführera* Horsta Schweinbergera i w porozumieniu z niemieckim komisarzem miasta Hansem Hingstem, zorganizowano prowokację, mającą na celu wywołanie spontanicznej, antysemickiej reakcji wśród społeczności litewskiej. Wzmiankowany podoficer, wraz z kilkoma innymi funkcjonariuszami, przy użyciu długiej i krótkiej broni otworzył ogień z okien jednej z kamienic do grupy niemieckich żołnierzy, oczekujących na seans kinowy przy ówczesnej ul. Szklanej. Dowody ataku pozostawiono w pobliskich mieszkaniach, w większości należących do zamożnych Żydów. Wywołało to falę protestów zarówno członków Wehrmachtu, jak i – co z punktu widzenia *Gruppenstab B* było najważniejsze – ludności cywilnej. Już tego samego popołudnia odnotowano kilka ataków na wyznawców religii mojżeszowej, głównie kobiety i dzieci. Nasiliły się one z nastaniem zmroku. Znaczną grupę mężczyzn w odwecie osadzono w więzieniu na Łukiszkach⁵³⁸. 1 września grupy straceńców po raz kolejny stanęły na masowych grobach w Ponarach. Przez kolejne siedemdziesiąt dwie godziny wymordowano tam około dziesięć tysięcy Żydów. 6 i 7 września, w wyniku drugiego w ciągu ostatniego tygodnia pogromu, śmierć poniosło kolejnych siedem tysięcy trzystu, pozostali pod przymusem osiedlili się w dwóch, rozdzielonych *nomen omen* ul. Niemiecką gettach.

W Raporcie Operacyjnym Nr 73 przygotowanym czwartego dnia miesiąca dotychczasowa aktywność *Einsatzgruppe B* została podsumowana – datą graniczną stał się dzień 20 sierpnia. Obliczono, iż łącznie wyeliminowano szesnaście tysięcy dziewięćset sześćdziesiąt cztery osoby. O największej liczbie rozstrzelanych donosili funkcjonariusze *Einsatzkommando 9* – osiem tysięcy dziewięćdziesiąt sześć osób oraz *Einsatzkommando 8* – sześć tysięcy osiemset czterdzieści dwie osoby. Podkomendni *SS-Obersturmbannführera* Walthera Blume, którego niebawem zastąpił *SS-Standartenführer* Eugen Steimle zamordowali dziewięćset dziewięćdziesiąt sześć osób,

---

⁵³⁷

⁵³⁸ Arad Yitzhak, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln 2009, s. 323.

a *SS-Sturmbannführera* Günthera Rauscha – osiemset osiemdziesiąt sześć. Pozostałe sto czterdzieści cztery padły ofiarą *Vorkommando Moskau (Sonderkommando 7c)*⁵³⁹, którego zwierzchnictwo na przełomie września oraz października objął *SS-Sturmbannführer* Erich Körting. Zestawienie największych egzekucji przeprowadzonych w lipcu i sierpniu przez jednostkę *SS-Gruppenführera* Arthura Nebego przedstawia Tabela III.4.

Czwarty miesiąc okupacji zachodnich rubieży ZSRR w dziejach jednostki specjalnego przeznaczenia SD operującej w pasie działań Grupy Armii *Środek* odznaczył się przede wszystkim rozprawą z gminą żydowską w Białymstoku. W utworzonym 26 lipca getcie, do 9 września zamordowanych zostało pięćset dziewięćdziesiąt pięć osób. Kilkanaście dni później ruszyła akcja deportacyjna do Prużan, która objęła dwadzieścia tysięcy mieszkańców wydzielonej dzielnicy. Tym samym w mieście pozostało ich zaledwie trzy tysiące – wszystkich zamierzano eksploatować na rzecz lokalnych władz okupacyjnych⁵⁴⁰.

Egzekucje trwały także w październiku, o czym świadczyć może chociażby kolejne sprawozdanie podsumowujące przesłane przez *Gruppenstab B* do Berlina dziewiątego dnia miesiąca. Stwierdzono wówczas, iż ogólna liczba zabitych wzrosła do trzydziestu tysięcy dziewięćdziesięciu czterech, z czego blisko połowę – piętnaście tysięcy przypisano podwładnym *SS-Sturmbannführera* Otto Bradfische. Dziesięć tysięcy dwustu sześćdziesięciu dziewięciu zastrzelili funkcjonariusze *Einsatzkommando 9*, tysiąc pięciuset czterdziestu czterech – *Sonderkommando 7b*, a tysiąc dwustu pięćdziesięciu dwóch – *Sonderkommando 7a*. Sam oddział sztabowy doliczył się dwóch tysięcy dwudziestu dziewięciu zabitych⁵⁴¹.

---

⁵³⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 73*.

⁵⁴⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 91 vom 27. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport91.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁵⁴¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 108 vom 9. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport108.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

Tabela III.4. Egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzgruppe B* w lipcu i sierpniu 1941 roku (porządek alfabetyczny)

Miejsce	Liczba zabitych
Brześć Litewski	5000 osób
Dawidgródek	1000 osób
Janów	400 osób
Mińsk	2000 osób
Słonim	1200 osób
Tykocin	2100 osób
Zambrów	1100 osób

Dwie największe rozprawy z wyznawcami judaizmu w dziesiątym miesiącu trzeciego roku wojny zorganizowano w Mohylewie. 15 października *Sonderbehandlung* zastosowano wobec dwóch tysięcy dwustu Żydów oraz osiemdziesięciu trzech przedstawicieli narodowości azjatyckich. Dodatkowo dziewięćset osób zginęło w położonym na zachodzie obwodu Mścislawiu. Po czterech dniach operację powtórzono – tym razem, przy współudziale *Polizei-Regiment Mitte* zastrzelono trzy tysiące siedemset dwadzieścia sześć osób. 23 października miała miejsce także trzecia akcja eksterminacyjna, tym razem na zdecydowanie mniejszą skalę – zginęło wówczas dwustu trzydziestu dziewięciu Żydów. W efekcie pacyfikacji gminy mohylewskiej w rękach funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa znalazło się czterysta dziewięćdziesiąt jeden tysięcy siedemset pięć rubli oraz piętnaście sztabek złota. Całość zdeponowano w sztabie *Einsatzkommando 8*⁵⁴².

Przedsięwzięcia zmierzające do uczynienia Białorusi obszarem *Judenrein* podjęli także podkomendni *SS-Obersturmbannführera* Eugena Steimle. W dziewięciu październikowych akcjach likwidacyjnych zamordowano łącznie trzy tysiące

⁵⁴² U schyłku października 1941 roku wartość depozytu zabezpieczonego przez zgrupowanie *SS-Sturmbannführera* Otto Bradfische osiągnęła ponad dwa i pół miliona rubli. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 113*.

dziewięćset dziewięćdziesiąt pięć osób, w tym dwudziestu jeden jeńców radzieckich. Zestawienie miejsc oraz liczby zamordowanych zawarto w Tabeli III.5. Dodatkowo na terenie Mińska urządzona została pacyfikacja społeczności azjatyckich: kirgiskiej, uzbeckiej i tadżyckiej, w wyniku której w masowych grobach spoczęło siedemdziesiąt ciał.

Tabela III.5. Egzekucje przeprowadzone przez *Sonderkommando 7a* w październiku 1941 roku (porządek alfabetyczny)

Miejsce	Liczba zabitych
Beresna	9 osób
Bobrujsk	1380 osób
Borysów	439 osób
Czernichów	40 osób
Homel	50 osób
Mińsk ⁵⁴³	142 osoby
Mohylew	678 osób
Rechiza	216 osób
Smołowicze (rejon)	1041 osób

Funkcjonariuszy *Sicherheitspolizei* angażowano ponadto do działań przeciwko partyzantom. Podczas pacyfikacji przeprowadzonych w okolicach miejscowości Kosławicze rozstrzelano dodatkowo stu czternastu Żydów, a w Demidowie publicznie powieszono pięciu Białorusinów podejrzanych o przynależność do pro moskiewskiego podziemia. Wcześniej mieli oni dokonać zbrodni na czternastu żołnierzach *Wehrmachtu*. Do oglądania egzekucji przymuszono czterystu cywilów. Wykonawcy

⁵⁴³ Egzekucje w Mińsku nie stanowiły operacji zorganizowanej. Ofiary to Żydzi, których pojmano podczas kontroli przeprowadzonych na rogatkach miasta. Powodem śmierci były albo niekompletne dokumenty potwierdzające tożsamość, albo brak opaski identyfikacyjnej lub naszytej na ubraniu Gwiazdy Dawida.

powyższej akcji – *Sonderkommando 7a*, partycypowali również w przygotowaniach obozu przejściowego w tej miejscowości oraz straceniu dwudziestu siedmiu potencjalnych członków komunistycznego ruchu oporu w okolicach Wielisza i Doroszkina⁵⁴⁴.

Pod koniec miesiąca nastąpiła zmiana na stanowisku zwierzchnika *Einsatzkommando 9. SS-Obersturmbannführera* Alfreda Filberta zastąpił doktor prawa i dotychczasowy kierownik *Staatspolizei-Leitstelle* w Monachium – *SS-Sturmbannführer* Oswald Schäfer. W porozumieniu z *SS-Gruppenführerem* Arthurem Nebe podjął on decyzję o natychmiastowym wymarszu zgrupowania w kierunku Moskwy. Już na pierwszym etapie dyslokacji, w rejonie Jarcewa zamordowano prawdopodobnie około siedmiu tysięcy Żydów – w Raporcie Operacyjnym Nr 133 z dnia 14 listopada 1941 roku znalazło się stwierdzenie: *w mieście Jarcewo żyło siedem tysięcy Żydów, aktualnie nie został żaden*⁵⁴⁵.

Kolejne *Sauberungsaktionen* miały miejsce na kilka tygodni przed końcem pierwszego roku wojny na Wschodzie. Całkowita zagłada gminy nastąpiła w Bobrujsku, gdzie nad masowymi grobami stracono pięć tysięcy dwieście osiemdziesiąt jeden osób. Dodatkowe tysiąc trzysta zamordowano w pobliskiej Partyczy. W, zlokalizowanej w granicach obwodu smoleńskiego, Rudni przed plutonami egzekucyjnymi stanęło kolejnych osiemset trzydziestu pięciu. Pięćdziesiąt dwie zastrzelono na punkcie kontrolnym – większość była Żydami podającymi się za Rosjan. Następne operacje podejmowano w okolicach Gorodku (trzysta dziewięćdziesiąt cztery ofiary), Homla (dwa tysiące trzysta sześćdziesiąt pięć ofiar), Połocka (dwieście osiemdziesiąt sześć ofiar) oraz Witebska. W tym ostatnim przeprowadzono pacyfikację getta, w efekcie której cztery tysiące dziewięćdziesięciu Żydów zostało pojmanyh i rozstrzelanych. Dołączyło do nich dwustu siedmiu więźniów obozu jenieckiego⁵⁴⁶. Byłych żołnierzy Armii Czerwonej, przede wszystkim wyznających judaizm zamordowano również w Wiaźmie (sto siedemdziesiąt siedem osób). Równocześnie stłumiony został bunt mieszkańców getta w Mohylewie. W pierwszej egzekucji odwetowej straciło życie sto pięćdziesiąt osób, w drugiej natomiast – sto dwadzieścia sześć. Podobnie jak uprzednio w Mińsku, kolejnych stu dwudziestu siedmiu zastrzelono

---

⁵⁴⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 108.*

⁵⁴⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 133.*

⁵⁴⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 148 vom 19. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport148.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

podczas kontroli dokumentów oraz znaków rozpoznawczych przewidzianych dla wyznawców religii mojżeszowej. Do innej zbrodni doszło w Szumyczach, gdzie w opuszczonym domu znaleziono nagie i zaniedbane dzieci – pensjonariuszy miejscowej placówki dla obłąkanych. Wszystkie zostały niemal natychmiast zabite⁵⁴⁷.

Podjęto również szereg przedsięwzięć wymierzonych w proradzieckie oraz prawdopodobnie polskie podziemie. W Mohylewie za działalność dywersyjną zastrzelono pięćdziesięciu pięciu członków tak zwanego Oddziału Moksiejewa (dwudziestu dwóch było Żydami)⁵⁴⁸, a w rejonie Klinowicz członkowie *Einsatzkommando 9* oraz żołnierze *221 Sicherungs-Division* stoczyli z partyzantami regularną bitwę. W odwecie zamordowanych zostało siedemset osiemdziesiąt osiem osób. Kolejne pięćset dziesięć stracono pod Rosławiem⁵⁴⁹. Z powodu nie wywiązywanie się z obowiązków służbowych przed plutonem egzekucyjnym stanął także komendant posterunku *Hilfspolizei* w Rudni. Dodatkowo zastrzelonych zostało dwudziestu jeden złodziei i drobnych przestępców.

Sporządzone w połowie miesiąca podsumowanie – Raport Operacyjny Nr 133 – pozwalało stwierdzić, iż do tego dnia *Einsatzgruppe B* pozbawiła życia czterdzieści pięć tysięcy czterystu sześćdziesięciu siedmiu mieszkańców Białorusi⁵⁵⁰. W niedługim czasie załamanie nerwowe przeszedł *SS-Gruppenführer* Arthur Nebe – jedną z przyczyn okazać się mogły, przeprowadzone testy nowych metod uśmiercania przeciwników reżimu berlińskiego przy pomocy materiałów wybuchowych, przy których dowódca z wielkim prawdopodobieństwem był obecny⁵⁵¹. Zastąpił go uczestnik *Unternehmen Tanneneberg* oraz dowódca szóstej grupy operacyjnej skierowanej przeciwko Polsce we wrześniu 1939 roku – *SS-Brigadeführer* Erich Naumann. Niedługo potem członkowie podporządkowanej mu jednostki przystąpili do prób z wykorzystaniem samochodów ciężarowych, których pasażerowie ginęli w wyniku uduszenia spalinami⁵⁵². Niedługo

---

⁵⁴⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 149 vom 22. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport149.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁵⁴⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 133*.

⁵⁴⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 148*.

⁵⁵⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 133*.

⁵⁵¹ Arthur Nebe powrócił do Niemiec i potajemnie związał się ze opozycją antyhitlerowską. Nie przeszkadzało mu to jednak w pełnieniu obowiązków w ramach Policji Kryminalnej, w tym – uczestniczeniu w rozprawie z jeńcami osadzonymi w słynnym Stalag Luft III w Żaganiu wiosną 1944 roku. Zaangażowany w zamach na życie Adolfa Hitlera 20 lipca 1944 roku został aresztowany. Wyrokiem Sądu Ludowego skazano go na śmierć i powieszono w berlińskim więzieniu Plötzensee 21 marca 1945 roku.

⁵⁵² *Eidesstattliche Erklärung – Erich Naumann (27. Juni 1947)*, NS-Archiv, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/naumann/eidesstattliche-erklaerung.php> (data dostępu: 8.03.2011 r.).

potem zmiany nastąpiły także na stanowiskach zwierzchników *Sonderkommando 7a* oraz *Sonderkommando 7c (Vorkommando Moskau)*. Dowódcą pierwszego mianowano urodzonego w roku 1908 *SS-Hauptsturmführera* Kurta Matschke, służącego do tej pory w Tajnej Policji Państwowej w Kolonii, kolejnego natomiast – *SS-Sturmbannführer* Friedrich-Wilhelm Bock.

Ostatnie tygodnie Operacji Barbarossa funkcjonariusze *Einsatzgruppe B* spędzili na próbach związanych z nowymi metodami pozbawiania życia. W ograniczonym zakresie, podobnie jak w przypadku wchodzącego w skład zgrupowania *SS-Brigadeführera* Walthera Stahleckera, *Sonderkommando 4a* korzystano z niesławnych ciężarówek śmierci, podstawą jednak cały czas pozostały rozstrzelania lub salwy oddawane z broni krótkiej w potylicę. Nowym problemem do rozwiązania okazał się także napływ Żydów deportowanych z Niemiec – przede wszystkim Zagłębia Ruhry, których w większości kierowano w okolice Mińska⁵⁵³. Podobnie jak ich wschodni pobratymcy i oni w krótkim czasie stanąć mieli nad masowymi grobami.

---

⁵⁵³ M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 85.

Działania Einsatzgruppe C

Tuż przed rozpoczęciem niemieckiej inwazji na Związek Radziecki *Einsatzgruppe C*, do 11 lipca 1941 roku oznaczona jako *Einsatzgruppe B*, ześrodkowana została w okolicach Krakowa. Rolę straży przedniej przyporządkowano dwóm, wchodzącym w jej skład *Sonderkommandos*.

Pododdział kierowany przez *SS-Standartenführera* Paula Blobela już w pierwszych dniach Operacji Barbarossa dotarł do Zamościa, a następnie przez Sokal przeniósł się w okolice Łucka. W drugim z wymienionych miast 28 czerwca dokonano egzekucji siedemnastu osób podejrzanych od powiązania z radzieckim aparatem bezpieczeństwa. Dzień później, po zadenuncjowaniu przez stronę ukraińską rozstrzelano kolejnych sto siedemnaście. Pierwsza rozprawa z wyznawcami religii mojżeszowej miała miejsce 30 czerwca – stracono wówczas stu osiemdziesięciu trzech mężczyzn. Tego samego dnia czołowe *Teilkommando* pozbawiło życia dwieście trzydzieści osób (w tym dwustu Żydów) pochwyconych na terenie Łucka. Podstawą oskarżenia ich o działania dywersyjne stały się zeznania dziewiętnastu Ukraińców, według których tuż przed opuszczeniem regionu przez Armię Czerwoną członkowie gminy brać mieli udział w licznych podpaleniach oraz osobiście zabijać więźniów politycznych. Jako dowód wskazano dwa tysiące osiemset ciał, które spoczywały w podziemiach siedziby *NKWD*. Ponadto zabezpieczono archiwum miejskie, w tym bardzo cenne akta dotyczące mobilizacji wojsk przeciwnika. W celu zaprowadzenia porządku oraz wsparcia działań eksterminacyjnych powołana została powszechna samoobrona, w skład której włączono wszystkich mężczyzn zdolnych do noszenia broni. Wyposażono ich prawdopodobnie w zdobyty oręż radziecki. W tym czasie *Sonderkommando 4b* skierowało się do Tarnopola⁵⁵⁴.

Około godziny 5:00 dnia 1 lipca 1941 roku *Gruppenstab C* opanował główną siedzibę Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR we Lwowie. Niedługo potem kadry wsparte zostały przez elementy formacji wzmiankowanych powyżej. Od początku zwrócono uwagę na nastroje panujące zarówno wśród części mieszkańców wyznania prawosławnego jak i Polaków – zgodnie z nadesłanymi z Berlina

---

⁵⁵⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24.*

wytycznymi, lokalny antysemityzm wykorzystać winno się do zainicjowania rozprawy z wyznawcami judaizmu. Dodatkowym argumentem przemawiającym za pogromami był terror radziecki oraz zbrodnie na cywilach inicjowane przez komisarzy⁵⁵⁵. Odrębną kwestię stanowił stosunek do dekonspirujących się bojówek nacjonalistycznych skupionych wokół Stepana Bandery, który 30 czerwca ogłosił *Akt Odnowienia Państwa Ukraińskiego* oraz powołania autonomicznego rządu na czele z Jarosławem Stećko. Pierwszym przejawem przejmowania kontroli nad *odrodzonym* krajem stała się inwigilacja lokalnej, niezależnej prasy. Ponadto około 5 lipca *SS-Brigadeführerowi* Otto Raschowi udało się zjednać miejscowy kościół unicki.

Dwa dni wcześniej doszło do masakry Żydów łuckich – życie straciło wówczas tysiąc sto sześćdziesiąt osób. Dodatkowo przed plutonem egzekucyjnym stanęło pięćdziesięciu członków narodu polskiego, których uznano za informatorów *NKWD*. W rzeczywistości oskarżenia te były sfinansowane, a cała akcja miała wzbudzić strach w lokalnej społeczności, a także – jasno wskazać kto reprezentuje *Herrenrasse*⁵⁵⁶.

Podkomendni *SS-Sturmbannführera* Günthera Hermanna znaleźli się w Tarnopolu. W miejscowym więzieniu odnaleziono zwłoki około pół tysiąca Ukraińców zabitych niedawno przez funkcjonariuszy radzieckiego aparatu bezpieczeństwa. Wśród nich zidentyfikowano dziesięciu żołnierzy niemieckich. Ciała udostępniono mieszkańcom miasta co zaowocowało spontaniczną ich reakcją – na ulicach oraz dziedzińcu aresztu zamordowano stu osiemdziesięciu Żydów. Następnych siedemdziesięciu wyeliminowano w odwecie za śmierć trzech innych członków *Wehrmachtu* – ich okaleczone (pozbawione języków i oczu) ciała także znajdowały się w podziemiach katowni⁵⁵⁷. Ponadto, przy udziale członków *Waffen-SS*, podpalono kilka należących do wyznawców judaizmu mieszkań⁵⁵⁸. Dodatkowo około tysiąca osób internowano⁵⁵⁹. *Säuberungaktion* zakończyła się 11 lipca. Przy łącznej liczbie stu dwudziestu ośmiu egzekucji zlikwidowano praktycznie całość tamtejszej gminy. Dodatkowo sześciuset wyznawców judaizmu rozstrzelali żołnierze *Waffen-SS*⁵⁶⁰.

8 lipca do Złoczewa wkroczyło *Einsatzkommando 6*. W ciągu kilku godzin życie straciło tam szesnaście osób oraz trzy Żydówki - wszyscy byli pracownikami

---

⁵⁵⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 10.*

⁵⁵⁶ Kershaw Ian, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, New Haven 2008, s. 258.

⁵⁵⁷ Sytuacja ta sprawiła, iż do eksterminacji Żydów coraz przychylniej zaczęli odnosić się oficerowie stacjonujących w rejonie jednostek armii regularnej. Notatkę o tego rodzaju nastrojach sporządził 6 lipca sztab *Sonderkommando 4b*. R. Hilberg, *The Destruction...*, s. 301.

⁵⁵⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24.*

⁵⁵⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 14.*

⁵⁶⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19.*

administracji okupacyjnej ZSRR. Funkcjonariusze przejęli także pięćsetosobową grupę Żydów uwięzioną przez żołnierzy armii regularnej – niebawem i oni spoczęli w masowych grobach⁵⁶¹.

Trzy doby po tym wydarzeniu kadra skupiona wokół *SS-Brigadeführera* Otto Rascha znalazła się w Równem. Towarzyszyli im członkowie pododdziału Paula Blobela, którzy już pierwszego dnia zamordowali dwustu czterdziestu mieszkańców. Odrębne *Teilkommando* oddelegowano do Żytomierza, a inne – na południową rubież strefy. Niebawem przybyły także uzupełnienia z Lublina⁵⁶².

W połowie drugiego miesiąca zmagania na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich *Gruppenstab C* znalazł się w Nowogrodzie Wołyńskim, a osiemnastego – w Żytomierzu. Po drodze dokonywano odkryć zwłok kolejnych ofiar radzieckiego terroru – w Dobromile wykazano osiemdziesiąt dwa ciała, a w Samobrze – pięćset dwadzieścia. Przyczyniło się to w walny sposób do reakcji ludności ukraińskiej – płonęły synagogi, a niewinne osoby zabijano wprost na ulicach⁵⁶³. Do kolejnej akcji doszło we Lwowie – rozwścieczony tłum osaczył na jednym z placów około tysiąca wyznawców religii mojżeszowej, po czym oddelegował ich do lokalnej komendantury *Wehrmachtu*. Jak nietrudno przypuszczać, wszyscy niebawem zostali przekazanie w ręce Służby Bezpieczeństwa i straceni. Czterdziestu mężczyzn w wieku od dwudziestu do czterdziestu lat uwięziono w związku z donosami. W krótkim czasie liczba ta wzrosła do siedemdziesięciu trzech, a skazanych na śmierć Żydów – do siedmiu tysięcy⁵⁶⁴.

30 lipca rozpoczęto działania przeciwko polskiemu podziemiu niepodległościowemu – aresztowano piętnastu członków Związku Walki Zbrojnej. Równocześnie trwały poszukiwania agentów radzieckich – w rękach członków Policji Bezpieczeństwa znalazł się między innymi człowiek o pseudonimie *Sekunda*, który wyjawiał nazwiska czołowych informatorów NKWD operujących na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Tropiono również podpalaczy – w samym Żytomierzu rozstrzelano aż sto osiemdziesiąt osób podejrzanych o podkładanie ognia. Ponadto schwytano dwunastoletniego chłopca, który swymi zeznaniami obciążył własnych rodziców. W Nowogrodzie Wołyńskim *Sonderkommando 4a* uczestniczyło w budowie

---

⁵⁶¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24.*

⁵⁶² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19.*

⁵⁶³ Sto trzydzieści dwie osoby zamordowano między innymi w Dobromile, a piętnastu w Jaworowie (stanowiło to odwet za mord NKWD na trzydziestu dwóch zamieszkujących miejscowość Ukraińcach).

⁵⁶⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24.*

obożu przejściowego. Podsumowano także rozprawę z gminami w pobliskich miastach: w Berdyczowie stracono sto czterdzieści osiem osób, w Korosteniu – trzydzieści (kolejnych sto zginęło w pogromie), w Proskrowie – sto czterdzieści sześć, Szepetowce – siedemnaście, Winnicy – sto czterdzieści sześć, a Żytomierzu, nie licząc wcześniejszych egzekucji – czterdzieści siedem⁵⁶⁵.

W pierwszych dniach sierpnia z trzeciej jednostki specjalnego przeznaczenia *Sichreitsdienst* wyłonione zostało odrębne zgrupowanie – *Einsatzkommando zum besondern Verwendung (do specjalnych poruczeń)*, którego podstawowym zadaniem była pacyfikacja dawnego pogranicza polsko-radzieckiego. Przy realizacji tej misji zastrzeżono kooperację z pododdziałami *Einsatzgruppe B*. Formacja zaczęła marsz od Lwowa – początek naznaczony został tysiąc sto pięćdziesięcioma czterema ofiarami wśród lokalnej gminy. Następnie przeniosła się do Brześcia, gdzie wyeliminowała siedemset sześćdziesiąt dziewięć osób i Białegostoku (stu dziewięćdziesięciu czterech zamordowanych). Ponadto w obozach przejściowych znalazło się około trzy tysiące osób. Piętnastego dnia miesiąca formacja powróciła do punktu wyjścia, gdzie przyporządkowanym do niej funkcjonariuszom zalecono przeprowadzić śledztwo w sprawie eksplozji, zlokalizowanego pod miastem, tajnego magazynu amunicji Armii Czerwonej. Oprócz tego sprawdzić miano okolice Kowla, gdzie w nocy na 16 sierpnia nieznanymi sprawcami podłożono ogień pod czterdzieści pięć budynków gospodarczych⁵⁶⁶. Nieco później przeprowadzono szereg przedsięwzięć wymierzonych w polskie podziemie niepodległościowe – na kartach Raportu Operacyjnego Nr 67 pojawiły się informacje o aresztowaniach w środowisku członków *Związku Strzeleckiego* oraz *Legionu Śmierci*⁵⁶⁷.

16 sierpnia podwładni *SS-Standartenführera* Erharda Kroegera wzięli udział w obławie przeciwko zbiegłym radzieckim jeńcom wojennym. W wyniku wymiany ognia, w której udział wzięło trzech funkcjonariuszy: *SS-Sturmbannführer* von Kuskull, *SS-Oberscharführer* Werner Schulz oraz *SS-Scharführer* Schulz zabito pięciu uciekinierów i pojmano pozostałych. Okazało się, że wśród Rosjan znajdował się dowódca

---

⁵⁶⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 38 vom 30. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport38.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁵⁶⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 66 vom 28. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport66.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁵⁶⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 38*.

radzieckiego XVI Korpusu Pancernego – generał Sokołow, którego jako jedyne nie stracono na miejscu. Drugi z wymienionych Niemców poległ⁵⁶⁸.

Dobę po zajęciu *Gruppenstab C* pojawił się w Pierwomajsku. Po dziesięciu dniach zorganizowano także pierwszą na Ukrainie wielką egzekucję nadzorowaną przez Wyższego Dowódcę SS i Policji w Kijowie – *SS-Obergruppenführera* Friedricha Jaeckelna, wielką *akcję specjalną (Sonderaktion)*. W jej wyniku, w przekształconych na masowe groby lejach po bombach pod Kamieńcem Podolskim spoczęły ciała dwudziestu trzech tysięcy sześciuset Żydów⁵⁶⁹. Siedmiuset sześćdziesięciu zamordowano w tym samym czasie we Lwowie, a kolejnych siedmiuset, oskarżonych o agitację komunistyczną przede wszystkim w okolicach Łucka, trafiło do więzienia⁵⁷⁰. Mordowano także w Korosteniu – przebieg egzekucji 6 czerwca 1947 roku przed obliczem Międzynarodowego Trybunału Wojskowego przedstawił sam dowódca zgrupowania, które ją przeprowadziło – *SS-Standartenführer* Paul Blobel: *W sierpniu lub wrześniu 1941 roku miała miejsce egzekucja w rejonie Korostenia. Zabito wówczas od siedmiuset do tysiąca ludzi. Przyglądał się jej dr Rasch. Podzieliłem swój oddział na kilka trzydziestoosobowych grup. W pierwszej kolejności nakłoniliśmy do współpracy milicję ukraińską, która pomogła nam przygotować masowe groby. Zgodnie z przyjętym schematem, ofiary podchodziły w grupach po piętnaście osób na krawędź rowu. Musiały klęknąć twarzą w jego stronę. Początkowo nie odbieraliśmy im ubrań i kosztowności. Plutony egzekucyjne składał się z członków Sonderkommando 4a, policji oraz Ukraińców (...). Jeden z moich podkomendnych – wyznaczony na dowódcę wydawał rozkaz. Zabici wpadali do dołu. Skłaniałem się zawsze to tworzenia większych liczebnie oddziałów strzelających. Po około godzinie były one wymieniane przez kolejnych funkcjonariuszy. Osoby przeznaczone na śmierć gromadzono w odrębnym miejscu – pilnowali ich ci, którzy akurat nie prowadzili rozstrzeliwania⁵⁷¹. Sto pięćdziesiąt siedem innych osób między 24 a 31 sierpnia zabili członkowie *Einsatzkommando 5*⁵⁷².*

---

⁵⁶⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 63 vom 25. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport63.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁵⁶⁹ M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 77.

⁵⁷⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 78 vom 9. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport78.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁵⁷¹ *Paul Blobel Affidative 6 June 1947*, Akta Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Normyberdze, sygnatura NO 3824 via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/blobeltest.html> (data dostępu: 9.03.2011 r.).

⁵⁷² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 88*.

Na początku września odnotowano zwiększenie aktywności proradzieckich oddziałów partyzanckich w środkowej części Ukrainy, w związku z czym część członków Służby Bezpieczeństwa, Tajnej Policji Państwowej oraz *Sicherheitspolizei* zmuszona została do udziału w operacjach przeciwko konspiratorom⁵⁷³. W tym czasie, czołówka *Einsatzgruppe C* podążyła szlakiem nacierających jednostek sił zbrojnych, przez co niektórzy z jej członków znaleźli się w realnym zagrożeniu ze strony cofającego się chaotycznie nieprzyjaciela. Mimo to zdecydowanie większym kłopotem stał się brak materiałów archiwalnych w przeważającej części zniszczonych przez uciekających, jak również niemożność rozprawy z czołowymi pracownikami administracji, którym w większości udało się zbiec. Niespotykanym dotąd zjawiskiem stały się ponadto przeprowadzane w ograniczonym zakresie kontrakcje ze strony środowiska żydowskiego. Po raz pierwszy donoszono o działaniu grup atakujących ukraińskich milicjantów czy podżegających do buntu. Takowy z resztą miał miejsce w Żytomierzu – szybka kontrakcja władz okupacyjnych oraz *SD* doprowadziła do jego stłumienia oraz pozbawienia życia dwustu sześćdziesięciu sześciu osób. Akty sabotażu zdarzały się jednak nadal o czym świadczy podłożenie ognia w mieście Wyszomir, co stanowiło odwet lokalnej gminy za wymordowanie kilkudziesięciu mężczyzn przez 1. Brygadę SS⁵⁷⁴.

Pierwszą masową egzekucją w dziewiątym miesiącu 1941 roku stała się rozprawa z Żydami w Berdyczowie. Począwszy od 1 września, przez kolejne dwadzieścia cztery godziny nad masowymi grobami stracono tam tysiąc trzystu trzech Żydów, w tym osiemset siedemdziesiąt pięć kobiet. W tym samym czasie *Sonderkommando 4b* prowadziło akcje likwidacyjne w okolicach Kremieńczuga – od 23 sierpnia rozstrzelano w tym rejonie pięćset dziewiętnaście osób, w tym czterystu trzydziestu pięciu wyznawców religii mojżeszowej. 6 września podkomendni *SS-Standartenführera* Paula Blobela dokonali również częściowej eksterminacji judaistów z Radomyśla – zabito wówczas tysiąc stu siedmiu mężczyzn oraz pięćset szesnaście noworodków oraz małych dzieci. W zbrodni nad tymi ostatnimi partycypowała ukraińska *Hilfspolizei*. Jako oficjalny powód likwidacji podano zagrożenie wybuchem epidemii w tamtejszym getcie oraz niedobory żywności⁵⁷⁵. Po czterech dobach *Sonderkommando*

---

⁵⁷³

⁵⁷⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 86 vom 17. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport86.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁵⁷⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 88*.

4a rozpoczęło realizację wytycznych konferencji przedstawicieli Służby Bezpieczeństwa i niemieckich organizacji policyjnych operujących na południowym odcinku frontu wschodniego. Podjęto wówczas decyzję o eliminacji wszystkich wyznawców religii mojżeszowej w sektorze, a jako istotny czynnik sprawczy tego przedsięwzięcia uznano ochotników pozyskanych w lokalnych społecznościach. U podstaw powyższej decyzji leżała również konieczność reakcji wobec nasilających się pogłosek o osłabieniu aparatu okupacyjnego oraz rychłego powrotu wojsk radzieckich, a co za tym idzie – rozprawy ze wszystkimi osobami udzielającymi pomocy Niemcom. Pierwszym aktem terroru stanowiącym pokłosie mityngu stała się pacyfikacja dzielnicy żydowskiej w Żytomierzu. 19 września około godziny 4:00 na teren getta wjechała kolumna dwunastu samochodów ciężarowych wypełnionych członkami *Sicherheitspolizei* oraz milicją ukraińską. W ciągu kilku godzin za miasto wywieziono i tam rozstrzelano trzy tysiące sto czterdzieści pięć osób. Podczas operacji zabezpieczonych zostało do trzydziestu ton ubrań, elementów wyposażenia mieszkań oraz drobnych przedmiotów, które oddano do dyspozycji Narodowosocjalistycznej Pomocy Społecznej (*National Sozialistische Versorgung*)⁵⁷⁶. W okolicach połowy miesiąca dokonano także szeregu innych zbrodni, których zestawienie zawarto w Tabeli III.6⁵⁷⁷. Oprócz tego, 13 września w Radomyślu podkomendni Paula Blobela zamordowali trzynasto-, czternasto- oraz siedemnastolatka, którzy po przesłuchaniu przez Gestapo przyznali się do członkostwa w radzieckiej siatce informacyjnej. Prawdopodobnie jeszcze tej samej doby dołączyła do nich trzydziestodwuosobowa grupa Cyganów, którą funkcjonariusze napotkali na jednej z dróg wiodących do miasta. Ponadto, zarówno *Sonderkommando 4a*, jak i *Einsatzkommando 5*, podzieliwszy się na mniejsze, lotne pododdziały przystąpiły do pacyfikacji wsi i przysiółków – efektem tych akcji mogła być nawet siedmiotysięczna rzesza ofiar. Nasiliły się także aresztowania – w samym tylko Kirowie internowano stu czterdziestu mieszkańców oraz przebywających w mieście uchodźców, spośród których natychmiast stracono czterdziestu ośmiu.

---

⁵⁷⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 106 vom 7. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport106.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁵⁷⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 86*.

Tabela III.6. Egzekucje przeprowadzone przez elementy *Einsatzgruppe C* między 10 a 21 września 1941 roku (porządek alfabetyczny)

Miejsce	Liczba zabitych
Biała Cerkiew	68 osób
Bogusław	335 osób
Jagotin (rejon)	345 osób
Korosteń	160 osób
Krzywy Róg	155 osób
Pilawa i Stara Sienniwa	511 osób
Tarasza	109 osób
Uledowka	506 osób
Winnica	600 osób

19 września wszyscy oficerowie *Gruppenstab C* zameldowali się w Nowoukraince. Tam właśnie zapadła decyzja o zmianie zwierzchnika *Einsatzkommando 5* – *SS-Oberführera* Erwina Schulza zastąpił dobę później *SS-Sturmbannführer* August Meier. Kilkanaście godzin później do komendy zgrupowania dotarła wieść o masowej akcji rabunkowej przeprowadzonej w Kijowie przez niemieckich żołnierzy oraz nacjonalistów ukraińskich. Między dwudziestym drugim, a dwudziestym trzecim dniem miesiąca uderzono także w gminę humańską, by powstrzymać napływ Żydów powracających do swych domów po czerwcowych ucieczkach. Przy współudziale armii zamordowano tam tysiąc czterysta dwanaście osób. Jeszcze tej samej doby ruszyły także poszukiwania komisarzy politycznych w okolicach wsi Szuraliwka – Tychy-Chutor i Czerapin. W efekcie w masowych grobach spoczęły sto czterdzieści ciała⁵⁷⁸. Podobne przedsięwzięcie zorganizowano w rejonie Dniepropietrowska, gdzie do 4 października zastrzelono osiemdziesięciu pięciu

⁵⁷⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 119 vom 20. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport119.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.)

dawnych urzędników, czternaście osób podejrzanych o działania sabotażowe oraz stu siedemdziesięciu dziewięciu Żydów⁵⁷⁹.

25 września rozpoczął się pierwszy akt największej, jednorazowej zbrodni na narodzie żydowskim dokonanej siłami jednostek specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst* w ciągu całej ich historii. Tego dnia siedziba NKWD w dzisiejszej stolicy Ukrainy, przygotowana uprzednio przez podkomendnych *SS-Standartenführera* Paula Blobela, opanowana została przez *Gruppenstab C*. Jak oszacowano, w chwili przekroczenia przez funkcjonariuszy rogatek w mieście znajdować się mogło nawet sto siedemdziesiąt pięć tysięcy wyznawców judaizmu⁵⁸⁰. Pretekstem do ich pacyfikacji stały się zamachy bombowe w miejscowej cytadeli oraz siedzibie komendantury wojskowej (20 i 24 września) oraz dezaktywowanie sześciuset siedemdziesięciu min rozmieszczonych w różnych częściach Kijowa. Dodatkowo prawie trzy tony materiałów wybuchowych znaleziono w gmachu Muzeum Lenina⁵⁸¹. Kolejnej doby zapadła oficjalna decyzja o przeprowadzeniu *Sonderaktion*, pod którą podpis złożył komendant miasta – generał Kurt Eberhardt. Następnie, w gmachu *NKWD* zorganizowano spotkanie warstwy przywódczej *Einsatzgruppe C* – podjęto wówczas decyzję, iż wykonanie zadania powierzone zostanie *Sonderkommando 4a*, a osobistą nad nim kuratelę obejmie Wyższy Dowódca SS i Policji *SS-Obergruppenführer* Friedrich Jaeckeln⁵⁸².

28 września o godzinie 8:00 miała miejsce pierwsza oblawa, w której udział wzięło tysiąc sześciuset przedstawicieli niemieckich organów policyjnych, milicji ukraińskiej, ludności cywilnej oraz *Wehrmachtu*. Internowano około sto pięćdziesiąt tysięcy osób – jedną trzecią postanowiono rozstrzelać (wobec dwudziestu wyrok wykonano natychmiast)⁵⁸³. Oprócz tego rozwieszone zostały plakaty informujące o przymusowej deportacji wszystkich Żydów; spodziewano się, iż na wezwanie stanie około sześciu tysięcy osób, przybyło pięciokrotnie więcej. Przeprowadzono ich pod eskortą na Cmentarz Łukianowski, skąd kolejne dwie doby odprowadzano do miejsca kaźni. Ono samo zlokalizowano nieprzypadkowo. Miejsce zwane Babim Jarem, obecnie znajdujące się w granicach administracyjnych stolicy Ukrainy, już podczas

---

⁵⁷⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 132 vom 3. November 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 219, NO-2830.

⁵⁸⁰ Sachar Abraham, *The Redemption of the Unwanted*, Nowy Jork 1984, s. 123.

⁵⁸¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 97 vom 28. September 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 217, NO-3145.

⁵⁸² Megargee Geoffrey, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front*, Arlington 2006, s. 95.

⁵⁸³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 97*.

funkcjonowania administracji radzieckiej wykorzystywano do wykonywania kary śmierci. Rankiem 29 września w wąwozie pojawili się członkowie *Sonderkommando 4a*, 45. batalionu policyjnego (*Polizei-Bataillon 45*) oraz *Polizei-Regiment Süd*. Towarzyszyli im również ukraińscy strażnicy, oficerowie *Gruppenstab C* i elementy wydzielonej kompanii *Waffen-SS* do zadań specjalnych. Straceńców, w grupach po 10 osób doprowadzano kilkoma wąskimi ścieżkami na dno doliny i tam mordowano. Przebieg akcji opisał po zakończeniu drugiej wojny światowej jej bezpośredni świadek – kierowca samochodu ciężarowego Fritz Hofer: *Pewnego dnia otrzymałem rozkaz by wyjechać ciężarówką poza miasto. Razem ze mną wyruszył jeden z Ukraińców. Było około godziny 10:00. Po drodze mijaliśmy kolumny Żydów udających się w tym samym co my kierunku. Nieśli bagaże. Całe rodziny. Im dalej byliśmy od rogatek, tym więcej zauważyć mogłem Żydów. Na polu nieopodal znajdowały się stosy ubrań. Moim zadaniem było je zabrać. Zatrzymałem samochód. Ukrainiec zaczął ładowanie. Z miejsca w którym stałem widziałem innych Ukraińców, którzy nadzorowali przybyłych Żydów – mężczyzn, kobiety i dzieci podczas składania bagaży i zdejmowania odzieży, również bielizny. Dobytek nakazano im odkładać w wyznaczonym punkcie. Wszystko odbywało się błyskawicznie, tych którzy nie wytrzymywali Ukraińcy popędzali popychając i kopiąc. Myślę, że proces zdejmowania ubrań trwał około minuty. Nie było różnicy czy to mężczyzna, czy kobieta czy dziecko (...). Nagich Żydów poprowadzono do wąwozu o długości około stu pięćdziesięciu metrów, szerokości trzydziestu i głębokości piętnastu. Schodzili w dół jedną z dwóch czy trzech wąskich ścieżek. Gdy byli już blisko, funkcjonariusze *Schutzpolizei* chwyтали ich i kładli na ciałach już tam leżących. Układano ich w równe szeregi. Jak tylko Żyd znalazł się na ziemi, policjant podchodził i strzelał mu w tył głowy z pistoletu maszynowego. Widząc co się dzieje, wielu Żydów postradało zmysły. Część leżała spokojnie w oczekiwaniu na egzekucję. Tylko dwóch członków *Schutzpolizei* strzelało. Ruszali z dwóch przeciwległych końców stosu. Widziałem jak stają na ciałach pomordowanych. Każdy kto tylko się położył był zabijany. Machina eksterminacji nie rozróżniała mężczyzn, kobiet czy dzieci. Te ostatnie były zabijane wraz z matkami. Nie patrzyłem długo. Gdy podszedłem na skraj wąwozu widok mnie przeraził. Widziałem ciała leżące w trzech rzędach, każdym długim na około sześćdziesiąt metrów. Nie wiem ile warstw już wówczas tam było (...). Obok dwóch wspomnianych wcześniej policjantów, kolejni parami stali przy ścieżkach. To oni przewracali ofiary (...). Ci, którzy szli z tyłu nie mogli widzieć co dzieje się w wąwozie ze względu na jego strome zbocza. Podczas zdejmowania ubrań panował zgiełk.*

Rozebranych zmuszano do pójścia ścieżkami. Miejsce zborne znajdowało się około stu pięćdziesięciu metrów od wąwozu, toteż nikt nie widział co tam się dzieje. Do tego wiał silny wiatr i było chłodno. Niczego nie było słychać⁵⁸⁴. Ostatnie chwile przed śmiercią wspominał także inny z uczestniczących w *Sonderaktion* szoferów: *Widziałem co działo się gdy Żydzi – mężczyźni, kobiety i dzieci docierali na miejsce. Ukraińscy strażnicy przepędzali ich z miejsca na miejsce, gdzie każdorazowo zmuszani byli do oddawania bagaży, ubrań, obuwia i bielizny. W odrębnym sektorze gromadzono biżuterię oraz kosztowności. Dla każdego rodzaju odzieży przewidziano osobny stos. Każdy kto się jej pozbył popychany był dalej⁵⁸⁵. Przedmioty te, podobnie jak wcześniej w Żytomierzu, oddano przedstawicielom *National Sozialistische Versorgung*⁵⁸⁶, w opustoszałych mieszkaniach osadzono natomiast bezdomną ludność ukraińską, dzięki czemu można było rozpocząć proces sporządzania rejestru mieszkańców miasta⁵⁸⁷. Egzekucja w Babim Jarze była największą jednorazową masakrą na wyznawcach religii mojżeszowej dokonaną poza obozami zagłady. W ciągu czterdziestu ośmiu godzin zgładzono tam trzydzieści trzy tysiące siedmuset siedemdziesięciu jeden Żydów⁵⁸⁸. Wieść o zbrodni, jeszcze tej samej jesieni szerokim echem odbiła się nie tylko na Ukrainie – dotarła nawet do dalekiego Taszkientu. Do Berlina zameldowano o niej już 2 października. Warto wspomnieć, iż hekatombę przeżyły trzy osoby. Jedyłą, która po zakończeniu drugiej wojny światowej złożyła zeznania w tej sprawie była kijowska aktorka Dina Proniczewa. Jego zapis, sporządzony przez Anatlija Kuzniecowa, opublikowany został w ramach serii wydawniczej pod tytułem *Heritage Civilization and the Jews: Wszędzie dookoła słyszała dziwne odgłosy, jęki, rżenie, lamenty. Warstwa w której się znalazła zagęszczała się coraz bardziej z powodu zabijania kolejnych osób na górze. Czula jak stos się porusza – niektórzy ze straconych jeszcze żyli. Gdy zapadł zmrok funkcjonariusze chodzili wokół oświetlając ciała latarkami. Gdy zauważyli ruch oddawali kilka strzałów z pistoletów. Nagle usłyszała ludzi stąpających po ciałach. To byli Niemcy, którzy sprawdzali, czy przy zabitych nie ma jeszcze kosztowności, przy**

---

⁵⁸⁴ Berenbaum Michael, *The World Must Know*, Waszyngton 2006, s. 97-98.

⁵⁸⁵ Tamże, s. 138-139.

⁵⁸⁶ Zgodnie z obliczeniami zawartymi w Raporcie Operacyjnym Nr 132 z 3 listopada 1941 roku, akcje specjalne w Żytomierzu i Kijowie zaowocowały pozyskaniem przez tę organizację dóbr, do których transportu niezbędna okazała się liczba stu trzydziestu siedmiu samochodów ciężarowych. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 132*.

⁵⁸⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 106*.

⁵⁸⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 101 vom 2. Oktober 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 218, NO-3137. Na kartach sprawozdania znalazła się lakoniczna wzmianka o zbrodni: *Sonderkommando 4a przy współpracy z pododdziałem sztabu Grupy oraz policjantami z Polizei-Regiment Süd dokonała między 28 a 30 września 1941 roku egzekucji 33.771 Żydów w Kijowie*.

okazji dobijając rannych. Jeden z SS-manów chwycił za nogę ciała leżące obok ale Dina z zimną krwią nadal udawała zabita. Nagle poczuła kopnięcie w klatkę piersiową – Niemiec obrócił ją na bok łamiąc rękę. Po kilku chwilach usłyszała jak ktoś krzyknął: „Demidenko! Możesz przyjść zakopywać!”. Niemal całe jej ciało przykryte zostało ziemią. Leżała na plecach więc piach, który dostał się jej do ust sprawił, że zaczęła kaszleć. Wpadła w panikę obawiając się, że ktoś ją usłyszy. Lewą, sprawną ręką powoli rozgarniała ziemię. Używając wszystkich sił wyczołgała się ze stosu. Usłyszała: Proszę się nie bać proszę pani. Ja również żyję. Obok, w samych majtkach leżał mały chłopiec. Oboje powoli oddalili się z miejsca zbrodni⁵⁸⁹.

Babi Jar, obok lasu ponarskiego oraz Rumbuli, stanowi pewnego rodzaju symbol niemieckiej polityki eksterminacyjnej na Wschodzie. Zarówno jak w dwóch pozostałych, wymienionych powyżej miejscach, egzekucje prowadzono także w kolejnych miesiącach. Wśród około setki tysięcy zamordowanych w tym miejscu znaleźli się nie tylko Żydzi, lecz także jeńcy wojenni, Polacy czy sympatycy Stepana Bandery.

W pierwszych dniach października, wykonawców masakry kijowskiej wyposażono w nowy oręż przeciwko wrogom narodowego socjalizmu na Ukrainie. Zgodnie z zeznaniem złożonym w czerwcu 1947 roku przez SS-Standartenführera Paula Blobela, dowodzone przez niego zgrupowanie otrzymało do przetestowania trzytonowy samochód ciężarowy, skonstruowany w taki sposób, że wyziewy spalania kierowane były do zamkniętej, tylnej części nadwozia. Zgodnie z założeniami gromadzić tam miano od trzydziestu do czterdziestu osób przeznaczonych do eliminacji, a sam jej proces trwał około ośmiu minut⁵⁹⁰. Doświadczenia uzyskane podczas tych zbrodniczych prób wykorzystywano później podczas zbrodni dokonywanych w obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem⁵⁹¹. Członkowie *Sonderkommando 4a* nie zaprzestali jednak i sprawdzonych metod. 4 października w okolicach Perejasławia zastrzelono pięćset trzydzieści siedem osób, a Jagotina cztery dni później – sto dwadzieścia pięć⁵⁹². Czternastego dnia miesiąca, w obozie jenieckim w Boryspolu zamordowanych zostało siedemset pięćdziesięciu dwóch Rosjan, w tym siedemdziesięciu dwóch pacjentów szpitala, a wydzielone *Teilkommando* rozprawiło się z dwudziestoczteroosobowym

---

⁵⁸⁹ A Survivor of the Babi Yar Massacre, [w:] *Heritage Civilization and the Jews*, http://www.pbs.org/wnet/heritage/episode8/documents/documents_13.html (data dostępu: 11.04.2011 r.).

⁵⁹⁰ Paul Blobel Affidative 6 June 1947.

⁵⁹¹ Pierwsza egzekucja z wykorzystaniem tego środka transportu miała miejsce w Chełmnie nad Nerem 8 grudnia 1941 roku. M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 87.

⁵⁹² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 119*.

oddziałem partyzanckim. Inni funkcjonariusze przeprowadzili pacyfikację gminy w Łubniach – nad masowymi grobami stanęły tysiąc trzysta sześćdziesiąt trzy osoby, w tym pięćdziesięciu trzech żołnierzy Armii Czerwonej. Cykl operacji rozproszonych podkomendni Paula Blobela przeprowadzili również między dwudziestym drugim a dwudziestym dziewiątym dniem miesiąca – jego efekty zawiera Tabela III.7. Ciekawostką stanowi fakt, iż ze względu na niedogodne warunki atmosferyczne, które zamieniły piaszczyste drogi w rzeki błota, funkcjonariuszom nie udało dotrzeć się do miejscowości Nieżyn, gdzie spodziewano się zastać trzystu dwudziestu pięciu Żydów. Na uwagę zasługuje to, iż próby dojechania w tę okolicę podejmowano aż trzykrotnie.

Tabela III.7. Egzekucje przeprowadzone przez *Sonderkommando 4a* między 22 a 29 października 1941 roku (porządek alfabetyczny)

Miejsce	Liczba zabitych
Czernichów (I egzekucja)	124 osoby
Czernichów (II egzekucja)	144 osoby
Czernichów (III egzekucja)	49 osób
Kosielec	136 osób
Oster	215 osób

Dużą aktywnością wykazało się również *Einsatzkommando 5*, które od początku października przystąpiło do ścigania niedobitków oddziałów Armii Czerwonej. Już drugiej doby w rękach funkcjonariuszy znalazło się piętnaście osób, w tym trzynastu żołnierzy, których, co stanowiło zjawisko raczej niespotykane oddano w ręce lokalnego oddziału *Feldgendarmarie*. Dwunastego dnia miesiąca do sztabu formacji dotarły odgórne wytyczne co do katalogu osób przeznaczonych na śmierć. W grupie tej znaleźli się członkowie władz radzieckich, w szczególności NKWD, partyzanci (do ich określenia użyto rzadko już w tym czasie używanego określenia *wolni strzelcy* – *Freischäler*), sabotażyści, osoby zaklasyfikowane jako asocjalne oraz wszyscy Żydzi

(*Juden allgemein*)⁵⁹³. Od 13 do 19 października ofiarami zgrupowania kierowanego przez *SS-Sturmbannführera* Augusta Meiera padło dwa tysiące sto czterdzieści siedem osób, w tym trzystu pensjonariuszy szpitala psychiatrycznego w Kijowie. W kolejnym tygodniu stracono jeszcze ponad siedem tysięcy osób. Większość stanowili Żydzi⁵⁹⁴. Pod koniec miesiąca z jednostki wyłoniono oddział wydzielony – *Sonderkommando 5b*, którego dowodzenie powierzono *SS-Sturmbannführerowi* Fritzowi Braune.

Pozostałe pododdziały także kontynuowały swój zbrodniczy marsz. *Sonderkommando 4b*, nad którym dowództwo objął trzydziestoletni *SS-Sturmbannführer* Fritz Braune, od 4 do 10 października rozstrzelało sto osiemdziesiąt sześć osób w rejonie Połtawy⁵⁹⁵, a między dwudziestym drugim, a dwudziestym czwartym dniem miesiąca – kolejnych dwieście pięć. Ostatniego dnia miesiąca wymordowano ponadto pensjonariuszy oraz część personelu tamtejszego szpitala dla obłąkanych; w grupie straceńców znalazło się pięciuset dziewięćdziesięciu dziewięciu chorych oraz czterech Rosjan. Dwustu innych pacjentów skierowano do robót ziemnych w okolicach miasta. Całość wyposażenia oraz część zabezpieczonej odzieży oddano do dyspozycji polowych punktów medycznych⁵⁹⁶. Od 5 października rajdy w rejonie zakola Dniepru (okolice Dniepordzierżyńska, Dniepropietrowska, Nikopola i Zaporozża) prowadziły *Teilkommandos* podporządkowane *SS-Sturmbannführerowi* Erhardowi Kroegerowi. Największą z *Säuberungaktionen* w tej części Ukrainy było stracenie dziesięciu tysięcy członków gminy dnepropietrowskiej⁵⁹⁷.

Początek listopada przyniósł zmianę na stanowisku zwierzchnika trzeciej z jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa. *SS-Brigadeführera* Otto Rascha, który powrócił do pracy biurowej na terenie rdzennej Rzeszy zastąpił zwierzchnik Policji Bezpieczeństwa w Belgii i Północnej Francji – *SS-Brigadeführer* Max Thomas. Drugiego dnia miesiąca do Berlina przesłany został Raport Operacyjny

---

⁵⁹³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 111 vom 12. Oktober 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 218, NO-3155.

⁵⁹⁴ Według Raportu Operacyjnego Nr 135 z dnia 19 listopada 1941 roku, w okresie od 20 do 26 października zastrzelono cztery tysiące trzystu siedemdziesięciu dwóch Żydów, trzydziestu sześciu współpracowników lub sympatyków władz radzieckich i trzydziestu dwóch sabotażystów. Między 26 października a 1 listopada do ofiar dołączyło jeszcze dwa tysiące sześciuset pięćdziesięciu ośmiu Żydów. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 135 vom 19. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport135.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁵⁹⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 132*.

⁵⁹⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 143 vom 8. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport143.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁵⁹⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 135*.

Nr 128, na którego stronicach stwierdzono, iż do tej pory ofiarą *Einsatzgruppe C* padło mniej więcej osiemdziesiąt tysięcy ludzi. Ponad pięćdziesiąt pięć tysięcy zamordować mieli sami podkomendni *SS-Standartenführera* Paula Blobela. Donoszono również o problemie z nadmiarem wyznawców religii mojżeszowej zebranych na terenie północnej i środkowej Ukrainy (ich liczbę oszacowano na siedemdziesiąt pięć tysięcy osób), co generować miało problemy zarówno w zakresie eksterminacji, jak i deportacji w granice zamkniętych dzielnic. Z zapałem przystąpiono także do przeszukiwania obozów jenieckich – w razie jakichkolwiek podejrzeń stosowano najwyższy wymiar kary⁵⁹⁸.

Pięć dni później doszło do serii kolejnych mordów przeprowadzonych przez członków *Sonderkommando 4a*. Najpierw trzysta osiemdziesiąt pięć osób zabito w Gronostajopolu, a następnie, podczas marszu w kierunku Kijowa, sto dwadzieścia pod Dymierem oraz trzydzieści w rejonie miejscowości Oster⁵⁹⁹. Równocześnie nowy dowódca *Einsatzkommando 6* – *SS-Sturmbannführer* Robert Mohr, zarządził pacyfikację szpitala psychiatrycznego Irgin w Dniepropietrowsku, w wyniku której zastrzelono ośmiuset z tysiąca stu sześćdziesięciu pensjonariuszy. W budowie obozu przejściowego pod Losowaja uczestniczyli podkomendni *SS-Sturmbannführera* Fritza Braune.

17 listopada w Połtawie zorganizowana została konferencja z udziałem delegatów *Sonderkommandos 4a* oraz *4b*. Podjęto wówczas decyzję, o kontynuowaniu akcji likwidacyjnych w Ukrainie środkowo-wschodniej. Dobę później zabezpieczono archiwum NKWD w Łubniach⁶⁰⁰, a po następnych pięciu dniach członkowie oddziału Paula Blobela zorganizowali kolejną masakrę połtawską – nad wykopanymi pod miastem rowami stało tysiąc pięćset trzydziestu ośmiu Żydów⁶⁰¹.

Z końcem miesiąca podsumowane zostały efekty operacji przeprowadzonych przez dwa podporządkowane *Gruppenstab C Einsatzkommandos*. Pierwsze z nich, noszące numer 5, w ciągu czterech tygodni zdołało uśmiercić dziesięć tysięcy sześciuset pięćdziesięciu wyznawców religii mojżeszowej, dwudziestu jeden sabotażystów i szabrowników, piętnastu członków dawnej, radzieckiej administracji oraz czterysta

---

⁵⁹⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 128 vom 2. November 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 218, NO-3157.

⁵⁹⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 143*.

⁶⁰⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 156*.

⁶⁰¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 164 vom 4. Februar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport164.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

dwadzieścia cztery inne osoby. Kolejne – *Einsatzkommando 6*, odnotowało egzekucje na dwustu sześćdziesięciu czterech Żydach, czterdziestu trzech urzędnikach i czterdziestu trzech innych⁶⁰².

Załamaniem niemieckiej ofensywy pod Moskwą, a co za tym idzie – zakończeniem Operacji Barbarossa zbiegło się w czasie z obsadzeniem przez podwładnych *SS-Brigadeführera* Maxa Thomasa posterunków w okolicach Charkowa. W samym, drugim co do wielkości ukraińskim mieście ulokowały się elementy *Sonderkommando 4a*, dzięki którym już od 16 grudnia, przy walnym udziale lokalnych ochotników, zaczęła się operacja pacyfikacji tamtejszej gminy⁶⁰³. Podstawowe zadania, związane z przybliżeniem wizji *Judenrein* na terenach okupowanych w tej części Wyżyny Środkoworosyjskiej zostały wykonane.

---

⁶⁰² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 143.*

⁶⁰³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 164.*

Działania Einsatzgruppe D

Położony najbardziej na południu sektor frontu wschodniego przewidziany został jako obszar operacyjny czwartej jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa, która wzięła udział w wojnie przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jak w listopadzie 1945 roku zeznawał jej dowódca – dotychczasowy zwierzchnik Urzędu III RSHA i zaufany współpracownik Reinharda Heydricha, SS-Standartenführer Otto Ohlendorf, sześćsetosobowa, dysponująca stu siedemdziesięcioma pojazdami mechanicznymi Einsatzgruppe D, opuściwszy terytorium Generalnego Gubernatorstwa przemieszczała się w ślad jednostek 11. Armii generała Eugena Rittera von Schobert⁶⁰⁴. Niebawem weszła także w pierwszą interakcję z żołnierzami rumuńskimi, którzy przystąpili do walki z Armią Czerwoną w ramach Grupy Armii *Antonescu*.

5 lipca sztab formacji pojawił się w mieście Piatra Neamt, a podporządkowane mu jednostki uległy rozproszeniu. *Sonderkommando 10a* skierowano w rejon miejscowości Paleski oraz Jassy, gdzie prawdopodobnie wziął udział w rozprawie z ponad dwoma tysiącami czterystoma Żydami internowanymi uprzednio przez sojusznika z południa. Odrębne *Teilkommando* przeprowadziło także rajd w kierunku Belci, jednakowoż zmuszone zostało do odwrotu w związku z radzieckim kontratakiem w tej okolicy. W tym czasie podkomendni *SS-Sturmbannführera* Aloisa Persterera znaleźli się pod Czerniowcami, gdzie zamordowano około dwóch tysięcy czterystu osób. Nie podjęto także reakcji wobec polityki rabunkowej prowadzonej przez Rumunów. Wcześniej, podczas podchodzenia pod miasto zgrupowanie zostało ostrzelane, jednak obyło się bez strat. *Sonderkommandos 11a i 11b* pomaszerowały ku miejscowości Belz⁶⁰⁵. Pozostałe pododdziały dotarły tam około połowy miesiąca. Do tego czasu wykonano wyroki śmierci na gminach w Chocimiu, gdzie zabito dwa tysiące osób, Markulestach (tysiąc osób) oraz Nowoszelicach (osiemset osób)⁶⁰⁶. Z całkowitą biernością funkcjonariusze przyglądali się także represjom, jakie cyklicznie spotykały wyznawców religii mojżeszowej ze strony żołnierzy rumuńskich, w tym przede

---

⁶⁰⁴ *Eidestattliche Erklärung – Otto Ohlendorf. Band 2 (5. November 1945)*, NS-Archiv.de, , <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/ohlendorf/eidestattliche-Erklaerung-2.php> (data dostępu: 5.01.2008 r.).

⁶⁰⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19.*

⁶⁰⁶ M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 71.

wszystkim – 170. Dywizji Piechoty. Rozpoczęła się także rozprawa z Żydami kiszyniowskimi – między 17 a 31 lipca w szeregu różnych rozmiarów Säuberungaktionen w dzisiejszej stolicy Mołdawii pozbawiono dwanaście tysięcy dwieście osiemdziesiąt siedem osób. Jak wskazuje Martin Gilbert, po raz pierwszy liczba ofiar przekroczyła wówczas dziesięć tysięcy⁶⁰⁷. W tym czasie nastąpiła zmiana na stanowisku zwierzchnika *Sonderkommando 11b* – SS-Sturmbannführera Hansa Unglaube zastąpił doświadczony uczestnik kampanii przeciwko Polsce w roku 1939 – SS-Sturmbannführer Bruno Müller.

W pierwszych dniach sierpnia *Gruppenstab D* osiadł w położonej na zachód od Jampola Olszance, natomiast *Sonderkommandos 10a* oraz *10b* ruszyły w stronę Petszanki i Mohylewa Podolskiego. W pierwszym z wymienionych miast podporządkowani SS-Obersturmbannführerowi Heinzowi Seetzenowi członkowie *Sicherheitspolizei* zamordowali dziewięćdziesięciu siedmiu Żydów i aresztowali tysiąc siedmuset pięćdziesięciu sześciu innych. W samym Jampolu pozbawiono życia dziewięć osób. Równolegle *Sonderkommando 11a* zabezpieczyło archiwum władz radzieckich w Kiszyniowie, a *Sonderkommando 11b* – w Teginie. W krótkim czasie funkcjonariusze rozpoczęli także masowe rozstrzeliwania⁶⁰⁸. Od 1 sierpnia trwała także akcja specjalna w stolicy Mołdawii – jeden z asystujących przy niej sanitariuszy Wehrmachtu po zakończeniu drugiej wojny światowej wspominał: *Ustawione nad dołem żydowskie dziewczyny i kobiety zostały rozstrzelane przez pluton egzekucyjny. Rozgrywały się przy tym straszliwe sceny. Słysząc było jęki i krzyki. Kilka kobiet błagało w języku niemieckim dowódcę SS, który dowodził oddziałem, o litość. Nic to jednak nie dało. Po prawej i lewej stronie dołu stali żydowscy mężczyźni, którzy wrzucali zastrzelone kobiety do dołu. Gdy rozstrzelano wszystkie kobiety, mężczyźni ci ustawili się w szeregu. Było ich około dwustu pięćdziesięciu. Ich także rozstrzelano*⁶⁰⁹. Jeszcze tego dnia w powyższy sposób stracono pięćset jedenaście osób; czterysta z nich przypłaciło życiem atak lokalnego oddziału partyzanckiego na kolumnę niemieckich ambulansów⁶¹⁰.

---

⁶⁰⁷ Tamże, s. 75.

⁶⁰⁸ Podczas pierwszego dnia pobytu *Sonderkommando 11b* w Teginie zamordowano sto pięćdziesiąt pięć osób.

⁶⁰⁹ M. Dederichs, Heydrich. *Twarz...*, s. 87.

⁶¹⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 45 vom 7. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport45.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

Zbliżający się termin zbioru zbóż sprawił, iż w drugiej połowie miesiąca, rezydujący wówczas w Ananiewie *SS-Standartenführer* Otto Ohlendorf zalecił części swych podkomendnych wzięcie udziału w żniwach. Wzmianka o tym przedsięwzięciu pojawiła się na kartach Raportu Operacyjnego Nr 61, przesłanego tydzień przed początkiem września do Berlina: *Kolchoźnicy rozpoczęli żniwa z własnej inicjatywy. Lokalna ludność, bez wyjątków jest chętna do pracy. Jedyne w miejscowości Babcziny stawiano pewien opór, wywołany podżeganiem Żydów, którzy pojawili się w tym rejonie kilka miesięcy wcześniej. Jak donoszą mieszkańcy, ci Żydzi zaangażowani byli w przeprowadzoną przez władze radzieckie akcję deportacyjną na Syberię. W odwecie zastrzelono dziewięćdziesięciu czterech wyznawców judaizmu. Społeczeństwo miasteczka jest zadowolone z przedsięwziętych środków i potrafi okazać wdzięczność (...). W Jarudze dziewięćset czterdzieści osób spośród wszystkich tysiąca dwustu mieszkańców bierze udział w żniwach. Rozpoczęto również zabezpieczenia pozostawionego przez zamordowanych członków gmin mienia, co zaowocowało kilkoma incydentami z udziałem żołnierzy rumuńskich⁶¹¹. Nie oznaczało to jednak wstrzymania operacji eksterminacyjnych – największe zbiorowe egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzgruppe D* w sierpniu 1941 roku przedstawiono w Tabeli III.8⁶¹².*

Usystematyzowane zostało również zagadnienie rozwiązania problemu Żydów mołdawskich. Jak wyliczyli członkowie Służby Bezpieczeństwa, jedynie w okolicach stolicy regionu spodziewać się można było od sześćdziesięciu do osiemdziesięciu tysięcy przedstawicieli tej grupy etnicznej, a w samym mieście, mimo już podjętych działań, było ich jeszcze cztery tysiące. W porozumieniu z rumuńską komendanturą Kiszyniowa, w krótkim czasie zorganizowano tam prowizoryczne getto, w którym umieszczono mniej więcej dziewięć tysięcy ludzi. Przeważającą część, w ramach grup roboczych wykorzystywać zaczęto do prac porządkowych oraz innych działań na rzecz okupanta⁶¹³. Nasilił się także napływ wyznawców religii mojżeszowej z Besarabii; fakt ten wywołał zjawisko przeludnienia Naddniestrza. W związku z tym doszło do bezprecedensowego jak do tej pory zjawiska odesłania dwudziestu siedmiu tysięcy

---

⁶¹¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 61 vom 23. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport61.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁶¹² M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 72. Liczby zostały skorygowane na podstawie Raportu Operacyjnego Nr 117 z dnia 18 października 1941 roku. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 117 vom 18. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport117.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁶¹³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 63*.

pięciuset Żydów z powrotem w granice państwa Iona Antonescu, co nie powstrzymało Niemców przed straceniem tysiąca dwustu sześćdziesięciu pięciu głównie młodych mężczyzn⁶¹⁴.

Tabela III.8. Największe egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzgruppe D* w sierpniu 1941 roku (porządek alfabetyczny)

Miejsce	Liczba zabitych
Chocim	3.000 osób
Czerniowce	3.105 osób
Jassy	4.000 osób
Kalinindorf	1.875 osób
Kirowo	6.000 osób
Nikołajew	4.135 osób
Orgiejew	200 osób

Na początku września sztab jednostki przeniósł się do Nikołajewa. Wraz z członkami *Einsatzgruppe C* szesnastego dnia miesiąca rozpoczęto rozprawę z wyznawcami judaizmu z Winnicy i Humania, zabijając łącznie około dwudziestu czterech tysięcy ludzi. Świadkiem jednej z egzekucji, w której aktywną rolę odegrała ukraińska milicja, był porucznik *Wehrmachtu* Erwin Bingel: *Thun ludzi zebrał się na placu przed lotniskiem. Od strony miasta podjechało kilka samochodów ciężarowych. Zauważyłem w nich członków Feldgendarmie (...). Po chwili pojawiły się kolejne, tym razem pełne ukraińskich milicjantów dowodzonych przez SS-manów. Wyposażono ich w narzędzia. Na jednym z pojazdów dostrzegłem pojemniki ze środkiem chemicznym. Pojazdy wolno jeździły wzdłuż wykopów i wysypywały proszek do ich wnętrza w odległościach od piętnastu do dwudziestu metrów. W tym czasie wylądowało kilka samolotów – głównie transportowych Junkersów 52. Wysiadło z nich parę oddziałów*

⁶¹⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 67.*

SS, którzy zajęli miejsca żandarmów. Mój żydowski tłumacz poinformował mnie, iż wszyscy ci ludzie zebrali się w związku z ogłoszeniem, które kilka dni wcześniej rozwieszono między innymi na terenie Humania. Nakazywały one, pod groźbą najwyższej kary, zgromadzić się wszystkim Żydom bez względu na wiek i płeć (...). Wyodrębniono grupę Żydów, których odprowadzono na bok i kazano się rozebrać. Niektórzy nadal nosili biżuterię. Następnie w grupach nie uwzględniających płci ustawiano ich przed dołami. Po chwili funkcjonariusze przystępowali do działania, które swą okropnością nie miało precedensu w całej historii ludzkości. Przy pomocy pistoletów, z zimną krwią zaczęli zabijać (...). Nie wahali się nawet pozbawiać życia kilkuletnich dzieci, czy niemowląt ssących jeszcze matczyne piersi. Część z nich zamordowano przy użyciu rękojeści albo pałek, a następnie wrzucano do wykopu. Część z nich jeszcze żyła. Potem zabijano matki. Kolejny rząd straceńców zmuszony został najpierw do przysypania zwłok cienką warstwą środka chemicznego. Ten sam człowiek przyglądał się także drugiej, zorganizowanej 22 września masakrze Żydów: Przedpołudniem, około godziny 10:15, usłyszałem odgłosy wystrzałów oraz krzyki. Podeszedłem do okna swojej kwatery, skąd miałem dobry widok na pobliski parking. Hałasy zaalarmowały także moich podkomendnych. Wszyscy zebraliśmy się w tym samym pokoju. Widziałem ukraińskich milicjantów na koniach, wyposażonych w pistolety, broń długą oraz długie szable kawaleryjskie. Galopowali wokół placu, tratując wszystkich, którzy stanęli im na drodze, w tym kobiety i dzieci. Następnie w kierunku tłumu oddano kilka salw. Część zabito przy pomocy szabel. Rozwścieczeni Ukraińcy, pod dowództwem oficerów SS, wjeżdżali między ludzi, miażdżąc zwłoki i zabijając kolejnych, w tym dzieci, kobiety i starców⁶¹⁵. W sprawozdaniu przygotowanym dnia 2 października stwierdzono, iż rejon Nikołajewa i Korostenia można uznać za *Judenrein*. Do tego dnia SS-*Standartenführer* Otto Ohlendorf wyliczył, iż ofiarą działań jego podkomendnych padły trzydzieści pięć tysięcy siedemset osiemdziesiąt dwie osoby⁶¹⁶.

W październiku członków czwartej z jednostek operacyjnych Sicherheitsdienst zaczęto angażować w działania wymierzone przeciwko proradzieckiemu podziemi. Pierwszym sukcesem funkcjonariuszy stało się aresztowanie pod Nikołajewem Hersza Salomona – członka grupy kontrwywiadowczej kierowanej z Moskwy. Jego zeznania

---

⁶¹⁵ Erwin Bingel – *Eyewitness to Mass Murder at Uman and Vinnitsa in the Ukraine*, Archiwum Biblioteki Wiedeńskiej via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/bingel.html> (data dostępu: 8.02.2011 r.).

⁶¹⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 101*.

zaowocowały wstępny rozpoznaniem blisko studwudziestoosobowego oddziału konspiracyjnego rozlokowanego w rejonie miasta⁶¹⁷. Na kartach Raportu Operacyjnego Nr 117 naświetlono ponadto narastający problem związany z Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów – w wymienionym wyżej mieście przeprowadzona została pacyfikacja placówki tej frakcji, w efekcie której w więzieniu osadzono szesnaście osób należących do lokalnego przywództwa oraz przejęto drukarnię i archiwum. Przystąpiono również do przeszukiwania okolic Odessy – w sprawozdaniu przesłanym do RSHA 5 listopada wypunktowano: *W ciągu ostatnich dwóch tygodni, działania pododdziałów skupione były w większości na poszukiwaniu i rozbijaniu grup partyzanckich. Przy okazji podejmowano działania przeciwko Żydom*⁶¹⁸. Efekt tych działań, obejmujący okres września i października 1941 roku zawarty został w Tabeli III.9⁶¹⁹. Równocześnie nastąpiła ponowna zmiana zwierzchnika *Sonderkommando 11b* – na stanowisko to powołano dotychczasowego komendanta *Geheime Staatspolizei* w Wesermünde – *SS-Sturmbannführera* Wenera Braune.

Tabela III.9. Największe egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzgruppe D* we wrześniu i październiku 1941 roku (porządek alfabetyczny)

Miejsce	Liczba zabitych
Dubossary	6.000 osób
Cherson	400 osób
Kachawka	740 osób
Mariupol	8.500 osób
Melitopol	2.000 osób
Nikołajew	5.000 osób
Taganrog	3.000 osób

⁶¹⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 113 vom 15. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport115.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁶¹⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 129 vom 5. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport129.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

⁶¹⁹ M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 80.

Początek listopada oznaczał dla zgrupowania *SS-Standartenführera* Otto Ohlendorfa dyslokację na Półwysep Krymski. Gruppenstab D przeniesiony został do Simferopola, gdzie rezydować miał aż do sierpnia 1942 roku. Jako dodatkowy kierunek operacyjny wyznaczono także podnóże Kaukazu, z uwzględnieniem Rostowa i miasta Stalino. W tym czasie ku finałowi zbliżają się rozprawy z gminą taganroską. Podobnie jak w przypadku innych grup specjalnego przeznaczenia, coraz częściej, by wywołać spontaniczne, antysemickie reakcje ludności miejscowej, upubliczniano efekty działań *NKWD* – przede wszystkim okaleczone zwłoki pomordowanych. W celu wzmocnienia efektu, w Mariupolu urządzono publiczną egzekucję sześćdziesięciu osób podejrzanych o prokomunistyczne sympatie⁶²⁰. Działania odwetowe podjęto dodatkowo 23 listopada wobec sześćdziesięciu mieszkańców wsi Bium-Labat oraz Ałusztą, w rejonie których doszło do ostrzelania niemieckiego konwoju przez nieznaną sprawców. Podczas ataku zginęło ośmiu żołnierzy Wehrmachtu, a sześciu odniosło rany⁶²¹.

W ostatnim miesiącu pierwszego roku działań wojennych przeciwko Związkiowi Radzieckiemu rozpoczęto eliminację wyznawców judaizmu na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Zaczęła się ona już 23 listopada, gdy podczas deportacji Żydów w granice getta w Eupatorii zamordowanych zostało siedemset pięćdziesiąt osób⁶²². Po raz kolejny uderzono także w gminy w Czerniowcach i Odessie. Do największych w tym okresie egzekucji doszło w Karsubarze, gdzie nad masowe groby powiedziano dwa i pół tysiąca osób oraz w Teodozji (dwa tysiące zabitych) i Sławiańsku (tysiąc zabitych)⁶²³. Nie oszczędzono także Cyganów, których do 15 grudnia rozstrzelano ośmiuset dwudziestu czterech oraz dwa tysiące pięciuset czterech wyznających judaizm przedstawicieli ludu tureckiego – tak zwanych Krymczaków albo Jahudilerów. Funkcjonariuszom nie udało się zapobiec masowemu exodusowi Żydów symferopolskich, których kilkuset na wieść o masowych zbrodniach zbiegło w kierunku wschodnim⁶²⁴. Zaczęły się także deportacje⁶²⁵.

9 stycznia 1942 roku *SS-Standartenführer* Otto Ohlendorf meldował swym zwierzchnikom w stolicy Rzeszy, iż większość obszaru krymskiego została uwolniona od wyznawców religii mojżeszowej. W tym samym raporcie wyliczono, iż do końca

---

⁶²⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 149.*

⁶²¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 156.*

⁶²² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 149.*

⁶²³ M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 87.

⁶²⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 150.*

⁶²⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 157 vom 19. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport156.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

1941 roku z rąk członków *Einsatzgruppe D* zginęło siedemdziesiąt dziewięć tysięcy dwieście siedemdziesiąt sześć osób⁶²⁶. On sam, podczas przesłuchania przeprowadzonego 5 listopada 1945 roku oszacował tę liczbę na około dziewięćdziesiąt tysięcy⁶²⁷.

Zakończenie Operacji *Barbarossa* nie oznaczał dla czwartej z jednostek specjalnego przeznaczenia *SD* wstrzymania działań eksterminacyjnych. Już w styczniu nad masowymi grobami stanęli Żydzi deportowani z Besarabii oraz Naddniestrza, a dalsze egzekucje, zakończone dopiero w kwietniu trwały na Krymie.

---

⁶²⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 153.*

⁶²⁷ *Eidestattliche Erklärung – Otto Ohlendorf. Band 2 (5. November 1945).*

Działania Einsatzkommando zum besonderen Verwendung

Jedną z najmniej znanych jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa, było funkcjonujące od końca czerwca do września 1941 roku *Einsatzkommando zum besonderen Verwendung* (do specjalnych poruczeń). Powołano je na terenie Generalnego Gubernatorstwa, a na czele stanął dowódca Służby Bezpieczeństwa w Krakowie – *SS-Brigadeführer* Karl-Eberhardt Schöngarth. W jego sztabie znaleźli się: dowódca placówki *Grenzpolizei* w Sanoku – *SS-Sturmbannführer* Kurt Sawitzki, komendant szkoły policji w Rabce – *SS-Hauptsturmführer* Hans Krüger, *SS-Untersturmführer* Walther Kutschmann oraz *SS-Hauptscharführer* Felix Landau. Precedens stanowiło włączenie w skład kadr zgrupowania osoby cywilnej, pochodzącej spoza Niemiec – holenderskiego kolekcjonera sztuki Pietera Nikolaasa Mentena. Oprócz nich w skład formacji weszło około dwustu trzydziestu innych osób. Ich zadaniem była pacyfikacja środowisk opozycyjnych wobec reżimu berlińskiego w rejonie Kowel-Łuck i Lwów-Tarnopol.

Pierwszym, a zarazem największym przedsięwzięciem prezentowanego oddziału stała się rozprawa z inteligencją polską w stolicy polskiej matematyki. Pierwsi członkowie *Sicherheitsdienst* pojawili się we Lwowie wraz z czołówką wojsk niemieckich 30 czerwca. Na potrzeby służby zajęto gmach przy ul. Pełczyńskiej, dokąd niebawem przybyła kadra. 2 lipca, na podstawie list proskrypcyjnych przygotowanych prawdopodobnie przez deklarujących sympatie nacjonalistyczne ukraińskich studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, z którymi krakowska placówka Gestapo nawiązała kontakt już po zakończeniu działań w roku 1939, rozpoczęto aresztowania. Jednym z pierwszych uwięzionych był wielokrotny premier II Rzeczypospolitej, wówczas pełniący obowiązki kierownika Katedry Geometrii Wykreślnej Politechniki Lwowskiej – profesor Kazimierz Bartel. W ciągu kilkunastu kolejnych godzin do punktu internowania przygotowanego na terenie Zakładu Wychowawczego im. Abrahamowiczów trafiło dwudziestu jeden innych uczonych z tejże uczelni oraz Uniwersytetu im. Jana Kazimierza⁶²⁸. Nierzadko towarzyszyły im osoby, które w trakcie najścia policji zastano w mieszkaniach; w ten sposób w rękach funkcjonariuszy

---

⁶²⁸ Albert Zygmunt, *Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, Wrocław 1989, s. 180-181.

znalazł się między innymi satyryk i tłumacz – Tadeusz Boy-Żeleński⁶²⁹. Najściom towarzyszyły także akty rozboju oraz rabunki. We wczesnych godzinach porannych dnia 4 lipca zatrzymanych grupami doprowadzono na stok Góry Kadeckiej, gdzie zostali rozstrzelani przez siedmioosobowy niemiecko-ukraiński pluton egzekucyjny. Nadzór nad egzekucją sprawował *SS-Hauptscharführer* Felix Landau⁶³⁰. Sytuację panującą w improwizowanym punkcie zbornym, po zakończeniu drugiej wojny światowej zrelacjonował jedyny ocalały uczestnik wydarzeń – profesor Franciszek Gröer, którego zwolniono ze względu na niemieckie pochodzenie: *Zawieziono nas do bursy Abrahamowiczów. Samochód wjechał na podwórze: brutalnie popychając wtłoczono nas do budynku i ustawiono w korytarzu twarzą do ściany. Było tam już wielu profesorów. Głowy kazali nam opuścić w dół. Jeżeli ktoś się poruszył, uderzali go kolbą albo pięścią w głowę. Raz, gdy wprowadzono nową grupę aresztowanych, spróbowałem odwrócić głowę, ale otrzymawszy natychmiast uderzenie kolbą, więcej tego nie próbowałem. Była może 00:30 w nocy, a stałem tak nieruchomo mniej więcej do godziny 2. Tymczasem przywożono coraz to nowych profesorów i ustawiano obok. Mniej więcej co dziesięć minut z piwnicy budynku dobiegał krzyk i odgłosy wystrzałów, a jeden z pilnujących nas Niemców wypowiadał po każdym wystrzale: „jednego mniej”, co raczej uważałem za próbę zastraszenia nas. Co kilka minut wywoływano nazwisko któregoś z profesorów i wzywano pojedynczo do pokoju na lewo. Pamiętam dobrze, że wywołano profesora Ostrowskiego [dziekana Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza – Ł.G.], a po nim wezwano mnie jako dziesiątego, może dwunastego z rzędu. Znalazłem się w pokoju, gdzie było dwóch oficerów; jeden młodszy, ten, który mnie aresztował, i drugi wyższy stopniem, olbrzymiego wzrostu i postawy. Ten drugi od razu wrzasnął na mnie: „Ty psie, jesteś Niemcem, a zdradziłeś ojczyznę! Służyłeś bolszewikom! Dlaczego, gdy to było możliwe, nie wyjechałeś ze wszystkimi Niemcami na Zachód?” Zacząłem wyjaśniać, naprzód zwykłym tonem, potem — w miarę, jak tamten coraz bardziej krzyczał — podniesionym głosem, że jestem wprawdzie niemieckiego pochodzenia, ale jestem Polakiem. Po wtóre nawet gdybym chciał wówczas przenieść się na Zachód, władze radzieckie nigdy by mi na to nie pozwoliły ze względu na wysokie stanowisko społeczne, które zajmowałem i na którym byłem potrzebny (...). Skierowano mnie na przeciwną, tj. na lewą stronę*

---

⁶²⁹ Lanckorońska Karolina, *Wspomnienia wojenne*, Kraków 2002, s. 184.

⁶³⁰ Żeleński Władysław, *Czy mord profesorów lwowskich będzie wyjaśniony*, [w:] „Wiadomości”, nr 42 (1491), Londyn 1974, s. 3.

korytarza, pozwolono usiąść na krześle i zapalić papierosa. Dano mi nawet szklanę wody. Obok mnie stali w postawie swobodnej profesorowie: Sołowij [emerytowany ordynator Oddziału Ginekologiczno-Położniczego Szpitala Powszechnego we Lwowie – Ł.G.] i Rencki [kierownik Kliniki Chorób Wewnętrznych Uniwersytetu Jana Kazimierza – Ł.G.]. Po chwili któryś z gestapowców zapytał ich, ile lat mają, na co oni odpowiedzieli zdaje się, że siedemdziesiąt trzy i siedemdziesiąt sześć. Byłem pewny, że ich ze względu na wiek zaraz puszczą wolno. Zorientowałem się, że sprawa moja stoi może już lepiej (...). Znowu minęła dłuższa chwila. Wtem od zewnątrz, od ulicy, weszło na podwórze dwóch gestapowców. Należy zaznaczyć, że podwórze z budynkiem było strzeżone przez warty. Nowo przybyli spostrzegli mnie, rzucili się ku mnie, uderzyli w twarz, wrzeszcząc z wściekłością, po co kręcę się po podwórzu i do tego z rękami w kieszeniach. Wyjaśniłem, że mam polecenie zachowywania się jak niearesztowany. Burknęli coś, z miejsca przestali się mną interesować i weszli do budynku. Była może 4 rano, kiedy z budynku wyprowadzono grupę około piętnastu-dwudziestu profesorów. Na czele pochodu czterech niosło krwawiącego trupa młodego Ruffa [inżyniera, syna ordynatora Oddziału Chirurgii Szpitala Żydowskiego we Lwowie – Ł.G.]. Nieśli go profesorowie: Nowicki [kierownik Katedry Anatomii Patologicznej Uniwersytetu Jana Kazimierza – Ł.G.], Pilat [kierownik Katedry Technologii Nafty i Gazów Ziemnych Politechniki Lwowskiej], Ostrowski i zdaje się Stożek [kierownik Katedry Matematyki Wydziału Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechniki Lwowskiej – Ł.G.]. Zaraz za nimi podążał Witkiewicz [kierownik Katedry Pomiarów Maszynowych Politechniki Lwowskiej – Ł.G.]. Gdy ten pochód wyszedł przez bramę na ul. Abrahamowiczów i zniknął mi z oczu, gestapowcy zmusili panią Ostrowską [żona profesora Tadeusza Ostrowskiego – Ł.G.], a może Grekową [żona profesora Jana Greka z Kliniki Chorób Wewnętrznych Uniwersytetu Jana Kazimierza – Ł.G.] i Ruffową [żona doktora Stanisława Ruffa – Ł.G.] by myły krew ze schodów. Minęło około dwudziestu minut, kiedy usłyszałem strzały dochodzące gdzieś od Wzgórz Wuleckich [zwyczajowa nazwa zbocza Góry Kadeckiej we Lwowie – Ł.G.]. Po krótkim czasie przez te same tylne drzwi budynku wyszła na podwórze nowa grupa złożona z dwudziestu-trzydziestu osób i stanęła w dwóch lub trzech rzędach twarzą do ściany. Wśród nich rozpoznałem jedynie doc. Mączewskiego [ordynator Oddziału Ginekologiczno-Położniczego Szpitala Powszechnego – Ł.G.]. Zaraz potem wyprowadzono z budynku służbę Dobrzanieckiego [ordynator Oddziału Chirurgii Państwowego Szpitala Powszechnego – Ł.G.], Ostrowskich (kucharkę i młodszą), Greków (kucharkę i młodszą) oraz nauczycielkę

angielskiego mieszkającą u Ostrowskich, Znany mi z przesłuchania szef gestapowców zapytał, czy wszyscy oni są służbą, czemu nauczycielka zaprzeczyła, mówiąc kim jest. Wówczas poirytowany kazał jej natychmiast przejść do grupy stojącej twarzą do ściany, a następnie powiedział głośno swemu koledze, że ci (wskazał na grupę stojącą pod ścianą) idą do więzienia, a ci (wskazał na służbę i na mnie) są wolni. Jak zauważyłem, służba rozmawiała z gestapowcami i agentem w cywilu. Gestapowcy tłumaczyli służbie, że mogą pójść do domu, zabrać swe rzeczy i odejść dokąd chcą. Niech sobie poszukają pracy, teraz im będzie dobrze, że już nie będzie więcej ani Polski, ani Sowietów, że będą już zawsze tylko Niemcy. Gdy miałem odchodzić do domu, podszedłem do gestapowca, zapytując, dokąd mam się udać po odbiór aparatu fotograficznego. Ten wskazał mi pokój, w którym siedział jakiś gestapowiec i porządkował zebrane rzeczy. Bojąc się, że mogą sobie przypomnieć o dwudziestodolarówce oddałem ją temu gestapowcowi, a on mi zwrócił moje rzeczy. Gdy wyszedłem z pokoju wybiegł za mną mówiąc: „Słuchaj, podaj nam swój dokładny adres, bo jak przyjdzie inny oddział, gotowi cię znów zabrać, a my tu zapiszemy, by cię więcej nie czepiali”. Zapisał adres w notesie, po czym opuściłem budynek, wyszedłem na ulicę i udałem się do domu. Tego samego ranka, ale w późniejszej porze, idąc z domu do kliniki spotkałem koło mieszkania profesora Ostrowskiego jednego z podoficerów gestapo, który mnie aresztował. Podoficer ten rzekł do mnie z uśmiechem: „Panu się bardzo poszczęściło”. W kilka dni później przyszło do mojego mieszkania dwóch podoficerów, którzy mnie uprzednio aresztowali, z zapytaniem, czy mogę im sprzedać aparat fotograficzny i dywany. W czasie tych odwiedzin poznałem ich nazwiska: jeden nazywał się Hacke, drugi Keller, a może Kohler. W ciągu dwóch-trzech miesięcy mimo wyrzucenia mnie z mego mieszkania przez Niemców, niejednokrotnie przychodzili do mnie, wyludzając różne cenniejsze przedmioty, jak np. aparaty fotograficzne, których miałem całą kolekcję. Razu pewnego odważyłem się zapytać Kellera, co się stało z pozostałymi profesorami. Machnął tylko ręką i powiedział: „Ich wszystkich rozstrzelali wówczas w nocy”⁶³¹. Kolejnych, pojedynczych zbrodni na polskiej inteligencji dokonano w dniach 5, 12 oraz 26 lipca. W tym ostatnim, prawdopodobnie w gmachu więzienia przy ul. Łęckiego zastrzelony został Kazimierz Bartel. Rozkaz wykonania wyroku śmierci osobiście podpisać miał Heinrich Himmler. Łącznie stracono czterdzieścioro pięcioro czołowych przedstawicieli polskich elit Lwowa, ich rodzin oraz osób aresztowanych przy okazji. Alfabetyczną

---

⁶³¹ Z. Albert, *Każń profesorów...*, s. 184-186.

listę nazwisk pracowników nauki wraz z afiliacją oraz datą śmierci zaprezentowano w Tabeli III.10.

Kolejnymi przedsięwzięciami z udziałem podkomendnych *SS-Brigadeführera* Karla-Eberhardta Schöngartha był udział w eksterminacji blisko czterech tysięcy Żydów zamieszkujących Galicję Wschodnią oraz rozprawa z kadrą polskiego liceum w Krzemieńcu (egzekucje na Górze Krzyżowej od 28 do 30 lipca, w których partycypowała lokalna ludność ukraińska)⁶³². Dodatkowo, mianowany zwierzchnikiem Tajnej Policji Państwowej w Stanisławowie *SS-Hauptsturmführer* Han Krüger, najpierw zarządził aresztowanie około trzystu przedstawicieli lokalnej elity, a następnie, w nocy z 14 na 15 sierpnia 1941 roku – egzekucję dwustu pięćdziesięciu osób z tej grupy, przeprowadzoną w pobliskim Czarnym Lesie⁶³³. W związku z przejściem członków zgrupowania do stacjonarnych placówek Służby Bezpieczeństwa, Policji Bezpieczeństwa oraz Tajnej Policji Państwowej, formacja została rozwiązana.

Tabela III.10. Lista polskich pracowników nauki we Lwowie, zamordowanych przez członków *Einsatzkommando zum besonderen Verwendung* w lipcu 1941 roku (porządek alfabetyczny)

Nazwisko i imię	Stopień naukowy	Afiliacja	Data śmierci
Bartel Kazimierz	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	26.07.1941 r.
Cieszyński Antoni	Profesor doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Dobrzaniecki Władysław	Profesor doktor	Szpital Powszechny we Lwowie	4.07.1941 r.
Grek Jan	Profesor doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Grzędzielski Jerzy	Docent doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Hamerski Edward	Profesor doktor	Akademia Medycyny Weterynaryjnej	4.07.1941 r.

⁶³² Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji Wilsa. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011, s. 66.

⁶³³ K. Lanckorońska, *Wspomnienia wojenne...*, s. 134-145.

Hilarowicz Henryk	Profesor doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Komornicki Władysław	Doktor	Wyższe Seminarium Duchowne	4.07.1941 r.
Korowicz Henryk	Profesor doktor	Akademia Handlu Zagranicznego	12.07.1941 r.
Krukowski Włodzimierz	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Longchamps Roman	Profesor doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Łomnicki Antoni	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Mączewski Stanisław	Docent doktor	Szpital Powszechny we Lwowie	5.07.1941 r.
Nowicki Jerzy	Doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Nowicki Witold	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Ostrowski Tadeusz	Profesor doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Pilat Stanisław	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Progulski Stanisław	Profesor doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Rencki Roman	Profesor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Ruff Stanisław	Doktor	Szpital Żydowski we Lwowie	4.07.1941 r.
Ruziewicz Stanisław	Profesor doktor	Akademia Handlu Zagranicznego	12.07.1941 r.
Sieradzki Włodzimierz	Profesor doktor	Uniwersytet Jana Kazimierza	4.07.1941 r.
Sołowij Adam	Profesor doktor	Szpital Powszechny we Lwowie	4.07.1941 r.
Stożek Eustachy	Inżynier	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Stożek Włodzimierz	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.

Tapkowski Tadeusz	Doktor	-	4.07.1941 r.
Vetulani Kazimierz	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Weigel Kasper	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Witkiewicz Roman	Profesor doktor	Politechnika Lwowska	4.07.1941 r.
Żeleński-Boy Tadeusz	Doktor	-	4.07.1941 r.

Działania zwierzchnie podczas Operacji Barbarossa

Obok wysiłku eksterminacyjnego jaki podjęli członkowie wszystkich czterech jednostek specjalnego przeznaczenia, rozpatrując zagadnienie ich udziału w Operacji Barbarossa nie sposób zapomnieć o działaniach, które podjęto na szczeblu wyższym aniżeli *Gruppenstabe* – to one legły u podstaw prowadzonych z zapamiętaniem masowych zbrodni.

Pierwsza wytyczna, jaką zwierzchnik *RSHA – SS-Obergruppenführer* Reinhard Heydrich wystosował do swych podwładnych na Wschodzie, podpisana została już 29 czerwca. Wskazywała ona, iż dla harmonijnego prowadzenia *Sonderaktionen* niezbędne jest inicjowanie pogromów z udziałem jak największej liczby reprezentantów społeczności lokalnych⁶³⁴. Można domniemać, iż na decyzję tę wpłynął efekt pogromu kowieńskiego, którego rozmiary mogły zaskoczyć nawet członków Służby Bezpieczeństwa. 2 lipca rozszerzony został także katalog osób skazanych przez reżim berliński na śmierć. Obejmował on od teraz wszystkich uczestników Kominternu, aktywu komunistycznego oraz członków władz regionalnych do szczebla najniższego. Potwierdzono wówczas, iż wyeliminować należy również wszystkich bez wyjątku wyznawców religii mojżeszowej⁶³⁵.

11 lipca 1941 roku miała miejsce, wspomiana już wcześniej zamiana nazw dwóch jednostek operacyjnych – *Einsatzgruppe B* oraz *C*⁶³⁶. Pięć dni później doszło do podpisania przez delegatów Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy oraz Naczelnego Dowództwa Sił Zbrojnych porozumienia, na mocy którego komórki Służby Bezpieczeństwa oraz *Sicherheitspolizei* pojawić się miały we wszystkich obozach jenieckich, w których przetrzymywano jeńców z Armii Czerwonej. Łącznikiem między *SD* a komendanturami tych placówek został kierownik Wydziału IV przy Dowódcy Służby Bezpieczeństwa w Lublinie – *SS-Sturmbannführer* Walther Liska⁶³⁷. Postanowieniu powyższemu nadano moc obowiązującą do późniejszego, gdy sygnowano *Wytyczne w sprawie traktowania osób cywilnych oraz jeńców wojennych na Wschodzie* (pełen tytuł w języku niemieckim brzmiał: *Richtlinien für die Aussonderung von*

---

⁶³⁴ Streim Alfred, *The Tasks of the SS Einsatzgruppen*, [w:] Marrus Michael, *The Nazi Holocaust, Part 3, The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*, Tom II, Nowy Jork 1989, s. 441.

⁶³⁵ Arad Yitzhak, *Documents on the Holocaust*, Londyn 1981, s. 377-378.

⁶³⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19*.

⁶³⁷ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 225.

Zivilpersonen und verdächtigen Kriegsgefangenen des Ostfeldzuges in den Kriegsgefangenenlagern im besetzten Gebiet, im Operationsgebiet, im Generalgouvernement und in der Lagern im Reichsgebiet). Prawdopodobnie tego samego dnia wydany został, nie utrwalony na piśmie, rozkaz o bezwzględny mordowaniu żydowskich kobiet i dzieci⁶³⁸, co przyczyniło się do wzrostu ich odsetka wśród straconych od początku sierpnia – zjawisko to dostrzec można chociażby podczas analizy przytaczanego wcześniej *Raportu Jägera*.

Ostatniego dnia lipca Reinhard Heydrich otrzymał polecenie przygotowania wstępnego planu rozwiązania kwestii żydowskiej na terenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich⁶³⁹. Jego formułą żywotnie zainteresowany był także sam Hermann Göring.

Wraz z postępowaniem procesu eliminacyjnego na Wschodzie, członkowie sztabów wszystkich czterech zgrupowań napotykać zaczęli problemy, których w większości nie przewidziano na etapie przedinwazyjnego planowania. Pierwszy z nich objawił się już na początku sierpnia 1941 roku, kiedy to z placówek *Sicherheitsdienst* oraz *Sicherheitspolizei* położonych w granicach III Rzeszy albo na terenach okupowanych napłynęły do Berlina skargi związane z osłabieniem potencjału, wynikającym z oddelegowanie najbardziej wartościowych funkcjonariuszy w szeregi *Einsatzgruppen*. Ponieważ obawiano się by sytuacja powyższa nie legła u podstaw konfliktu w ramach organizacji skupionych pod egidą *RSHA*, do prac administracyjnych zatrudniać zaczęto kobiety. Zwolnione etaty automatycznie wypełniali członkowie służb przeniesieni ze swych wcześniejszych stanowisk⁶⁴⁰. Dodatkowy kłopot stanowiło obciążenie psychiczne członków *Einsatz-* i *Sonderkommandos*. Pierwszym donoszącym o przypadkach załamania nerwowego wśród swych podkomendnych był *SS-Gruppenführer* Arthur Nebe. On sam z resztą, w listopadzie popadł w depresję i zmuszony był powrócić do Niemiec (zastąpił go wówczas *SS-Oberführer* Erich Naumann). Jednym z głośniejszych stał się ponadto przypadek Martina Mundschütza – członka plutonu egzekucyjnego w *Einsatzgruppe D*. Odmówił on dalszego wykonywania zadań eksterminacyjnych, co spotkało się negatywną reakcją jego towarzyszy. Interweniował wówczas sam *SS-Standartenführer* Otto Ohlendorf, za

---

⁶³⁸ Jak w publikacji zatytułowanej: *The Nazis: Warning from History* (Nowy Jork 1997) Laurence Rees wytyczną tę powtórzono 15 sierpnia. Rees Laurence, *The Nazis: A Warning From History*, Nowy Jork 1997, s. 197.

⁶³⁹ *SS im Einsatz. Einde Dokumentation über die Verbrechen der SS*, Berlin 1967, s. 160.

⁶⁴⁰ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 221.

którego wstawiennictwem mężczyznę oddelegowano do placówki Policji Kryminalnej w Innsbrucku⁶⁴¹. Ze sztabu tej samej jednostki napływały także doniesienia o spadku wydajności *Sonderkommandos*, powiązanych, ze stałym napływem nowych grup wyznawców judaizmu na południe Ukrainy⁶⁴². O przeludnieniu informował także *Gruppenstab B* – jego głównym ośrodkiem stało się getto w Mińsku, przewidziane jako jedno z przyszłych miejsc kaźni judaistów z Europy Zachodniej. Jedynym rozwiązaniem okazało się wzmocnienie pododdziałów w drodze zwiększenia liczby członków lokalnych milicji oraz, z czasem, przekształcenia ich w regularne siły policyjne⁶⁴³. Sugerowano także odwołanie, wprowadzonego dnia 11 lipca zakazu organizowania wielkich pogromów, tym bardziej, że jak stwierdzono na kartach Raportu Operacyjnego Nr. 81: *Egzekucje dokonywane na Żydach spotykają się z powszechnym zrozumieniem i wszędzie są chętnie akceptowane*⁶⁴⁴.

Niewątpliwym sukcesem *Sicherheitsdienst* stało się zjednanie dla zadań likwidacyjnych jednostek armii regularnej. Doświadczenia kampanii w Polsce, opisane w Rozdziale II, legły u podstaw ostrożniejszego dobierania argumentacji w dyskursie dotyczącym kwestii żydowskiej, którego stroną byli przedstawiciele *Wehrmachtu*. Choć skala podejmowanych działań od początku była dla tych ostatnich zaskoczeniem – 23 września, jeden z delegatów *Oberkommando des Heeres*, generał Eugen Müller zwrócił się nawet z, odrzuconą przez Adolfa Hitlera, prośbą do Naczelnego Dowództwa Sił Zbrojnych o złagodzenie wytycznych z 6 czerwca 1941 roku w sprawie komisarzy politycznych w Armii Czerwonej, z czasem nastawienie żołnierzy uległo dużej zmianie. Związane to było po pierwsze z odwetowym wymiarem *Säuberungaktionen* (zwłaszcza w rejonach, w których dochodziło do ataków na niemieckie konwoje), jak również – udziału funkcjonariuszy w operacjach wymierzonych przeciwko partyzantom. W sporządzonym 27 października sprawozdaniu donoszono do Berlina, iż *Einsatzgruppen nawiązały doskonały kontakt ze sztabami jednostek wojskowych na każdym szczeblu (...). Wielokrotnie nalegano, by funkcjonariusze operowali bliżej linii frontu. Niekiedy*

---

⁶⁴¹ M. Dederichs, *Heydrich. Twarz...*, s. 89-90.

⁶⁴² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 67*.

⁶⁴³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 80 vom 9. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport80.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁶⁴⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 81 vom 12. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport81.html> (data dostępu: 13.05.2011).

Wehrmacht otwarcie występował z prośbą o wsparcie ze strony *Einsatzgruppen*⁶⁴⁵. Dodatkowo, kilkakrotnie odnotowano uczestnictwo członków *Sonderkommandos* w pomniejszych działaniach przeciwko regularnym siłom wroga: *Wielokrotnie odnotowano przypadki udziału członków Einsatzgruppen w akcjach bojowych. Czołówki bardzo często uczestniczyły w walkach na pierwszej linii frontu (...), jednakże każdorazowo udzielano tylko ewidentnie niezbędnego wsparcia. Wartym uwagi jest tutaj przykład zdobycia miasta Żytomierz, gdzie za pierwszą grupą czołgów przemieszczały się trzy samochody należące do Sonderkommando 4a*⁶⁴⁶. Ponadto 10 października światło dzienne ujrzała dyrektywa dowódcy 6. Armii – generała Walthera von Reichenau, która jasno wskazywała, by wszystkich pochwyconych żołnierzy Armii Czerwonej traktować jako nosicieli idei komunistycznych, a co za tym idzie – automatycznie skazywać na śmierć mimo formalnego statusu jeńców wojennych.

Analiza relacji zarówno organizatorów, jak i świadków egzekucji prowadzonych w drugiej połowie 1941 roku przez *Einsatzgruppen* pozwala na nakreślenie pewnego ogólnego schematu, jakim posługiwano się w czasie *Säuberung-* oraz *Sonderaktionen*. Pierwszym etapem niemal każdej masowej zbrodni stało się oficjalne wezwanie przyszłych ofiar do stawienia się w konkretnie określonym miejscu i czasie, w związku z relokacją. Już wówczas do współpracy angażowano lokalne społeczności, inicjując przy okazji spontaniczne rozprawy – pogromy⁶⁴⁷. Innym zwyczajem stało się mordowanie w miejscach internowania – szkołach, fabrykach, większych gmachach, co stanowiło pokłosie doświadczeń z kampanii przeciwko Polsce. Metodę tę podczas przesłuchania w lipcu 1961 roku potwierdził zwierzchnik *Einsatzkommando 8* – *SS-Sturmbannführer* Otto Bradfisch. Jedną z najbardziej bestialskich form pozbawiania życia stała się tak zwana Metoda Jaeckelna, przez samego pomysłodawcę – Wyższego Dowódcę SS i Policji w Kijowie, *SS-Obergruppenführera* Friedricha Jackelna nazywana *pakowaniem sardynek (Sardinenpackung)*. Polegała ona na przymusowym kładzeniu ofiar na ciałach już zabitych, w odwrotnych rzędach, po czym zabijano je pojedynczym strzałem lub krótkimi seriami wymierzonymi przede wszystkim w głowę.

---

⁶⁴⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 126 vom 27. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport126.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁶⁴⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 128*.

⁶⁴⁷ Jak wyliczył Erich Haberer w pierwszych tygodniach Operacji Barbarossa, na całej długości frontu wschodniego zorganizowano czterdzieści pogromów, w których zginęło około dziesięciu tysięcy Żydów. Blisko połowę tych ofiar pochłonął czerwcowy mord kowieński. E. Haberer, *Intentional Feasibility...*, s. 68.

Rannych dobijano albo grzebano żywcem⁶⁴⁸. Sposób ten sprawdzony został podczas zbrodni w Babim Jarze, Kamieńcu Podolskim i Rumbuli. Bez względu na sposób, skazańcom odbierano dobytek oraz odzież.

W przedsięwzięciach charakteru likwidacyjnego z dużą ochotą uczestniczyli przedstawiciele lokalnych społeczności. Jednym z najbardziej jaskrawych, a zarazem pierwszym z tego przejawów był, zorganizowany między 23 a 27 czerwca pogrom kowneński. Trzystu najbardziej wyróżniających się zbrodniarzy, z polecenia *SS-Brigadeführera* Walthera Stahleckera utworzyło trzystuosobowy załazek litewskiej *Hilfspolizei*⁶⁴⁹. Jednym z powodów uczestnictwa autochtonów w rozprawie z wyznawcami judaizmu albo członkami władz radzieckich stało się wielokrotne upublicznianie zwłok ofiar *NKWD*, jednoznacznie sugerujące w jaki sposób traktowane były one przed śmiercią. W Raporcie Nr 24 wysłanym do Berlina w dniu 16 lipca znalazł się nawet opis tego zjawiska: *Bestialskie ćwiartowanie było na porządku dziennym. Kobietom odcinano piersi, a mężczyznom genitalia. Żydzi mieli również zwyczaj przybijania przed śmiercią dzieci do ścian. Egzekucje odbywały się poprzez strzał w tył głowy. Niekiedy używano także granatów ręcznych. W Dobromile, kobiety i mężczyzn zamordowano za pomocą młota służącego do ogłuszania bydła przed ubojem. W wielu przypadkach ofiary musiały być torturowane; świadczą o tym chociażby połamane kości (...). Ustalono także, że z rąk radzieckich zginęło siedmiu niemieckich pilotów – jeńców wojennych. Trzech z nich zastrzelono w szpitalnych łóżkach*⁶⁵⁰.

Jak wykazano powyżej pierwsi chęć współpracy z niemieckim okupantem wyrazili obywatele państw nadbałtyckich. Obok wydarzeń w Kownie, warto wspomnieć w tym przypadku przykład ściśle współpracującego z *Einsatzgruppe A Sonderkommando Arājs*, czy łotewskich bojówek *Balatarisciai*. W zwalczanie wyznawców judaizmu angażowała się także młodzież uczelniana oraz sympatycy takich organizacji jak paramilitarna Gwardia (*Aizsargu organizācija*) czy faszystowskiej partii *Pērkonkrusts* na Łotwie⁶⁵¹. W Estonii przeciwko swym sąsiadom wystąpiła, aktywowana w czerwcu 1941 roku *Samoobrona (Omakaistie)*, złożona głównie z antyradzieckich konspiratorów oraz członków przedwojennej *Ligi Obrony (Kaitsellit)*. Zgrupowanie to, z czasem liczące aż dwadzieścia pięć tysięcy osób (w lipcu 1941 roku było ich około dziesięciu tysięcy dwieście), podporządkowano pułkownikowi

⁶⁴⁸ Rubenstein Richard, *Approaches to Auschwitz*, Louisville 2003, s. 179.

⁶⁴⁹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 40-41.

⁶⁵⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24*.

⁶⁵¹ E. Haberer, *Intentional Feasibility...*, s. 68-69.

Ordnungspolizei Wilhelmowi von Thaden oraz nowemu rządowi Hjalmara Mäe. Uczestniczyła ona w rozprawie z wyznawcami judaizmu oraz Cyganami nie tylko na terytorium Estonii, lecz także w rejonie Pskowa⁶⁵². Także w pozostałych sektorach zachodniej rubieży Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, miejscowe społeczności partycypowały w zbrodniach. Za najbardziej antysemitki region uznano wówczas Ukrainę, choć, jak donoszono na kartach Raportu Operacyjnego Nr 86, wiele denuncjacji opartych jest raczej na prywatnych porachunkach, aniżeli rzeczywistych przesłankach ideologiczno-politycznych⁶⁵³. Nie bagatelną rolę odgrywały także względy polityczne – w sprawozdaniu sporządzonym 7 października znalazła się notatka: *Spółeczność lokalna [kijowska – Ł.G.] nienawidzi Żydów między innymi z powodu ich statusu majątkowego w reżimie radzieckim*. W tym samym dokumencie powoływano się na wizję Niemców jako wyzwolicieli oraz obrońców: *Można zaobserwować, iż ludność miejscowa dopatruje się w naszych działaniach elementów samoobrony. Mieszkańcy cyklicznie donoszą o aktach terroru, jakich dopuszczali się przeciwko nim Żydzi podczas rządów radzieckich. Dodatkowo skarżą się, iż mają miejsce kolejne ataki (jak na przykład bezprawne powroty z getta do mieszkań czy wrogie gesty wobec Niemców⁶⁵⁴. Ostatecznym argumentem okazało się ściśle kojarzenie judaizmu z komunizmem⁶⁵⁵. Ten sam tok rozumowania reprezentowały również środowiska opozycyjne wobec reżimu berlińskiego, między innymi stronnicy Stepana Bandery oraz Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – *expressis verbis* wyrażono to w kolportowanym we Lwowie druku ulotnym o treści: *Niech żyje wielka niepodległa Ukraina bez Polaków, Niemców i Żydów! Polacy za San, Niemcy do Berlina a Żydzi na szubienicę⁶⁵⁶! Przeciwko wyznawcom religii mojżeszowej występowali także Białorusini⁶⁵⁷ oraz Polacy, czego egzemplifikację stanowi zbrodnia w Jedwabnem*.*

---

⁶⁵² Kuusik Argo, *Estonian Omakaitse in 1941–1944*, [w:] Hiio Toomas, *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallin 2006.

⁶⁵³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 86*.

⁶⁵⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr.106*.

⁶⁵⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 112 vom 13. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport112.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

⁶⁵⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr.126*.

⁶⁵⁷ Na kartach Raportu Operacyjnego Nr 133 znalazł się zapis: [Białorusini – Ł.G.] *wyrażają zrozumienie dla sposobu w jaki rozwiązywany jest problem żydowski. Żydzi uznawani są powszechnie za szkodniki, zwłaszcza na obszarach wiejskich. Społeczności lokalne zwracają się nawet do władz niemieckich z prośbą o rozwiązanie zagadnień związanych z Żydami. Ereignismeldung UdSSR Nr.133*.

W operacjach wymierzonych w Żydów członków jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa wspierali także sojusznicy Rzeszy, którzy wraz z Wehrmachtem przystąpili do działań przeciwko Armii Czerwonej. 27 czerwca wojnę państwu Stalina wypowiedziały Węgry. Niedługo potem ruszyła pierwsza fala deportacji, która objęła gminy Transkarpatii oraz wszystkie osoby nie będące w stanie potwierdzić obywatelstwa. Punktem zbornym dla większości transportów stała się pograniczna miejscowość Korosmezo, gdzie do 10 sierpnia przeniesiono około czterestu tysięcy ludzi. Kolejne cztery tysiące dołączyły do nich w ciągu miesiąca. Stamtąd, pod eskortą relokowani zmuszeni zostali do forsownego marszu w kierunku Kołomyi oraz Kamieńca Podolskiego – dwóch głównych miejsc straceń na rzeczonym terenie. Inni, ginęli w okolicach Bałty, Berszady, Mohylewa Podolskiego, Kopajgrodu, Tyraspola albo Zmierzynki, bądź zasilali tamtejsze getta⁶⁵⁸. Wrogo wobec wyznawców religii mojżeszowej odnosili się również żołnierze rumuńscy. Przejawem tego była chociażby samodzielna ich obława, zorganizowana przez członków sztabu 170. Dywizji Piechoty w mieście Bełz, w lipcu 1941 roku. Pojmano wówczas czterysta osób, spośród których rozstrzelano piętnaście⁶⁵⁹. Cyklicznie zdarzały się ponadto inne akty terroru, o których 25 sierpnia wspominał *Gruppenstab D: Zabójstwa i gwałty są na porządku dziennym. Rumuńskie dowództwo wydaje się nie zwracać uwagi na skargi. W związku z tym faktem zarządzono regularne patrole uliczne przy udziale ukraińskiej milicji. Kilkakrotnie dochodziło do incydentów, których przedmiot stanowiły zrabowane dobra*⁶⁶⁰.

Wraz z fiaskiem planu zdobycia Moskwy i ostatecznego rozbicia Armii Czerwonej, w grudniu 1941 roku Operacja Barbarossa załamała się. Wraz z jej kresem nastąpił koniec pierwszego, a zarazem głównego etapu działalności *Einsatzgruppen* na froncie wschodnim. Zgodnie z wyliczeniami Heinricha Höhne, sumaryczna liczba osób zamordowanych przez te formacje wyniosła do tego czasu ponad czterysta sześćdziesiąt dwa tysiące osób. Przybliżona ilość ofiar przyporządkowanych każdej z czterech grup przedstawiona została w Tabeli III.11⁶⁶¹. Wraz z początkiem drugiego roku wojny na terenie Związku Radzieckiego nastąpiła stopniowa zmiana nie tylko w zakresie, lecz

⁶⁵⁸ M. Gilbert, *Atlas historii...*, s. 75.

⁶⁵⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 25 vom 17. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport19.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

⁶⁶⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 64 vom 26. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport64.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

⁶⁶¹ Höhne Heinz, *Die Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*, Monachium 1967, s. 339.

również w metodach. Miało to silny związek z decyzjami, jakie zapadły w willi nad Jeziorem Wannsee 20 stycznia 1942 roku – dniu, w którym oficjalnie rozpoczęło się ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej.

Tabela III.11. Przybliżona liczba ofiar poszczególnych *Einsatzgruppen* – stan na grudzień 1941 roku

Miejsce	Liczba zabitych
Einsatzgruppe A	230.000 osób
Einsatzgruppe B	45.500 osób
Einsatzgruppe C	95.000 osób
Einsatzgruppe D	92.000 osób

Rozdział IV

Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa w kolejnych latach wojny na Wschodzie

Wnioski z działań w roku 1941

Intensywne działania grup operacyjnych niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas Operacji *Barbarossa* nie rozwiązały w sposób całkowity problemu zabezpieczenia zaplecza na terenach opanowanych przez armię niemiecką. Co więcej, mimo usilnych starań sztabów poszczególnych *Einsatz-* oraz *Sonderkommandos* nie udało się zlikwidować wszystkich wyznawców judaizmu. W drugiej połowie 1941 pojawiać się zaczęły zatem pierwsze wątpliwości co do dalszego sensu prowadzenia zagłady w sposób dotychczas przyjęty.

Podstawowym wnioskiem, jaki wysnuty został już jesienią pierwszego roku wojny na Wschodzie, były ograniczone możliwości *Einsatzgruppen* w zakresie gromadzenia oraz usuwania ludności żydowskiej, oparte przede wszystkim o ramy personalne. Ponadto coraz częściej zdawano sobie sprawę, że wymordowanie wszystkich wyznawców religii mojżeszowej nie rozwiąże zagadnienia związanego z unicestwieniem idei komunistycznej; wskazywano, iż o ile rzeczywistym rdzeniem politycznym w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich są w rzeczy samej Żydzi, to w przypadku ich eksterminacji miejsca kierownicze przekazane zostaną z wielkim prawdopodobieństwem w ręce przedstawicieli innych narodów państwa Stalina. W ten sposób praktycznie niemożliwym okazało się zwycięstwo, tak chętnie rysowane przed rozpoczęciem inwazji. Nie zmieniało to jednak faktu, iż przeważająca część funkcjonariuszy uważała dalsze rozstrzeliwania za proces konieczny.

Potwierdzają to między innymi słowa, odbywającego służbę w *Sonderkommando 4a SS-Obersturmführera* Karla Kretschmera, jakie znalazły się w liście kierowanym do żony: *Widok zabitych (kobiet i dzieci) nie jest niczym przyjemnym. Ale walczymy o życie lub śmierć naszych ludzi (...). Ponieważ tę wojnę w naszym przekonaniu wywołali Żydzi, oni pierwsi poczują jej smak. Tutaj, w Rosji, gdziekolwiek pojawia się żołnierz niemiecki, tam nie zostaje żaden Żyd*⁶⁶².

Kolejnym ważnym aspektem przemawiającym za ograniczeniem akcji pacyfikacyjnej na okupowanych terenach wschodnich był walor ekonomiczny. Jak wynikało z obserwacji członków *Sicherheitsdienst*, likwidacja gmin żydowskich mogła w istotny sposób osłabić potencjał gospodarczy zajętych regionów⁶⁶³. Poza tym eksploatacja wyznawców judaizmu nabierała znaczenia wraz ze wzmożonym wysiłkiem wojennym i wkroczeniem III Rzeszy w fazę wojny totalnej, wymagającej stuprocentowego zaangażowania wszelkich sił i środków⁶⁶⁴. Kwestia ta dotarła do najwyższych kręgów władzy, dając podstawy swoistego konfliktu między optującą za całkowitą i bezwarunkową zagładą *Reichsführerem SS* Heinrichem Himmlerem a głównym ideologiem narodowego socjalizmu, a zarazem zwierzchnikiem Ministerstwa do Spraw Okupowanych Terenów Wschodnich – Alfredem Rosenbergiem, który opowiadał się za selekcją naturalną w drodze niewolniczej pracy w miejscach odosobnienia: obozach koncentracyjnych lub gettach⁶⁶⁵. Druga z metod miała pozwolić na, wskazywaną w liście napisanym 25 stycznia 1942 roku przez rezydującego na Wschodzie komisarza Gerharda Errena w kontekście rozprawy z gminą w Słonimiu, *eliminację niepotrzebnych gęb do wykarmienia*⁶⁶⁶.

Jako elementy dodatkowo negatywnie wpływające na efektywność procesu zagłady wypunktowane zostały także: nieadekwatny do powierzonych zadań stosunek liczebny członków *Einsatzkommandos* do ilości osób przeznaczonych do eksterminacji (problem ten planowano zażegnać w drodze zaangażowania regularnych, lokalnych formacji pomocniczych, których utrzymanie było jednym z podstawowych

---

⁶⁶² E. Klee, *The Good...*, s. 178-179. Jak w krótkim rysie biograficznym wskazał Richard Rhodes, *SS-Obersturmführer* Karl Kretschmer, który zasilił szereg *Einsatzgruppe C* już w trakcie trwania Operacji Barbarossa należał raczej do grupy funkcjonariuszy opanowanych, traktujących powierzone zadania w sposób emocjonalnie obojętny. Z tego względu jego opinię można traktować jako reprezentatywną dla znacznej grupy członków grup operacyjnych działających w Wschodzie. R. Rhodes, *Masters of...*, s. 317.

⁶⁶³ R. Hilberg, *The Destruction...*, s. 342.

⁶⁶⁴ Friedländer Saul, *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939-1945*, Warszawa 2010, s. 415.

⁶⁶⁵ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 302.

⁶⁶⁶ E. Klee, *The Good...*, s. 163.

determinantów zakończenia powierzonych misji⁶⁶⁷) oraz niesprzyjające warunki atmosferyczne, utrudniające przemieszczanie oraz przygotowywanie miejsc straceń⁶⁶⁸.

Coraz częściej donoszono także o ubocznych efektach realizowanych przez funkcjonariuszy zadań – obcowanie ze wszechobecną śmiercią powodowało nasilające się objawy załamania nerwowego a nawet choroby umysłowej. Pierwszym sygnałem o oddziaływaniu masowych zbrodni na postrzeganie świata przez członków *Einsatzgruppen* stała się petycja, jaką we wrześniu 1941 roku do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy skierował ówczesny dowódca *Einsatzkommando 5 – SS-Standartenführer* Erwin Schulz. Poprosił on o zwolnienie z dotychczas pełnionej funkcji z powodu znacznego obciążenia psychicznego wywołanego rozkazem zwierzchnika – *SS-Brigadeführera* Otto Rascha, o osobistym uczestnictwie kadr w rozstrzeliwaniu ofiar. W efekcie, jeszcze tego samego miesiąca jego obowiązki przejął dotychczasowy łącznik sztabu grupy z Wyższym Dowódcą SS i Policji na Ukrainie, *SS-Sturmbannführer* August Meier (dwa miesiące później, w uznaniu zasług Erwin Schulz otrzymał awans do stopnia *SS-Oberführera*). W październiku odnotowano kolejny tego typu sygnał, tym razem skierowany przez dowódcę *Einsatzkommando 9 – SS-Obersturmbannführera* Alberta Filberta, który wnioskował o przeniesienie w szeregi *Waffen-SS*. Kilka tygodni później oficer ten pojawił się w Berlinie, gdzie, oskarżony o malwersacje finansowe, przeniesiony został w dwuletni stan spoczynku⁶⁶⁹. Jego miejsce zajął *SS-Sturmbannführer* Oswald Schäfer, który od 1938 roku pracował na stanowisku komendanta Policji Państwowej w sudeckim mieście Liberec. O negatywnym wpływie rozstrzeliwań na podkomendnych miał również wspominać zwierzchnik *Einsatzgruppe D – SS-Standartenführer* Otto Ohlendorf⁶⁷⁰. Na szczeblu niższym, efekty uboczne objawiały się zwłaszcza poprzez samodzielne, pojedyncze rozprawy z Żydami, występujące zwłaszcza na głębszym zapleczu frontu⁶⁷¹.

---

⁶⁶⁷ E. Haberer, *Intention and...*, s. 78.

⁶⁶⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 177 vom 6. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport177.html> (data dostępu: 12.08.2011 r.).

⁶⁶⁹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 323-324.

⁶⁷⁰ Podczas procesu członków *Einsatzgruppen* przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze Otto Ohlendorf wspominał o strzeleniu ofiarom w potylicę: *ten szarpiący nerwy sposób uśmiercania ofiar odbijał się niekorzystnie na stanie psychicznym zarówno ofiar, jak i ludzi dokonujących egzekucji. Eidestattliche Erklärung – Otto Ohlendorf...*

⁶⁷¹ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 138.

Problemów tych nie można było rozwiązać zaordynowanymi z góry metodami doraźnymi, w tym między innymi, organizowanymi na mocy dyrektywy Heinricha Himmlera z 12 grudnia 1941 roku, wystawnymi wieczorkami towarzyskimi dla funkcjonariuszy pełniących misję na okupowanych terytoriach ZSRR, podczas których nie brakowało alkoholu czy kobiet⁶⁷².

---

⁶⁷² R. Rhodes, *Masters of...*, s. 329.

Einsatzgruppen w obliczu ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej

Choć eliminacja Żydów z życia w Niemczech następowała już w połowie lat trzydziestych, za wejście jej w fazę decydującą uznać można moment przystąpienia III Rzeszy do działań wojennych przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jak sugeruje Alwin Ramme, już na etapie przygotowań do największej w dziejach inwazji wyklarowana została koncepcja usunięcia wyznawców religii mojżeszowej w drodze częściowej bądź całkowitej eksterminacji.

31 lipca 1941 roku, *Reichsmarschall* Hermann Göring polecił zwierzchnikowi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy – *SS-Obergruppenführerowi* Reinhardowi Heydrichowi przygotowanie projektu *rozwiązania kwestii żydowskiej*⁶⁷³. W tym samym miesiącu funkcjonować zaczęło także Ministerstwo Rzeszy do spraw Okupowanych Terenów Wschodnich (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*), któremu powierzono nadzór cywilny nad całością ziem oderwanych od ZSRR, w tym – procesem ich kolonizacji. Zwierzchnik resortu – Alfred Rosenberg, podczas konferencji prasowej zorganizowanej tuż po objęciu teki w dniu 18 listopada, roztoczył projekt deportacji Żydów za masyw Uralu albo niedopowiedziane, *inne, rozwiązanie*⁶⁷⁴. Ciąg decyzyjny przyspieszyło włącznie się do wojny przeciwko Osi Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, wywołane atakiem japońskiego lotnictwa na bazę okrętów w Pearl Harbor na Hawajach 7 grudnia. Na płaszczyźnie ideologicznej fakt ten zestawiony został z rzekomym wpływem gmin żydowskich, przede wszystkim nowojorskiej, na amerykańskich decydentów. Mniej więcej w tym samym czasie, minister propagandy i oświecenia publicznego – doktor Josef Goebbels zanotował w swym dzienniku: *W kwestii żydowskiej Führer zdecydował się zrobić ostateczny porządek. Ostrzegal Żydów, że jeśli wywołają kolejną wojnę, doprowadzi do ich zagłady. Nie były to puste słowa. Wojna nadeszła. Jej konsekwencją będzie eksterminacja Żydów. Nie możemy sobie w tej sprawie pozwolić na sentymenty. Nie możemy im współczuć.*

Pierwszy termin spotkania, na którym zapaść miały brzemienne w skutkach dla narodu żydowskiego decyzje, wyznaczony został na 9 grudnia 1941 roku. Termin ten został jednak odwołany. Jedenastego dnia miesiąca Adolf Hitler zorganizował zamkniętą konferencję, w której uczestniczyli państwowi i partyjni dygnitarze. W

⁶⁷³ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 243.

⁶⁷⁴ Mazower Mark, *Imperium Hitlera*, Warszawa 2011, s. 415.

krótki, lecz rzeczowy sposób mityng podsumował Goebbels: *Führer postanowił z tym skończyć. Zapowiadał Żydom, że jeśli rozpoczną wojnę światową, będzie to oznaczało ich zagładę (...). Wojna trwa, a więc zagłada żydostwa musi być jej nieuniknioną konsekwencją*⁶⁷⁵.

13 i 14 grudnia w Berlinie miały miejsce jeszcze dwa spotkania, tym razem w zdecydowanie węższym gronie: wódz wraz ze wspomnianym ministrem Rosenbergiem oraz nadzorującym proces eutanazji z ramienia Kancelarii Rzeszy – Philippem Bouhlerem, omawiali zagadnienia związane z deportacją i eksterminacją wyznawców judaizmu zamieszkujących Europę. Zagadnienie poddawane było pod dyskusję również na szczeblu lokalnym – dwie doby później te same problemy rozstrzygano na krakowskim zamku wraz z Generalnym Gubernatorem Hansem Frankiem⁶⁷⁶.

18 grudnia 1941 roku, w kwaterze *Wilczy Szaniec* w Gierłozy koło Kętrzyna, ostateczny kształt postępowania z Żydami nakreślony został w toku rozmowy między Hitlerem a *Reischführerem SS*. Twórca *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników* jednoznacznie nakazał postępować z wyznawcami religii mojżeszowej w sposób identyczny jak partyzantką – bez sądu skazywać na śmierć⁶⁷⁷. Z końcem miesiąca rozpoznanie w możliwościach przerobowych przeprowadził *SS-Obersturmbannführer* Adolf Eichmann. Wraz z Dowódcą SS i Policji w Dystrykcie Lubelskim, *SS-Obergruppenführerem* Odilo Globocnikiem, który otrzymał formalny nadzór nad procesem zagłady w Generalnym Gubernatorstwie, odwiedził budowany obóz zagłady w nadbużańskiej Treblince⁶⁷⁸, a następnie udał się do Chełmna gdzie uczestniczył we wstępnej fazie mordowania grupy polskich Żydów⁶⁷⁹.

Zwieńczeniem wszystkich zaprezentowanych powyżej przygotowań była tajna konferencja zwołana w hotelu dla oficerów *Sicherheitspolizei* – *willi Grossen Wannsee 56/58*. Uczestniczyło w niej piętnastu narodowosocjalistycznych prominentów, reprezentujących organa żywotnie zainteresowane antyżydowską polityką. Ich listę wraz z instytucjami zaprezentowano w Tabeli IV.1. Podczas mityngu reprezentowane były także *Einsatzgruppen* – pośrednio w ich imieniu występował *SS-Sturmbannführer* Rudolf Lange, piastujący stanowisko Dowódcy Służby Bezpieczeństwa i Policji

⁶⁷⁵ Goebbels Josef, *Die Tagebücher von Josef Goebbels*, Monachium 1996, s. 500.

⁶⁷⁶ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 334-337.

⁶⁷⁷ Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, New Haven, 2000, s. 5.

⁶⁷⁸ Adolf Eichmann zeznał podczas przesłuchania w roku 1960 prowadzonych na terenie Izraela, iż podczas wizyty w Treblince *SS-Obergruppenführer* Globocnik przedstawił mu projekt duszenia większych grup osób przeznaczonych do eksterminacji w komorach, do których wnętrza odprowadzać miano spaliny z silnika zdemontowanego ze zdobyczej radzieckiej łodzi podwodnej.

⁶⁷⁹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 339-340.

Bezpieczeństwa na Łotwie i, od 3 grudnia 1941 roku, zwierzchnik *Einsatzkommando 2*. W opinii większości zgromadzonych, mimo stosunkowo niewysokiego stopnia, wypracował sobie opinię specjalisty od rozprawy z wyznawcami judaizmu. Ponadto w debacie brał udział SS-Oberführer Karl-Eberhard Schöngarth, który latem 1941 roku poprowadził z terenów Generalnego Gubernatorstwa *Einsatzgruppe zum besonderen Verwendung*. Obradom przewodniczył SS-Obergruppenführer Reinhard Heydrich. Cel spotkania zawarty został w drugim punkcie protokołu sporządzanego na bieżąco przez SS-Obersturmbannführera Eichmanna: *SS-Obergruppenführer Heydrich poinformował, iż Marszałek Rzeszy powierzył mu zadanie przygotowania gruntu pod ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej w Europie. Wskazał, że zorganizowane spotkanie ma na celu wypracowanie fundamentalnych zasad tego przedsięwzięcia*. Warto nadmienić, iż wymiar operacji wykroczyć miał w znaczny sposób poza granice państwa Hitlera oraz terenów okupowanych, przez co nabrała ona ogólnoeuropejskiego charakteru.

Zgodnie ze skrupulatnie przygotowanym wyliczeniem oszacowano, iż działania obejmą około jedenaście milionów Żydów oraz osób kwalifikowanych w prawie Rzeszy jako mieszańcy. Zbiór ten podzielone względem państw albo regionów, ujętych w dwóch grupach – priorytetowej Grupie A oraz drugorzędnej Grupie B. Kolejność na liście wskazywała stopień znaczenia eliminacji, przedstawiona została ona w Tabeli IV.2. W toku debaty z deportacji, gdyż to one stanowić miały fundament działań, wyłączone osoby o krwi mieszanej I stopnia, pozostające w formalnym związku z obywatelami Niemiec pod warunkiem posiadania potomstwa albo gratyfikowane przez państwo. Bez względu na powyższe mieli oni jednak zostać wysterylizowani. Całość przedsięwzięcia podzielona była na fazę deportacji – przenoszenia Żydów do gett tranzytowych a następnie do Europy Wschodniej, a następnie fazę eliminacji bądź przez natychmiastowe, zbiorowe egzekucje albo uśmiercenie w toku niewolniczej pracy. Metod zabijania w protokole nie wskazano⁶⁸⁰ ale powszechnie wiadomym było, iż należy postawić znak równości między deportacją a zagładą. W sposób obrazowy, a zarazem niezwykle trafny, podczas przesłuchania w Izraelu w roku 1960 spotkanie w Wannsee podsumował Adolf Eichmann: *Ci panowie zebrali się na konferencji, a następnie w bardzo bezpośrednich i dosadnych słowach – nie takich, jakich ja musiałem używać pisząc protokół – omawiali sprawę. Nie pamiętam już dzisiaj wszystkiego, ale dokładnie przypominam sobie, jak pomyślałem: „zobacz, spójrz tylko na Stuckarta, tego*

---

⁶⁸⁰ *The Wannsee Conference Protocol*, [w:] Mendelsohn John, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes*, tom XI, Nowy Jork 1982, s. 18-32.

wiecznie przestrzegającego prawa biurokraty, skrupulatnego i pedantycznego, jaki odmieniony. Język, którego używał, nie miał nic wspólnego z protokołem prawniczym” (...). Dyskutowali otwarcie o zabijaniu, eliminacji i niszczeniu⁶⁸¹.

Tabela IV.1. Uczestnicy konferencji zorganizowanej 20 stycznia 1942 roku w willi *Grossen Wannsee 56/58* wraz z reprezentowanymi instytucjami (porządek alfabetyczny)

Nazwisko i imię	Reprezentowana instytucja
Bühler Josef	Biuro Gubernatora Generalnego
Eichmann Adolf	Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy
Freilser Roland	Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy
Heydrich Reinhard	Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy
Hofman Otto	Biuro Rasy i Osadnictwa
Leibbrandt Georg	Ministerstwo Rzeszy ds. Okupowanych Terytoriów Wschodnich
Klopfer Gerhard	Kancelaria NSDAP
Kritzinger Friedrich Wilhelm	Kancelaria Rzeszy
Lange Rudolf	Służba Bezpieczeństwa
Luther Martin	Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeszy
Meyer Alfred	Ministerstwo Rzeszy ds. Okupowanych Terytoriów Wschodnich
Müller Heinrich	Tajna Policja Państwowa
Neumann Erich	Pełnomocnik ds. Planu Czeroletniego
Schöngarth Karl-Eberhard	Służba Bezpieczeństwa
Stuckart Wilhelm	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rzeszy

⁶⁸¹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 343.

25 stycznia Adolf Hitler przekazał *Reichsführerowi SS* Himmlerowi oraz szefowi Kancelarii Rzeszy *SS-Obergruppenführerowi* Hansowi Heinrichowi Lammersowi oficjalną informację o jak najszybszym usunięciu Żydów europejskich, jako warunku narodowosocjalistycznego ładu na kontynencie. Pięć dni później w orędziu noworocznym w *Reichstagu Führer* obwieścił: *Musimy jasno zdać sobie sprawę, że ta wojna może zakończyć się wyłącznie zagładą narodów aryjskich lub zniknięciem żydostwa z Europy (...). Niechaj świat żydowski uświadomi sobie, że im szersze kręgi zatacza wojna, tym szersze kręgi będzie zataczał antysemityzm. Będzie się pojawiał w każdym obozie jenieckim, w każdej rodzinie, która zrozumie, czemu została zmuszona do wyrzeczeń i poświęceń. Aż wreszcie wybije godzina, kiedy najnikczemniejszy wróg wszech czasów zostanie strącony z tronu na co najmniej tysiąc lat*⁶⁸². W ostatnim dniu miesiąca nadzorującemu prace Głównego Urzędu Gospodarczo-Administracyjnego SS *SS-Obergruppenführerowi* Oswaldowi Pohlowi polecono rozpocząć w trybie natychmiastowym budowę zaplecza umożliwiającego dyslokowanie na teren Generalnego Gubernatorstwa pododdziałów przeznaczonych do służby obozowej. Zagadnienia logistyczne, w tym przewidziany na kilka kolejnych lat proces deportacji osób niezdolnych do niemiecczenia, omówiono podczas dwóch, trwających równoległe dnia 4 lutego 1942 roku, konferencjach w Berlinie i Pradze⁶⁸³.

27 kwietnia oficjalnie ogłoszony został Generalny Plan Wschodni (*Generalplan Ost*), opracowywany od pierwszego lata wojny przeciwko ZSRR w gronie pracowników Grupy III B Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy. Proces ten kontrolował *SS-Standartenführer* dr Hans Ehlich. Zakładał on germanizację lub likwidację w drodze deportacji w odległe rejony podbitego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich bądź natychmiastowego uśmiercenia pięćdziesięciu jeden milionów ludzi zgromadzonych na terenie Europy Wschodniej. Na ich miejsce planowano sprowadzić około sześciu milionów osadników z Niemiec⁶⁸⁴.

---

⁶⁸² Te same hasła Hitler przedstawił w przemówieniu do członków *NSDAP* w dniu 24 lutego. S. Friedländer, *Czas eksterminacji...*, s. 402-403.

⁶⁸³ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 346.

⁶⁸⁴ Gładysiak Łukasz, *Generalny Plan Wschodni*, [w:] „II wojna światowa. Wydarzenia – ludzie – bojowe szlaki. Tom XX – Nazistowskie rządy”, Warszawa 2009, s. 58-63. W sposób obrazowy cele Generalnego Planu Wschodniego przedstawił podczas wystąpienia na Zamku Cesarskim w Poznaniu w październiku 1943 roku: *W ciągu dwudziestu-trzydziestu lat musimy dokonać tego aby jego [narodu niemieckiego – przyp. Ł.G.] przodująca warstwa wzięła w swoje ręce losy całej Europy. Jeżeli SS-manni wraz z rolnikami zagospodarują wówczas na szeroką skalę tereny kolonizacyjne na Wchodzie, bez jakichkolwiek zahamowań, nie oglądając się na jakąkolwiek tradycję, lecz działając z energią i rewolucyjnym rozmachem, to w ciągu dwudziestu lat przesuniemy granicę naszego państwa o pięćset kilometrów na wschód.* E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 164.

W obliczu postanowień z Wannsee rolę *Einsatzgruppen* należało w istotny sposób zweryfikować. Analizując wyniki, o jakich poszczególne zgrupowania donosiły na kartach Raportów Operacyjnych sporządzonych w roku 1941 oraz wnioski wyciągnięte po Operacji *Barbarossa*, stało się jasne, iż ustalona w toku styczniowego dyskursu liczba jedenastu milionów potencjalnych ofiar okazała się poza zasięgiem tytułowych jednostek. Rzecz jasna nadal odgrywać miały one ważną rolę w procesie zabezpieczenia zaplecza, przygotowując grunt pod akcję osadniczą wraz ze stacjonarnymi placówkami *Sicherheitsdienst*⁶⁸⁵, nie mniej jednak należało jak najszybciej znaleźć alternatywne metody eksterminacji. Planowano, iż rozwiązaniem doraźnym będzie zamiana plutonów egzekucyjnych na specjalne samochody ciężarowe, przygotowane na potrzeby *Akcji T4*, czyli procesu eutanazji osób chorych psychicznie lub niedorozwiniętych, realizowanej na terenie III Rzeszy od jesieni 1939 roku. Ich skuteczność wypróbowana została także w obozie w Chełmnie⁶⁸⁶. Do wnętrza zamkniętej przestrzeni ładunkowej pojazdu doprowadzony był wylot rury wydechowej. W ten sposób jednorazowo uśmiercić można było od piętnastu do dwudziestu osób. Funkcjonowanie ciężarówek podczas IX Procesu Norymberskiego opisał dowódca *Einsatzgruppe D* – Otto Ohlendorf: *Ofiary ładowano do ciężarówek, które zajeżdżały prosto na miejsce przeznaczone do grzebania zwłok to jest zazwyczaj tam, gdzie dokonywano masowych egzekucji. Czas przejazdu zupełnie wystarczał na uśmiercenie ofiar.* Inną relację dostarczył nieznany z nazwiska członek *Sonderkommando 4b*, uczestniczący w egzekucjach w Połtawie: *Posiadaliśmy dwie ciężarówki służące do gazowania. Widziałem je jak wjechały na dziedziniec więzienny, a Żydzi: mężczyźni, kobiety i dzieci zmuszeni zostali do wsiadania do środka wprost ze specjalnie do tego przeznaczonej komórki (...). Skrzynie ładunkowe obite były blachą na drewnianym stelażu. Spaliny odprowadzano do wnętrza. Nadal słyszę pukanie w ściany i krzyki gazowanych. Po załadunku i zamknięciu drzwi kierowca uruchomił silnik. Wyjechaliśmy poza miasto. Gdy samochód zatrzymał się drzwi zostały otwarte. Jako pierwszy dotarł zapach. Następnie zobaczyłem splątaną z ciał kulę⁶⁸⁷.* Pierwsze egzemplarze, tuż przed Bożym Narodzeniem 1941 roku testowali na Ukrainie funkcjonariusze *Einsatzkommando 5*, a kilka tygodni później wozy zasiliły pozostałe grupy operacyjne. W niedługim czasie objawione zostały jednak ich istotne mankamenty. Podstawowym

---

⁶⁸⁵ A. Ramme, *Śłużba Bezpieczeństwa...*, s. 239.

⁶⁸⁶ Marrus Michael, *The Holocaust in History*, Toronto 2000, s. 50.

⁶⁸⁷ Kogon Eugen, *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*, Frankfurt 1983, s. 93.

była nieszczelność przewodów, a co za tym idzie, niezupełne uduszenie ofiar w trakcie zmiany lokalizacji⁶⁸⁸. Następnie wskazywano na niezbyt rozbudowaną sieć drogową, która utrudniała przemieszczanie⁶⁸⁹, a także obciążenie psychiczne związane z przeniesieniem zwłok z samochodu do zbiorowych mogił⁶⁹⁰.

Zdjęciem ciężaru z barków członków grup operacyjnych w niedalekiej przyszłości okazać się miały obozy zagłady – *Vernichtungslagern*. Zgodnie z planem głównym miejscem kaźni stać się miało Generalne Gubernatorstwo, gdzie nad przebiegiem eksterminacji czuwał *SS-Obergruppenführer* Globocnik⁶⁹¹. W listopadzie 1941 roku przymiarki do zmiany dotychczasowego charakteru miejsc odosobnienia przeprowadzono w Oświęcimiu, równocześnie wdrażając do użytku wspomniane wcześniej samochody ciężarowe w Chełmnie⁶⁹². W połowie grudnia pierwsza grupa funkcjonariuszy dotarła na teren budowanego ośrodka w Bełżcu⁶⁹³. Wraz z Sobiborem czy Treblinką, realizację założeń ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej rozpoczęto kolejnej wiosny: w pierwszym z wymienionych obozów między połową marca a czerwcem 1942 roku *Sonderkommando Belzec* uśmierciło dziewięćdziesiąt trzy tysiące osób⁶⁹⁴, zwiększając z końcem roku wynik do czterystu trzydziestu czterech tysięcy, a *Sonderkommando Sobibor* – sto tysięcy osób w ciągu kwartału⁶⁹⁵.

Ze względu na wzrastające zapotrzebowanie gospodarcze, całość europejskiej społeczności wyznającej judaizm sklasyfikowano w trzech grupach: A – obejmującej rzemieślników oraz kadrę urzędniczą, B – robotników oraz C – pozostałych. Przynależność do danego zbioru determinowała czas deportacji, przy czym jako pierwsza pod uwagę wzięta została grupa ostatnia.

---

⁶⁸⁸ S. Friedländer, *Czas eksterminacji...*, 433.

⁶⁸⁹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 352-353.

⁶⁹⁰ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 139-140.

⁶⁹¹ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 244.

⁶⁹² Y. Bauer, *Rethinking the...*, s. 5.

⁶⁹³ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 338.

⁶⁹⁴ Tamże, s. 366.

⁶⁹⁵ S. Friedländer, *Czas eksterminacji...*, 427.

Tabela IV.2. Żydzi przeznaczeni do eksterminacji – wyliczenie wskazane w protokole z konferencji w willi *Grossen Wannsee 56/58* sporządzonym w dniu 20 stycznia 1942 roku

Lokalizacja	Liczba Żydów
Obszary priorytetowe (Grupa A)	
Rzesza Niemiecka	131.800
Austria	43.700
Ziemie na wschodzie włączone do Rzeszy	420.000
Generalne Gubernatorstwo	2.284.000
Okręg Białostocki	400.000
Protektorat Czech i Moraw	74.200
Estonia	0
Łotwa	3.500
Litwa	34.000
Belgia	43.000
Dania	5.600
Francja (tereny okupowane)	165.000
Francja (tereny nieokupowane)	700.000
Grecja	69.600
Holandia	160.800
Norwegia	1.300
Obszary drugorzędne (Grupa B)	
Bułgaria	48.000
Anglia	330.000
Finlandia	2.300
Irlandia	4.000
Włochy z Sycylią	58.000
Albania	200
Chorwacja	40.000

Portugalia	3.000
Rumunia z Besarabią	342.000
Szwecja	8.000
Szwajcaria	18.000
Serbia	10.000
Słowacja	88.000
Hiszpania	6.000
Turcja (część europejska)	55.500
Węgry	742.800
Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich	5.000.000
Ukraina	2.994.684
Białoruś	446.484

Antysemickie nastroje po konferencji w Wannsee podsycane były ustawicznie przez niemieckie media. 18 maja 1942 roku na terenie propagandowej wystawy pod tytułem: *Sowiecki Raj*, zorganizowanej w berlińskim Lustgarten eksplodował ładunek wybuchowy. Kilkudniowa akcja policyjna zaowocowała aresztowaniem dwunastu osób odpowiedzialnych za zamach, spośród których dwie trzecie stanowili Żydzi albo pół-Żydzi. Informację tę rzecz jasna podano do wiadomości publicznej⁶⁹⁶. Jeszcze w tym samym miesiącu, przywódca *Niemieckiego Frontu Pracy* obwieścił na łamach czasopisma *Der Angriff*: *Ta wojna zakończy się zagładą rasy żydowskiej*. W czerwcu ten sam dygnitarz dodał: *Żydzi zapłacą, a ceną będzie zagłada ich rasy w Europie*⁶⁹⁷. Rozprawa z wyznawcami religii mojżeszowej wkroczyła w decydującą fazę.

Podczas gdy w Berlinie zapadały najważniejsze dla dalszego losu europejskich Żydów decyzje, *Einsatzgruppe A* na dobre ulokowała się w Krasnogwardziecku. W miejscu tym pozostała przez kilkanaście miesięcy, by następnie, w listopadzie 1942 roku, przenieść się do Nataljewki. 23 marca ofiarą estońskich partyzantów padł dotychczasowy dowódca zgrupowania – *SS-Brigadeführer* Walther Stahlecker. Kolejnej

⁶⁹⁶ Tamże, s. 417-418.

⁶⁹⁷ Tamże, s. 407.

doby na jego miejsce powołano *SS-Brigadeführera* Heinza Josta, którego we wrześniu zastąpił dowódca Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa w Wiesbaden *SS-Oberführer* Hubert Achamer-Pifrader⁶⁹⁸. Do drugiego lata działań wojennych przeciwko ZSRR jednostka, której terenem operacyjnym były przede wszystkim kraje nadbałtyckie, funkcjonowała według schematu organizacyjnego ustalonego przed inwazją na państwo Stalina. Następnie został on w nieznaczny sposób skorygowany – obok dwóch *Sonderkommandos* (*1a* i *1b*) powołano kolejne, któremu nadano numer *1c*. Dowodzenie pododdziałem, który prowadził działania do listopada 1942 roku spoczęło w rękach *SS-Sturmbannführera* Karla Graafa. Zmiany nastąpiły również w obsadzie zwierzchnich stanowisk w pozostałych komponentach grupy: *Einsatzkommando 1* objął *SS-Obersturmbannführer* Karl Tschierschky (w listopadzie zastąpił go *SS-Standartenführer* Erich Isselhorst), *Einsatzkommando 2* – *SS-Sturmbannführer* Manfred Pechau, *Einsatzkommando 3* – *SS-Obersturmbannführer* Karl Traut, a *Sonderkommando 1b* – *SS-Sturmbannführer* Hermann Hubig⁶⁹⁹.

Mimo, iż pierwsza z grup operacyjnych skierowanych przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich, odnotowała najlepszy spośród wszystkich wynik, działania eksterminacyjne prowadzono nadal. W lutym 1942 roku, w rejonie Leningradu rozstrzelanych zostało sto czterdzieści osób oskarżonych o wspieranie reżimu moskiewskiego w latach 1940-1941, wrogie nastawienie od wojska i administracji niemieckiej, partyzantkę, szpiegostwo oraz przynależność do gminy wyznającej judaizm⁷⁰⁰. Między szesnasty dzień tego miesiąca a 21 marca podkomendni *SS-Brigadeführera* Stahleckera zorganizowali szereg przedsięwzięć likwidacyjnych w Wilnie, Kownie i Szawlach: do więzień trafiły wówczas czterysta cztery osoby, blisko ćwierć tysiąca później zamordowano (efekty działań w tym regionie przedstawiono w Tabeli IV.3). Równocześnie, niesławne *Sonderkommando Arājs*, pozbawiło życia około dziesięć tysięcy Żydów – pochowano ich w dołach wykopanych uprzednio na terenie lasów bikernieckich pod Rygą⁷⁰¹. 7 kwietnia grono ofiar powiększyły dwadzieścia dwie

---

⁶⁹⁸ Ostatnimi dowódcami Einsatzgruppe A byli: dotychczasowy zwierzchnik Grupy IV A Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, *SS-Oberführer* Friedrich Panzinger sprawujący funkcję między wrześniem 1943 a majem 1944 roku oraz weteran działań eksterminacyjnych w Polsce i na Bałkanach – *SS-Oberführer* Wilhelm Fuchs.

⁶⁹⁹ Na stanowisku dowódcy *Sonderkommando 1a* pozostał *SS-Sturmbannführer* Martin Sandberger.

⁷⁰⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 173 vom 25. Februar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport173.html> (data dostępu: 22.07.2011 r.).

⁷⁰¹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 352.

osoby pojmane na terenie Kowna, w tym czternastu wyznawców religii mojżeszowej, podejrzewane o szerzenie proradzieckiej propagandy⁷⁰².

Tabela IV.3. Ofiary działań *Einsatzgruppe A* w rejonie Wilno-Kowno-Szawle, prowadzonych w lutym i w marcu 1942 roku

	Wilno	Kowno	Szawle
Aresztowani	319	61	24
Zamordowani	137	106 ⁷⁰³	3

Wobec zrealizowania większej części zadania usunięcia Żydów z krajów Litwy, Łotwy, Estonii oraz północnej Białorusi, *Einsatzgruppe A* coraz aktywniej włączać się zaczęła w działania wymierzone przeciwko ruchowi oporu. Postawa taka, obok waloru pomocniczego dla pozostałych formacji policyjnych oraz armii regularnej pozwalała także na wychwycenie wyznawców judaizmu, którzy tuż przed zajęciem tej części Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich przeszli do konspiracji. Pierwsza większa akcja wymierzona w podziemie przeprowadzona została w ostatnich dniach lutego w rejonie położonej nad Niewiażą miejscowości Bopyt. W rękach funkcjonariuszy znalazły się sto dwie osoby, w tym jedna kobieta. Ponadto udało się aresztować sześciu zbiegłych jeńców z Armii Czerwonej. Podczas przedsięwzięcia straconych zostało trzynastu mężczyzn, w tym jeden Polak – wszystkich podejrzewano o wspieranie partyzantów. Dwudziestego siódmego dnia miesiąca zaatakowano także sabotażystów kolejowych podkładających ładunki wybuchowe pod torami w rejonie Guzili oraz Podbrodzia. W okolicy ostatniej miejscowości rozбитo został ponadto oddział partyzancki Piotra Szmirskiego, w którego szeregach znajdowali się także Polacy. 12 marca członkowie *Einsatzkommandos* wzięli udział w akcji przechwycenia dziesięciu radzieckich spadochroniarzy-dywersantów lądujących w rejonie wsi Labilisz

⁷⁰² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 193 vom 17. April 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport193.html> (data dostępu: 23.08.2011 r.).

⁷⁰³ Liczba uwzględnia osoby aresztowane w okresie wcześniejszym.

pod Birczami. Wszystkich pojmanyh niemal od razu zastrzelono, a zdobyte materiały: dokumenty, uzbrojenie oraz radiostację, przekazano Służbie Bezpieczeństwa⁷⁰⁴. Dwie doby później aresztowano dwudziestu dwóch polskich mieszkańców Wilna, którzy trudnili się fałszowaniem kartek żywnościowych i dokumentów handlowych. Podczas innej akcji antypartyzanckiej – obławy w folwarku Santakai, podkomendni *SS-Brigadeführera* Stahleckera uczestniczyli w wymianie ognia⁷⁰⁵. 7 kwietnia funkcjonariusze rozstrzelali dwadzieścia dwie osoby podejrzane o wspieranie ruchu oporu w Olicie. W ich domach zabezpieczono broń strzelecką oraz granaty⁷⁰⁶. Na początku miesiąca aresztowania kontynuowano – na brutalne przesłuchania oczekiwało już około stu osób, głównie zwolenników reżimu moskiewskiego. W Dźwińsku stracono siedmiu Rosjan podejrzanych o zabijanie niemieckich pilotów, którzy podczas Operacji *Barbarossa* zostali zestrzeleni i wylądowali za linią frontu⁷⁰⁷. Działania przeprowadzone w krajach nadbałtyckich zaowocowały ograniczeniem liczebności wyznawców judaizmu na ich terenach do zaledwie trzech tysięcy siedmiuset pięćdziesięciu. Przeważającą część stanowili, zakwalifikowani do omawianych wcześniej grup A i B rzemieślnicy oraz wykwalifikowani robotnicy. Zgromadzono ich na terenie gett w Dźwińsku, Lipawie i Rydze⁷⁰⁸.

Obok przedsięwzięć pacyfikacyjnych organizowanych przede wszystkim na terytorium Litwy oraz Łotwy, *Einsatzgruppe A* partycypowała w standardowych działaniach o charakterze policyjnym. Jej członkowie prowadzili śledztwo przeciwko żydowskiemu malarzowi i rzeźbiarzowi o nazwisku Brasser, który wykorzystując prace zlecone przez niemieckich dygnitarzy gromadzić miał informacje, które następnie przekazywał wywiadowi Armii Czerwonej. Oprócz tego, wspomagając placówkę Służby Bezpieczeństwa w Mińsku wzięli oni udział w poszukiwaniu sprawców nocnej napaści na posterunek litewskiego *Schutzmannschaft* przy rozdzielni wody 26 lutego

---

⁷⁰⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 183 vom 20. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport183.html> (data dostępu: 14.08.2011 r.).

⁷⁰⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 184 vom 23. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport184.html> (data dostępu: 17.08.2011 r.).

⁷⁰⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 193*.

⁷⁰⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 195 vom 24. April 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport195.html> (data dostępu: 24.08.2011 r.).

⁷⁰⁸ Headland Ronald, *Messages of Murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943*, Londyn 1992, s. 149.

1942 roku oraz przecinania linii telegraficznych łączących pobliskie lotnisko wojskowe⁷⁰⁹.

Ważnym elementem działalności formacji dowodzonej przez Walthera Stahleckera, a następnie – Heinza Josta, było wspomaganie *Einsatzgruppe B* podczas działań prowadzonych na terenie Białorusi. Współpraca ta nawiązana została ściślej wraz z odnotowaniem zwiększenia aktywności ruchu oporu w rejonie Baranowicz i Słucka, w tym wykolejenia dwóch składów kolejowych⁷¹⁰, a także Homla i Witebska, gdzie coraz częściej znajdowane były proradzieckie ulotki czy plakaty⁷¹¹. 18 marca, za sprawą członków *Sonderkommandos* oddelegowanych z krajów nadbałtyckich zatrzymano w Mińsku dwudziestu trzech fałszerzy dokumentów, w tym oficera Armii Czerwonej zbiegłego z obozu jenieckiego⁷¹².

Jedną z bardziej krwawych operacji z udziałem omawianej grupy operacyjnej była pacyfikacja mińskiego getta, od daty przeprowadzenia, pokrywającej się z żydowskim świętem religijnym nazywana niekiedy *Pacyfikacją Purym*. Do przeprowadzenia akcji wyznaczeni zostali członkowie *Sonderkommando 1b*, a jego zwierzchnika – *SS-Obersturmbannführera* Eduarda Straucha mianowano koordynatorem działań. Celem stała się likwidacja pięciu tysięcy bliżej nie wskazanych wyznawców judaizmu. 2 marca 1942 roku, około godziny 10:00 bramy dzielnicy przekroczyli niemieccy funkcjonariusze oraz białoruscy i litewscy milicjanci. Rozpoczęła się bezładna strzelanina, do piwnic, w których schronili się mieszkańcy getta wrzucano granaty. Napastnicy nie oszczędzili nawet żydowskiego domu dziecka – jego wychowanków w marszowym pochodzie zaprowadzono na skraj dołu przygotowanego w okolicy gmachu *Judenratu*, po czym pogrzebano żywcem. Egzekucji przyglądał się *SS-Obersturmbannführer* Eichmann oraz komisarz generalny Wilhelm Kube, który miał wrzucać do grobu cukierki. Jego zachowanie było o tyle cyniczne, że tuż przed samą pacyfikacją zdecydował się własnoręcznie ocalić kilku pracujących bezpośrednio dla niego robotników, a niespełna trzy tygodnie po mińskiej

---

⁷⁰⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 176 vom 4. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport176.html> (data dostępu: 27.07.2011 r.).

⁷¹⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 175 vom 2. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport175.html> (data dostępu: 22.07.2011 r.). W tym samym raporcie odnotowano widmo zbliżającej się klęski Głodu na Białorusi oraz pierwszej od czasu niemieckiej inwazji a ZSRR migracji ludności w kierunku zachodnim.

⁷¹¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 179 vom 11. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport179.html> (data dostępu: 14.08.2011 r.).

⁷¹² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 184*.

zbrodni napisał oficjalną skargę na Eduarda Straucha zarzucając mu brutalność i bezwzględność, za co ten otrzymał reprimendę od samego zwierzchnika Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy⁷¹³. Do końca dnia śmierć poniosły trzy tysiące sto czterdzieści dwie osoby⁷¹⁴. Z powodu nie wypełnienia normy, wściekły koordynator *Säuberungaktion* osobiście zastrzelił jeszcze członków grupy roboczej wychodzącej z getta do pracy⁷¹⁵. W tym samym czasie, siłami *Einsatzgruppe A* zlikwidowano także ponad dwutysięczną społeczność Baranowicz oraz trzystu dwóch wyznawców religii mojżeszowej w Wilejce⁷¹⁶. 17 marca, w położonej na terenie obwodu mińskiego wsi Ilia rozstrzelano dodatkowe pięćset dwadzieścia osób. Początek wiosny 1942 roku zaznaczył się także hekatombą piętnastu tysięcy Żydów z Czerwieni i Rakowa⁷¹⁷.

Po zakończeniu Operacji *Barbarossa* sztab *Einsatzgruppe B* jako kwaterę obrał Smoleńsk, gdzie pozostał aż do ewakuacji w roku 1944. Zwierzchnictwo nad formacją nadal sprawował, mianowany w listopadzie, *SS-Brigadeführer* Erich Naumann. Zmiany na tym stanowisku nastąpiły dopiero w marcu 1943 roku za sprawą przekazania kompetencji *SS-Oberführerowi* Horstowi Böhme – dowódcy *Sicherheitsdienst* i *Sicherheitspolizei* w Pradze oraz attaché policyjnemu w Bukareszcie⁷¹⁸. W ciągu kolejnych miesięcy kilkakrotnie przekazywane były także dowództwa w podporządkowanych *Gruppenstab B* pododdziałach. 1 kwietnia 1942 roku *SS-Sturmbannführer* Otto Bradfisch złożył stanowisko komendanta *Einsatzkommando 8* na rzecz *SS-Sturmbannführera* Heinza Richtera. We wrześniu jego miejsce zajął *SS-Obersturmbannführer* Erich Isselhorst, by po miesiącu przekazać stanowisko *SS-Sturmbannführerowi* Hansowi Schindhelmowi⁷¹⁹. Podobnie dynamicznie ewoluowało dowództwo *Einsatzkommando 9*. W lutym drugiego roku wojny przeciwko ZSRR, sprawujący funkcję zwierzchnika po odwołaniu Alberta Filberta, *SS-Sturmbannführer* Oswald Schäfer, ustąpił miejsca *SS-Obersturmbannführerowi* Wilhelmoi Wiebensowi. W styczniu 1943 roku wymienił go *SS-Sturmbannführer* Friedrich Burchardt, a w

---

⁷¹³ S. Friedländer, *Czas eksterminacji...*, 433.

⁷¹⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178 vom 9. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport178.html> (data dostępu: 13.08.2011 r.).

⁷¹⁵ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 354-357.

⁷¹⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 184*.

⁷¹⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 186*.

⁷¹⁸ W sierpniu 1943 roku *SS-Oberführera* Böhme zastąpił *SS-Standartenführer* Erich Ehrlinger, a w kwietniu 1944 r. – *SS-Standartenführer* Heinrich Seetzen. Pierwszy z wymienionych oficerów powrócił na stanowisko na krótki okres w sierpniu ostatniego lata istnienia III Rzeszy.

⁷¹⁹ Ostatni dowódcą *Einsatzkommando 8* był *SS-Sturmbannführer* Alfred Renndorfer, sprawujący tę funkcję od kwietnia do jesieni 1944 roku.

październiku ostatnim dowódcą pododdziału mianowano *SS-Sturmbannführera* Wenera Kämpfa. W chwili zakończenia Operacji *Barbarossa* komendę nad *Sonderkommando 7a* sprawował *SS-Hauptsturmführer* Kurt Matschke. Złożył ją jednak po trzech miesiącach na rzecz *SS-Obersturmbannführera* Alberta Rappa, który na stanowisku utrzymał się aż do końca wiosny 1944 roku⁷²⁰. Podobną ewolucję przechodziły kadry *Sonderkommando 7b*. Z końcem stycznia 1942 roku *SS-Sturmbannführera* Günthera Rauscha zastąpił *SS-Obersturmbannführer* Adolf Ott, który w styczniu trzeciego roku działań na froncie wschodnim oddał dowodzenie *SS-Obersturmbannführerowi* Georgowi Raabe⁷²¹. Do czerwca 1942 roku na stanowisku zwierzchnika *Sonderkommando 7c (Vorkommando Moskau)* pozostał *SS-Sturmbannführer* Friedrich Wilhelm Bock. Wówczas komendantura przeszła w ręce *SS-Hauptsturmführera* Rudolfa Schmückera, który już jesienią przekazał ją *SS-Sturmbannführerowi* Wilhelmowi Bluhmowi. W lipcu 1943 roku nastąpiła kolejna zmiana na stanowisku dowódcy pododdziału – został nim *SS-Sturmbannführer* Hans Eckhardt. W grudniu formację inkorporowano do *Sonderkommando 7a*.

Jak wynika z Raportów Operacyjnych priorytetem w działalności drugiej z jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa na okupowanym terytorium ZSRR było zwalczanie partyzantki – tak zwane *Bandenbekämpfung*. Nie ulega wątpliwości, iż podkomendni Eicha Naumanna uczestniczyli także w operacjach eksterminacyjnych, najprawdopodobniej aktywnie wspierając na terytorium Białorusi towarzyszy z *Einsatzgruppe A*. Od 22 września do 2 października 1942 roku spacyfikowane zostało także getto w Baranowiczach – funkcjonariusze zgładzili wówczas około sześciu tysięcy jego mieszkańców⁷²².

8 marca 1942 roku delegatów *Einsatzkommandos* w swej kwaterze polowej podjął dowódca obszaru tyłowego Grupy Armii *Środek* – generał Maximillian von Schenckendorf. Celem spotkania, obok złożenia gratulacji i podziękowań za dotychczasowy trud wkładany przez *SD* w walkach o ład i porządek na zapleczu frontu, stało się wypracowanie wspólnej koncepcji wielkiej operacji wojskowo-policyjnej wymierzonej przeciwko ruchowi oporu w rejonie Bobrujska i Briańska⁷²³. Jednym z

---

⁷²⁰ Zastąpił go wówczas *SS-Obersturmbannführer* Helmut Looß, a ostatnim, krótkotrwałym zwierzchnikiem *Sonderkommando 7a* został *SS-Sturmbannführer* Gerhard Bast.

⁷²¹ Tuż przed likwidacją *Einsatzgruppe B* stanowisko dowódcy *Sonderkommando 7b* przeszło w ręce *SS-Obersturmbannführera* Rudolfa Hotzela.

⁷²² Curilla Wolfgang, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland*, Paderborn 2006, s. 712.

⁷²³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 186*.

efektów mityngu stało się włączenie *Einsatzgruppe B* do Operacji *Malaria* (*Unternehmen Sumpffieber*), przeprowadzonej między 21 sierpnia a 21 września 1942 r. na terytorium niemal całej Białorusi. Jej przebieg, w tym rozprawę z ocalałymi z wcześniejszych pogromów elementami gmin żydowskich nadzorował sam Wyższy Dowódca SS i Policji w Komisariacie Rzeszy Ostland i jeden z inicjatorów masakry w Babim Jarze pod Kijowem – *SS-Obergruppenführer* Friedrich Jaeckeln. W efekcie miesięcznych poszukiwań w walkach poległo trzystu osiemdziesięciu dziewięciu członków ruchu oporu, dziesięć tysięcy osiemset czterdzieści jeden osób rozstrzelano lub powieszono – w liczbie tej większość sięgająca ośmiu tysięcy trzystu pięćdziesięciu stanowili wyznawcy religii mojżeszowej⁷²⁴. W działaniach przeciwko ruchowi konspiracyjnemu podkomendnych *SS-Brigadeführera* Naumanna wspierali członkowie *Sonderkommando Dirlewanger* – specjalnej jednostki podporządkowanej zarządowi obozów koncentracyjnych, złożonej z przestępców oraz żołnierzy *Waffen-SS* odbywających służbę karną. Ta, dowodzona przez weterana *Freikorpsów* i wojny domowej w Hiszpanii doktora nauk politycznych Oskara Dirlewangera wslawiła się niezwykłym okrucieństwem oraz grabieżami nie tylko na terenie okupowanych terenów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Oprócz tego funkcjonariusze omawianej grupy operacyjnej uczestniczyli w zwalczaniu pospolitej przestępczości, w tym – śledztwie w sprawie zabójstwa zastępcy burmistrza Witebska dokonanego w nocy z 29 na 30 stycznia 1942 roku⁷²⁵.

W tym czasie miejscem stacjonowania *Gruppenstab C* był Kijów. W stolicy Ukrainy pozostał on do początków czwartej wojennej jesieni, kiedy to dyslokowano go do Połtawy. Od października 1941 roku zwierzchnikiem formacji był *SS-Brigadeführer* Max Thomas. W 1943 roku kolejnym, a zarazem ostatnim dowódcą mianowano oddelegowanego ze zgrupowania operującego na Białorusi – *SS-Oberführera* Böhme. Niewielkie zmiany nastąpiły na stanowiskach kierowniczych poszczególnych *Einsatzkommandos* – pododdział z numerem 5 cały czas kierowany był przez *SS-Sturmbannführera* Augusta Meiera, natomiast odpowiednik szósty – *SS-Sturmbannführera* Roberta Mohra. Tego ostatniego we wrześniu zastąpił *SS-Sturmbannführer* Ernst Biberstein, a latem 1943 roku komendanturę powierzono *SS-Obersturmbannführerowi* Friedrichowi Suhrowi. Przekazywanie kompetencji następowało także w, odpowiedzialnym za zbrodnie popełnione w rejonie Kijowa,

---

⁷²⁴ W. Curilla, *Die deutsche...*, s. 712.

⁷²⁵ Ciężar odpowiedzialności za tę zbrodnię przeniesiono na Żydów. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178*.

Sonderkommando 4a: oddelegowanego do realizacji misji zacierania śladów po masowych zbrodniach *SS-Standartenführera* Paula Blobela wymienił *SS-Obersturmbannführer* Erwin Weinmann, a od lipca 1942 roku jego miejsce zajął *SS-Standartenführer* Eugen Steimle. W styczniu 1943 roku ostatnim dowódcą formacji mianowano *SS-Sturmbannführera* Theodora Christensena. W marcu drugiego roku kampanii przeciwko państwu Stalina pojawił się również nowy komendant *Sonderkommando 4b* – *SS-Sturmbannführer* Walther Haensch (wcześniej dowodzenie spoczywało w rękach *SS-Sturmbannführera* Fritza Braune). W lipcu, na kilkanaście tygodni prowadzenie dwóch *Sonderkommandos* stało się obowiązkiem Augusta Meiera, a między listopadem 1942 i sierpniem 1943 roku pododdział 4b prowadził *SS-Obersturmbannführer* Suhr. Ostatnim dowódcą jednostki stał się *SS-Sturmbannführer* Waldemar Krause. Rozpatrując temat kadr *Einsatzgruppe C* warto zaznaczyć, iż z polecenia Reinharda Heydricha, w kwietniu 1942 roku przybył na Ukrainę katolicki ksiądz i kierownik Centrum Informacji o Kościele Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy – *SS-Obersturmbannführer* Albert Hartl. Jego zadaniem stało się zdobywanie informacji na temat kondycji religijnej ludności podbitych ziem⁷²⁶.

Podkomendni *SS-Brigadeführera* Thomasa kontynuowali rozpoczętą wraz z Operacją *Barbarossa* działalność eksterminacyjną. Między 12 a 24 stycznia członkowie *Einsatzkommando 5* zamordowali w swym sektorze osiem tysięcy sto siedemdziesiąt dziewięć osób, w tym osiem tysięcy Żydów⁷²⁷. W lutym liczba ta wzrosła o kolejne tysiąc osiemset osiemdziesiąt (ponad półtora tysiąca wyznawało judaizm). Odnotowano także pierwsze konflikty z ramieniem zbrojnym Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Stepana Bandery⁷²⁸. Równoległe zbrodnicze operacje podejmowali także członkowie zgrupowania *SS-Sturmbannführera* Mohra: w styczniu rozstrzelali oni trzysta siedemdziesiąt osób w tym stu czterdziestu dziewięciu Żydów⁷²⁹, a w lutym, podczas akcji oczyszczającej rejon Gorłówka-Makajewka-Stalino – czterysta dziewięćdziesiąt trzy (w grupie było trzystu sześćdziesięciu dziewięciu wyznawców religii mojżeszowej)⁷³⁰. Pacyfikacje prowadziło także *Sonderkommando 4b*, którego członkowie od 14 stycznia do 12 lutego pozbawili życia osiemset sześćdziesiąt jeden

---

⁷²⁶ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 373.

⁷²⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 173.*

⁷²⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 177.*

⁷²⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 173.*

⁷³⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 177.*

osób (sto trzydzieści dziewięć było Żydami)⁷³¹, w drugim miesiącu roku likwidują niemal w całości gminę artemowską (tysiąc trzysta siedemnaście osób zabitych, w tym tysiąc dwustu dwudziestu czterech wyznawców judaizmu)⁷³². Od początku 1942 roku trwała także rozprawa z Żydami dnipropropietrowskimi. Najpierw, między 10 stycznia a 6 lutego w rejonie miasta zamordowano trzystu pięćdziesięciu członków gminy oraz sto trzydzieści sześć innych osób, a następnie przeprowadzono wielką, czterodniową akcję pacyfikacyjną w wyniku której z trzydziestotysięcznej społeczności pozostały zaledwie siedemset dwie osoby⁷³³. Liczbę ofiar powiększyli także pacjenci szpitali psychiatrycznych w Igrinie oraz Wasilkowej (odpowiednio: czterysta i trzysta dwadzieścia osób)⁷³⁴. W lutym na cel wzięto także gminę osiadłą w Kremieńczugu – w mieście doszło nawet do aresztowania księdza Piotra Romanskiego, który za zgodą ukraińskich władz starał się ocalić Żydów chrzcząc ich i nadając rosyjskie imiona⁷³⁵. Ostatnią zakrojoną na szeroką skalę zbrodnią trzeciej z jednostek specjalnego przeznaczenia *SD*, opisaną na kartach Raportów Operacyjnych stało się rozstrzelanie pięciu tysięcy starców, kobiet i dzieci w ramach operacji usuwania wyznawców religii mojżeszowej z terenów przygotowywanych na nową kwaterę główną Hitlera – *Werwolf* w Winnicy. Jak wskazuje Richard Rhodes, tuż przed samą egzekucją, zorganizowaną w kwietniu 1942 roku, funkcjonariusze oraz wspierający ich ochotnicy z ukraińskich *Schutzmannschaften* rozdzielali rodziców z dziećmi zabijając te ostatnie przy pomocy pałek i drągów. Równocześnie w pobliskim szpitalu rozprawiono się z żydowskimi matkami, a ich dzieci, umieszczone w dwóch workach wyrzucono przez okno na bruk⁷³⁶.

Podobnie jak towarzysze przydzieleni do pozostałych formacji podporządkowanych *Reichssicherheitshauptamt*, i w tym przypadku funkcjonariusze uczestniczyli w typowych przedsięwzięciach policyjnych. Jednym z nich była akcja wymierzona przeciwko byłym więźniom kryminalnym przeprowadzona wraz z lokalnymi oddziałami milicyjnymi w Dniepropietrowsku 14 lutego 1942 roku. W jej wyniku na przesłuchania poprowadzono dwadzieścia pięć osób⁷³⁷.

---

⁷³¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 173.*

⁷³² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 177.*

⁷³³ R. Hilberg, *The Destruction...*, s. 368-372.

⁷³⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 173.*

⁷³⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 177.*

⁷³⁶ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 362-363.

⁷³⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 173.*

Ważną rolę *Einsatzgruppe C* odegrała także w trakcie działań powiązanych z wysiedleniem wyznawców judaizmu na Wołyń i Podole. W Raporcie Operacyjnym Nr 191 sporządzonym 10 kwietnia 1942 roku znalazł się zapis: *Jak zwykle Żydzi stanowią najbardziej aktywną część społeczności zarówno na Wołyniu i Podolu, jak i terenach skąd jeszcze ich nie wysiedlono. Dominują nie tylko w sferze handlowej ale także w drobnym rzemiośle. Do tej pory deportowano czterdzieści tysięcy Żydów. W miastach gromadzeni są w wydzielonych aczkolwiek nie do końca odizolowanych dzielnicach. Fakt ten sprzyja rozwojowi handlu czarnorynkowego, lokalni chłopcy wymieniają płody rolne na ubrania oraz przedmioty codziennego użytku. Proceder ten jest kategoriycznie tępony w toku działań policyjnych. W tym samym dokumencie pojawiła się refleksja nad postawą samych deportowanych: *Nastroje wśród Żydów, którzy oficjalnie przejawiają rzecz jasną postawę uległą i służalczą najlepiej oddaje krążące w eterze hasło: „jeśli reżim bolszewicki wróciłby choćby na dwie godziny, wzięlibyśmy odwet za wszystko co nam uczyniono”*⁷³⁸.*

Miejscem stacjonowania sztabu czwartej grupy operacyjnej był Symferopol, a od sierpnia 1942 roku – Woroszyłowsk. Miesiąc wcześniej na stanowisku głównodowodzącego, odwołanego do Berlina *SS-Standartenführera* Otto Ohlendorfa zastąpił *SS-Oberführer* Walther Bierkamp (w związku z tym faktem w 1943 roku całość formacji otrzymała nazwę *Kampfgruppe Bierkamp*). Kilka zmian odnotowano również w kadrach pododdziałów; w lutym drugiego roku wojny przeciwko Armii Czerwonej zwierzchnictw po *SS-Sturmbannführerze* Gustavie Nosske objął *SS-Sturmbannführer* Erich Müller, który po ośmiu miesiącach przekazał je *SS-Obersturmbannführerowi* Güntherowi Hermannowi. 1 sierpnia wymiana dowódców miała miejsce także w *Sonderkommando 10a*, gdzie *SS-Obersturmbannführer* Heirnich Seetzen przekazał kompetencje *SS-Sturmbannführerowi* Kurtowi Christmannowi, a w ostatnim miesiącu roku – *Sonderkommando 10b* (*SS-Sturmbannführera* Aloisa Persterera zastąpił *SS-Sturmbannführer* Eduard Adamzik). Mniej więcej w podobnych okresach – lipcu i grudniu, nowo dowodzącymi *Sonderkommando 11a* zostali *SS-Sturmbannführer* Gerhard Bast (w miejsce *SS-Sturmbannführera* Paula Zappa) oraz *SS-Sturmbannführer* Werner Hersmann. W bliźniaczej jednostce o numerze *11b* zmiana miała miejsce we

---

⁷³⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 191 vom 10. April 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport191.html> (data dostępu: 22.08.2011 r.).

wrześniu (*SS-Obersturmbannführer* Paul Schulz za pełniącego funkcję zwierzchnika od października 1941 roku, *SS-Sturmbannführera* Wenera Braune).

Od początku drugiego roku wojny na froncie wschodnim *Einsatzgruppe D* przystąpiła do przeczesywania Półwyspu Krymskiego, podzielonego na dwa sektory operacyjne: eupatorski oraz teodozyjski. Działania prowadzono bez względu na niesprzyjające, zimowe warunki oraz niedostateczną liczbę i jakość dróg. Między 16 a 28 lutego zameldowano o straceniu tysiąca pięciuset piętnastu osób, w tym siedmiuset dwudziestu dziewięciu Żydów oraz około czterystu Romów⁷³⁹. Na początku marca, w okolicach Dżankoj rozstrzelano kolejnych dwustu czterdziestu jeden wyznawców religii mojżeszowej. W tym czasie ofiarą pozostałych zgrupowań padło dwa tysiące czterystu czterdziestu siedmiu mieszkańców Krymu⁷⁴⁰. W tym samym miesiącu urządzono czterokrotne poszukiwania mężczyzn uchylających się od przymusu pracy oraz wyznawców judaizmu czy Cyganów na terenie Teodozji. Każdorazowo Służbę Bezpieczeństwa wspierali żołnierze *Wehrmachtu* w liczbie odpowiednio: trzystu osiemdziesięciu (5 marca), trzystu sześćdziesięciu (19 marca) oraz dwa razy po trzystu pięćdziesięciu (23 marca i przełom na kwiecień). Łącznie w więzieniach znalazło się tysiąc sto dziewięć osób; sto pięćdziesiąt pięć odesłano do obozów, a pięćdziesiąt dwie zamordowano. Efekty operacji zaprezentowane zostały w Tabeli IV.4. Podczas rajdów zabezpieczona została także bliżej niesprecyzowana ilość mienia⁷⁴¹.

Tabela IV.4. Efekty czterech operacji przeprowadzonych w marcu 1942 roku na terenie Teodozji przez *Einsatzgruppe D*

Pacyfikacja	I	II	III	IV
Aresztowani	351	447	257	54
Osadzeni w obozach pracy	64	57	23	11
Zamordowani	13	15	17	7

⁷³⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178.*

⁷⁴⁰ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 184.*

⁷⁴¹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 193.*

Obok działań eksterminacyjnych podkomendni *SS-Standardenführera* Ohlendorfa brali również udział w działaniach przeciwko ruchowi oporu w rejonie Orła⁷⁴².

Rozpatrując zagadnienie zagłady narodu żydowskiego na północnym wybrzeżu Morza Czarnego nie sposób zapomnieć o działaniach prowadzonych przez armię rumuńską. Już późną jesienią 1941 roku z inicjatywy jej żołnierzy utworzona została sieć obozów koncentracyjnych, w których łączna liczba osadzonych sięgnąć mogła nawet siedemdziesięciu tysięcy. Ich egzekucje rozpoczęły się tuż przed Bożym Narodzeniem – ofiary palono żywcem w wypełnionych słomą i polanych benzyną budynkach, czterdzieści trzy tysiące spoczęło w masowych grobach wykopanych naprędce w okolicznych lasach. W styczniu i w lutym roku następnego dołączyło do nich osiemnaście tysięcy kolejnych. Wielu przed śmiercią było torturowanych⁷⁴³.

24 kwietnia 1942 roku do Berlina przesłany został Raport Operacyjny Nr 195 – ostatni z serii dokumentów odnoszących się stricte do działalności *Einsatzgruppen* na zapleczu frontu wschodniego. Na jego kartach wskazano konieczność zaangażowania w proces eksterminacyjny jak największej liczby członków społeczności lokalnych, jak również, w typowej formie poinformowano o ostatnich egzekucjach przeprowadzonych przez pierwszą z grup operacyjnych, w efekcie której życia pozbawiono tysiąc dwieście siedemdziesiąt dwie osoby, w tym dziewięciuset osiemdziesięciu Żydów i siedemdziesięciu jeden Cyganów⁷⁴⁴. Od początku kolejnego miesiąca efekty aktywności jednostek specjalnego przeznaczenia SD włączono do Raportów z Okupowanych Terenów Wschodnich, przesyłanych do 21 maja 1943 roku. Nie zawierały one jednak już tak dokładnego wyszczególnienia w zakresie działań czy liczby ofiar, traktując o zagadnieniach bardziej ogólnych, w tym przede wszystkim – działalności antypartyzanckiej, nastrojach społecznych itp. Podobnie jak wcześniejsze opatrzone je klauzulą tajności, niższą jednak aniżeli Raporty Operacyjne⁷⁴⁵. Zmiana charakteru meldunków pozwala na wysunięcie tezy, iż w połowie wiosny drugiego roku wojny przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich *Einsatzgruppen* zakończyły etap typowej dla siebie działalności, przechodząc do zadań innego rodzaju – zmieniając swój charakter. Nie oznacza to jednak, iż nagle przerwane zostały operacje zmierzające do realizacji wytycznych planu ostatecznego rozwiązania kwestii

---

⁷⁴² *Ereignismeldung UdSSR Nr. 184.*

⁷⁴³ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 349-350.

⁷⁴⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 195.*

⁷⁴⁵ R. Headland, *Messages of...*, s. 148-149.

żydowskiej; kolejne masowe zbrodnie odnotowano co najmniej do końca jesieni. Sytuacji takiej sprzyjała relacja, jaką wypracowano w gremiach administracji okupacyjnej, powołując się z resztą na wskazania samego Hitlera – wykazujących coraz większą aktywność członków ruchu oporu utożsamiono z wyznawcami religii mojżeszowej (odniesienie to było swego rodzaju aksjomatem również w kierunku przeciwnym). Tezę tę potwierdzić może chociażby list, który 31 lipca 1942 roku napisał do Berlina komisarz generalny Białorusi – Wilhelm Kube. Znalazł się w nim zapis następującej treści: *Podczas konfrontacji z partyzantami zarówno w dawnej polskiej, jak i rosyjskiej części Białorusi stało się jasne, że Żydzi, Polacy oraz Armia Czerwona na wschodzie stanowią główne wsparcie dla ruchu oporu. W związku z tym faktem, kwestia żydowska w regionie staje się zagadnieniem o charakterze politycznym bardziej niż ekonomicznym*⁷⁴⁶. Podobną opinię wyrażał zarządzający Ukrainą *Reichskommissar* Erich Koch oraz zwierzchnik Komisariatu Rzeszy Wschód – Hinrich Lohse.

W związku z powyższym na terytoriach okupowanych za Bugiem odnotowano szereg *Säuberungaktionen*. W połowie października, w getcie oszmiańskim podkomendni *SS-Brigadeführera* Heinza Josta rozstrzelali czterysta osób. Co warte odnotowania ofiar mogło być o tysiąc więcej, jednakże w wyniku negocjacji prowadzonych przez przewodniczącego wileńskiego *Judenratu* oraz komendanta policji żydowskiej liczbę mieszkańców przewidzianych do eksterminacji zmniejszono⁷⁴⁷.

Do ostatecznej rozprawy przystąpiono także na Białorusi, gdzie proces likwidacyjny nadzorował wywodzący się z *Einsatzkommando 2*, Dowódca *SD* i Policji Bezpieczeństwa, *SS-Obersturmbannführer* Strauch. 18 czerwca tysiąc trzystu wyznawców judaizmu zabitych zostało w okolicach Berezki Kartuskiej. Krótką relację mimowolnego świadka zbrodni – szeregowego *Wehrmachtu*, zawartą w napisanym przez niego liście do rodziny przytoczył Saul Friedländer: *Zabrano ich do dołu poza miastem. Mężczyźni, kobiety i dzieci musieli się całkowicie rozebrać, po czym byli likwidowani strzałem z tyłu w kark. Ubrania dezynfekowano i używano ponownie. W tej samej korespondencji znalazła się także drastyczna refleksja: Jestem przekonany, że jeśli wojna potrwa znacznie dłużej, przerobią Żydów na kielbasy, którymi będą karmić jeńców rosyjskich i wykwalifikowanych robotników żydowskich*⁷⁴⁸. Następnie, w maju spacyfikowano Lidę (szesnaście tysięcy ofiar), Głębokie (dziesięć tysięcy ofiar), Słonim

---

⁷⁴⁶ E. Klee, *The Good...*, s. 180.

⁷⁴⁷ S. Friedländer, *Czas eksterminacji...*, s. 506-507.

⁷⁴⁸ Tamże, s. 495.

(osiem tysięcy ofiar) i Sobotniki (dwa i pół tysiąca ofiar). W nocy z 28 na 29 lipca celem ataku Służby Bezpieczeństwa stała się społeczność mińska – nad masowymi grobami stało wówczas dziesięć tysięcy osób, spośród których sześć i pół tysiąca stanowili starzy *Ostjuden*. W grupie tej znaleźli się także deportowani poprzedniej jesieni z Berlina, Brna i Wiednia⁷⁴⁹. Funkcjonariusze rozprawili się również z pozostałościami gminy w Gancewicach, Nowogródku, Słucku i Wilejce. W sierpniu dziewięć tysięcy Żydów zastrzelono w Baranowiczach. 15 października przeprowadzona została pacyfikacja getta w Brześciu; w ciągu trzech następných dni w rejonie Bronnej Góry zgładzono dwanaście tysięcy osób⁷⁵⁰. 1 listopada pozbyto się dwudziestu sześciu tysięcy dwustu mieszkańców getta pińskiego⁷⁵¹.

W drugiej połowie 1942 roku aktywnością wykazywały się także pododdziały *Einsatzgruppe C*. 13 lipca funkcjonariusze oraz ukraińskie kompanie *Schutzmannschaften* wkroczyły do getta w Równem. Operację osobiście nadzorował miejscowy Dowódca Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa – *SS-Sturmbannführer* Karl Pütz. Podczas przesłuchań przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym, relację z pacyfikacji zaprezentował inżynier Herman Graebe, kierownik przedsiębiorstwa budowlanego Joseph Jung: *Było zaledwie parę minut po dziesiątej wieczorem, gdy duży oddział SS i trzykrotnie liczniejsze oddziały ukraińskiej policji pomocniczej otoczyły getto. Rozbłyły nagle lukowe lampy wzniesione w obrębie getta o dookoła niego. SS-mani i Ukraińcy w grupach po czterech-sześciu ludzi wchodzili do bram domów lub usiłowali się dostać do ich wnętrza. Jeżeli drzwi i okna były pozamykane, a mieszkańcy nie otwierali ich mimo dobijania z zewnątrz, SS-mani i policjanci ukraińscy wybijali szyby i wyważali drzwi za pomocą drągów i łomów i wdzierali się do domów. Mieszkańców wypędzano na ulicę, tak jak stali, obojętnie czy byli ubrani czy w nocnej bieliźnie. Ponieważ Żydzi odmawiali w większości wypadków opuszczenia swoich mieszkań i stawiali opór, SS-mani i policja ukraińska uciekali się do przemocy. Smagając swe ofiary pejcjami, kopiąc je i okładając kolbami, opróżniali w końcu jeden do za drugim. Ludzi tych wygnano z ich domostw z takim pośpiechem, że nieraz w mieszkaniach pozostały w łóżku drobne dzieci. Ulica rozbrzmiewała rozdzierającymi krzykami kobiet poszukujących swych dzieci i wołaniem dzieci usiłujących odnaleźć swoich rodziców. Nie zważając na to, SS-mani gnali tych ludzi*

---

⁷⁴⁹ E. Klee, *The Good...*, s. 180.

⁷⁵⁰ S. Friedländer, *Czas eksterminacji...*, s. 431.

⁷⁵¹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 370-371.

drogą przed siebie, bijąc ich nieustannie, aż wreszcie ludzki potok dotarł do podstawionych wagonów towarowych (...). Na bruku ulic, którymi musiałem przechodzić widziałem dziesiątki zwłok ludzi obojga płci, w różnym wieku. Drzwi domów stały szeroko otworem, szyby w oknach były wybite. Na ulicach pełno porzucanych części ubrania – buty, pończochy, kurtki, czapki, kapelusze, palta. Przy murze na rogu jednego z domów leżał trup dziecka w wieku chyba niespełna roku, z rozbitą główką. Na ścianie domu, jak również tuż obok zwłok widniały ślady krwi i resztki mózgu. Dziecko miało na sobie tylko krótką koszulkę. Wywiezionych z getta zamordowano w rejonie Kostopola – większość stanowili wyznawcy religii mojżeszowej przeniesieni z terenów Generalnego Gubernatorstwa. Ten sam świadek dostarczył informacji odnośnie rozstrzeliwań przeprowadzonych 5 października na lotnisku w Dubnie. Bez wątpienia jest to jeden z najbardziej wstrząsających opisów ludobójstwa zarejestrowanych w ubiegłym stuleciu: *stara kobieta o śnieżnobiałych włosach trzymała w ramionach roczne dziecko, nucąc mu coś i zabawiając. Dziecko śmiało się zadowolone. Rodzice przypatrywali się tej scenie ze łzami w oczach. Ojciec trzymał za rękę chłopca może dziesięcioletniego i czule do niego przemawiał; chłopcu łzy cisnęły się do oczu. Ojciec wskazał na niebo, pogładził chłopca po głowie i coś mu, zdaje się, tłumaczył. Nagle jeden z SS-manów stojących nad dołem krzyknął parę słów w stronę stojącego nieopodal towarzysza. Ten szybko odliczył dwudziestu ludzi i kazał im się ustawić za wałem rozkopanej ziemi. Rodzina, o której wspomniałem, znajdowała się między nimi. Pamiętam doskonale smutną dziewczynę o kruczonych włosach, która mijając mnie rzekła wskazując na siebie: „mam dwadzieścia trzy lata”. Obszedłem wówczas usypisko ziemi i oczom moim ukazał się ogromny masowy grób. Ludzie leżeli pokotem, jeden przy drugim, poukładani warstwami, tak że widać było tylko ich głowy. Ramiona prawie wszystkich skąpane były we krwi broczącej z czaszek. Niektórzy z rozstrzelanych dawali jeszcze znaki życia. Kilku z nich wznosiło swe ramiona i ruszało głową na znak, że są żywi. Głęboki dół był już w dwóch trzecich wypełniony ciałami. Zawierał moim zdaniem około tysiąca zwłok. Zacząłem się rozglądać, aby ujrzeć tego, który rozstrzeliwał tych ludzi. Był to SS-man. Siedział na krawędzi na samym końcu, gdzie dół się zwężał, ze spuszczonej nogami. Na kolanach trzymał pistolet automatyczny i palił papierosa. Ludzie – rozebrani do naga – schodzili kilka kroków w dół po stopniach wyżłobionych w gliniastej ścianie jamy i stąpając po głowach leżących tam ofiar, kierowali się ku miejscu wskazanym przez SS-mana. Potem kładli się na ciałach zabitych i rannych. Niektórzy ściskali serdecznie żyjących i mówili coś szeptem.*

Usłyszałem serię z automatu. Spojrzałem w dół i zobaczyłem drgające jeszcze ciała i inne już nieruchome, leżące na zwłokach ludzi rozstrzelanych przed nimi. Krew spływała z ich karków⁷⁵².

Rozprawy z wyznawcami judaizmu trwały zatem równoległe do działań podejmowanych w obozach zagłady. Choć od końca roku 1942 charakter grup operacyjnych ewidentnie się zmienił, jeszcze kolejnej jesieni dostrzec można było przedsięwzięcia prowadzone metodami charakterystycznymi dla *Einsatzkommandos*. Na szczególną uwagę zasługuje w tym wypadku Operacja *Dożynki* (*Unternehmung Erntefest*) – pacyfikacja obozów na Lubelszczyźnie, podczas której życia pozbawiono czterdzieści dwa tysiące osób. Osiemnaście tysięcy czterysta zamordowano 3 listopada 1943 roku w Majdanku⁷⁵³.

---

⁷⁵² W zeznaniu Hermanna Graebe, któremu *nota bene* udało się ocalić około stu żydowskich pracowników przedsiębiorstwa, pojawiła się także informacja o rozprawie z osobami, którym udało się wydostać z masowych grobów. Kolejnego dnia, funkcjonariusze przybyli na miejsce nakazali pojmanym pochować ciała pozostałych po czym zostali straceni. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 185-188.

⁷⁵³ Przebieg pacyfikacji Majdanka przedstawił przed Najwyższym Trybunałem Narodowym kierownik tamtejszego krematorium – SS-Oberscharführer Erich Muhsfeldt: *Koło godziny 6:00 - możliwe, że mogło być już nawet 7:00 rano - rozpoczęła się duża akcja. Wpędzono część Żydów, zgromadzonych na V polu do jednego z baraków, gdzie musieli rozebrać się do naga. Następnie Schutzhaftlagerführer Thumann przeciął druty ogrodzenia między V polem a owymi rowami. Powstało w ten sposób przejście. Od przejścia tego do dołu utworzono szpaler uzbrojonych policjantów. Przez szpaler ten pędzono nagich Żydów w kierunku dołów. Tam jeden SS-man z Sonderkommando wpędzał do każdego z rowów po dziesięciu. Tych, którzy znaleźli się w rowie, pędzono do jego drugiego końca. Tam musieli się oni położyć, a następnie stojący nad brzegiem rowu SS-man z Sonderkommando strzelali do nich. Następne grupy pędzono rowem również aż do jego końca, tam musieli się ci ludzie kłaść na już rozstrzelanych poprzednio, tak, że z biegiem czasu rów taki zapelniał się odcinkami, aż prawie po brzegi. Mężczyzn rozstrzeliwano osobno, tzn. w osobnych grupach, a kobiety w grupach osobnych. Akcja ta trwała bez przerwy do około 5 po południu. SS-mani, dokonujący rozstrzeliwań zmieniali się, wyjeżdżali do koszar SS położonych w mieście na posiłki, a akcja szła nieprzerwanie. Przez cały czas z obu wozów radiowych nadawano muzykę (...). W ciągu tego dnia rozstrzelano wszystkich Żydów, którzy znajdowali się w obozoe na Majdanku oraz tych wszystkich, którzy rozmieszczeni byli przy różnych przedsiębiorstwach jak *Deutsche Ausrüstungswerke*, *Bekleidungswerke* i we wszystkich komandach zewnętrznych. Rozstrzelano również wówczas Żydów, którzy więzieni byli na Zamku. Cała akcja zorganizowana była po wojskowemu; dla łączności z dowódcą SS i policji w Lublinie oraz innymi władzami, uruchomiona była radiowa stacja nadawczo-odbiorcza. Za pomocą tej stacji, kierujący akcją na miejscu oficer SD meldował o jej przebiegu, podając co pewien czas liczby rozstrzelanych (...). W dniu tym pozostawiono jednak przy życiu 300 Żydówek, które zatrudnione zostały przy sortowaniu rzeczy nagromadzonych w baraku, w którym straceńcy przed pójściem na miejsce kaźni rozbierali się oraz 300 Żydów mężczyzn, których zatrzymano w obozie do dyspozycji tzw. Sonderkommando 1005. Wszystkich ich umieszczono na V polu. Kobiety z tej grupy przebywały na Majdanku do marca, względnie kwietnia 1944 r. Mężczyzn zabierało Sonderkommando 1005 po kilkudziesięciu w różnych odstępach czasu. Od SS-manów z Sonderkommando, którzy przyjeżdżali na Majdanek po dalsze grupy Żydów, dowiedziałem się, że Żydów tych używano do rozkopywania różnych grobów masowych i palenia wydobytych zwłok. Jeden z SS-manów opowiadał mi, że Żydzi z jednej z takich grup dokonali ucieczki i że w związku z tym następnie wykonywać musieli swą pracę w kajdanach na nogach.. W grupach takich wybrało Sonderkommando owych 300 Żydów, którzy przeżyli na Majdanku dzień 3 listopada 1943 r. Żaden z tych Żydów do obozu nie powrócił, słyszałem, że po wykonaniu pracy mordowano ich stale. 3.11.1943 r. – “Krwawa Środa”, <http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek /krwawa%20sroda%20%28m%29.html> (data dostępu: 11.02.2012 r.).*

Od końca 1942 roku członkowie *Einsatzgruppen* stworzyli bądź zasilili już istniejące stacjonarne placówki Służby Bezpieczeństwa albo *Sicherheitspolizei*, przez co w jeszcze ściślejszy sposób podporządkowani zostali Wyższym Dowódcom SS i Policji na Wschodzie: *SS-Obergruppenführerowi* Friedrichowi Jeckelnowi oraz *SS-Brigadeführerowi* Hansowi Adolfowi Prützmannowi. Część kadr otrzymała także intratne stanowiska na terytorium oderwanym od ZSRR (jak na przykład *SS-Obersturmbannführer* Eduard Strauch kierujący działalnością SD i Policji Bezpieczeństwa na Białorusi, a od 31 maja 1944 r. – w Belgii) albo w Rzeszy (dowódca *Einsatzkommando 12 – SS-Sturmbannführer* Gustav Noske objął zwierzchnictwo nad Komórką *RSHA IV D5* odpowiedzialną za zwalczanie partyzantki⁷⁵⁴, Arthur Nebe – Departamentu V tego samego urzędu, kontrolującego całość niemieckiej Policji Kryminalnej⁷⁵⁵, a Otto Ohlendorfowi powierzono fotel dyrektorski w Ministerstwie Gospodarki Rzeszy). Najbardziej transparentną karierą rozpoczętą w szeregach *Einsatzgruppen* wylegitymować się mógł jednak *SS-Gruppenführer* Bruno Heinrich Streckenbach, który po śmierci Reinharda Heydricha, stanowiącej następstwo zamachu przeprowadzonego 27 maja 1942 roku w Pradze, objął kierownictwo Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy.

Funkcjonariusze niżsi rangą uczestniczyli w śledztwach związanych z pospolitą przestępczością, handlem czarnorynkowym⁷⁵⁶ czy zakamuflowanym placówkom ruchu oporu⁷⁵⁷. Prowadzili także działania osłonowe podczas procesu kolonizacyjnego⁷⁵⁸. Jak wynika z Raportów Operacyjnych coraz częściej zacierała się granica między *Einsatz-* i *Sonderkommandos* a posterunkami *SD* czy *Sicherheitspolizei*; dla przykładu: w meldunku opatrzonym numerem 183, sporządzonym 20 marca 1942 roku znalazł się zapis o serii ataków Służby Bezpieczeństwa przeprowadzonych w rejonie Wilejki, gdzie między 5 a 28 lutego zabitych zostało czterdzieści siedem a aresztowanych – szesnaście osób. Współorganizowano także tak zwane *łapanki uliczne*, jak chociażby ta, przeprowadzona w ostatnich dniach drugiego miesiąca 1942 roku w Mińsku (jedenaście

---

⁷⁵⁴ R. Headland, *Messages of...*, s. 150.

⁷⁵⁵ W roku 1944 z jego inicjatywy stracono jeńców z obozu *Stalag Luft III* w Żaganiu pojmanych po próbie ucieczki. E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 237.

⁷⁵⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 176*.

⁷⁵⁷ Przykładem może być akcja zorganizowana 2 marca 1942 roku, podczas której członkowie *Einsatzgruppe A* zlikwidowali punkt werbunkowy w Mińsku.

⁷⁵⁸ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178*.

aresztowanych wówczas przechodniów trafiło do obozów pracy)⁷⁵⁹. Nadal celem poszukiwań pozostawali radzieccy jeńcy, zwłaszcza zbiegowie⁷⁶⁰.

Funkcjonariusze odbywający wcześniej służbę w ramach grup operacyjnych w istotny sposób zasilili jednostki dozoru obozy koncentracyjne lub zamknięte dzielnice żydowskie⁷⁶¹, dalej dając upust swej nienawiści, jak i aktywnie uczestnicząc w *procesie ostatecznego rozwiązania*. Powołując się na wspomnienia mieszkańca mińskiego getta – Herszla Smolara, Richard Rhodes przywołał postać jednego z jego katów prawdopodobnie wcześniej odbywających służbę w którymś z *Einsatz-* lub *Sonderkommandos*, *SS-Scharführera* o nazwisku Ribe, określanego mianem *diabła o białych oczach*: *Ribe strzelał do każdego Żyda napotkanego po drodze, niezależnie od płci i wieku. Wpatrywał się w ofiarę swoimi wielkimi, wylupiastymi oczami, na jego twarzy pojawiał się uśmiech, starannie celował i nigdy nie chybiał. To właśnie Ribe zorganizował „konkurs piękności” dla młodych żydowskich kobiet, wybrał dwanaście najmłodszych i najładniejszych, a następnie kazał im maszerować przez getto aż na cmentarz. Tam kazał im się rozebrać i po kolei zastrzelił każdą z pistoletu*⁷⁶². Angażowano się ponadto w poszukiwania wyznawców judaizmu, który udało się przedostać za mury – na kartach Raportu Operacyjnego Nr 175 sporządzonego 2 marca 1942 roku, *Gruppenstab A* donosił o aresztowaniu na ulicach dzisiejszej stolicy Białorusi sześciu Żydów i czterech Żydówek⁷⁶³, w Raporcie Operacyjnym Nr 178 meldowano natomiast o publicznej egzekucji uciekinierów zorganizowanej w Rydze⁷⁶⁴.

Ważnym elementem działalności członków czterech *Einsatzgruppen* na Wschodzie stało się uczestnictwo w akcjach wymierzonych przeciwko ruchowi oporu, w drodze inkorporowania do jednostek specjalnych operujących na zapleczu frontu. Fakt ten związany był z wydaną w roku 1942 przez Heinricha Himmlera *Dyrektywą Nr 46*, nakazującą w jak najkrótszym czasie i bez względu na środki rozprawić się z szeroko pojętym bandytyzmem. Dotyczyło to zarówno jego formy zinstytucjonalizowanej, czyli na przykład zorganizowanych oddziałów partyzanckich,

---

⁷⁵⁹ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 183.*

⁷⁶⁰ W Raporcie Operacyjnym Nr 184 meldowano o pochyceniu przez członków *Einsatzgruppe A* dwóch żołnierzy Armii Czerwonej w rejonie miejscowości Janowa na Litwie. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 184.*

⁷⁶¹ Zgodnie z zarządzeniem *Reichsführera SS* Heinricha Himmlera proces zamknięcia wszystkich Żydów europejskich w gettach zakończyć się miał dnia 31 grudnia 1942 roku. Umożliwić to miało przygotowanie odpowiednich środków transportowych związanych z kolejnym etapem ludobójstwa. A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 244.

⁷⁶² R. Rhodes, *Masters of...*, s. 316-317.

⁷⁶³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 175.*

⁷⁶⁴ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178.*

jak i doraźnej – jednorazowej (pojedyncze akty dywersji itp.)⁷⁶⁵. Drugi przypadek bardzo chętnie wykorzystywano w charakterze uzasadnienia represji wobec ludności cywilnej, a przede wszystkim – ukrywających się niedobitków gmin żydowskich.

Część członków grup operacyjnych oddelegowano do służby o podobnym wymiarze w innych częściach Europy. Jednym z mniej znanych epizodów związanych z dziejami tytułowych formacji jest powołanie w Atenach dwudziestoczteroosobowej *Einsatzgruppe Ägyptien*, której dowodzenie powierzono *SS-Obersturmbannführerowi* Waltherowi Ruffowi. Jej celem była eksterminacja Żydów bliskowschodnich oraz aktywizacja pogromów realizowanych przez lokalne środowiska arabskie. W związku z klęską wojsk Osi pod El-Alamein w listopadzie 1942 roku, zgrupowanie nigdy nie opuściło Grecji⁷⁶⁶.

Wobec utraty przez III Rzeszę inicjatywy strategicznej w drugiej połowie 1943 roku, część funkcjonariuszy znalazło się w liniowych pododdziałach *Waffen-SS* albo, owianym złą sławą w armii niemieckiej, *Feldjägerkorps*. Zadaniem tej, powołanej w listopadzie piątego roku wojny, formacji było poszukiwanie i karanie dezerterów lub żołnierzy uchylających się od służby⁷⁶⁷. Planowano także utworzenie małych grup dywersyjnych Służby Bezpieczeństwa, przeznaczonych do działań na tyłach nacierającej Armii Czerwonej albo włączenie jej członków w szeregi *Werwolfu*⁷⁶⁸. Okres ten na dobre zakończył egzystencję *Einsatzgruppen*, choć w praktyce grupy operacyjne nigdy nie zostały formalnie rozwiązane.

---

⁷⁶⁵ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 152.

⁷⁶⁶ Krümenacker Thomas, *Nazis planned Holocaust for Palestine: historians*, http://www.redorbit.com/news/international/462094/nazis_planned_holocaust_for_palestine_historians/ (data dostępu: 17.03.2012 r.).

⁷⁶⁷ Williamson Gordon, *German Military Police Units 1939-45*, Londyn 1989, s. 12.

⁷⁶⁸ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 264.

Schutzmannschaften

Jednym z najbardziej istotnych determinantów powodzenia akcji eksterminacyjnej na Wschodzie była aktywizacja narodowych społeczności lokalnych. Działania te zaobserwować można było już w latach trzydziestych, kiedy to na etapie przygotowań przedinwazyjnych komórki *Sicherheitsdienst* skutecznie pozyskiwały współpracowników nie tylko wśród emigrantów pochodzenia niemieckiego, ale i innych zwolenników ideologii narodowosocjalistycznej. Hasło włączenia do procesu zagłady ludność miejscową zachodnich republik ZSRR trafiło na grunt niezwykle podatny. Nienawiść do wyznawców religii mojżeszowej, tradycyjnie kojarzonych z radzieckim terrorem okupacyjnym wznieconym po 15 czerwca 1940 roku⁷⁶⁹, czyli aneksji państw nadbałtyckich, zgrana została z ideą wyzwolenia, utożsamianą z prącem ku wschodowi *Wehrmachtem*. Nadmienić należy, iż takie spojrzenie na rzeczywistość po rozpoczęciu realizacji Operacji *Barbarossa* miała charakter wyłącznie jednostronny – projekt kolonizacji rejonów *Pribaltiki* czy żyznych stepów ukraińskich nie pokrywał się bynajmniej z wizją lansowaną przez lokalnych proniemieckich przywódców, którzy dla władz niemieckich byli jedynie środkiem do osiągnięcia ostatecznego celu⁷⁷⁰. Nie przeszkadzało to jednak w powoływaniu kolejnych zbrojnych formacji nazywanych samoobroną (*Selbschutz*), lokalną milicją (*Ortsmiliz*) czy strażą obywatelską (*Bürgerwehr*)⁷⁷¹, stanowiących interesującą alternatywę dla zwolnionych ze służby, byłych żołnierzy Armii Czerwonej albo osób poszukujących możliwości odwetu za krzywdy wyrządzone przez władze radzieckie. Zgrupowania te pozwalały nowym okupantom na utrzymanie względnego porządku na zapleczu, zwłaszcza że ograniczone liczebnie, obsadzające posterunki na tyłach pododdziały Żandarmerii, legitymujące się najczęściej jedynie indywidualnymi środkami walki oraz wysoką średnią wieku, nie mogły stanowić o realnym bezpieczeństwie. W początkowej fazie inwazji rozproszeniem oraz niewystarczającym stanem etatowym charakteryzowały się także

---

⁷⁶⁹ W państwach nadbałtyckich niechęć do reżimu moskiewskiego była tym większa, że w ciągu niespełna rocznej okupacji zgładzonych lub deportowanych na Syberię zostało około stu tysięcy ludzi. Jurado Carlos, *Germany's Eastern Front Allies (2). Baltic Forces*, Oksford 2002, s. 5.

⁷⁷⁰ Rein Leonid, *The Kings and the Pawns. Collaboration in Byelorussia During World War II*, Nowy Jork 2011, s. 85.

⁷⁷¹ Littlejohn David, *Foreign Legions of the Third Reich Vol. 4*, San Jose 1994, s. 7.

placówki *Sicherheitsdienst*; na przykład w komisariacie żytomierskim inwigilację trzech milionów mieszkańców prowadziło zaledwie sześć posterunków⁷⁷².

Proces aktywizacji lokalnych ekstremistów zbiegł się z ogólnym postrzeganiem Żydów za dawną, wschodnią granicą Rzeczypospolitej. Jak donoszono w Raporcie Operacyjnym Nr 177, sporządzonym 6 marca 1942 roku: *Środki podejmowane przez Einsatzgruppen w stosunku do Żydów i członków partii komunistycznej budzą respekt wśród lokalnych społeczności*⁷⁷³. Wyznawców religii mojżeszowej uznawano nie tylko za komunistycznych kolaborantów ale także osoby nie wnoszące żadnego pozytywnego elementu społecznego. W przypadkach ekstremalnych, jak między innymi podczas swoistej sondy przygotowanej tuż przed pacyfikacją getta mińskiego, nawoływano do rozprawy z tą grupą, w związku z oskarżeniem o marnowanie i tak brakującej żywności⁷⁷⁴. Przejawy współpracy z członkami *Einsatzkommandos* zaobserwowano nie tylko w miastach takich jak Kowno czy Ryga, ale także na obszarach wiejskich, gdzie w związku z oczekiwaniem gratyfikacji wielokrotnie dochodziło do ujawniania kryjówek albo osób wspierających wyznawców judaizmu (aktywność ukraińskich chłopów pozwoliła między innymi na rozprawę ze znaczną częścią gminy charkowskiej w pierwsze połowie 1942 roku)⁷⁷⁵. Ryzyko jakie wywoływało otwarte uczestnictwo w pogromach dostrzegane było jedynie w wąskich kręgach inteligenckich, które obawiały się konsekwencji po ewentualnym odbiciu ziem zachodnich przez Armię Czerwoną⁷⁷⁶.

Narodem przejawiającym najbardziej skrajny antysemityzm w Europie Środkowo-Wschodniej byli Litwini. Jak wspomniano w Rozdziale III już w pierwszych dniach wojny niemiecko-radzieckiej na ulicach samego tylko Kowna zamordowanych zostało spontanicznie około czterech tysięcy Żydów⁷⁷⁷. Na przychylność ze strony władz w Berlinie mogli liczyć powstańcy pułkownika Kazysa Skirpy, którzy wywalczyli w ostatnich dniach czerwca teoretyczną niepodległość⁷⁷⁸. Dwudziestego ósmego dnia tego miesiąca powołano do życia kolaboracyjne *Tautinio Darbo Apsaugos Batalionas* nad którymi komendę przejął podpułkownik Andrius Butkunas. Ich zadaniem było pełnienie służby wartowniczej przy istotnych obiektach w Kownie i

---

⁷⁷² Zlokalizowano je w Berdyczowie, Gajsinie, Mozyrze, Owruclu, Winnicy oraz Żytomierzu. Dean Martin, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine*, Nowy Jork 2000, s. 60-62.

⁷⁷³ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 177*.

⁷⁷⁴ Żydów nazywano wprost *darmozjadami*. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178*.

⁷⁷⁵ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 191*.

⁷⁷⁶ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 186*.

⁷⁷⁷ E. Klee, *The Good...*, s. 32.

⁷⁷⁸ C. Jurado, *Germany's Eastern...*, s. 6.

większych miastach, a trzy kompanie oddano do dyspozycji sztabu *SS-Brigadeführera* Walthera Stahleckera. Jedna oddelegowana została do niesławnego kowneńskiego Fortu VII, dwie kolejne włączono w skład plutonów egzekucyjnych między innymi *Rollkommando Hamman*. Do grudnia 1941 roku ofiarą batalionów paść mogło nawet do dwudziestu sześciu tysięcy ludzi, później pododdziały włączono do jednostek antypartyzanckich albo dwudziestu czterech litewskich batalionów *Schutzmannschaften*. Równolegle funkcjonowała inna, dwuosobowa grupa o nazwie Ypatingas Burys, ściśle współdziałająca z *Einsatzkommando 9*. Jej członkowie brali aktywny udział w zbrodniach ponarskich, uzyskując wynik około stu tysięcy zabitych⁷⁷⁹.

Zbliżone nastroje panowały w roku 1941 na Łotwie. 28 czerwca w Dźwińsku utworzona została policja pomocnicza pod dowództwem Roberta Bluzmanisa, a w Rydze – formacja o podobnym charakterze kierowana przez oficera o nazwisku Petersons. Od 2 lipca do rozprawy z wyznawcami judaizmu przystąpiło *Sonderkommando Arājs*, którego zwierzchnik – Viktorsas Arājs otrzymała awans do stopnia *SS-Sturmbannführera*. Jego ofiarą padło około dwudziestu sześciu tysięcy ludzi⁷⁸⁰, a nazwiska takich oprawców jak dowódcy kompanii egzekucyjnych: Jonas Klimavitius czy Martins Vagulans, na stałe zapisane zostały największego w historii ludobójstwa⁷⁸¹. Wszystkie powyższe posunięcia stanowiły pokłosie spotkania, jakie zwierzchnik pierwszej z operujących na zapleczu frontu wschodniego jednostek specjalnego przeznaczenia *SD* odbył z przywódcą ryskiej samoobrony, a niebawem – symbolem kolaboracji – podpułkownikiem i późniejszym *SS-Standartenführerem* Voldemārssem Veissem. Jego przedmiot stanowiło wspólne, niemiecko-łotewskie wystąpienie przeciwko sympatykom komunizmu oraz wyznawcom religii mojżeszowej. We wrześniu powstał pierwszy, oficjalny w tym kraju narodowy batalion policji – *16. Zemgale Bataillon*⁷⁸².

Idee antysemickie nieobce były także obywatelom *wyzwolonej* przez *Wehrmacht* Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W opinii jej mieszkańców Niemcy były najlepszym i niejako naturalnym sojusznikiem, co potwierdzać miał fakt uznania niepodległości kraju przez Cesarstwo Hohenzollernów w roku 1918. Odwoływano się także do zgody na utworzenie pierwszej wojennej jesieni kontrolowanego przez *Abwehr*

---

⁷⁷⁹ Melamed Joseph, *The Battalions of Death and Destruction*, http://www.lithuanianjews.org.il/HTMLs/article_list4.aspx?C2014=14437&BSP=14430&BSS6=13971 (data dostępu: 12.02.2012 r.).

⁷⁸⁰ A. Ezergailis, *The Holocaust...*, s. X.

⁷⁸¹ C. Jurado, *Germany's Eastern...*, s. 9.

⁷⁸² D. Littlejohn, *Foreign Legions...*, s. 171.

nacjonalistycznego *Legionu Szuski*, w którego sześćsetosobowym składzie znaleźli się przede wszystkim dawni Strzelcy Siczowi⁷⁸³. Przejawem przychylności Berlina miała być ponadto funkcjonująca od 17 grudnia 1939 roku w Dystrykcie Galicja, podporządkowana *Ordnungspolizei*, ukraińska policja pomocnicza, utrzymująca sześćdziesiąt posterunków na Lubelszczyźnie i w Małopolsce⁷⁸⁴. Jej członkowie aktywnie wspierali władze Generalnego Gubernatorstwa w procesie likwidacji polskiej inteligencji⁷⁸⁵. Rozrost jednostek wspierających okupanta, w tym rozproszonej *Samoobrony Narodowej* kontrolowanej przez Służbę Bezpieczeństwa nastąpił wraz z podziałem Ukrainy latem 1941 roku. Kilka tygodni później większość członków tychże zgrupowań zasililo siedemdziesiąt jeden batalionów *Schutzmannschaften* utworzonych z ochotników narodowości ukraińskiej.

Grupami etnicznymi, z którymi współpracą strona niemiecka była zainteresowana w najmniejszym stopniu byli Białorusini i Rosjanie. Zakładano, iż narody te zasadniczo nie nadają się do germanizacji, a więc i nawiązania bliższych kontaktów. Mimo tego ich członkowie zasilili bataliony pomocnicze a nawet regularne formacje zbrojne⁷⁸⁶.

25 lipca 1941 roku światło dzienne ujrzała dyrektywa *Reichsführera SS* Himmlera o ujednoczeniu zgrupowań wspierających reżim berliński na Wschodzie. Potwierdzono ją ostatniego dnia sierpnia, natomiast początek procesu miał miejsce w październiku⁷⁸⁷. 6 listopada oficjalnie powołane zostały cztery rodzaje narodowych służb pomocniczych: cywilne *Einzeldienst*, pożarnicze *Feuerschutzmannschaften*, doraźne *Hilfschutzmannschaften* oraz zbrojne o stałym charakterze *Schutzmannschaften der Ordnungspolizei*⁷⁸⁸. W kontekście współpracy z jednostkami specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa na uwagę zasługują ostatnie z wymienionych, których podstawowym zakresem działalności stało się dozоровanie obiektów, zwalczanie partyzantki oraz kontrola zaplecza frontu zwłaszcza na terenach wiejskich

---

⁷⁸³ Abbott Peter, *Ukrainian Armies 1914-55*, Oksford 2004, s. 36-37.

⁷⁸⁴ Motyka Grzegorz, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999, s. 86. Fakt utworzenia policji ukraińskiej miał ponadto pozwolić na ograniczenie wpływów jakie w Generalnym Gubernatorstwie miały polskie oddziały porządkowe. Wzniesieniu konfliktu etnicznego w Galicji, na Podolu czy Wołyniu sprzyjać miało włączenie w szeregi sił pomocniczych członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Konfrontacja między narodem polskim oraz ukraińskim uwidoczniła się zwłaszcza w schyłkowym okresie drugiej wojny światowej i latach czterdziestych. M. Dean, *Collaboration in...*, s. 65.

⁷⁸⁵ Kamiński Tadeusz, *Tajemnica Czarnego Lasu*, Kraków BDW, s. 13.

⁷⁸⁶ L. Rein, *The Kings...*, s. 89.

⁷⁸⁷ Michaelis Rolf, *Estońscy w Waffen-SS*, Warszawa 2010, s. 17.

⁷⁸⁸ C. Jurado, *Germany's Eastern...*, s. 8.

(wraz z Żandarmerią). Od samego początku wskazano, iż formacje złożone z reprezentantów narodów dawnych zachodnich republik ZSRR prowadzić mogły postępowania jedynie w stosunku do ludności pochodzenia nie niemieckiego⁷⁸⁹. Władzę zwierzchnią sprawowali Wyżsi Dowódcy SS i Policji dwóch Komisarjatów Rzeszy⁷⁹⁰. Zgrupowania podzielone zostały zgodnie z rodzajem wypełnianych zadań na wartownicze (*Wacht-Bataillonen*), zapasowe (*Ersatz-Bataillonen*), przeznaczone do prac polowych (*Pionier-Bataillonen*) oraz, najważniejsze dla procesu eksterminacyjnego, skoszarowane, liniowe *Front-Bataillonen*⁷⁹¹. Największym liczebnie oddziałem był batalion złożony zwykle z około czterystu sześćdziesięciu lub pięciuset osób; zdarzało się jednak, iż stan przekraczał nawet siedmiuset funkcjonariuszy⁷⁹². Tworzyły go trzy kompanie oraz sekcja dowodzenia i służby. W roku 1943 nastąpiła reforma organizacyjna, w myśl której etat zwiększono do czterech kompanii, wzmacniając jednostki trzema plutonami strzeleckimi oraz jednym, wyposażonym w karabiny maszynowe. Kompanię *Schutzmannschaft* tworzyły sto dwadzieścia cztery osoby⁷⁹³. Nie był to koniec przebudowy tego typu zgrupowań, zmiany kontynuowano jeszcze w roku 1944 wraz ze zmieniającym się charakterem działań. Bodaj najistotniejszą dla ich rozwoju stał się rozkaz Adolfa Hitlera opatrzony numerem 46, o zwiększeniu liczby formacji pomocniczych na froncie wschodnim w związku z wzrastającym zagrożeniem ze strony ruchu oporu⁷⁹⁴.

Prezentowane jednostki opierały się na zaciągu ochotniczym na okres co najmniej sześciu miesięcy. W praktyce funkcjonariusze mieli możliwość rezygnacji z dalszej służby w dowolnie wybranym momencie⁷⁹⁵. Najbardziej wartościowy element, zwłaszcza w pododdziałach skoszarowanych, tworzyli mężczyźni w wieku od dwudziestu pięciu do trzydziestu pięciu lat⁷⁹⁶. Dowodzenie każdorazowo sprawowali oficerowie i podoficerowie niemieccy, oddelegowani z szeregów policji, *SD* a nawet *Waffen-SS*. Zwykle kadra batalionu oparta była o dwudziestu Niemców, w tym dwóch szarż wyższych. Od 1 czerwca 1942 roku w ramach *Schutzmannschaften* funkcjonowało dziewięć rang wzorowanych na stopniach wojskowych oraz organizacyjnych w

---

⁷⁸⁹ M. Dean, *Collaboration in...*, s. 69.

⁷⁹⁰ D. Littlejohn, *Foreign Legions...*, s. 7.

⁷⁹¹ M. Dean, *Collaboration in...*, s. 65.

⁷⁹² C. Jurado, *Germany's Eastern...*, s. 8.

⁷⁹³ D. Littlejohn, *Foreign Legions...*, s. 14.

⁷⁹⁴ Ewolucja zmierzała ku przekształceniu *Schutzmannschaften* w pełnowartościowe jednostki frontowe. R. Michaelis, *Estończycy w...*, s. 18-20.

⁷⁹⁵ D. Littlejohn, *Foreign Legions...*, s. 13.

⁷⁹⁶ M. Dean, *Collaboration in...*, s. 69.

Sztafetach Ochronnych, najwyższą był *Batalionsführer und Major der Schutzmannschaften*⁷⁹⁷. Zestawienie szarż wraz z odpowiednikami występującymi w Wojsku Polskie zawiera Tabela IV.5.

W początkowym okresie członkowie prezentowanych jednostek wyposażeni byli i umundurowani w sorty poradzieckie i taki oręż – przede wszystkim karabiny *Mosin* wz. 1891/30 kalibru 7,62 mm, które do końca funkcjonowania zgrupowań stanowiły ich podstawowe uzbrojenie. Część, zwłaszcza nie wcielona wcześniej w szeregi Armii Czerwonej korzystała odzieży cywilnej. Wyróżnik stanowiły opaski symbolizujące służbę na rzecz nowego okupanta. Z powodu braku możliwości ujednoczenia uniformów ze względu na zniszczenie lub wywiezienie magazynów przez przeciwnika⁷⁹⁸, na potrzeby *Schutzmannschaften* wykorzystano przede wszystkim zmodyfikowane, stare wersje czarnych mundurów *Allgemeine-SS*. Zmiany polegały na dodaniu kołnierza oraz mankietów w odcieniach szarego błękitu bądź zieleni. Podstawowe insygnium, w formie owalnej naszywki stanowił *Hakenkreuz* wpisany w wieniec z liści laurowych, dewizę natomiast: *wierny – odważny – posłuszny (Treu – Tapfer – Gehörsam)*. *Gammadion* haftowany był ponadto na naramiennikach⁷⁹⁹. Niekiedy zezwalano na używanie dodatkowo znaków narodowych, na przykład oznaki z *Tryzubem* mocowanej na czapkach zgrupowań ukraińskich⁸⁰⁰.

Latem 1942 roku liczebność narodowych batalionów pomocniczych szacowano na łączną liczbę trzydziestu jeden tysięcy sześciuset pięćdziesięciu dwóch osób w Komisariacie Rzeszy Wschód oraz czternastu tysięcy czterystu pięćdziesięciu dwóch na terenie Komisariatu Rzeszy Ukraina⁸⁰¹. Zgodnie z życzeniem *Führera* ilość funkcjonariuszy ta w istotny sposób wzrosła do końca grudnia, sięgając przeszło dwustu dziewięćdziesięciu tysięcy funkcjonariuszy, spośród których dwieście trzydzieści trzy tysiące rozmieszczono na posterunkach wiejskich⁸⁰². W ich składzie znalazło się także dziewięć batalionów sformowanych z krymskich Tatarów oraz polski 202. *Schutzmannschaft-Bataillon*, dowodzony przez majora policji Kazimierza Mięśowicza. Obszarem jego działalności był rejon Borysowa i Słobódki na Białorusi, oraz Łuck i

⁷⁹⁷ D. Littlejohn, *Foreign Legions...*, s. 13.

⁷⁹⁸ R. Michaelis, *Estończycy w...*, s. 18.

⁷⁹⁹ D. Littlejohn, *Foreign Legions...*, s. 8-9.

⁸⁰⁰ Tamże, s. 31.

⁸⁰¹ Tamże, s. 8-9.

⁸⁰² Gdański Jarosław, *Ukraińcy w niemieckich formacjach zbrojnych na Kresach Wschodnich*, [w:] Marek Białokur, *Podzielone narody. Szkice z historii stosunków polsko-ukraińskich w latach 40. XX wieku*, Toruń-Opole 2010, s. 15-16.

Kostopol na Wołyniu⁸⁰³. Wykaz zgrupowań utworzonych w latach 1941-1942 na terenie krajów nadbałtyckich, uznawanych za najbardziej efektywne w działaniach eksterminacyjnych, zawarto w Tabeli IV.6.

Tabela IV.5. Stopnie obowiązujące w szeregach *Schutzmannschaften* na mocy dyrektywy Heinricha Himmlera z dnia 1 czerwca 1942 roku oraz ich odpowiedniki w Wojsku Polskim

Stopień	Odpowiednik w Wojsku Polskim
Schutzmann	Szeregowy
Unterkorporal	Starszy szeregowy
Korporal	Kapral
Vize-Feldwebel	Plutonowy
Kompanie-Feldwebel	Sierżant
Zugführer und Leutnant der Schuma	Podporucznik
Oberzugführer und Oberleutnant der Schuma	Porucznik
Kompanieführer und Hauptmann der Schuma	Kapitan
Bataillonsführer und Major der Schuma	Major

⁸⁰³ Pierwszym komendantem, utworzonego w lipcu 1942 roku batalionu był major policji Antoni Kowalski. Motyka Grzegorz, *Polski policjant na Wołyniu*, [w:] „Karta. Kwartalnik Historyczny”, nr 24, Warszawa 1998, s. 126-140.

Tabela IV.6. *Schutzmannschaften* powołane na terenie krajów nadbałtyckich w latach 1941-1942

Jednostka	Narodowość	Czas utworzenia
1. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
2. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	marzec 1942 r.
3. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	marzec 1942 r.
4. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	marzec 1942 r.
5. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	listopad 1941 r.
6. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
7. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	marzec 1942 r.
8. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	marzec 1942 r.
9. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
10. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
11. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	marzec 1942 r.
12. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
13. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	marzec 1942 r.
14. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
15. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
16. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	listopad 1941 r.
17. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	grudzień 1941 r.
18. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	grudzień 1941 r.
19. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	grudzień 1941 r.
20. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	kwiecień 1942 r.
21. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	luty 1942 r.
22. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	luty 1942 r.
23. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	luty 1942 r.
24. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	marzec 1942 r.
24. Ersatz-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	czerwiec 1942 r.

25. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	marzec 1942 r.
25. Ersatz-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	czerwiec 1942 r.
26. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	marzec 1942 r.
27. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	marzec 1942 r.
28. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	marzec 1942 r.
29. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
33. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	luty 1942 r.
33. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	luty 1942 r.
34. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	luty 1942 r.
35. Ersatz-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	styczeń 1942 r.
36. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
37. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
38. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
39. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
40. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
41. Ersatz-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
42. Pionier-Schutzmannschaft-Bataillon	estońska	listopad 1941 r.
251. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
252. Ersatz-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	lipiec 1942 r.
255. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	litewska	wrzesień 1942 r.
266. Ersatz-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	maj 1942 r.
267. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	maj 1942 r.
268. Ersatz-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	maj 1942 r.
269. Wacht-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	maj 1942 r.
270. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	maj 1942 r.
272. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	lipiec 1942 r.
273. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	lipiec 1942 r.
274. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	październik 1942 r.
275. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	październik 1942 r.
276. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	grudzień 1942 r.

277. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	grudzień 1942 r.
278. Front-Schutzmannschaft-Bataillon	łotewska	grudzień 1942 r.

Członkowie batalionów narodowych wzięli aktywny udział w procesie zagłady Żydów na zapleczu frontu wschodniego. Dowodzony przez majora Anatanasa Impuleviciusa, litewski 12. *Front-Schutzmannschaft-Bataillon* uczestniczył w egzekucjach prowadzonych na Ziemi Kowneńskiej oraz zagładzie realizowanej za murami tamtejszego Fortu IX. Następnie, wraz z elementami *Einsatzgruppe A* przeniesiony został na Białoruś, uczestnicząc między innymi w rozprawie z gminą w Mińsku⁸⁰⁴. Wyjątkowym okrucieństwem wsławił się, również złożony z Litwinów, siedemsetosobowy batalion o numerze 7, nadzorowany przez kapitana Jonasa Semaškę, którego czołówka dotarła aż na Ukrainę partycypując w rozstrzeliwaniach w Charkowie i Winnicy. Formacja ta została wyróżniona przez samego Hitlera i dyslokowana do Warszawy. Jej członkowie wzięli później udział w pacyfikacji tamtejszego getta i walkach z powstańcami. Inny, 15. *Front-Schutzmannschaft-Bataillon* przejął w roku 1942 niemal całkowitą kontrolę nad gettem w Szawlach. Podczas ataków wymierzonych przeciwko społecznościom judaistycznym w Mińsku czy Słucku, to właśnie z rąk członków batalionów narodowych śmierć poniosła większość ofiar⁸⁰⁵.

W trzecim roku wojny przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich opisywane w tym podrozdziale jednostki zaczęto przekształcać w typowe zgrupowania policyjne. Coraz częściej włączano je do akcji wymierzonych przeciwko ruchowi oporu. Niektórzy, jak na przykład część Białorusinów, zasililo regularne oddziały liniowe, skupione pod egidą *Waffen-SS*. Jeszcze inni, przede wszystkim narodowości ukraińskiej, oddelegowani zostali w charakterze strażników do obozów koncentracyjnych i obozów zagłady⁸⁰⁶.

Metody postępowania stosowane przez członków *Schutzmannschaften*, określanych niekiedy spolszczoną nazwą *Szucmanów*, niejednokrotnie wzbudzały zdumienie a nawet lęk niemieckich zwierzchników. Na kartach Raportu Operacyjnego

⁸⁰⁴ M. Dean, *Collaboration in...*, s. 62.

⁸⁰⁵ J. Melamed, *The Battalions...*

⁸⁰⁶ Zabierowski Stanisław, *Szebnie: dzieje obozów hitlerowskich*, Warszawa 1985, s. 98.

Nr178 z dnia 9 marca 1942 roku, meldowano, iż narodowi ochotnicy współdziałający z *Einsatzkommandos* dopuszczają się licznych pobić oraz grabieży ludności cywilnej⁸⁰⁷. W sposób trafny aktywność oraz zapał towarzyszy z *wyzwolonych*, zachodnich republik ZSRR podsumował jeden z oficerów Służby Bezpieczeństwa rezydujących na Białorusi: *Dzięki Bogu nie musimy już rozstrzeliwać. Ukraińcy robią to za nas*⁸⁰⁸.

---

⁸⁰⁷ *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178.*

⁸⁰⁸ Piotrowski, *Poland's holocaust. Ethnic strife, collaboration with occupying forces and genocide in the Second Republic 1918-1947*, Jefferson 2007, s. 223.

Likwidacja śladów działalności Einsatzgruppen

W chwili gdy jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa zaczęły zmieniać swój charakter w obliczu nabierającej tempa eksterminacji narodu żydowskiego w obozach zagłady, nic nie wskazywało na to, by III Rzesza nie zrealizowała planów dotyczących przejścia kontroli nad Europą. Na froncie wschodnim, w maju 1942 roku rozpoczęła się pierwsza faza kolejnej, wielkiej ofensywy *Wehrmachtu*, Armia Czerwona pokonana została w bitwie o Charków, a w czerwcu, wykorzystując działa kolejowe wielkiego kalibru przystąpiono do oblegania Sewastopola. Czołówki pancerne z impetem parły ku Wołdze i roponośnym polom Kaukazu. W innej części globu *Deutsches Afrikakorps* dotarł na pogranicze egipskie zwycięsko maszerują ku Aleksandrii.

Początki osłabienia potencjału militarnego dostrzegalne zaczęły być daleko za pierwszą linią. Coraz częściej nacierającym jednostkom doskwierały braki w zaopatrzeniu czy uzupełnieniach, związane z rozciągniętymi praktycznie do maksimum szlakami komunikacyjnymi, pierwsze oznaki niewydolności przejawiać zaczęła także, pracująca pełną parą dla *ostatecznego zwycięstwa* gospodarka. Rozdźwięk nastąpił także w najwyższym dowództwie, a najlepszym tego przykładem może być dymisja szefa sztabu – generała Franza Haldera. Niespodziewana seria zwrotnych momentów drugiej wojny światowej nastąpiła na przełomie lat 1942-1943. W listopadzie wojska Osi poniosły klęskę pod El-Alamein i zmuszone zostały do ucieczki w granice Tunezji. Równocześnie na plażach Algierii i Maroka desant wysadziła Armia Stanów Zjednoczonych. Początek lutego naznaczony został kapitulacją 6. Armii marszałka Friedricha von Paulusa w Stalingradzie. Trzy miesiące później w Tunisie broń złożył generał Hans Jürgen von Arnim. O ostatecznej utracie inicjatywy strategicznej na Wschodzie przesądziła lipcowa klęska w największej w dziejach bitwie pancernej pod Prochorówką.

Przedstawiony powyżej, niekorzystny splot zdarzeń w sposób negatywny odcisnął się również w środowisku niemieckich decydentów. Począwszy od końca 1942 roku coraz wyraźniejszą stawała się dekompozycja administracji na terenach okupowanych, rozgrywanie konfliktów między lokalnymi koteriami oraz postępująca korupcja. W martwym punkcie stanęła realizacja założeń Generalnego Planu

Wschodniego. W końcu znamiona kryzysu dotarły do Berlina, w związku z czym na barki funkcjonariuszy Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, a przede wszystkim komórki *SD-Kraj*, spadły nowe obowiązki, ściśle powiązane z koniecznością wzmocnienia polityki terroru. Ciężar działań przenosił się zatem dalej aniżeli tylko na bezpośrednie zaplecze frontu⁸⁰⁹. Niesnaski, przede wszystkim na polu personalnym trawiły w tym czasie same *Schutzstaffeln*, nabierając niekiedy charakteru otwartych konfliktów. Jednym z głównych punktów zapalnych okazać się mogła niedoprecyzowana rola policji oraz zwalczanie ruchu oporu – kwestie, które w sposób otwarty poróżniły Ericha von dem Bacha-Żelewskiego oraz Kurta Daluege⁸¹⁰. Powoli stawało się jasne, iż wobec niewyczerpanego potencjału Armii Czerwonej, odwrót wojsk niemieckich z okupowanych terenów wschodnich pozostaje jedynie kwestią czasu. W takiej atmosferze trwała wytężona praca mająca na celu likwidację wszelkich śladów działalności *Einsatzgruppen*.

Po raz pierwszy kwestia zacierania materiału dowodowego związanego z ludobójstwem na terenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich wyłuszczone została już w styczniu 1942 roku. Wezwanemu przed oblicze zwierzchnika Tajnej Policji Państwowej – *SS-Gruppenführera* Heinricha Müllera, *SS-Standartenführerowi* Paulowi Blobelowi wydano polecenie przygotowania planu przedsięwzięcia, mającego na celu zlikwidować ślady zbrodni. Operacja ta posiadała najwyższy stopień tajności, a jej uczestnikom zabroniono nawet sporządzania urzędowej korespondencji⁸¹¹. Wybór kierownika akcji był nieprzypadkowy – dotychczasowy dowódca *Sonderkommando 4a*, oprócz wsławienia się błyskawicznym zgładzeniem Żydów kijowskich w Babim Jarze, został w ten sposób ukarany przez Reinharda Heydricha, którego prawdopodobnie nie zadowalały efekty dalszych jesiennych działań pododdziału⁸¹². Nie bez znaczenia w tym przypadku mogły być także: odpowiednie nastawienie ideologiczne oraz skrupulatność Paula Blobela.

Za sprawą komendanta *Geheime Staatspolizei*, w czerwcu 1942 roku operacji nadano kryptonim *Sonderaktion 1005*. Z dużym prawdopodobieństwem, w kuluarach zaczęto określać ją jako *Enterdungsaktion*, czyli *Akcja Ekshumacyjna*, a same meldunki o jej przebiegu, jak zeznał oddelegowany ze składu *Sonderkommando 7a* Erwin

---

⁸⁰⁹ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 250-254.

⁸¹⁰ P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 144.

⁸¹¹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 374-375.

⁸¹² E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 189.

Hansen, funkcjonowały pod nazwą *Wettermeldungen (Doniesienia pogodowe)*⁸¹³. Niedługo potem *SS-Standartenführer* Blobel oddelegowany został do obozu w Chełmnie nad Nerem, gdzie poszukiwać miał najlepszego sposobu na usuwanie ciał ofiar zakopanych w masowych grobach na całej długości frontu wschodniego. Do tego celu niezbędne okazało się rozkopanie istniejących już w okolicy mogił. Zgromadziwszy odpowiednią ilość zwłok podjęto próbę wysadzania ich przy pomocy dynamitu. Wkrótce okazało się, że metoda ta nie tylko nie spełnia oczekiwań ale i powoduje rozrzucenie szczątków ludzkich w znacznym promieniu od miejsca eksplozji; część trafia między krzewy a nawet korony drzew⁸¹⁴. Kolejny eksperyment podjęto z wykorzystaniem pieców opalanych nasączonym benzyną drewnem – procesowi temu bacznie przyglądał się przybyły na teren *Vernichtungslager Kulmhof*, komendant obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu – *SS-Obersturmbannführer* Rudolf Höss. Ostatecznie zdecydowano się na sposób teoretycznie najprostszy – stosy przygotowane z podkładów kolejowych ułożonych naprzemiennie z ciałami ofiar⁸¹⁵. Swoistą próbę generalną między jesienią a wiosną roku następnego przeprowadzono na terenie obozu w Bełżcu. Przebieg relacjonował po zakończeniu drugiej wojny światowej jej uczestnik – *SS-Scharführer* Heinrich Gley: *Usuwanie ciał trwało bez przerwy, w dzień i w nocy, początkowo w jednym, następnie w dwóch miejscach. W ciągu doby jedno w jednym z tych miejsc można było pozbyć się około dwóch tysięcy ciał. Drugi punkt stworzono około czterech tygodni po rozpoczęciu akcji. W ciągu pięciu kolejnych miesięcy spalono dwieście czterdzieści tysięcy zwłok w jednym oraz około trzystu tysięcy zwłok w drugim. W 1943 roku podobne przedsięwzięcie zorganizowane zostało w Sobiborze oraz Treblince. Jak zeznawał kolejny zaangażowany w usuwanie śladów funkcjonariusz – *SS-Oberscharführer* Heinrich Matthes, w ostatnim z wymienionych obozów *usuwanie zwłok następowało na stosach przygotowanych z betonowych belek oraz podkładów kolejowych. Ciała kładziono na podkłady, poniżej umieszczano suche gałęzie i podpalano*⁸¹⁶. Kilkanaście tygodni wcześniej, we wrześniu 1942 roku, Paul Blobel udał się do Kijowa, gdzie projekt likwidacji obciążającego materiału dowodowego zaprezentował zwierzchnikowi *Einsatzgruppe C – SS-Brigadeführer* Maxowi*

---

⁸¹³ Hoffmann Jens, „Das kann man nicht erzählen“ - Aktion 1005. Wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten. Hamburg 2008, s. 81.

⁸¹⁴ Operation Reinhard. The Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka. The Attempt to remove traces, <http://www.nizkor.org/hweb/orgs/israeli/yad-vashem/yvs16-10.html> (data dostępu: 1.03.2012 r.).

⁸¹⁵ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 375.

⁸¹⁶ Operation Reinhard... .

Thomasowi. Oficer ten, jakby nie wierząc w skuteczność proponowanych środków, zażądał stosownego rozkazu przesłanego bezpośrednio z kwatery Heinricha Himmlera. Niedługo potem nastąpiła kolejna, rosyjska jesień a zaraz po niej mróz, który uniemożliwił prowadzenie działań aż do roztopów⁸¹⁷. W tym czasie odpowiedzialny za *Enterdungsaktion* oficer wrócił do stolicy III Rzeszy, gdzie w listopadzie objawił plany *SS-Obersturmbannführerowi* Eichmannowi i jego najbliższemu współpracownikom. Podczas odczytu obecny był między innymi zastępca kierownika Sekcji IV B4 *RSHA* – ówczesny *SS-Obersturmführer* Dieter Wisliceny⁸¹⁸.

Punktem zwrotnym dla przedsięwzięcia było ujawnienie 11 kwietnia 1943 roku odkrycia mogił oficerów Wojska Polskiego i Policji Państwowej rozstrzelanych wiosną 1940 roku przez *NKWD* w Katyniu. W kolejnym miesiącu *Reichsführer SS* wydał kategorię polecenie likwidacji masowych grobów pozostawionych na szlakach *Einsatzkommandos*. Istotny wpływ na tę decyzję miał fakt oskarżenia o egzekucje polskich jeńców reżimu berlińskiego, podtrzymywanego jeszcze kilkadziesiąt lat po zakończeniu drugiej wojny światowej. Za proces wydobywania i usuwania zwłok odpowiedzialnością obarczono Paula Blobela, natomiast pozbywaniem się szczątków zająć miał się *SS-Obersturmbannführer* Höss. Do miejsca kwaterowania *SS-Birgadeführera* Thomasa przybyły transporty z paliwem przeznaczonym do palenia ciał⁸¹⁹. W maju, na terenie Lwowa nastąpiło oficjalne powołanie *Sonderkommando 1005* (jego sztab ukonstytuował się nieco wcześniej w Łodzi)⁸²⁰. W składzie sztabu, obok dawnego dowódcy *Sonderkommando 4a*, znaleźli się podoficerowie *SS*: Arthur Harde, Johann Rauch i Walther Schallock, a także starszy wachmistrz policji o nazwisku Kepick. Otoczeni byli oni siedemdziesięciosobowym oddziałem dozoru oraz pięćdziesięcioma dziewięcioma funkcjonariuszami *Ordnungs-* i *Sicherheitspolizei*. Każdy z funkcjonariuszy, dla zachowania tajemnicy nie miał już powrócić do służby liniowej⁸²¹. Właściwym procesem likwidacyjnym zajmowały się grupy żydowskich więźniów przysyłanych pod eskortą z *Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau*. Zasilali ich radzieccy jeńcy oraz doraźnie pojmani cywile bądź członkowie ruchu oporu. Po wykonaniu partii zadania wszyscy byli rozstrzeliwani.

---

⁸¹⁷ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 375.

⁸¹⁸ *Affidativ Dieter Wisliceny*, <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Wisliceny.htm> (data dostępu: 12.01.2012 r.).

⁸¹⁹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 376.

⁸²⁰ J. Hoffmann, „*Das kann...*”, s. 12.

⁸²¹ Spector Samuel, *Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions*, <http://hgs.oxfordjournals.org/content/5/2/157.abstract> (data dostępu: 12.06.2011 r.).

Leichenkommandos, jak nazywano grupy robocze, podzielono na trzy kategorie, w zależności od powierzonych zadań. Pierwsza część przy pomocy metalowych bosaków wydobywała zwłoki z grobów, druga przeszukiwała je pod kątem ewentualnych kosztowności, a trzecia dokonywała aktu palenia.

Odrębną procedurę stanowiło pozbywanie się szczątków, których nie pochłonął ogień. Do tego celu w obozie koncentracyjnym zlokalizowanym przy ul. Janowska we Lwowie zainstalowana została specjalna maszyna, określana jako *młyn do kości* (*Knochenmühle*), której zasadniczy element stanowił napędzany silnikiem bęben. Prostsza konstrukcyjnie kruszarka trafiła również do Treblinki⁸²². W stolicy Dystryktu Galicja wspomniane urządzenie pracowało bez przerwy od ośmiu do dziesięciu godzin na dobę. Więźniowie, którym udało się przeżyć pacyfikację przeprowadzoną w dniu 19 listopada 1943 roku wspominali, iż wracając do baraków obsługę odprowadzano przy dźwiękach obozowej orkiestry⁸²³. W niedługim czasie wyszło na jaw, że nie tylko fragmenty szkieletów stanowią problem, ale i sam popiół uzyskiwany pod stosami. Początkowo próbowano mieszać go z błotem albo żwirem, jednakże nie przynosiło to oczekiwanych skutków. Ostatecznie podjęta została decyzja o przykryciu zsypanego do ekshumowanych grobów co najmniej dwumetrową warstwą ziemi.

W związku z postępami Armii Czerwonej i skrócenie czasu możliwego do efektywnego przeprowadzenia prezentowanej akcji specjalnej, *Sonderkommando 1005* uległo rozproszeniu. Sztab pododdziału oznaczonego literą A osiadł w Kijowie, jednostka B wyruszyła do Dniepropietrowska, a teren Białorusi zabezpieczyć miało dodatkowe *Sonderkommando 1005-Mitte* dowodzone przez Maxa Hermanna Krahnera, który za siedzibę obrał dawny obóz jeniecki w Małym Trościeńcu, w roku 1943 wykorzystywany w ramach realizacji planu *ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej*. Grupa ta usuwała ślady działalności grup operacyjnych w Kobryniu, Mińsku, Mołodecznie, Pińsku czy Słonimiu, po czym została ewakuowana na Ziemię Łomżyńską. W tym samym czasie, pierwsze z wymienionych zgrupowań przeprowadziło ekshumację w Berdyczowie, Białej Cerkwi, Humaniu i Kamieńcu Podolskim. *SS-Standartenführer* Blobel stanął także po raz kolejny nad dołami w Babim Jarze – przesłuchiwany przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym oficer ten zeznał: *Mogiła miała około pięćdziesięciu pięciu metrów długości, trzy metry*

---

⁸²² *Operation Reinhard...*

⁸²³ *The Janowka Sonderkommando 1005*, Jewish Virtual Library, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Janowka1005.html> (data dostępu: 12.03.2012 r.).

szerokości i głębokość dwa i pół metra. Kiedy odkopano wierzchnią warstwę ziemi, ciała oblano paliwem i podpalono. Potrzeba było dwóch dni, aby mogła spłonąć całkowicie. Sam widziałem, jak rozpalila się do czerwoności aż po samo dno. Następnie jar zasypiano i w ten sposób na zawsze zatarto wszelkie ślady⁸²⁴. Wobec nadciągających jednostek radzieckich *Sonderkommando 1005A* wycofane zostało na Zamojszczyznę, skąd wyruszyło w okolice Łodzi. Bliźniacza formacja *B* przeprowadziła ekshumacje w Dniepropietrowsku, Krzywym Rogu oraz Nikołajewie, po czym wyruszyła w kierunku północnym. Od października 1943 roku *Enterdungsaktion* realizowana była na terenie Komisariatu Rzeszy Wschód. Objęła ona między innymi rejon Kowna. Richard Rhodes przywołuje zeznanie złożone przez jednego z członków *Leichenkommando* skierowanego do Fortu IX, któremu udało się zbiec przed zakończeniem zadania: *Rozkazano nam zbudować wysoki mur otaczający fort, który przesłoniłby widok z sąsiednich domów. Setki ciężarówek dowoziły sprzęt wykopaliskowy oraz tony drewna, chemikaliów, benzyny i smoły. Prace rozpoczęły się tydzień później. Najpierw na obszarze całego terenu odkopano wierzchnią warstwę ziemi. Oczom wszystkich ukazało się kilka ogromnych zbiorowych mogił (...). Naszym zadaniem było zatrzeć wszelkie ślady dokonanych tu masowych egzekucji. Razem z jeńcami tworzyliśmy sześćdziesięcioczworoosobową grupę. Wszyscy, poza kilkoma specjalistami, którzy zostali w barakach, przydzieleni zostaliśmy do „brudnej roboty”. Podzielono nas na trzy grupy. Grupa pierwsza miała za pomocą żelaznych haków wyciągać z mogiły ciała i układać je na powierzchni ziemi wzdłuż rowów. Grupa druga przenosiła ciała na ogromne stosy rozmieszczone na terenie całego fortu. Ciała układano warstwami, na przemian z drewnem, polewano benzyną i podpalano. Pracę musieliśmy wykonywać gołymi rękami (...). Otaczający nas smród był przerażający, ale jeszcze bardziej makabryczne było to, co widzieliśmy. Matki trzymające w ramionach dzieci, ludzie z rozłupanymi czaszkami, nadzy i kompletnie ubrani – wszyscy leżeli jeden na drugim na całą głębokość mogił (...). Z wyrazu ich twarzy mogliśmy odczytać, kto zginął od kul, a kogo oszczędziły, ale później zadusił się. Rzecz jasna patrząc na tych z rozłupanymi czaszkami nie mieliśmy żadnych wątpliwości, jak zginęli⁸²⁵.*

W tym samym czasie usuwanie dowodów ludobójstwa trwało na Bałkanach oraz w Generalnym Gubernatorstwie. Przykładem takiego działania może być niszczenie

---

⁸²⁴ *Eidestattliche Erklärung – Paul Blobel (18. Juni 1947)*, NS-Archiv.de, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/blobel/faksimile/> (data dostępu: 23.08.2011 r.)

⁸²⁵ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 375-377.

śladów zbrodni popełnionej podczas krwawej środy w obozie Majdanek, 3 listopada 1943 roku. Jego przebieg zrelacjonował, nadzorujący pracę krematorium, SS-Oberscharführer Erich Muhlsfeldt: *Po wystrzeleniu wszystkich Żydów w dniu 3 listopada 1943 roku rowy zasypano cienką warstwą ziemi. W dniu tej akcji nastąpiła nowa zmiana na stanowisku komendanta obozu. SS-Sturmbannführer Florstedt odszedł a na jego miejsce przyszedł SS-Obersturmbannführer Weiss (...). Jeszcze przed zwolnieniem go ze stanowiska komendanta, polecił mi on przeprowadzić akcję zniszczenia zwłok pomordowanych w dniu 3.11.1943. Rozkaz ten powtórzył mi następnie komendant Weiss. Do tego celu otrzymałem dwudziestu Rosjan. W dniu 4 zwiozłem drzewo i deski, a w dniu 5 listopada 1943 roku przystąpiłem do spalania. Ponieważ część rowu od tego końca, którędy skazańcy wchodzili do rowu nie była zwłokami zapełniona, przeto podsypałem ją trochę ziemią, tak by rów dla lepszego ciągu był płytszy: następnie na dnie rowu ułożyłem rodzaj rusztu z drzewa, na którym więźniowie kładli leżące w dalszej partii rowu zwłoki. Gdy stos był już gotowy, polewałem go metanolem i podpalałem. Następne stosy zakładałem coraz dalej idąc w głąb rowu, a więc w miejscach, z których usunięto zwłoki spalane na stosie poprzednim. Gdy popiół po wypaleniu się całego stosu ostygł, więźniowie z mojego komanda wydobywali go na wierzch, gdzie popiół ten mielono na mączkę kostną w specjalnym młynie o napędzie benzynowym. Mączkę tą ładowano następnie do worków papierowych i samochodami wywożono na położony w pobliżu obozu folwark SS. Tę mączkę kostną używano tam następnie do nawożenia ziemi. Pracę moją kontrolował funkcjonariusz SD z Lublina., który czuwał nad tym, by wszystkie zwłoki zostały spalone, by w grobach żadnych nie spalonych zwłok nie pozostawiono oraz by ze zwłok przeznaczonych na spalenie wrywano złote zęby i usuwano wszelkie znajdujące się przy nich kosztowności. Znalezione kosztowności zbierano w kartonach i każdego dnia wieczorem dokładnie po spisaniu wszystkiego w specjalnej książce, którą prowadziłem w tym celu, oddawałem w administracji obozu, o ile chodzi o pieniądze i kosztowności a złoto dentystyczne w stacji dentystycznej. Odbierający kwitowali mi zawsze w tej książce odbiór według ilości sztuk (...). Spalenie zwłok tych przeszło siedemnastu tysięcy Żydów wymordowanych w dniu 3 listopada ukończyłem przed Bożym Narodzeniem 1943 roku. Po skończeniu spalania zwłok rowy zostały zasypane ziemią i na powierzchni równo wyplantowane⁸²⁶.*

---

⁸²⁶ 3.11.1943 r. – “Krwawa... .

Wiosną 1944 roku *Sonderaktion 1005* została przerwana. Po zakończonej klęską *Wehrmachtu* bitwie o Smoleńsk, Armia Czerwona zdołała odzyskać pas terytorium oderwanego od Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich przed przeszło dwoma laty. Wraz z nim coraz częściej natrafiać zaczęto na ślady zbrodni dokonywanych przez jednostki specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst*, które w sposób idealny wpisywały się w *propagandę katyńską*. Tym razem jednak, zarówno na Białorusi, jak i zajętej w kolejnych miesiącach Ukrainie czy państwach nadbałtyckich Moskwa nie mijala się z prawdą. Do ostatecznej rozprawy zarówno z *Sonderkommando 1005*, jak i pozostałymi elementami grup operacyjnych doszło jednak dopiero w drugiej połowie lat czterdziestych nie na linii frontu lecz na salach rozpraw.

Zakończenie

Mimo postępów Armii Czerwonej na froncie wschodnim oraz odkrywania kolejnych śladów niemieckiego ludobójstwa, zagadnienie działalności jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa w pewien sposób zacierane było wobec tragedii obozowej, objawionej wraz z kolejnymi, wyzwalanymi *Konzentrationslagern*. Powrócono do niego już po kapitulacji III Rzeszy wraz z odkryciem w dniu 3 września 1945 roku dokonanym na czwartym piętrze berlińskiej siedziby *Geheime Staatspolizei* przy Prinz Albrecht Straße. Wówczas w ręce specjalnej komórki Armii Stanów Zjednoczonych – *6889th Berlin Document Center*, wpadł kilkutyśięcny zbiór dokumentów związanych z aparatem represji w Niemczech i na terytoriach okupowanych. W dwunastu zasobach, oznaczonych sygnaturami E316 oraz od E325 do E335 śledczy odnaleźli materiał dowodowy obciążający *Einsatzgruppen*. Jego rdzeń stanowiło sto dziewięćdziesiąt pięć raportów operacyjnych⁸²⁷. Do tematu powrócono podczas procesu zbrodniarzy wojennych przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze za sprawą pierwszego dowódcy formacji operującej w południowym sektorze frontu wschodniego, wówczas już *SS-Brigadeführera* Otto Ohlendorfa. Przesłuchiwany w charakterze świadka oskarżenia potwierdził istnienie oraz działalność zgrupowań eksterminacyjnych przyznając, iż ofiarą samej tylko *Einsatzgruppe D* padło około dziewięćdziesięciu tysięcy ludzi⁸²⁸. Równocześnie materiał archiwalny związany z *Sicherheitsdienst* trafił w ręce Telforda Taylora, który w październiku 1946 roku zastąpił Roberta Jacksona na stanowisku głównego oskarżyciela z ramienia koalicji antyhitlerowskiej. Choć pierwotnie zakładano możliwość włączenia dokumentów znalezionych w Berlinie w poczet dowodów obciążających prominentów III Rzeszy, ostatecznie zdecydowano się na przeprowadzenie odrębnego postępowania sądowego przeciwko grupom

---

⁸²⁷ R. Headland, *Messages of...*, s. 12-15.

⁸²⁸ Jak wynika z wyliczeń dokonanych już po zakończeniu drugiej wojny światowej liczba ta była bliska rzeczywistości biorąc pod uwagę aktywność *Einsatzgruppe D* jedynie podczas realizacji założeń Operacji *Barbarossa*. Por. Rozdział III.

zawodowym oraz funkcjonariuszom różnych branż. Zapisaly się one w dziejach jako Dwanaście Procesów Norymberskich⁸²⁹.

Zadanie przygotowania aktu oskarżenia przeciwko członkom jednostek specjalnego przeznaczenia SD powierzono dwudziestosiedmioletniemu absolwentowi *Harvard University* – Beniaminowi Ferenczowi, sprawującemu funkcję kierownika berlińskiego Biura Głównego Prokuratora Zbrodni Wojennych (*Office o Chief of Counsel for War Crimes*). Nie bez znaczenia zapewne pozostawał fakt pochodzenia tegoż prawnika oraz jego osobiste uczestnictwo w wyzwaniu obozów koncentracyjnych w Buchenwaldzie, Dachau oraz Mauthausen. Ciekawostką stanowi fakt, iż był to jego pierwszy proces karny. W skład kierowanego przez Ferencza zespołu weszli ponadto: John Glancy, James Heath, Peter Walton oraz Czech, Arnost Horlik-Hochwald⁸³⁰.

Proces *Einsatzgruppen*, nazywany także procesem Stany Zjednoczone przeciwko Otto Ohlendorfowi⁸³¹ i innym albo IX Procesem Norymberskim rozpoczął się 15 kwietnia 1947 roku w sali numer 600 Pałacu Sprawiedliwości w Norymberdze. Przewodniczącym Amerykańskiego Trybunału Wojskowego był Michael Musmanno, któremu asystowali Richard Nixon oraz John Speight. Przed obliczem wymiaru sprawiedliwości stanęło dwudziestu dwóch dowódców oraz wyższych rangą członków tytułowych formacji. Najstarszymi stopniem byli Heinz Jost, Erich Naumann, Otto Ohlendorf, Erwin Schulz oraz Franz Six (wszyscy w randze *SS-Brigadeführera*), najniższym natomiast, reprezentujący *Einsatzkommando 6*, *SS-Untersturmführer* Matthias Graf. Pierwotnie na ławie oskarżonych zasiąść miało dwudziestu czterech funkcjonariuszy jednakże *SS-Brigadeführer* Otto Rasch został wyłączony z uczestnictwa w postępowaniu z powodu nasilających się objawów choroby Parkinsona, a Emil Hausmann z *Einsatzkommando 12* popełnił samobójstwo w areszcie 31 lipca 1945 roku. W oparciu o raporty operacyjne oraz dokumenty wszyscy usłyszeli zarzut zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni wojennych oraz przynależności od organizacji przestępczych za jakie Międzynarodowy Trybunał Wojskowy kilka miesięcy wcześniej uznał *Schutzstaffeln*, Służbę Bezpieczeństwa i Tajną Policję Państwową.

---

⁸²⁹ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 396.

⁸³⁰ Earl Hilary, *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial*, Cambridge 2009, s. 75-79.

⁸³¹ Wybór Otto Ohlendorfa jako głównego oskarżonego podyktowany został faktem jego rangi w hierarchii *Schutzstaffeln* oraz III Rzeszy w ogóle.

10 kwietnia 1948 roku sędzia Musmanno ogłosił werdykt – wszyscy oskarżeni zostali uznani za winnych jednego z trzech albo wszystkich zarzucanych czynów. Czternastu skazano na karę śmierci przez powieszenie, dwóch – na dożywotnie pozbawienie wolności. Najniższy wyrok orzeczono względem *SS-Untersturmführera* Grafa, uznanego jedynie za bycie winnym przynależności do Służby Bezpieczeństwa (okolicznością łagodzącą był w tym przypadku fakt karnego wydalenia z szeregów SS). Dwaj funkcjonariusze – *SS-Sturmbannführer* Lothar Fendler, prowadzący pocztę *Einsatzgruppe C* oraz *SS-Hauptsturmführer* Felix Rühl otrzymali karę dziesięciu lat więzienia z powodu braku wystarczających dowodów na bezpośrednio osobiste partycypowanie w zbrodniach⁸³². Zestawienie wszystkich wyroków zawarto w tabeli. W uzasadnieniu padły znamienne dla procesu słowa: *Przedstawione fakty tak dalece wykraczają poza możliwość pojęcia pojedynczego człowieka, iż ich segregacja i przedstawienie możliwe są jedynie na drodze procesu sądowego. Choć głównym zarzutem jest zbrodnia (...), jej zakres jest tak niepojęty, że zarzut owy winien zostać powtórzony po stokroć. Zbrodnia ta charakteryzuje się tak niespotykaną brutalnością i barbarzyństwem, że samo wyobrażenie o niej wywołuje swoisty bunt umysłu, a degradacja społeczna jej sprawców trudna jest do opisanie słowami. Liczba ofiar, sięgająca, jak udało się ustalić prokuraturze, miliona istnień ludzkich jest jedynie liczbą abstrakcyjną, w żadnym stopniu nie oddaje wymiaru cierpienia oraz skumulowanej grozy (...). Zamiast tego miliona należy wyobrazić sobie osób dziesięć: mężczyzn, kobiet i dzieci, być może pochodzących z jednej rodziny, na których głowę spada jednocześnie katowski miecz. Jeśli milion podzielimy przez dziesięć, scena ta powtarza się sto tysięcy razy*⁸³³.

W praktyce karząca ręka sprawiedliwości sięgnęła jedynie czterech członków jednostek specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst*. Paul Blobel, Werner Braune, Erich Naumann oraz Otto Ohlendorf zostali powieszani w więzieniu w Landsbergu w nocy z 7 na 8 czerwca 1951 roku. Mimo, iż w przypadku pozostałych gubernator amerykańskiej strefy okupacyjnej – generał Lucius Clay nie zastosował prawa łaski⁸³⁴, decyzją Wysokiego Komisarza Stanów Zjednoczonych Johna McCloy kary złagodzone (między innymi dziesięć wyroków śmierci zamieniono na dożywotnie pozbawienie

---

⁸³² Wyrok ogłoszony wobec Lothara Fendlera został w niedługim czasie zmniejszony o dwa lata.

⁸³³ *United States of America vs. Otto Ohlendorf, Nuremberg Military Tribunal*, sygnatura 04-T0585, <http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0585.htm> (data dostępu: 12.01.2012 r.).

⁸³⁴ Jako jedyny nie ubiegał się o nie dowódca *Einsatzkommando 12*, *SS-Obersturmbannführer* Gustav Nosske.

wolności). Proces zwalniania z więzienia nastąpił, co może wydawać się zaskakujące, już w drugiej połowie 1952 roku – jako pierwszy na wolności pojawił się jeden z organizatorów *Einsatzgruppen* w ogóle – Franz Six. Kasacja wszystkich wyroków nastąpiła w roku 1958⁸³⁵. Jedynym z oskarżonych, który nie odbywał kary w Niemczech był dowódca *Einsatzkommando 2 – SS-Oberstrmbannführer* Eduard Strauch przekazany belgijskiemu wymiarowi sprawiedliwości. Zmarł w 1955 roku.

Tabela Z.1. Skazani w IX Procesie Norymberskim (Procesie *Einsatzgruppen*) – kary zasądzone pierwotnie

Nazwisko i imię	Przynależność	Wyrok
Biberstein Ernst	Einsatzgruppe C	Śmierć przez powieszenie
Blobel Paul	Einsatzgruppe C	Śmierć przez powieszenie
Blume Walther	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Braune Werner	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Fendler Lothar	Einsatzgruppe C	10 lat pozbawienia wolności
Graf Hans	Einsatzgruppe D	Areszt zaliczony w poczet kary
Haensch Walther	Einsatzgruppe C	Śmierć przez powieszenie
Jost Heinz	Einsatzgruppe A	Dożywotnie pozbawienie wolności
Klingelhöfer Waldemar	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Naumann Erich	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Nosske Gustav	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Ohlendorf Otto	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Ott Adolf	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Radetzky Waldemar von	Einsatzgruppe C	20 lat pozbawienia wolności
Rühl Felix	Einsatzgruppe D	10 lat pozbawienia wolności
Sandberger Martin	Einsatzgruppe A	Śmierć przez powieszenie
Schubert Heiz	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Seibert Willy	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Steimle Eugen	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Strauch Eduard	Einsatzgruppe A	Śmierć przez powieszenie

⁸³⁵ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 397.

Tabela Z.2 Skazani w IX Procesie Norymberskim (Procesie *Einsatzgruppen*) – kary po weryfikacji wyroku

Nazwisko i imię	Przynależność	Wyrok
Biberstein Ernst	Einsatzgruppe C	Śmierć przez powieszenie
Blobel Paul	Einsatzgruppe C	Śmierć przez powieszenie
Blume Walther	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Braune Werner	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Fendler Lothar	Einsatzgruppe C	10 lat pozbawienia wolności
Graf Hans	Einsatzgruppe D	Areszt zaliczony w poczet kary
Haensch Walther	Einsatzgruppe C	Śmierć przez powieszenie
Jost Heinz	Einsatzgruppe A	Dożywotnie pozbawienie wolności
Klingelhöfer Waldemar	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Naumann Erich	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Nosske Gustav	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Ohlendorf Otto	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Ott Adolf	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Radetzky Waldemar von	Einsatzgruppe C	20 lat pozbawienia wolności
Rühl Felix	Einsatzgruppe D	10 lat pozbawienia wolności
Sandberger Martin	Einsatzgruppe A	Śmierć przez powieszenie
Schubert Heiz	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Seibert Willy	Einsatzgruppe D	Śmierć przez powieszenie
Steimle Eugen	Einsatzgruppe B	Śmierć przez powieszenie
Strauch Eduard	Einsatzgruppe A	Śmierć przez powieszenie

Opuszczenie więzienia nie oznaczało dla osądzonych w IX Procesie Norymberskim końca potyczek z wymiarem sprawiedliwości, nie mniej jednak, zważywszy na ogrom popełnionych zbrodni, miały one raczej charakter symboliczny. Za tezę tą przemawia chociażby fakt, iż powołane w Republice Federalnej Niemiec Centralne Biuro Ścigania Zbrodni Nazistowskich, spośród umieszczonych na liście gończej setki nazwisk członków *Schutzstaffeln* zdołało pociągnąć do odpowiedzialności niespełna połowę z nich. W najgłośniejszym, powojennym procesie sądowym

przeciwko członkom Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, zorganizowanym w Ulm w roku 1958, początkowe, dość surowe wyroki zamieniono na kilkuletnie załedwie kary pozbawienia wolności⁸³⁶. Niektórzy aktywni w czasie działań na Wschodzie funkcjonariusze, jak chociażby uczestnik *Akcji Eutanazja* oraz masakry w Babim Jarze – *SS-Sturmbannführer* Albert Hartl nigdy nie stanęli przed sądem. Oprócz tego część funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa zasiliła odradzające się organa wywiadu obu państw niemieckich⁸³⁷ albo, pod niezmiennym nazwiskiem prowadziła działalność w warunkach pokoju. Ostatni z wysokich rangą członków *Einsatzgruppen*, dowódca *Sicherheitsdienst* w Estonii i organizator przedsięwzięć deportacyjnych Żydów włoskich – Martin Sandberger, zmarł 30 marca 2010 roku w wieku dziewięćdziesięciu ośmiu lat.

Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa, mimo swego zmilitaryzowanego charakteru nie mogą być brane pod uwagę jako formacje o charakterze *stricte* wojskowym⁸³⁸. Mimo, że w wyniku ogłoszenia zaciągu ochotniczego w szeregach *Einsatzkommandos* znalazła się grupa członków *Waffen-SS*, a zatem zbrojnego ramienia *Czarnego Korpusu* Heinricha Himmlera, jednostki tego rodzaju, poza nielicznymi wyjątkami nigdy nie uczestniczyły w regularnych działaniach zbrojnych. Warto zaznaczyć, iż nawet w przypadku operacji wymierzonych przeciwko oddziałom partyzanckim, rola funkcjonariuszy SD czy *Sicherheitspolizei* ograniczała się praktycznie jedynie do realizacji zadań eksterminacyjno-pacyfikacyjnych. Wobec narastającego zagrożenia ze strony ruchu oporu na Wschodzie, również decydenci armijni, którzy w sposób bardzo krytyczny odnosili się do działalności grup operacyjnych chociażby po kampanii przeciwko Polsce, w ewidentny sposób zmienili nastawienie – *Einsatzgruppen* były potrzebne armii regularnej dla zachowania

---

⁸³⁶ Ulmski Proces *Einsatzgruppen* toczył się przed Sądem Rejonowym od 28 kwietnia do 29 sierpnia 1958 roku. Na ławie oskarżonych zasiadło dziesięciu funkcjonariuszy: Hans-Joachim Böhm, Franz Behrendt, Bernhard Fischer-Schweder, Gerhard Carsten, Harm Harms, Werner Hersman, Werner Kreuzmann, Pranas Lukys, Werner Schmidt-Hammer oraz Edwin Sakuth. Zasądzone pierwotnie wyroki opiewały na od trzech do piętnastu lat pozbawienia wolności jednak w krótkim czasie zostały zmniejszone. Najwyższy wymiar kary wymierzono pierwszemu z wymieionych oraz Wernerowi Hersmannowi (dziesięć lat więzienia). Werner Schmidt-Hammer został zwolniony mimo mordu na przeszło pięciuset osobach, dokonanego podczas działań na froncie wschodnim w 1941 roku.

⁸³⁷ Przykładem może być sądzony w Moskwie jeden z dowódców *Einsatzgruppe A* – Friedrich Panzinger, który po powrocie do Niemiec nawiązał takową współpracę.

⁸³⁸ W tym przypadku należy jasno rozdzielić jednostki o charakterze specjalnym w armii niemieckiej, jak na przykład słynny *Sonderverband Brandenburg (Lehr-Regiment zum besonderen Verwendung 800)* czy dowodzony przez *SS-Obersturmbannführera* Otto Skorzenego *Einheit Stielau* od jednostek specjalnego przeznaczenia takich jak grupy operacyjne.

względego spokoju i poczucia bezpieczeństwa w strefie tyłowej⁸³⁹. Ponadto świadomość prowadzenia tak zwanej *Weltanschauungskrieg* – wojny światopoglądowej, której wymiar wykraczał dalece poza konwencjonalne metody walki sprawiała, iż do masowych zbrodni na ludności cywilnej, a zatem pogwałcenia wszystkich konwencji międzynarodowych, których III Rzesza bądź co bądź była sygnatariuszem, odnoszono się w sposób niezwykle liberalny. Z dużym prawdopodobieństwem nie bez znaczenia pozostawał fakt wzrostu roli w państwie czołowych postaci powiązanych z Głównym Urzędem Bezpieczeństwa Rzeszy, takich jak zwierzchnik Tajnej Policji Państwowej *SS-Gruppenführer* Heinrich Müller czy w końcu *SS-Obergruppenführer* Reinhard Heydrich oraz jego następca – *SS-Gruppenführer* Ernst Kaltenbrunner. Ponadto brano zapewne od uwagę skalę procesu eksterminacyjnego, który, jak zaznaczył podczas IX Procesu Norymberskiego Michael Musmanno, wykraczał poza granice ludzkiej percepcji.

Analizując biografie funkcjonariuszy związanych z jednostkami specjalnego przeznaczenia *Sicherheitsdienst*, a zwłaszcza ich kadry przywódczej, nie sposób nie zadać sobie pytania dlaczego tak chętnie uczestniczyli w tej, jednej z największych w dziejach ludzkości zbrodni? Szukając odpowiedzi na to pytanie należy w pierwszej kolejności zwrócić uwagę na stopień wykształcenia oficerów – osób bezpośrednio odpowiedzialnych za realizację misji *oczyszczania* zaplecza. Nie brakowało wśród nich osób z wyższym wykształceniem, a nawet legitymujących się stopniem naukowym doktora, niekiedy, jak w przypadku Otto Ohlendorfa, uzyskanego w dwóch dziedzinach. Reprezentowali oni czołowe zawody inteligenckie: prawników (Walther Stahlecker), ekonomistów (Otto Ohlendorf) czy lekarzy (Max Thomas). Jednostkowo, wśród członków pododdziałów pojawili się nawet księża. Większość z nich wykazywała się prawdopodobnie ponadprzeciętną inteligencją, co w połączeniu z narodowosocjalistyczną indoktrynacją, a w efekcie – wiarą w ostateczne zwycięstwo Tysiącletniej Rzeszy pozwalało na uzyskanie nadzwyczaj niebezpiecznej mieszanki mentalnej. Jeśli dołączyć do tego ideę zemsty za krzywdy, jakich zgodnie z hasłami głoszonymi przez prominentów NSDAP, Niemcy doznały za sprawą Żydów i, jednocześnie, wskazywanie zagrożenia ogólnoeuropejskiego ze strony komunizmu, geneza procesu eksterminacyjnego rysuje się w coraz ostrzejszych barwach.

---

⁸³⁹ Świadczyć o tym może chociażby stanowisko dowódcy obszaru tyłowego Grupy Armii *Środek* – generała Maximilliana von Schenckendorfa wyrażone podczas spotkania z przedstawicielami *Einsatzgruppe D*, zorganizowanego w jego kwaterze 8 marca 1942 roku. Por. Rozdział IV.

Rozpatrując powyższe zagadnienie nie sposób pominąć teorii psychologicznych, powstałych na podstawie badań przeprowadzonych w oparciu o materiał dowodowy Procesów Norymberskich oraz późniejszych opracowań źródłowych. Miały one na celu wyjaśnić motywy przyświecające funkcjonariuszom podczas realizacji ich zbrodniczej misji nie tylko na froncie wschodnim. Autor kilku opracowań dotyczących mentalnej strony Holokaustu, w tym wydanej w 1996 roku pracy pod tytułem: *Hitler's Willing Executioners* – Daniel Jonah Goldhagen, starał się wytłumaczyć bezwzględność sprawców zbrodni przeświadczeniem o konieczności wyeliminowania Żydów jako elementu destrukcyjnego w skali światowej. Jedynym środkiem zapobiegawczym dla ich oprawców wydawało się być masowe uśmiercanie, którego skalę determinowała wola ich samych. Idea ta, zwana antysemityzmem eliminacyjnym, wzbudziła wiele kontrowersji, zwłaszcza, że nie obejmowała innych grup przeznaczonych do eksterminacji zarówno etnicznych: Cyganów czy dużej części ludności słowiańskiej, jak i społecznych – homoseksualistów albo umysłowo chorych.

Odmienny punkt widzenia lansuje amerykańska kryminolog Lonnie Athens. W oparciu o doświadczenia przeprowadzone na grupie najmniejbezpiecznych osadzonych, zgromadzonych w jednym z więzień o zaostrzonym rygorze, wysunęła tezę jakoby przystąpienie do formacji propagującej otwartą nienawiść oraz bezwzględne stosowanie przemocy ściśle powiązane było z doświadczeniami osobistymi. Wskazała cztery stopnie kształtowania charakteru, których pokonywanie oznaczało stopniową brutalizację, prowadzącą w ekstremalnym stadium do pozbawienia ofiar cech ludzkich. Pierwszym z nich, inicjującym dalsze postępowanie, było zetknięcie się z przemocą bądź w formie bezpośredniej (na przykład wymuszenia posłuszeństwa przez jednego z rodziców albo nauka takiej metody zdobywania respektu) lub bycie świadkiem jej stosowania. W obu przypadkach wyzwolona zostaje silna chęć odwetu, która z czasem prowadzi do kolejnego stadium – załamania zasad moralnych. Następnym etapem staje się samodzielne stosowanie siły jako jedynej formy rozwiązywania problemów, a to z kolei owocować może czwartym stopniem, określanym jako *zajadłość* (*virulency*) przejawiającą się ekstremalną bezwzględnością. Athens zwraca szczególną uwagę na element wyboru, którego człowiek ma prawo dokonać w każdym momencie, dzięki czemu możliwe jest ukaranie sprawców, jako w pełni świadomych swego postępowania.

Trzecią teorią jest pogląd Richarda Rhodesa, autora przywoływanego wielokrotnie opracowania dotyczącego oddziałów specjalnego przeznaczenia –

Master's of Death. The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust. Jako jeden z pierwszych uwzględnił on kwestie odpowiedniego szkolenia, pozwalającego obudzić w człowieku instynkt mordercy. Nie koniecznie objawić się on musi poprzez zabójstwo, lecz również w formie utajonej, jak na przykład ostracyzm społeczny albo towarzyski, preferowany wobec Żydów nie tylko w Niemczech⁸⁴⁰.

Interesującą tezę wysunął ponadto holenderski psychiatra Elie Cohen, opierający się o doświadczenia własne – cała jego rodzina znalazła się w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau, gdzie lekarz stracił żonę i dzieci. Brutalne postępowanie uzasadnił tak zwanym *niemieckim wychowaniem* opartym o podświadomy strach przed instancją wyższą: *każdy Niemiec istnieje po to by poniewierał nim inny Niemiec, a ten z kolei ma niżej od siebie stojącego, któremu może odplacić się tym samym*. Implikacją takiej postawy jest tłumaczenie czynów własnych koniecznością bezwzględnego wypełniania rozkazów – *nota bene* powszechnej linii obrony w trakcie procesów przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, oraz całkowite wyłączenie oceny własnej, co z kolei sprzyja inkorporacji pojedynczego członka społeczeństwa do mechanizmu systemu totalitarnego. Podobnego zdania był także zajmujący się zaburzeniami psychicznymi, niemiecki lekarz Karl Jaspers podkreślający: *Rozkaz jest rozkazem (Befehl ist Befehl) – w tych słowach zawierał się i zawiera nadal dla wielu ludzi, uczuciowo biorąc, najwyższy nakaz obowiązku. Ale takie pojmowanie istoty rozkazu, wyrażające się w tym zwrocie, jest równoznaczne ze zrzuceniem z siebie wszelkiej odpowiedzialności, gdyż pozwalało ono wzruszyć ramionami na wszystko, co złe i bezmyślne. Ta postawa przy imperatywie wewnętrznym nakazującym bezwzględne posłuszeństwo stała się czymś z gruntu niemoralnym. Ludzie ci [osoby odpowiedzialne za zbrodnie – Ł.G.] szli za swym instynktem, nazywając go głosem sumienia, gdy tymczasem w rzeczywistości już dawno machnęli ręką na jakiegokolwiek skrupuły*⁸⁴¹.

Zbiorowy portret członków jednostek specjalnego przeznaczenia trafnie ujął w swej książce pod tytułem *The Rise and Fall of the Third Reich. The History of Nazi Germany*, amerykański badacz William Shirer, określając ich mianem *intelektualnych gangsterów (intellectual gangsters)*⁸⁴². Potwierdzeniem tej opinii wydaje się być memoriał z października 1939 roku, sporządzony przez dowódcę 8. Armii – Johanna von Blaskowitza. Generał, dzieląc opinię większości kadry skierowanej na front

---

⁸⁴⁰ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 21-27.

⁸⁴¹ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 246-247.

⁸⁴² W. Shirer, *The Rise...*, s. 464.

polски, wskazującej nagminne i całkowite łamanie zasad prowadzenia wojny przez członków *Einsatzgruppen* określił ich jako *bestialskich i patologicznych, czerpiących przyjemność z panowania nad życiem ofiar*⁸⁴³. Dodatkowo często skarżono się na nieokielznaną dzikość w postępowaniu, czerpanie przyjemności z zadawania bólu oraz dawanie upustu wszelkim instyktom przez mord⁸⁴⁴. Co więcej sadystyczne metody stosowane wobec *podludzi* stawały się nie raz powodem do dumy, potęgując atmosferę zezwierżenia, jaka z czasem zaczęła wytwarzać się w szeregach grup operacyjnych powodując, iż egzekucje przybrały formę mimowolnej rozrywki⁸⁴⁵.

Oprócz powyższych cech, apelujący do Hitlera dowódcy *Wehrmachtu* uwypuklali problem bezwzględności, a przy tym często bezmyślnego posłuszeństwa, potęgowanego całkowitym zaślepieniem ideologią⁸⁴⁶. Powodem takiej postawy była między innymi, wpojona w toku szkolenia, policyjna sumienność i gorliwość, przy równoczesnej eliminacji poczucia odpowiedzialności osobistej. Właściwości te były niezwykle cenione przez Reinharda Heydricha, który, podczas przemówienia w Dniu Policji Niemieckiej w lutym 1941 roku, podkreślił, iż dla członka SS wykonanie rozkazu za wszelką cenę stanowi jednoznaczny powód do dumy⁸⁴⁷.

Poczucie bezkarności wśród członków *Einsatzkommandos* wzmogło powołanie na przełomie lat 1939-1940 Specjalnej Jurysdykcji dla SS i Policji (*SS- und Polizeigerichtsbarkeit*) odpowiedzialnej za rozpatrywanie spraw związanych z działaniem tych organizacji w i poza granicami Rzeszy. Wyroki ferowane przez nowo powołane trybunały, zatwierdzane przez Sąd Najwyższy SS i Policji (*Oberste SS- und Polizeigericht*) pod przewodnictwem *SS-Oberführera* dr Günthera Reinecke, były całkowicie nieadekwatne do popełnionych czynów, toteż w niedługim czasie zaowocowały protestem armii, która od czerwca 1940 roku wzywała przed sądy wojskowe *SS-mannów* nominalnie podległych związkom taktycznym *Wehrmachtu*. Choć rozdźwięk między *Sztafetami Ochronnymi* a *Karmazynowym Bractwem*, jak nazywano wyższy korpus oficerski Niemiec, początkowo pozwolił uspokoić mordercze zapędy grup specjalnych, szybko okazało się, iż w drodze odwołań do samego *Führera*, naruszanie zasad wojennych nadal było tolerowane⁸⁴⁸.

---

⁸⁴³ R. Hilberg, *Sprawcy Ofiary...*, s. 81.

⁸⁴⁴ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 95.

⁸⁴⁵ R. Hilberg, *Sprawcy Ofiary...*, s. 86.

⁸⁴⁶ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 12.

⁸⁴⁷ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 104.

⁸⁴⁸ R. Lumsden, *Himmler's Black...*, s. 56-58.

Warto zaznaczyć, iż równocześnie z zamiłowaniem do przemocy, wielu członków *Einsatzgruppen*, zwłaszcza kadry dowódczej przejawiało skłonności mistyczne. Z zapałem zgłębiano tajniki judaizmu i klerykalizmu, sięgano także do dzieł klasyków komunizmu. Wtórując astrologom skupionym zwłaszcza wokół *Reichsführera-SS* Heinricha Himmlera, wierzono w nadchodzącą w latach sześćdziesiątych dwudziestego wieku nową wojnę religijną, wywołaną właśnie przez ocalałych Żydów oraz fanatycznych wyznawców leninizmu w Azji⁸⁴⁹.

Zebrane powyżej cechy pozwalają na wyróżnienie czterech sztandarowych typów postępowania. Pierwszy, najbardziej powszechny zwłaszcza do czasu inwazji na ZSRR, objawiał się entuzjazmem przy realizacji poleceń służbowych. Jego rozwinięciem był kolejny stopień oparty na bezkrytycznym perfekcjonizmie oraz trzeci – graniczący z fanatyzmem brak umiaru połączony z inicjatywą własną. Zdecydowanie najrzadziej spotykana była ostatnia forma wykonywania rozkazów, uwzględniająca odczucia własne objawiające się poprzez zastrzeżenia kierowane z rzadka na ręce przełożonych. Ginęły one jednak albo w drodze ignorowania przez wyższe instancje, albo u samego źródła, gdy brak było odpowiedniej pewności siebie połączonej z obawą o utratę stanowiska.

Pomimo, iż nakreślony portret psychologiczny sugerować może, że w szeregi jednostek specjalnego przeznaczenia wstępowali ludzie mentalnie znajdujący się na marginesie cywilizowanego społeczeństwa, sytuacja, zwłaszcza w okresie zwycięstw wojny błyskawicznej, powodowała masowe zainteresowanie formacjami zrzeszającymi tak zwanych *żołnierzy politycznych* (*politische Soldaten*). Z początkiem lata 1941 roku, dowódca jednostki specjalnego przeznaczenia SD operującej na północnym odcinku frontu wschodniego: *Einsatzgruppe A – SS-Brigadeführer* Stahlecker meldował: *Na uwagę zasługuje fakt, że dowódcy jednostek Waffen SS i policji mundurowej, którzy w chwili obecnej pozostawali w rezerwie, nie biorąc udziału w operacjach, wyrazili swą gotowość czynnej współpracy z policją bezpieczeństwa i SD*⁸⁵⁰.

Patrząc na powyższy problem w sposób szerszy należy odnieść się do procesu dehumanizacji niektórych grup etnicznych, przyjętego jako normę przez większą część narodu niemieckiego. Wśród nich ewidentny prym wiedli wyznawcy judaizmu, którzy, począwszy od niesławnych Ustaw Norymberskich z roku 1935, do końca czwartej dekady ubiegłego stulecia wyrzuceni zostali na margines społeczny. Sytuacja ta

---

⁸⁴⁹ Tamże, s. 89.

⁸⁵⁰ E. Crankshaw, *Gestapo – Narzędzie...*, s. 176.

możliwa była z powodu sytuacji, w jakiej Niemcy znalazły się po zakończeniu pierwszego konfliktu globalnego. W poczuciu niesprawiedliwego obarczenia ciężarem wywołania *ostatniej z wojen* kielkowała ideologia nacjonalistyczna, a jej ugruntowanie nastąpiło w okresie Wielkiego Kryzysu Gospodarczego. Sytuacja tego rodzaju sprzyjała lansowaniu hasła ciosu w plecy zadanego armii cesarskiej przez żydowsko-komunistycznych spiskowców. Z czasem mord na osoby zakwalifikowanej do tej grupy nie tylko przestał wywoływać wyrzuty sumienia ale także stawał się powodem dumy z należytego wypełnienia patriotycznego obowiązku względem *Tysiącletniej Rzeszy*. Po rozpoczęciu kampanii przeciwko Polsce, a zwłaszcza przystąpieniu do realizacji założeń Operacji Barbarossa katalog potencjalnych ofiar reżimu – osób zagrażających narodowosocjalistycznemu porządkowi bądź całkowicie dla niego zbędnych rozszerzony został także na większą część narodów słowiańskich oraz Cyganów. Równocześnie organa prasowe podsycaly nienawiść do tych grup, publikując opisy albo fotografie na przykład *Ostjuden* lub jeńców radzieckich, których sam wygląd wywoływać miał niechęć⁸⁵¹. To oddziaływanie, które dziś nazwać moglibyśmy podprogowym, miało uzasadniać i, jak się wielokrotnie okazało, uzasadniało proces eksterminacyjny.

Ostatnim z argumentów uzasadniających zbrodnie z punktu widzenia funkcjonariuszy była pospolita chęć ulżenia skrywanym zapędom sadystycznym. Już sam fakt ochotniczego wstąpienia w szeregi jednostek specjalnego przeznaczenia Służby Bezpieczeństwa, przy założeniu o mniejszej lub większej świadomości misji jaką tym formacjom wytyczono, przemawia za powyższą tezą. Ponadto odczuwanie przyjemności z mordu albo jego obserwacji nie było obce i szarżom najwyższym⁸⁵². Udział w działaniach *Einsatzkommandos* pozwalał zatem na czyny, które w standardowych realiach zasługiwały na najwyższy wymiar kary.

Rozpatrując dzieje *Einsatzgruppen* nie tylko w latach 1941-1945 nie sposób zapomnieć i poddać analizie ofiary. Jak wskazano wcześniej, proces wykluczania ze społeczeństwa nie tylko w Niemczech (zjawisko to, nierzadko połączone z szykanami zaobserwować można było w okresie dwudziestolecia międzywojennego także w innych państwach Europy, między innymi w Rumunii), wywołało poczucie osaczenia oraz powszechnego znienawidzenia. Upust tym negatywnym emocjom, w ekstremalnej

---

⁸⁵¹ Zbiór tego rodzaju fotografii zachowany jest między innymi w zasobach Archiwum Wojskowego we Freiburgu.

⁸⁵² Przykładem może w tym przypadku posłużyć sam *Reichsführer SS* Heinrich Himmler, który, jak sugeruje Richard Rhodes, odczuwał przyjemność z obserwowania tortur na kobietach.

formie dano, nie bez inicjatywy funkcjonariuszy *SD* czy *Sicherheitspolizei*, praktycznie od pierwszych dni okupacji na Wschodzie. Potwierdzają to historie spisane na Litwie czy Ukrainie. W takiej atmosferze ofiary stawały się jeszcze bardziej bezbronne, zwłaszcza gdy przeciwko tłumowi kobiet, dzieci czy osób starszych stawali uzbrojeni w drągi, najczęściej młodzi mężczyźni albo, w finale – grupy zmilitaryzowane uzbrojone w broń strzelecką i maszynową⁸⁵³. Terror podsycano także w drodze braku różnicowania mordowanych ze względu na wiek czy płeć. Wyłączając, mimo wszystko jednostkowe patrząc w ogólnoeuropejskiej skali Holokaustu przypadki niesienia pomocy, sytuacja wyznawców religii mojżeszowej albo Cyganów nosiła znamiona jednokierunkowej – bez względu na koleje losu, jej finałem wydawały się zawsze masowe mogiły. W zdecydowanie najtragicznym położeniu znaleźli się członkowie wschodnich gmin żydowskich – tak zwani *Ostjuden*, którzy za wartych łaski nie byli uznawani nawet przez swych zachodnioeuropejskich pobratymców. Bierność, którą przejawiała w obliczu śmierci większość ofiar, jak wskazał Richard Rhodes zachęcała do kolejnych aktów przemocy⁸⁵⁴.

Działalność jednostek specjalnego niemieckiej Służby Bezpieczeństwa, której apogeum przypadło na lata 1941-1942 i działania na okupowanym terytorium Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich stanowiło siłę sprawczą zagłady przede wszystkim narodu żydowskiego. Połączenie efektów narodowosocjalistycznej indoktrynacji, w połączeniu z fałszywie pojętą ideą zabezpieczenia zaplecza frontu legły u podstaw stworzenia śmiertelnościanego tworu, którego efekty działalności w wielu dziedzinach odczuwane są w części państw europejskich jeszcze w czasach współczesnych. Podsumowując należy stwierdzić, iż zjawiska zwyczajowo kojarzone z Holokaustem, w tym przede wszystkim obozy koncentracyjne czy obozy zagłady, stanowiły efekt procesu zapoczątkowanego właśnie przez członków *Einsatzgruppen*. Z tego względu na stałe wpisali się oni do panteony największych zbrodniarzy w dziejach ludzkości.

---

⁸⁵³ Jak wynika z analizy poszczególnych operacji pacyfikacyjnych nie bez znaczenia dla wywołania atmosfery złowrogiego chaosu była także pora ich dokonania, najczęściej noc lub wczesne godziny poranne.

⁸⁵⁴ R. Rhodes, *Masters of...*, s. 402.

Aneks I

Stopnie obowiązujące w niemieckiej Służbie Bezpieczeństwa w latach 1941-1945 wraz z ich odpowiednikami w Wojsku Polskim

Służba Bezpieczeństwa	Wojsko Polskie
SS-Bewerber	brak odpowiednika (kandydat)
SS-Anwärter	brak odpowiednika (kandydat)
SS-Mann	szeregowy
SS-Sturmmann	kapral
SS-Rottenführer	starszy kapral
SS-Unterscharführer	plutonowy
SS-Scharführer	starszy plutonowy
SS-Oberscharführer	sierżant
SS-Hauptscharführer	starszy sierżant
SS-Sturmscharführer	sierżant sztabowy
SS-Untersturmführer	podporucznik
SS-Obersturmführer	porucznik
SS-Hauptsturmführer	kapitan
SS-Sturmbannführer	major
SS-Obersturmbannführer	podpułkownik
SS-Standartenführer	pułkownik
SS-Oberführer	brak odpowiednika
SS-Brigadeführer	generał brygady
SS-Gruppenführer	generał dywizji
SS-Obergruppenführer	generał broni

Aneks II

Dowódcy Einsatzgruppen w latach 1941-1944.

Biogramy

Humbert Achamer-Pifrader

(1900-1945)

Urodził się 21 listopada 1900 roku w czeskim mieście Teplice. Jako piętnastolatek zaciągnął się do armii austro-węgierskiej i odbywał służbę na pograniczu włoskim, w ramach *Landeschützen Regiment Trient Nr 1*. W 1926 roku zasilił szeregi policji w Salzburgu. W latach 1930-1934 studiował prawo na Uniwersytecie w Innsbrucku. Od 1931 roku był członkiem austriackiej filii Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników, w związku z czym po czterech latach zmuszono go do emigracji. Wkrótce po przybyciu na teren Niemiec objął stanowisko dowódcy *Geheime Staatspolizei* w Darmstadt, w tym samym roku wstąpił w szeregi *Allgemeine-SS*. W lipcu 1942 roku objął stanowisko Inspektora Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa w Wiesbaden.

We wrześniu zastąpił Heinza Josta na stanowisko dowódcy *Einsatzgruppe A* oraz, praktycznie równocześnie otrzymał nominację na Dowódcę Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa w Rydze. Za organizowanie skutecznych operacji przeciwko lokalnym oddziałom ruchu oporu, 31 sierpnia 1943 roku został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy. W roku kolejnym powrócił do Berlina i jako inspektor *Sicherheitspolizei* podjął służbę w ramach Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy. Aktywnie uczestniczył w procesach przeciwko opozycji, uruchomionych po nieudanym zamachu na Adolfa Hitlera w *Wilczym Szańcu*. Zginął w katastrofie lotniczej w okolicach Linzu 25 stycznia 1945 roku.

Walther Bierkamp

(1901-1945)

Przyszedł na świat 17 grudnia 1901 roku w Hamburgu. Tuż po zakończeniu pierwszej wojny światowej wstąpił w szeregi prawicowego zgrupowania *Freiwilligen Wachabteilung Bahrenfeld*. W latach dwudziestych studiował prawo; w 1928 roku uzyskał w tej dziedzinie stopień naukowy doktora. Do roku 1937 pracował w wymiarze sprawiedliwości w swym rodzinnym mieście. Pięć lat wcześniej wstąpił w szeregi *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników*. Dwa lata przed rozpoczęciem drugiej wojny światowej powierzono mu komendanturę nad hamburską placówką Policji Kryminalnej. Od 1 kwietnia 1939 roku był członkiem *Schutzstaffeln*. W lutym 1941 roku przeniesiono go na stanowisko inspektora Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa w Düsseldorfie. W czerwcu roku kolejnego zmienił miejsce urzędowania na Paryż – nadzorując obie formacje w Północnej Francji i Belgii.

30 czerwca 1942 roku Walther Bierkamp zastąpił Otto Ohlendorfa na miejscu zwierzchnika *Einsatzgruppe D*. Rok później oddelegowano go do Krakowa, gdzie objął funkcję dowódcy *Sicherheitsdienst* i *Sicherheitspolizei*. Tuż przed kapitulacją III Rzeszy trafił do Stuttgartu, a 17 marca 1945 roku został mianowany Wyższym Dowódcą SS i Policji na terenach południowo-wschodnich, z siedzibą we Wrocławiu. 14 kwietnia powrócił do Hamburga, gdzie zastał go koniec drugiej wojny światowej. 15 maja 1945 roku popełnił samobójstwo w holsztyńskim mieście Scharbeutz.

Horst Böhme

(1909-1945)

Urodził się w saksońskim mieście Colmnitz 24 sierpnia 1909 roku. W młodości był członkiem paramilitarnej organizacji *Jungstahlhelm* oraz bojownikiem *Wolnych Korpusów*. W 1930 roku zasilił szeregi *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników* oraz *Schutzstaffeln*. W krótkim czasie awansował – w wieku niespełna dwudziestu pięciu lat otrzymał pierwszy stopień oficerski – *SS-Untersturmführera*. Od 1935 roku służył w Głównym Urzędzie *Sicherheitsdienst* zostając bliskim współpracownikiem samego Reinharda Heydricha. W 1938 roku bezpośrednio uczestniczył w zabójstwie opozycyjnego dyplomaty – Wilhelma-Emanuela von Kettlerera. Po aneksji Czechosłowacji Horst Böhme mianowany został zwierzchnikiem Policji Bezpieczeństwa w Pradze, kontrolując zarazem całość działalności Tajnej Policji Państwowej w Protektoracie Czech i Moraw. Uczestniczył w, przeprowadzonej w listopadzie 1939 roku, *Sonderaktion Prag* – aresztowaniu i osadzeniu w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen czołowych przedstawicieli czechosłowackiej inteligencji. Brał ponadto udział w projekcie deportacji blisko dziewięćdziesięciu tysięcy Żydów z terenów podległych Reinhardowi Heydrichowi. Po zamachu na zwierzchnika Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy kierował odwetową pacyfikacją wsi Lidice. We wrześniu 1942 roku powierzono mu funkcję attaché policyjnego w Bukareszcie.

Dwukrotnie (od stycznia do sierpnia 1943 roku oraz od sierpnia do jesieni 1944 roku) kierował *Einsatzgruppe B*, oraz, między wrześniem 1943 a marcem 1944 roku – *Einsatzgruppe C*. U schyłku drugiej wojny światowej piastował stanowisko Dowódcy Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa w Prusach Wschodnich. Zaginął w rejonie Królewca około 10 kwietnia 1945 roku. Dziewięć lat później uznano go za zmarłego.

Erich Ehrlinger

(1910-2004)

Przyszedł na świat jako syn burmistrza wirtemberskiej miejscowości Giengen an der Brenz. W 1928 roku ukończył szkołę średnią w Heidenheim i rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie w Tybindze. Kontynuował je w Kilonii i ostatecznie – w Berlinie, gdzie w 1931 roku wstąpił w szeregi *Sturmabteilungen*. Pracę dyplomową złożył w swej *alma mater*, słynącej z ksenofobicznych i narodowosocjalistycznych nastrojów. W 1934 roku ukończył kurs dla dowódców SA, rozstając się ostatecznie z praktyką prawniczą. Niedługo potem powierzono mu urząd dyrektora szkoły sportowej dla członków *Brunatnych Koszul* w Zamku Rieneck. W maju 1935 roku zasilił szeregi Służby Bezpieczeństwa by od września prowadzić działalność wywiadowczą w Berlinie. Uczestniczył w operacji przyłączenia obszaru sudeckiego oraz Czechosłowacji. Podczas kampanii przeciwko Polsce trafił do sztabu *Einsatzgruppe IV*. Latem 1940 roku przeniesiono go do Norwegii.

Podczas formowania jednostek specjalnego przeznaczenia kierowanych na teren Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich powierzono mu kierowanie *Sonderkommando 1b*. W grudniu 1941 roku Ericha Ehrlingera awansowano do stanowiska zwierzchnika Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa w środkowej Rosji i Białorusi. W sierpniu 1943 roku objął dowodzenie *Einsatzgruppe B*, które sprawował do kwietnia roku następnego. Po powrocie do Niemiec objął kierownictwo Departamentu I *RSHA*, a w listopadzie 1944 roku został specjalnym łącznikiem między zwierzchnikiem Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, Ernstem Kaltenbrunnerem a Heinrichem Himmlerem.

Tuż przed kapitulacją III Rzeszy, pod fałszywym nazwiskiem zbiegł na teren Holsztynu. W kolejnych latach ukrywał się w rejonie Norymbergii, a następnie rezydował w kasynie w Konstancji. Swe nazwisko ujawnił w roku 1952, rozpoczynając pracę dla koncernu *Volkswagen*. Sześć lat później został aresztowany i w 1960 roku skazany na dwanaście lat pozbawienia wolności. Mimo apelacji przebywał w więzieniu do roku 1973 (od 1965 roku był osobą internowaną a nie regularnym więźniem). Zmarł w Karlsruhe 31 lipca 2004 roku.

Wilhelm Fuchs

(1898-1947)

Urodził się 1 września 1898 roku w Mannheim. Jego życiorys do końca lat dwudziestych ubiegłego wieku jest nieznany. W kwietniu 1932 roku wstąpił w szeregi *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników*, w grudniu natomiast do *Schutzstaffeln*. Zaangażowanie w działanie organizacji przyczyniło się do jego szybkiego awansu – po niespełna siedmiu miesiącach otrzymał pierwszy stopień oficerski (*SS-Untersturmführer*). Od kwietnia 1938 roku objął stanowisko Inspektora Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Brunszwiku. Wiosną trzeciego roku wojny dowodził *Einsatzgruppe Serbien*, a po jej letniej reorganizacji, całością sił *Sicherheitspolizei* i *Sicherheitsdienst* na okupowanym terytorium Serbii. W styczniu 1942 roku przekazał stanowisko Emanuelowi Schäferowi, kierując się na Litwę, gdzie mianowano go Dowódcą *Sipo* i *SD*. Latem 1943 roku wrócił do Brunszwiku w roli Wyższego Dowódcy *SS* i Policji, by we wrześniu z powrotem pojawić się w Rosji, tym razem jako zwierzchnik *Einsatzkommando 3*.

Po ośmiu miesiącach otrzymał miejsce w sztabie *Einsatzgruppe A*, a w listopadzie przedostatniego roku wojny nominowano go na Dowódcę Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Ukrainie. Wilhelm Fuchs został aresztowany przez żołnierzy radzieckich w 1945 roku i w krótkim czasie przekazany do Jugosławii. Oskarżono go o zbrodnie na narodach bałkańskich podczas pełnienia funkcji Dowódcy *Sipo* i *SD* w tamtym rejonie. Stał przed trybunałem wojskowym w Belgradzie i został skazany na śmierć. Powieszono 24 stycznia 1947 roku.

Heinz Jost (1904-1964)

Urodził się 9 lipca 1904 roku, w rodzinie heskiego aptekarza w Homberg. Podczas nauki w gimnazjum w Bernsheim przystąpił do prawicowej organizacji o nazwie *Zakon Młodziemiecki (Jungdetusche Orden)*. Edukację kontynuował na wydziałach prawa Uniwersytetów w Giessen i Monachium. Po otrzymaniu dyplomu w roku 1927 otworzył własną kancelarię adwokacką w Lorsch. Dwanaście miesięcy po rozpoczęciu praktyki wstąpił do *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników*. W marcu 1933 roku desygnowano go na prezesa policji w Worms, a krótko potem w Giessen. Zacieśniając kontakty z Wernerem Bestem, zwerbowano go do Urzędu III *Sicherheitsdienst*, gdzie zajął się zadaniami dotyczącymi zbierania informacji. Początkowo planowano powierzyć mu dowodzenie nad jednostką specjalnego przeznaczenia kierowaną do Austrii lecz ostatecznie jego miejsce zajął Franz Six. Heinz Jost poprowadził na terytorium Czechosłowacji *Einsatzgruppe Dresden*, a po zakończeniu akcji włączania rejonu sudeckiego, z polecenia Reinharda Heydricha zajął się kompletowaniem umundurowania Wojska Polskiego, wykorzystanego później podczas ataku *SS Kampfgruppe Naujocks* na radiostację w Gliwicach. W powołanym we wrześniu 1939 roku Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy, jako *SS-Brigadeführer*, objął funkcję kierownika Wydziału VI (*Sicherheitsdienst Ausland*), a w marcu trzy lata później, w związku ze śmiercią *SS-Brigadeführera* Waltera Stahleckera, został mianowany dowódcą *Einsatzgruppe A*. Jego miejsce w *RSHA* zajął, znany między innymi z akcji przechwycenia członków wywiadu brytyjskiego w holenderskim Venlo, Walter Schellenberg. W kwietniu 1945 roku pojmano go w Gardelegen na obszarze Saksonii-Anhalt. W charakterze oskarżonego stanął przed amerykańskim trybunałem w toczącym się od 15 września 1947 do 10 września 1948 roku procesem dowódców *Einsatzgruppen* – tak zwanym Dziewiątym Procesem Norymberskim. Uznany za winnego zarzucanych mu czynów został skazany na dożywotnie pozbawienie wolności. W drodze amnestii opuścił więzienie po trzydziestu sześciu miesiącach i osiadł w Düsseldorfie, gdzie do końca życia prowadził agencję obrotu nieruchomościami. Heinz Jost zmarł w heskim Bernsheim dnia 12 listopada 1964 roku.

Erich Naumann

(1905-1951)

Saksończyk Erich Naumann przyszedł na świat 29 kwietnia 1905 roku w Meissen. Jego życiorys do końca lat dwudziestych ubiegłego stulecia nie jest znany, wiadomo jedynie, że od roku 1921 pobierał naukę w kierunku handlowym. Cztery lata przed ostatecznym zwycięstwem stronników Adolfa Hitlera w wyborach do Parlamentu Niemiec wstąpił do *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej* oraz *Sturmabteilungen*. Po *Nocy Długich Noży* przeniesiono go do *Schutzstaffeln*, a dwanaście miesięcy później został funkcjonariuszem Służby Bezpieczeństwa, gdzie w krótkim czasie objął kierownictwo jednego z oddziałów Urzędu III. Otrzymał również nominację na urząd Inspektora *Sicherheitspolizei* i *SD* w Norymberdze (*Wehrkreis XIII*). Latem 1939 roku, w ramach *Unternehmen Tannenberg*, wziął udział w przygotowaniach katalogu celów dla grup operacyjnych. Po rozpoczęciu kampanii przeciwko Polsce został dowódcą, utworzonej we Frankfurcie nad Odrą, *Einsatzgruppe VI*.

W Kraju Warty pozostał do listopada 1941 roku, kiedy to zastąpił Arthura Nebego na stanowisku dowódcy *Einsatzgruppe B*. Od września 1943 do lipca 1944 roku sprawował urząd Wyższego Dowódcy SS i Policji w Holandii, by pod koniec drugiej wojny światowej powrócić do znanej mu placówki w Norymberdze. Erich Naumann został pojmany przez żołnierzy amerykańskich i zasiadł na ławie oskarżonych podczas Dziewiątego Procesu Norymberskiego oraz otrzymał wyrok śmierci. Powieszono go, wraz z Paulem Bloselem, Wernerem Braune, Otto Ohlendorfem oraz Oswaldem Pohlem, 7 czerwca 1951 roku w więzieniu Landsberg.

Arthur Nebe **(1894-1945)**

Przyszedł na świat 13 listopada 1894 roku w rodzinie berlińskiego nauczyciela. Po wybuchu pierwszej wojny światowej, zaraz po maturze, ochotniczo wstąpił do wojska, zasilając pruski 17. batalion saperów. Dwukrotnie odnosił obrażenia w wyniku działania bojowych środków chemicznych. Kapitulacja Cesarstwa Niemieckiego zastała go w randze porucznika. W 1920 roku przyjęty do służby w niemieckiej Policji Kryminalnej, po czterech latach uzyskał awans do stopnia komisarza. 1 lipca 1931 roku wpisano go na listę członków *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników* oraz, tego samego dnia – *Schutzstaffeln*. Wraz z Kurtem Daluege w kolejnym roku stworzył, podporządkowaną Adolfowi Hitlerowi, służbę cywilną przy berlińskiej policji. W uznaniu zasług dla kształtującego się reżimu Arthura Nebego rekomendowano na stanowisko komendanta wykonawczego Policji Państwowej. W 1933 roku uczestniczył w przygotowaniu zabójstwa Gregora Strassera, co miało stać się początkiem jego krytycznej postawy względem polityki stronników przyszłego *Führera*. Nawiązanie kontaktów z opozycją (w tym prawdopodobne współplanowanie zamachu stanu w roku 1938) nie przeszkodziło mu w rozwoju zawodowym – z końcem lat trzydziestych objął komendę nad całością *Kriminalpolizei*, od 27 września 1939 roku – Urzędu V *RSHA*.

Wiosną 1941 roku objął dowodzenie *Einsatzgruppe B*, które sprawował do października. Po powrocie do Niemiec zaangażował się w spisek wymierzony w ówczesne władze III Rzeszy. Mimo tego wykonał rozkaz zwierzchnika Tajnej Policji Państwowej, nakazujący rozstrzelanie grupy jeńców wojennych w odwecie za ucieczkę z obozu Stalag Luft III w Żaganiu, w marcu 1944 roku. W lipcowym zamachu na Adolfa Hitlera powierzono mu misję aresztowania lub zabicia Heinricha Himmlera. Po niepowodzeniu przedsięwzięcia ukrywał się w okolicach Jeziora Wannsee. 16 marca 1945 roku trafił do więzienia i w trybie natychmiastowym został osądzony przez narodowosocjalistyczny Trybunał Ludowy. Powieszono go na haku rzeźniczym w więzieniu Berlin-Plötzensee pięć dni po zatrzymaniu.

Otto Ohlendorf

(1907-1951)

Urodził się 4 lutego 1907 roku na farmie w pruskiej miejscowości Hoheneggelsen. W wieku osiemnastu lat wstąpił w szeregi *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników*, a rok później – *Schutzstaffeln*. Studiował ekonomię i prawo na wyższych uczelniach w Getyndze oraz Lipsku. Edukację kontynuował na Uniwersytecie w Pawii, gdzie uzyskał stopień naukowy doktora. Po powrocie do Niemiec zasilił kadry kilońskiego Instytutu Ekonomii oraz Transportu Morskiego. Do roku 1939 skupiał się przede wszystkim na działalności zarobkowej, zmiana nastąpiła wraz z włączeniem go w skład grupy kierowniczej powołanego w 1939 roku Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy – otrzymał kierownictwo nad Urzędem III Wywiad Wewnętrzny. Podczas kampanii przeciwko Polsce znalazł się wśród najbliższych współpracowników Reinharda Heydricha, w zakresie działań eksterminacyjnych.

W czerwcu 1941 roku objął komendanturę nad kierowaną do południowego sektora frontu niemiecko-radzieckiego, *Einsatzgruppe D*. Stanowisko to przekazał w ostatnich dniach czerwca Waltherowi Bierkampowi. Po opuszczeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich kontynuował pracę w Ministerstwie Gospodarki Rzeszy, pod koniec 1943 roku obejmując funkcję zastępcy sekretarza stanu w tym resorcie oraz kierownika wydziału Ogólna Polityka Ekonomiczna. Był między innymi jednym z autorów planowanej reformy monetarnej.

Po kapitulacji III Rzeszy został pojmany i przesłuchiwany przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym. Jako główny oskarżony, a zarazem kluczowy świadek stanął przed trybunałem alianckim ponownie, podczas IX Procesu Norymberskiego. Został skazany na śmierć i powieszony w więzieniu w Landsbergu, 8 czerwca 1951 roku.

Friedrich Panzinger **(1903-1959)**

Urodził się 1 lutego 1903 roku w Monachium. Edukację przyjął w trybie wieczorowym jako dwudziestolatek, a egzamin maturalny złożył dopiero w roku 1927, już jako funkcjonariusz policji. Pięć lat później ukończył studia prawnicze, by po kilku miesiącach wstąpić w szeregi *Sturmabteilungen*. Od 1937 roku był członkiem Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników oraz *Schutzstaffeln*. Powierzono mu także stanowisko komisarza kryminalnego Policji Państwowej w Berlinie. W 1940 roku, z ramienia *Sicherheitspolizei* skierowano go na służbę w placówce zagranicznej w Sofii. Trzy miesiące po rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej objął stanowisko zwierzchnika Grupy IVA *RSHA* zajmującego się zwalczaniem opozycji.

4 września 1943 roku oddelegowano go do Związku Radzieckiego by zastąpił na stanowisko dowódcy *Einsatzgruppe A* Humberta Achaimera-Pifradera. Otrzymał także urząd Dowódcy Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa w Komisariacie Rzeszy *Wschód*, (siedziba w Rydze). W marcu 1944 roku powrócił na wcześniej zajmowane stanowisko w stolicy III Rzeszy. 15 sierpnia zastąpił Arthura Nebego na stanowisku zwierzchnika Urzędu V *RSHA*, obejmując zarazem komendę nad całością Policji Kryminalnej. Po zakończeniu drugiej wojny światowej dostał się do niewoli radzieckiej. Sądzony w Moskwie, 22 marca 1952 roku został skazany na podwójną karę dwudziestu pięciu lat ciężkich robót. Po trzech latach, w ramach amnestii, powrócił do Niemiec. Rozpoczął współpracę z Federalną Służbą Wywiadowczą RFN. Oskarżony o udział w zabójstwie francuskiego generała Gustava Mauricea Mesny, 8 sierpnia 1959 roku popełnił samobójstwo.

Otto Rasch (1891-1948)

Urodził się 7 grudnia 1891 roku w północnoniemieckim mieście Friedruchsrh. Studiował filozofię, nauki polityczne, prawo oraz ekonomię. W dwóch ostatnich dziedzinach uzyskał stopień naukowy doktora, pierwszy – na Uniwersytecie w Marburgu w 1912 roku. Podczas pierwszej wojny światowej służył jako oficer Cesarskiej Marynarki Wojennej. Od 1931 roku prowadził praktykę prawniczą w Dreźnie. Dwa lata później został wybrany burmistrzem Radebergu, a w 1935 roku – Wittenbergi. Od 1 października 1931 roku był członkiem Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników, od marca 1933 roku – *Sturmabteilungen*, a od października tego roku – *Schutzstaffeln*. W krótkim czasie został pełnoetatowym funkcjonariuszem Służby Bezpieczeństwa, by w od 1 października 1937 roku objąć komendanturę Policji Państwowej we Frankfurcie nad Menem. W kolejnym roku przeniesiono go do Linzu, gdzie przez następne dwa lata sprawował zwierzchnictwo nad aparatem bezpieczeństwa. Od wiosny 1939 roku był również dowódcą *Sicherheitsdienst* i Policji Bezpieczeństwa w Pradze. Podczas kampanii przeciwko Polsce koordynował działania członków *Sicherheitspolizei* włączonych w skład operującej na Śląsku *Einsatzgruppe zum besonderen Verwendung*. W 1940 roku trafił do Królewca, skąd koordynował między innymi rozwój obozu przejściowego w Działdowie (*Durchgangslager Soldau*).

Ze stolicy Prus Wschodnich oddelegowano go do dowodzenia *Einsatzgruppe C*. Na stanowisku pozostał do października 1941 roku, kiedy to odwołano go do Niemiec. W latach 1942-1945 piastował stanowisko dyrektora, utworzonego kilka miesięcy przed niemiecką agresją przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich, przedsiębiorstwa *Kontinentale Öl*, odpowiedzialnego między innymi za eksploatację złóż naftowych na Wschodzie.

Został pojmany przez żołnierzy koalicji antyhitlerowskiej i w 1947 roku zasiadł na ławie oskarżonych podczas IX Procesu Norymberskiego. W jego trakcie w silnym stopniu objawiła się u Otto Rascha choroba Parkinsona – z tego powodu nie został uwzględniony w wyroku. Zmarł w więzieniu w Norymberdze 1 listopada 1948 roku.

Karl-Eberhard Schöngarth **(1903-1946)**

Urodził się 22 kwietnia 1903 roku w rodzinie zarządcy browaru w Erfurcie. Od dzieciństwa wpajano mu idee nacjonalistyczne. W wieku siedemnastu lat zaciągnął się w szeregi Freikorps Thüringen, z którym uczestniczył w zorganizowanym w 1920 roku puczu Kappa. Rok później stał się członkiem *Związku Młodzieży Młodoniemieckiej*. Po złożeniu egzaminu maturalnego pracował w jednym z erfurckich banków. 5 listopada 1922 roku włączył się w działalność lokalnej komórki *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników*. Jako członek *Sturmabteilungen* został aresztowany po nieudanej próbie zamachu stanu w Monachium, w listopadzie 1923 roku. Po niespełna rocznej służbie wojskowej rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie w Lipsku. Kontynuował je w Greifswaldzie i Halle wiążąc się z nacjonalistyczną organizacją *Germania Leipzig*. Od 1928 roku pracował w wyuczonym zawodzie w Erfurcie i Naumburgu, a po uzyskaniu tytułu asesorskiego – w Magdeburgu i Torgau. Równocześnie związanym był z erfurcką placówką Poczty Rzeszy. 1 listopada 1935 roku został wpisany na listę funkcjonariuszy Tajnej Policji Państwowej. Przed wybuchem drugiej wojny światowej piastował stanowiska kierownika komendantury *Staatsspolizei* w Dortmundzie, Bielefeld, Münster a ostatecznie – inspektora Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa IV Okręgu Wojskowego z siedzibą w Dreźnie. Służył także w kadrach Głównego Urzędu *Sicherheitsdienst*. Jesienią 1939 roku był współorganizatorem *Sonderaktion Krakau*. W marcu 1941 roku, z Reichenbergu przeniesiono go do Krakowa gdzie objął funkcję dowódcy Służby Bezpieczeństwa i *Sicherheitspolizei* w Generalnym Gubernatorstwie. Latem 1941 roku dowodził utworzoną doraźnie *Einsatzgruppe zum besonderen Verwendung*, odpowiadając między innymi za mord na polskich elitach intelektualnych we Lwowie. Jako reprezentant Służby Bezpieczeństwa wziął udział w konferencji w willi Grossen Wannsee 56/58. W latach 1943-1944 służył w szeregach 4. Dywizji Policyjnej SS, a następnie osiadł w Hadze. Między marcem a kwietniem 1945 roku pełnił obowiązki Wyższego Dowódcy SS i Policji Regionu Północny-zachód.

Po kapitulacji III Rzeszy został aresztowany przez żołnierzy sprzymierzonych i stanął przed brytyjskim trybunałem w Enschede. Został skazany na karę śmierci przez powieszenie. Wyrok wykonano 15 maja 1946 roku w Hameln.

Heinrich Seetzen **(1906-1945)**

Przyszedł na świat 22 czerwca 1906 roku w oldenburskiej miejscowości Rüstringen (obecnie przedmieścia Wilhelmshaven). Już jako kilkunastoletni chłopak zaciągnął się do paramilitarnej organizacji *Jungstahlhelm*. Studiował prawo na uniwersytetach w Marburgu oraz Kilonii; po złożeniu egzaminów referendarskich był pracownikiem kilku kancelarii adwokackich. 1 maja 1933 roku wstąpił w szeregi Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników oraz *Sturmabteilungen*. Od 1 lutego 1935 roku był członkiem *Schutzstaffeln*, a niedługo potem został funkcjonariuszem Tajnej Policji Państwowej. W tym czasie pracował w magistracie miasta Eutin, nawiązując między innymi kontakt z późniejszym burmistrzem Bremy i prominentem SA – Johannem Böhmckerem. Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych piastował wysokie funkcje w komórkach Służby Bezpieczeństwa w Aachen, Wiedniu, Szczecinie oraz Hamburgu. Już podczas drugiej wojny światowej sprawował funkcję inspektora *Sicherheitsdienst* i Policji Bezpieczeństwa w Kassel oraz Wrocławiu.

Od czerwca 1941 do lipca 1942 roku dowodził operującym na południowej Ukrainie *Sonderkommando 10a* dając się poznać jako osoba niezwykle brutalna i okrutna. Od 28 kwietnia do sierpnia 1944 roku nadzorował działania *Einsatzgruppe B*, równocześnie piastując urząd komendanta Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa na Białorusi.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej Heinrich Seetzen ukrywał się pod fałszywym nazwiskiem. Zdemaskowany, wpadł w ręce brytyjskiej żandarmerii wojskowej w Hamburgu-Blankensee. Nie przyznawszy się do prawdziwej tożsamości popełnił samobójstwo 28 września 1945 roku.

Walther Stahlecker

(1900-1942)

Urodził się 10 października 1900 roku w wirtemberskim mieście Sternenfels. Jego życiorys do końca drugiej dekady dwudziestego wieku nie jest znany. W roku 1919 zasilił prawicowe ugrupowanie *Schutz- und Trutzbundes* oraz *Organizację Consul*. Rozpoczął także studia prawnicze na Uniwersytecie w Tübingen, gdzie zetknął się z innymi, przyszłymi dowódcami pododdziałów specjalnego przeznaczenia: Erichem Ehrlingerem, Martinem Sandbergerem oraz Eugenem Steimle. Legitymację *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej* otrzymał w roku 1932, dwa lata później desygnowano go na stanowisko szefa policji w Wirtembergii, a po anchlussie Austrii – zwierzchnika *SD Oberabschnitt Donau* w Wiedniu. Podczas rozbioru Czechosłowacji dowodził *Einsatzgruppe Wien*, by następnie objąć kierownictwo Służby Bezpieczeństwa na obszarze Protektoratu Czech i Moraw. Latem 1940 roku skierowano go, jako Dowódcę *Sicherheitspolizei* i *Sicherheitsdienst*, do Norwegii, a wiosną trzeciego roku wojny powierzono mu opracowanie wskazówek propagandowych dla wojska i administracji niemieckiej w Jugosławii, w efekcie czego podjął pracę w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Rzeszy. Dodatkowo otrzymał polecenie nawiązania współpracy z nacjonalistami chorwackimi oraz nakreślenia formy przyszłego, autonomicznego państwa Chorwatów. Jako pierwszy odebrał także ich proklamację niepodległości 5 kwietnia 1941 roku. Powróciwszy z Półwyspu Bałkańskiego Walther Stahlecker został wyznaczony na zwierzchnika, kierowanej ku północnym rubieżom Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, *Einsatzgruppe A*. Jako pierwszy zorganizował także masowe *akcje samooczyszczające* na Litwie. Z jego polecenia, w sąsiedniej Łotwie założono także obóz koncentracyjny – Jungfernhof. Jesienią trzeciego roku wojny objął stanowisko Dowódcy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Komisariacie Rzeszy *Wschód*. Zginął w zasadzce zorganizowanej przez partyzantów 23 marca 1942 roku.

Max Thomas

(1891-1945)

Przyszedł na świat 4 sierpnia 1891 roku w Düsseldorfie. Jego przeszłość do wybuchu pierwszej wojny światowej pozostaje nieznana, wiadomo jedynie, iż na front trafił jako ochotnik porzuciwszy rozpoczęte w 1912 roku studia. Po demobilizacji udało mu się zostać na stanowisko oficerskim w Siłach Zbrojnych Republiki Weimarskiej. Kontynuował także edukację prawniczą i lekarską. W 1922 roku uzyskał stopień naukowy doktora nauk medycznych w specjalności: psychiatria. 1 maja 1933 roku wstąpił w szeregi *Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników*, a dwa lata później – *Schutzstaffeln*. Pracował jako radca w administracji miasta Fritzlar, koordynując zarazem działania lokalnej komórki Służby Bezpieczeństwa. W 1939 roku przeniesiono go do sztabu *SD-Oberabschnitt Rhein*. Następnie piastował urząd inspektora *Sicherheitsdienst* i Policji Bezpieczeństwa w Wiesbaden; na polecenie Reinharda Heydricha objął dowodzenie siedemdziesięciosobową grupą funkcjonariuszy Tajnej Policji Państwowej oraz Policji Kryminalnej, kontrolującej proces budowy umocnień Wału Zachodniego.

W październiku 1941 roku Max Thomas zastąpił Otto Rascha na stanowisku zwierzchnika *Einsatzgruppe C*. W marcu 1942 roku został dowódcą Służby Bezpieczeństwa i *Sicherheitspolizei* w Kijowie. Uczestniczył w *Sonderaktion 1005* – operacji zacierania śladów działalności jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej służby bezpieczeństwa. W marcu 1943 roku powierzono mu urząd Wyższego Dowódcy SS i Policji w rejonie Morza Czarnego. Rany odniesione w czasie wypadku lotniczego, do którego doszło dziewięć miesięcy później wymusiły przeniesienie go do rezerwy. Od jesieni 1944 roku pracował w ramach Urzędu Personalnego SS.

Po kapitulacji III Rzeszy, pod fałszywym nazwiskiem, prowadził praktykę lekarską w bawarskiej miejscowości Kleinostheim. Zmarł w szpitalu w Würzburgu na skutek próby samobójczej, 6 grudnia 1945 roku.

Indeks tabel

Rozdział I:

- **Tabela I.1.** Nadodcinki Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*) oraz siedziby ich sztabów funkcjonujące w roku 1934 (porządek alfabetyczny) 47
- **Tabela I.2.** Podstawowe formacje policyjne funkcjonujące w Niemczech w roku 1939 (porządek alfabetyczny) 52

Rozdział II:

- **Tabela II.1.** Organizacja *Einsatzgruppen* w kontekście podboju Czechosłowacji wiosną 1939 roku 64
- **Tabela II.2.** Organizacja *Einsatzgruppen* w kontekście wojny przeciwko Polsce. Stan na dzień 31 sierpnia 1939 roku 71
- **Tabela II.3.** Organizacja *Einsatzgruppen* w kontekście wojny przeciwko Polsce. Stan na dzień 4 września 1939 roku 73
- **Tabela II.4.** Przydział docelowych miejsc stacjonowania dla pododdziałów *Einsatzgruppe Norwegen* w kwietniu 1940 roku 95

Rozdział III:

- **Tabela III.1.** Egzekucje przeprowadzone na Wileńszczyźnie przez oddział wydzielony *Einsatzkommando 3* (okres od 12 sierpnia do 25 listopada 1941 roku, porządek chronologiczny) 124
- **Tabela III.2.** Egzekucje przeprowadzone w rejonie Lipawa-Wolmar przez *Einsatzkommando 2* (okres od 18 do 24 października 1941 roku, porządek alfabetyczny) 129
- **Tabela III.3.** Egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzkommando 3* (okres od 4 lipca do 29 listopada 1941 roku, porządek chronologiczny) 139
- **Tabela III.4.** Egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzgruppe B* w lipcu i sierpniu 1941 roku (porządek alfabetyczny) 159

- **Tabela III.5.** Egzekucje przeprowadzone przez *Sonderkommando 7a* w październiku 1941 roku (porządek alfabetyczny) 160
- **Tabela III.6.** Egzekucje przeprowadzone przez elementy *Einsatzgruppe C* między 10 a 21 września 1941 roku (porządek alfabetyczny) 171
- **Tabela III.7.** Egzekucje przeprowadzone przez *Sonderkommando 4a* między 22 a 29 października 1941 roku (porządek alfabetyczny) 176
- **Tabela III.8.** Największe egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzgruppe D* w sierpniu 1941 roku (porządek alfabetyczny) 183
- **Tabela III.9.** Największe egzekucje przeprowadzone przez *Einsatzgruppe D* we wrześniu i październiku 1941 roku (porządek alfabetyczny) 185
- **Tabela III.10.** Lista polskich pracowników nauki we Lwowie, zamordowanych przez członków *Einsatzkommando zum besonderen Verwendung* w lipcu 1941 roku (porządek alfabetyczny) 192
- **Tabela III.11.** Przybliżona liczba ofiar poszczególnych *Einsatzgruppen* – stan na grudzień 1941 roku 202

Rozdział IV:

- **Tabela IV.1.** Uczestnicy konferencji zorganizowanej 20 stycznia 1942 roku w willi *Grossen Wannsee 56/58* wraz z reprezentowanymi instytucjami (porządek alfabetyczny) 210
- **Tabela IV.2.** Żydzi przeznaczeni do eksterminacji – wyliczenie wskazane w protokole z konferencji w willi *Grossen Wannsee 56/58* sporządzonym w dniu 20 stycznia 1942 roku 214
- **Tabela IV.3.** Ofiary działań *Einsatzgruppe A* w rejonie Wilno-Kowno-Szawle prowadzonych w lutym i w marcu 1942 roku 217
- **Tabela IV.4.** Efekty czterech operacji przeprowadzonych w marcu 1942 roku na terenie Teodozji przez *Einsatzgruppe D* 226
- **Tabela IV.5.** Stopnie obowiązujące w szeregach *Schutzmannschaften* na mocy dyrektywy Heinricha Himmlera z dnia 1 czerwca 1942 roku oraz ich odpowiedniki w Wojsku Polskim 241

- Tabela IV.6. *Schutzmannschaften* powołane na terenie krajów nadbałtyckich w latach 1941-1942 242

Zakończenie

- **Tabela Z.1.** Skazani w IX Procesie Norymberskim (Procesie *Einsatzgruppen*) – kary zasądzone pierwotnie 257
- **Tabela Z.2.** Skazani w IX Procesie Norymberskim (Procesie *Einsatzgruppen*) – kary po weryfikacji wyroku 258

Indeks schematów

- **Schemat III.1.** Organizacja *Einsatzgruppe A* w czerwcu i lipcu 1941 roku 107
- **Schemat III.2.** Organizacja *Einsatzgruppe B* w czerwcu i lipcu 1941 roku 109
- **Schemat III.3.** Organizacja *Einsatzgruppe C (Einsatzgruppe B)* w czerwcu i lipcu 1941 roku 110
- **Schemat III.4.** Organizacja *Einsatzgruppe D* w czerwcu i lipcu 1941 roku 112

Bibliografia

Materialy źródłowe:

- *A Survivor of the Babi Yar Massacre*, [w:] *Heritage Civilization and the Jews*, http://www.pbs.org/wnet/heritage/episode8/documents/documents_13.html (data dostępu: 11.04.2011 r.).
- *Affidavit Dieter Wisliceny*, <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Wisliceny.htm> (data dostępu: 12.01.2012 r.).
- *Aussage den Walter Rauff in Santiago de Chile (28. Juni 1972)*, ZSL II 415 AR-Z 1310/63-E32, Bl. 534-549, Stadtarchiv Hamburg Az. 147 Js 31/67.
- *Bezirkskrichter Richter Windhuk, 14 Jan. 1904*, Bundesarchiv Berlin, Reichskolonialamt (R-1001), Nr.211. {BA-R01-1}
- *Biuletyn Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, t. XXII, „Akcja Tannenberg”, 1971.
- *Comprehensive Report of Einsatzgruppe A Operations up to 15 October 1941*, [w:] *Nazi Conspiracy and Aggression*, Tom VII, Waszyngton 1946.
- *Das 25-Punkte-Programm der Nationalsozialistischen Deutsche Arbeiterpartei vom 24. Februar 1920*, [w:] *Der Freiheitskampf. Wahl-Sonder-Nummer vom August/ /September 1930*, <http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm.html> (data dostępu 12.03.2009 r.).
- *Der Kommissarbefehl*, NS-Archiv, [w:] <http://www.ns-archiv.de/krieg/1941/kommissarbefehl.php> (data dostępu 10.05.2011 r.).
- *Die Verfassung des Deutsches Reich vom 11. August 1918*, [w:] *Reichsgesetzblatt 1919*, <http://www.documentArchiv.de/wr/wrv.html> (data dostępu 1.02.2009 r.).
- *Documents of Hans Albin Rauter*, Centrum Szymona Wisenthala w Los Angeles, karty 137-144.

- *Eidesstattliche Erklärung – Erich Naumann (27. Juni 1947)*, NS-Archiv, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/naumann/eidesstattliche-erklaerung.php> (data dostępu: 8.03.2011 r.).
- *Eidesstattliche Erklärung – Erwin Schulz (20. Dezember 1945)*, [w:] Mendelson John, *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes. Volume 10*, Nowy Jork 1982.
- *Eidesstattliche Erklärung – Otto Ohlendorf. Band 2 (5. November 1945)*, NS-Archiv.de, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/ohlendorf/eidesstattliche-erklaerung-2.php> (data dostępu: 5.01.2008 r.).
- *Eidesstattliche Erklärung – Paul Blobel (18. Juni 1947)*, NS-Archiv.de, <http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/blobel/faksimile/> (data dostępu: 23.08.2011 r.).
- *Eiswaldt's Handbuch für Einjährig-Freiwillige, Reserve-Offizierspiranten, und Offiziere des Beurlaubtenstandes des Trains*, Berlin 1915.
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 8 vom 2. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport8.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 10 vom 2. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport10.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 12 vom 4. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport12.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 13 vom 5. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport13.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 14 vom 6. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport14.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 17 vom 7. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport17.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 19 vom 11. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport19.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 21 vom 13. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport21.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 24 vom 16. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport25.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 25 vom 17. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport19.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 26 vom 18. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport26.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 27 vom 19. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport27.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 34 vom 26. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport34.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 38 vom 30. Juli 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport38.html> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 45 vom 7. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport45.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 61 vom 23. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport61.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 63 vom 25. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport63.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 64 vom 26. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport64.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 66 vom 28. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport66.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 67 vom 29. August 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport67.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 73 vom 4. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport73.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 78 vom 9. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport78.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 80 vom 9. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport80.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 81 vom 12. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport81.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).

- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 86 vom 17. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport86.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 88 vom 19. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport88.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 91 vom 27. September 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport91.html> (data dostępu: 13.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 97 vom 28. September 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 217, NO-3145.
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 101 vom 2. Oktober 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 218, NO-3137.
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 103 vom 4. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport103.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 106 vom 7. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport106.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 108 vom 9. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport108.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 111 vom 12. Oktober 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 218, NO-3155.
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 112 vom 13. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport112.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 113 vom 15. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport115.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 116 vom 17. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport116.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 117 vom 18. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport117.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 119 vom 20. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport119.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 120 vom 21. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport120.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 126 vom 27. Oktober 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport126.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 128 vom 2. November 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 218, NO-3157.
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 129 vom 5. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport129.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 131 vom 10. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport131.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).

- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 132 vom 3. November 1941*, Bundesarchiv Koblenz, sygnatura R 58 Nr. 219, NO-2830.
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 133 vom 14. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport131.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 135 vom 19. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport135.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 136 vom 21. November 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport136.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 140 vom 1. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport140.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 143 vom 8. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport143.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 148 vom 19. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport148.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 149 vom 22. Dezember 1941*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport149.html> (data dostępu: 14.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 150 vom 2. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport150.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).

- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 151 vom 5. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport151.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 153 vom 9. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport153.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 156 vom 16. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport156.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 157 vom 19. Januar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport156.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 164 vom 4. Februar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport164.html> (data dostępu: 15.05.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 173 vom 25. Februar 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport173.html> (data dostępu: 22.07.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 175 vom 2. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport175.html> (data dostępu: 22.07.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 176 vom 4. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport176.html> (data dostępu: 27.07.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 177 vom 6. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport177.html> (data dostępu: 12.08.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 178 vom 9. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport178.html> (data dostępu: 13.08.2011 r.).

- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 179 vom 11. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport179.html> (data dostępu: 14.08.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 183 vom 20. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport183.html> (data dostępu: 14.08.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 184 vom 23. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport184.html> (data dostępu: 17.08.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 186 vom 23. März 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport186.html> (data dostępu: 17.08.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 191 vom 10. April 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport191.html> (data dostępu: 22.08.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 193 vom 17. April 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport193.html> (data dostępu: 23.08.2011 r.).
- *Ereignismeldung UdSSR Nr. 195 vom 24. April 1942*, US National Archives via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/situationreport195.html> (data dostępu: 24.08.2011 r.).
- *Erwin Bingel – Eyewitness to Mass Murder at Uman and Vinnitsa in the Ukraine*, Archiwum Biblioteki Wiedeńskiej via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/bingel.html> (data dostępu: 8.02.2011 r.).
- *Fritz Hoefler – Eyewitness to Mass Murder*, Archiwum Instytutu Yad Vashem via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/babiyartest.html> (data dostępu: 8.05.2011 r.).
- *Geheime Staatspolizei. Staatspolizeistelle Tilsit. Enschreiben. 1. Juli 1941*, United States Holocaust Memorial Museum, sygnatura: RG 11.001M.01.
- *German Soldiers described Massacres in July 1941*, Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/lithuaniamurders.html> (data dostępu: 10.05.2011 r.).

- *Gesamtausstellung der im Bereich des EK. 3 bis zum 1. Dezember 1941 durchführungen Exekutionen (The Jäger Report)*, Jewish Virtual Library, http://www.holocaust-history.org/works/jaeger-report/htm/img001.htm.de?lang_from=pl (data dostępu: 8.03.2011 r.).
- *Herschel Rosenblat Personal History*, United States Holocaust History Memorial Museum, http://www.ushmm.org/wlc/en/media_oi.php?ModuleId=10005130&MediaId=300 (data dostępu: 20.05.2011 r.).
- *In the Service of the Reich. The Memoirs of Field Marschall Keitel – Chief of the German High Command 1938-1945*, Londyn 2003.
- *Interview with Firma Laub (1990)*, United States Holocaust Memorial Museum, http://www.ushmm.org/wlc/en/media_oi.php?ModuleId=10005130&MediaId=1131 (data dostępu: 20.05.2011 r.).
- *Kriegs-Etappen-Ordnung*, D.V.E. Nr. 90, Berlin 1914.
- *Nachlass Viktor Francke*, Bundesarchiv Koblenz, Nl. 1030. BA-R01-2
- *Order of the Civil Governor of Rheims*, [w:] Hall William, *A Treatise on International Law*, Oksford 1924.
- *Paul Blobel Affidative 6 June 1947*, Akta Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Normyberdze, sygnatura NO 3824 via Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/blobeltest.html> (data dostępu: 9.03.2011 r.).
- *Postanowienie z 30 czerwca 2003 r. o umorzeniu śledztwa w sprawie zabójstwa obywateli polskich narodowości żydowskiej w Jedwabnem w dniu 10 lipca 1941 r.*, Instytut Pamięci Narodowej, <http://www.ipn.gov.pl/portal.php?serwis=pl&dzial=365&id=4642> (data dostępu: 22.04.2011 r.).
- *Raport sytuacyjny sporządzony dnia 22 września 1939 r. przez placówkę Środa dla Einsatzkommando I/VI*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Sygn. 305/3.
- *Sprawozdanie z utworzenia, wprowadzenia do akcji i działalności SS-Wachsturmbann E*, AMS, Z-II-31, [za:] Brunon Zwarra, *Gdańsk 1939*, Gdańsk 2002.
- *SS im Einsatz. Einde Dokumentation über die Verbrechen der SS*, Berlin 1967.
- *Steuergruppen. Reinhard Heydrich zum Tag der Deutschen Polizei 1941*, [w:] Heydrich Reinhard, *Reden und Schriften*, BMW 2003

- *The Art of War by Baron de Jomini, General and Aid-de-Camp of the Emperor of Russia*, Filadelfia 1862.
- *The Wansee Conference Protocol*, [w:] Mendelsohn John, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes*, tom XI, Nowy Jork 1982.
- *United States of America vs. Otto Ohlendorf, Nuremberg Military Tribunal*, sygnatura 04-T0585, <http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0585.htm> (data dostępu: 12.01.2012 r.).
- *Urteil des Landgerichts München I vom 21. Juli 1961 (22 Ks 1/61.)*, [w:] Sagel-Grande Irene, *ustiz und NS-Verbrechen. Die vom 04.11.1960 bis zum 21.11.1961 ergangenen Strafurteile: lfd. Nr. 500–523*, Tom XVII, Amsterdam 1977.
- *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933*, <http://www.documentarchiv.de/ns/rtbrand.html> (data dostępu: 1.03.2009 r.).
- *Zeitschrift für Geopolitik*, BMW 1924.
- Arad Yitzhak, *Documents on the Holocaust*, Londyn 1981.
- Boguslawski Albrecht von, *Der kleine Krieg und Seine Bedeutung für die Gegenwart*, Berlin 1881.
- Brunneger Herbert, *Kto sieje wiatr... Opowieść żołnierza Dywizji SS "Totenkopf"*, Kraków 2006.
- Clausewitz Karl von, *Über die politischen Vortheile und Nachtheile der Preussischen Landwehr*, [w:] Schwartz Karl, *Leben des Generals Clausewitz*, Berlin 1878.
- Clausewitz Karl von, *Vom Kriege*, przekład na język angielski: John Graham, Londyn 1908.
- Eichmann Adolf, *Götzen Tagebücher*, Lipstadt 2000.
- Erenburg Ilia, *The Complete Black Book of Russian Jewry*, Nowy Jork 2002.
- Goebbels Joseph, *Der deutsche Osten. Rede zur Eröffnung der umgestalteten Theater in Posen. 18. März 1941*, [w:] Goebbels Joseph, *Die Zeit ohne Beispiel. Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41*, Monachium 1941.
- Goebbels Joseph, *Die Tagebücher von Josef Goebbels*, Monachium 1996.
- von Hartmann Julius, *Militärische Notwendigkeit und Humanität*, Bonn 1878.
- Haushofer Karl, *Weltpolitik von heute*, Berlin 1934.
- Heydrich Reinhard, *Wandlungen unseres Kampfes*, Monachium-Berlin 1936.

- Himmler Heinrich, *Der Weg der NSDAP*, Monachium BDW.
- Himmler Heinrich, *Die Schutzstaffeln als die antibolschewistische Kampforganisation*, Monachium 1937.
- Hitler Adolf, *Mein Kampf*, Monachium 1943.
- Iwens Sidney, *How Dark the Heavens: 1400 Days in the Grip of Nazi Terror*, Nowy Jork 1990.
- Kaufmann Max, *The Destruction of the Jews of Latvia*, Monachium 1947.
- Lanckorońska Karolina, *Wspomnienia wojenne*, Kraków 2002.
- Lauck Gerhard, *SS-Rassenkunde und Richtlinien zur Gattenwahl*, BDMW.
- Michelson Frida, *I survived Rumbuli*, BMW 1982.
- Michelson Max, *City of Life, City of Death: Memories of Riga*, Denver 2001.
- Öhquist Johannes, *Das Reich des Führers. Ursprung und Kampf, Weltanschauung und Aufbau des Nationalsozialismus geschiedert von einem Ausländer*, Berlin 1940.
- Press Bernard, *The Murder of the Jews in Latvia 1941-1945*, Evanston 2000.
- Rohrbach Paul, *Aus Südwestafrikas schweren Tagen*, Berlin 1909.
- Rosenberg Alfred, *Das Parteiprogramm. Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP*, Monachium 1922.
- Rosenberg Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, Monachium 1934.
- Winter Alfred, *Rumbula Viewed From The Riga Ghetto*, [w:] Rumbula.org, <http://www.rumbula.org/bookexcerpt.htm> (data dostępu: 12.05.2011 r.).

Literatura:

- 3.11.1943 r. – “Krwawa Środa”, <http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/krwawa%20sroda%20%28m%29.html> (data dostępu: 11.02.2012 r.).
- *Mass murder of Jews in Latvia*, Holocaust Research Project, <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/lativia.html> (data dostępu: 12.03.2011 r.).
- *Operation Reinhard. The Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka. The Attempt to remove traces*, <http://www.nizkor.org/hweb/orgs/israeli/yad-vashem/yvs16-10.html> (data dostępu: 1.03.2012 r.).
- *Oświadczenie Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni wojennych, popełnionych we wrześniu 1939 r. w Katowicach*, http://www.ipn.gov.pl/wai/pl/235/113/Oddzial_IPN_w_Katowicach_informuje_o_umorzeniu_sledztwa_w_sprawie_zbrodni_wojenn.html (data dostępu 19.02.2008 r.).
- *The Janowka Sonderkommando 1005*, Jewish Virtual Library, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Janowka1005.html> (data dostępu: 12.03.2012 r.).
- Abbott Peter, *Ukrainian Armies 1914-55*, Oksford 2004.
- Angrick Andrej, *The Final Solution in Riga*, Darmstadt 2006.
- Albert Zygmunt, *Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, Wrocław 1989.
- Arad Yitzhak, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln 2009.
- Aron Raymond, *Clausewitz. Philosopher of War*, Londyn 1983.
- Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, New Haven, 2000.
- Berenbaum Michael, *The World Must Know*, Waszyngton 2006.
- Best Geoffrey, *Humanity of Warfare. The Modern History of the International Law of Armed Conflicts*, Londyn 1980.
- Bębniak Grzegorz, *Obrona Śląska*, http://www.1wrzesnia39.pl/porta1/39p/1297/8797/Obrona_Slaska.html (data dostępu: 23.01.2010 r.).
- Biberstein Aleksander, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001.
- Blood Philip, *Siepacze Hitlera*, Warszawa 2008.

- Boberach Heinz, *Meldungen aus dem Reich. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, Herrsching 1984.
- Böhler Jochen, *Einsatzgruppen w Polsce*, Warszawa 2009.
- Bramsted Ernest, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*, Nowy Jork 2003.
- Browning Christopher, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*, Lincoln 2004.
- Bryja Marcin, *Jednostki Waffen-SS 1939-1945*, Warszawa 1996.
- Bubnys Arūnas, *Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)*, <http://www.genocid.lt/Leidyba/1/arunas1.htm> (data dostępu: 8.05.2011 r.).
- Buchheim Hans, *Anatomie des SS-Staates*, Monachium 1999.
- Burleigh Michael, *Death and deliverance: „euthanasia” in Germany c. 1900-1945*, Cambridge 1995.
- Ciechanowski Konrad, *Stutthof: hitlerowski obóz koncentracyjny*, Warszawa 1988.
- Cimbala Stephen, *The Politics of Warfare. The Great Powers in the Twentieth Century*, University Park 1997.
- Collier Martin, *Hitler and the Nazi State*, Oksford 2005.
- Crankshaw Edward, *Gestapo – Narzędzie Tyranii*, Warszawa 1960.
- Datner Szymon, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961.
- Dean Martin, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine*, Nowy Jork 2000.
- Dederichs Mario, *Heydrich. Twarz zła*, Wrocław 2008.
- Diner Dan, *Beyond the Conceivable. Studies on German, Nazism and the Holocaust*, Londyn 2000.
- Dubiel Paweł, *Wrzesień 1939 na Śląsku*, Katowice 1963.
- Earl Hilary, *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial*, Cambridge 2009.
- Edwards Henry, *The Germans in France: Notes on the Method and Conduct of the Invasion, the Relations between Invaders and Invaded, and the Modern Usages of War*, Londyn BDW.
- Ezergailis Andrew, *The Holocaust in Latvia 1941-1944*, Waszyngton 1996.
- Fajkowski Józef, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939-1945*, Warszawa 1991.

- Fleming Gerald, *Hitler and the Final Solution*, Berkeley 1994.
- Förster Jürgen, *The German Military's Image of Russia*, Ljubica 2004.
- Friedländer Saul, *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939-1945*, Warszawa 2010.
- Gdański Jarosław, *Ukraińcy w niemieckich formacjach zbrojnych na Kresach Wschodnich*, [w:] Marek Białokur, *Podzielone narody. Szkice z historii stosunków polsko-ukraińskich w latach 40. XX wieku*, Toruń-Opole 2010.
- Gilbert Martin, *Atlas Historii Holocaustu*, Kraków 2001.
- Gilbert Martin, *The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War*, Nowy Jork 1987.
- Gładysiak Łukasz, *Generalny Plan Wschodni*, [w:] „II wojna światowa. Wydarzenia – ludzie – bojowe szlaki. Tom XX – Nazistowskie rządy”, Warszawa 2009, s. 58-63.
- Gładysiak Łukasz, *Pierwsza siła Republiki Weimarskiej. Freikorps w latach 1918-1920*, witryna internetowa Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, <http://zhw.amu.edu.pl/content/view/84/27/> (data dostępu: 29.03.2009 r.).
- Gotard Marek, *Rzeźnicy z Wolnego Miasta*, [w:] „Polish Daily News”, <http://www.dziennikzwiazkowy.com/index.php/publicystyka/11472.html> (data dostępu: 11.04.2010 r.).
- Grant Thomas, *Stormtroopers and Crisis in the Nazi Movement: Activism, Ideology and Dissolution*, Routledge 2004.
- Grot Elżbieta, *Ludobójstwo w Piasnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, http://www.sgw.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=8 (data dostępu: 25.02.2010 r.).
- Haberer Erich, *Intention and Feasibility: Reflections on Collaboration and the Final Solution*, [w:] “East European Jewish Affairs”, Część 31, Wydanie 2/2001.
- Headland Ronald, *Messages of Murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943*, Londyn 1992.
- Herzog Ludwig., *Niemieckie siły zbrojne w okupowanej Polsce w latach 1939-1941. Część I*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 4/1961, Warszawa 1961.

- Hilberg Raul, *Sprawcy Ofiary Świadcowie. Zagłada Żydów 1933-1945*, Warszawa 2007.
- Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*, Nowy Jork 1985.
- Hillgruber Andreas, *War in the East and the Extermination of the Jews*, [w:] *he Nazi Holocaust Part 3, The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*, Tom I, Nowy Jork 1989.
- Hoffmann Jens, „*Das kann man nicht erzählen*“ - *Aktion 1005. Wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten*. Hamburg 2008.
- Höhne Heinz, *Die Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*, Monachium 1967.
- Howard Michael, *The Franco-Prussian War*, Nowy Jork 1961.
- Hull Isabel, *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Cornell 2005.
- Irving David, *Goebbels. Mastermind of the Third Reich*, Parforce 1996.
- Irving David, *The War Path. Hitler's Germany 1933-1939*, Londyn 2003.
- Jurado Carlos, *Germany's Eastern Front Allies (2). Baltic Forces*, Oksford 2002.
- Jurado Carlos, *The German Freikorps 1918-1923*, Oksford 2001.
- Jurga Tadeusz, *Druga wojna zaczęła się w Polsce*, Warszawa 1979.
- Kaczanowski Longin, *Zagłada Michniowa*, Warszawa 1987.
- Kamiński Tadeusz, *Tajemnica Czarnego Lasu*, Kraków BDW.
- Klee Ernst, *The Good Old Days*, Nowy Jork 1991.
- Kershaw Ian, *Hitler 1889-1936: Hubris*, Nowy Jork 1999.
- Kershaw Ian, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, New Haven 2008.
- Kozeński Jerzy, *Agresja na Jugosławię 1941*, Poznań 1979.
- Kozeński Jerzy, *Czechosłowacka jesień 1938*, Poznań 1989.
- Krausnick Helmuth, *Anatomy of the SS State*, Londyn 1973.
- Krausnick Helmuth, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen des Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*, Stuttgart 1981.
- Krumenacker Thomas, *Nazis planned Holocaust for Palestine: historians*, http://www.redorbit.com/news/international/462094/nazis_planned_holocaust_for_palestine_historians/ (data dostępu: 17.03.2012 r.).

- Kuusik Argo, *Estonian Omakaitse in 1941–1944*, [w:] Hiio Toomas, *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallin 2006.
- Lang Jochen von, *Między Hitlerem a Himmlerem. General Karl Wolff*, Międzyzdroje 2005.
- Lee Stephen, *The European Dictatorships 1918-1945*, Londyn 1987.
- Leggiere Michael, *Napoleon and Berlin: The Franco-Prussian War in North Germany 1813*, Norman 2002.
- Littlejohn David, *Foreign Legions of the Third Reich Vol. 4*, San Jose 1994.
- Littlejohn David, *The SA 1921-1945: Hitler's Stormtroopers*, Oksford 2001.
- Lumsden Robin, *Himmler's Black Order. The History of the SS 1929-45*, Phoenix Mill 1997.
- Lumsden Robin, *The Allgemeine-SS*, Oksford 2002.
- Lumsden Robin, *Waffen SS. Organizacja, działania bojowe, umundurowanie*, Warszawa 1999.
- Madajczyk Czesław, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939-1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, Warszawa 1965.
- Manhattan Avro, *The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century*, BMW 2005.
- Mann Chris, *SS-Totenkopf. Historia Dywizji Waffen-SS 1940-1945*, Warszawa 2008.
- Marrus Michael, *The Holocaust in History*, Toronto 2000.
- Mattson Gregory, *SS-Das Reich. The History of the Second SS Division 1939-1945*, Londyn 2002.
- Mazower Mark, *Imperium Hitlera*, Warszawa 2011.
- McPhail Helen, *The Long Silence. Civilian Life under the German Occupation of Northern France, 1914-1918*, Nowy Jork 2001.
- Megargee Geoffrey, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front*, Arlington 2006.
- Melamed Joseph, *The Battalions of Death and Destruction*, http://www.lithuanianjews.org.il/HTMLs/article_list4.aspx?C2014=14437&BSP=14430&BSS6=13971 (data dostępu: 12.02.2012 r.).
- Michaelis Rolf, *Estończycy w Waffen-SS*, Warszawa 2010.
- Michaelis Rolf, *SS-Heimwehr Danzig*, Warszawa 2007.

- Michalski Czesław, *Ponary – Golgota Wileńszczyzny*, [w:] Witryna Internetowa Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/konspekt5/ponary.html> (data dostępu: 30.04.2011 r.).
- Michulec Robert, *Waffen-SS in Combat*, Hong Kong BDW.
- Mintz Benjamin, *Book of Abominations*, tom I, Jerozolima 1945.
- Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji Wiłsa. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011.
- Motyka Grzegorz, *Polski policjant na Wołyniu*, [w:] „Karta. Kwartalnik Historyczny”, nr 24, Warszawa 1998.
- Motyka Grzegorz, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999.
- Murphy David, *The Heroic Earth. Geopolitical Thought in Weimar Germany 1918-1933*, Kent 1997.
- Nabulsi Karma, *Traditions of War. Occupation, Resistance and the Law*, Oksford 1999.
- Naimark Norman, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge 2002.
- Nawrocki Stanisław, *Hitlerowska okupacja Wielkopolski w okresie zarządu wojskowego. Wrzesień-październik 1939 r.*, Poznań 1966.
- Nazarewicz Ryszard, *Einsatzgruppen – czołowa formacja hitlerowskiego ludobójstwa*, „Oblicza Historii”, nr 5/2005.
- Nowowiejski Kazimierz, *Pod zielonym pegazem*, Poznań 1971.
- Olejnik Tadeusz, *Wieluń. Dzieje miasta (1793-1945)*, Piotrków Trybunalski 2003.
- Paret Peter, *Clausewitz and the State. The Man, His Theories and His Times*, Princeton 1985.
- Piotrowski, *Poland's holocaust. Ethnic strife, collaboration with occupying forces and genocide in the Second Republic 1918-1947*, Jefferson 2007.
- Ramme Alwin, *Służba Bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1984.
- Read Anthony, *The Devil's Disciples: Hitler's Inner Circle*, Nowy Jork 2004.
- Rees Laurence, *The Nazis: A Warning From History*, Nowy Jork 1997.
- Rein Leonid, *The Kings and the Pawns. Collaboration in Byelorussia During World War II*, Nowy Jork 2011.

- Reitlinger Gerard, *Die SS – Tragödie einer deutschen Epoche*, Monachium 1959.
- Ripley Tim, *Hitler's Praetorians: The History of the Waffen-SS 1925-1945*,
- Rubenstein Richard, *Approaches to Auschwitz*, Louisville 2003.
- Sachar Abraham, *The Redemption of the Unwanted*, Nowy Jork 1984.
- Salski Andrzej, *Einsatzgruppen – policyjne oddziały morderców*, “Nasza Polska”, nr 23(294), Warszawa 2001.
- Schenk Dieter, *Albert Forster. Gdański namiestnik Hitlera*, Gdańsk 2002.
- Schuster Peter, *Für das Stolze Edelweiss*, Achau 1995.
- Seeber Ernst, *Die Okupation 1939 bis 1945*, Berlin 1959.
- Shirer William, *The Rise and Fall of the Third Reich. The History of the Nazi Germany*, BWM 1990.
- Smith Woodroff, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*, Nowy Jork 1986.
- Solarz Jacek, *Totenkopf 1939-43*, Warszawa 2008.
- Solka Michael, *German Armies 1870-1871 (1). Prussia*, Oksford 2004.
- Spector Samuel, *Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions*, <http://hgs.oxfordjournals.org/content/5/2/157.abstract> (data dostępu: 12.06.2011 r.).
- Sprengel Rainer, *Kritik der Geopolitik. Ein deutscher Diskurs 1914-1944*, Berlin 1996.
- Stachura Peter, *The Shaping of Nazi State*, Londyn 1978.
- Streim Alfred, *The Tasks of the SS Einsatzgruppen*, [w:] Marrus Michael, *The Nazi Holocaust, Part 3, The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*, Tom II, Nowy Jork 1989.
- Szarota Tomasz, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie - Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno, Warszawa 2000.*
- Szymankiewicz Zenon, *Poznań we wrześniu 1939*, Poznań 1985.
- Škoro Gojko, *Genocide over the Serbs in the Independent State of Croatia*, Belgrad 2000.
- Torzecki Ryszard, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa 1972.
- Trew Simon, *Britain, Mihailovic and the Chetniks 1941-42. Studies in Military and Strategic History*, Basingstoke 1998.

- Waite Robert, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918-1923*, Cambridge 1952.
- Watt Richard, *The Kings Depart. The Tragedy of the German Versailles and the German Revolution*, Nowy Jork 1969.
- Wildt Michael, *Generation das Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2002.
- Wildt Michael, *Rolle und Politik des SD im NS-Regime*, Hamburger Institut für Sozialforschung, <http://www.his-online.de/CMS.asp?ID=8717726&Mode=Master> (data dostępu 21.01.2008 r.).
- Williamson Gordon, *World War II German Police Units*, Oksford 2006.
- Włodek Leszek, *Koniec Królewskiego Wolnego Miasta*, Przemyśl 1991.
- Zabierowski Stanisław, *Szebnie: dzieje obozów hitlerowskich*, Warszawa 1985.
- Ziemer Klaus, *Rycerze zagłady*, „Wprost” nr 36/2004 (1136), wersja opublikowana na stronie internetowej wydawnictwa (data dostępu: 25.09.2007 r.).
- Żeleński Władysław, *Czy mord profesorów lwowskich będzie wyjaśniony*, [w:] „Wiadomości”, nr 42 (1491), Londyn 1974.

Spis treści

Wstęp	1
Rozdział I: Geneza jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa	9
▪ Lebensraum a problem zabezpieczenia zaplecza	10
▪ Zabezpieczenie zajętych obszarów jako element niemieckiej myśli wojskowej	36
▪ Narodziny struktur zabezpieczenia zaplecza w III Rzeszy	
Rozdział II: Kształtowanie się jednostek specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa w toku ekspansji niemieckiej do połowy roku 1941	54
▪ Początki Einsatzgruppen	64
▪ Einsatzgruppen podczas niemieckiego ataku na Polskę we wrześniu 1939 roku	89
▪ Konflikt z generalicją i udział Einsatzgruppen w kampanii w Europie Zachodniej i na Półwyspie Bałkańskim	
Rozdział III: Einsatzgruppen w Operacji Barbarossa	102
▪ Przygotowania do wojny przeciwko ZSRR	102
▪ Działania Einsatzgruppe A	115
▪ Działania Einsatzgruppe B	148
▪ Działania Einsatzgruppe C	164
▪ Działania Einsatzgruppe D	180
▪ Działania Einsatzkommando zum besonderen Verwendung	188
▪ Działania zwierzchnie podczas Operacji Barbarossa	195

Rozdział IV: Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby	203
Bezpieczeństwa w kolejnych latach wojny na Wschodzie	203
▪ Wnioski z działań w roku 1941	207
▪ Einsatzgruppen w obliczu ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej	235
▪ Schutzmannschaften	246
▪ Likwidacja śladów działalności Einsatzgruppen	
Zakończenie	254
Aneks I: Stopnie obowiązujące w niemieckiej Służbie Bezpieczeństwa wraz z ich odpowiednikami w Wojsku Polskim	267
Aneks II: Dowódcy Einsatzgruppen w latach 1941-1944. Biogramy	268
Indeks tabel	283
Indeks schematów	286
Bibliografia	287
Spis treści	307